

**Πανεπιστήμιο
Κύπρου**

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ
ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ**

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση διδακτορικού
τίτλου σπουδών στο Πανεπιστήμιο Κύπρου**

Ιούλιος 2014

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Υποψήφιος Διδάκτορας: Παρασκευή Χριστοδούλου

Τίτλος Διατριβής: [Τίτλος]

*Η παρούσα Διδακτορική Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για απόκτηση Διδακτορικού Διπλώματος στο **Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας** και εγκρίθηκε στις ..... από τα μέλη της **Εξεταστικής Επιτροπής**.*

Εξεταστική Επιτροπή:

Ερευνητικός Σύμβουλος: _____

(Όνοματεπώνυμο, βαθμίδα και υπογραφή)

Μέλος Επιτροπής: _____

(Όνοματεπώνυμο, βαθμίδα και υπογραφή)

Μέλος Επιτροπής: _____

(Όνοματεπώνυμο, βαθμίδα και υπογραφή)

Μέλος Επιτροπής: _____

(Όνοματεπώνυμο, βαθμίδα και υπογραφή)

Μέλος Επιτροπής: _____

(Όνοματεπώνυμο, βαθμίδα και υπογραφή)

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ ΥΠΟΨΗΦΙΟΥ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ

Η παρούσα διατριβή υποβάλλεται προς συμπλήρωση των απαιτήσεων για απονομή Διδακτορικού Τίτλου του Πανεπιστημίου Κύπρου. Είναι προϊόν πρωτότυπης εργασίας αποκλειστικά δικής μου, εκτός των περιπτώσεων που ρητώς αναφέρονται μέσω βιβλιογραφικών αναφορών, σημειώσεων ή και άλλων δηλώσεων.

.....
[Όνοματεπώνυμο]

.....
[Υπογραφή]

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διατριβή πραγματεύεται τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, την τεχνολογία και τη λειτουργία των λουτρών της αρχαίας Κύπρου, που χρονολογούνται από την Ελληνιστική μέχρι και την Υστερο-Ρωμαϊκή περίοδο (4^{ος} - 7^{ος} αι. μ.Χ.). Πρωταρχικοί στόχοι της μελέτης είναι, αφενός, να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην επιστημονική βιβλιογραφία όσον αφορά τα λουτρά της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Κύπρου και, αφετέρου, να παρουσιάσει το ρόλο που αυτά διαδραμάτισαν στην καθημερινή ζωή των πολιτών.

Η έρευνα αναπτύχθηκε κυρίως σε δύο άξονες: α) τη μελέτη και παρουσίαση των διαφόρων τύπων λουτρού, όπως αυτά εμφανίζονται και εξελίσσονται κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο, με αναφορές στην ορολογία, το ιστορικό πλαίσιο, και σε αντιπροσωπευτικά παραδείγματα λουτρικών εγκαταστάσεων από διάφορες περιοχές της Μεσογείου, και β) την αναλυτική μελέτη των ελληνιστικών και ρωμαϊκών λουτρών που έχουν ανευρεθεί στην Κύπρο. Για σκοπούς καταγραφής και συγκριτικής μελέτης, πραγματοποιήθηκε αποδελτίωση ετήσιων αρχαιολογικών εκθέσεων, δημοσιευμένων ανασκαφικών πορισμάτων και επιγραφικών μαρτυριών. Η αναλυτική μελέτη αναφορών, που υπάρχουν στην αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία, συνέβαλε στην κατανόηση των κοινωνικών αντιλήψεων που σχετίζονται με τα λουτρά, και πως αυτές είχαν άμεσο αντίκτυπο στην παράλληλη εξέλιξη των λουτρών από τους Έλληνες και τους Ρωμαίους. Η έρευνα ολοκληρώθηκε με την επί τόπου μελέτη και αποτύπωση των αρχιτεκτονικών και τεχνολογικών στοιχείων που συνθέτουν τα κυπριακά λουτρά, καθώς και τη μελέτη και καταγραφή αδημοσίευτου υλικού, που σχετίζεται με τις τεχνικές θέρμανσης των ρωμαϊκών λουτρών.

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην αναλυτική περιγραφή της αρχιτεκτονικής, της διακόσμησης, των τεχνικών δόμησης, της θέρμανσης και υδροδότησης, που συναντούμε στα λουτρά της Κύπρου. Υπό εξέταση τέθηκαν, επίσης, οικοδομήματα που συνδέονται άμεσα με τα λουτρά και την υδροδότησή τους, όπως υδραγωγεία, νυμφαία (ή κρήνες) και δημόσια αποχωρητήρια. Επιπρόσθετα, για την ολοκληρωμένη μελέτη των ελληνιστικών και ρωμαϊκών λουτρών και την κατανόηση των κοινωνικο-οικονομικών και πολιτιστικών πλαισίων μέσα στα οποία λειτούργησαν, η παρούσα μελέτη πραγματεύεται θέματα

δημόσιας και ιδιωτικής ιδιοκτησίας των λουτρών, κοινωνικού συμβολισμού και επιρροών από το «μεσογειακό περίγυρο». Απώτεροι στόχοι της παρούσας μελέτης είναι η ένταξη των ελληνιστικών και ρωμαϊκών λουτρών της Κύπρου στον ευρύτερο *orbis antiquus* και η οριοθέτηση των βάσεων για συνέχιση της έρευνας σε πολυ-επιστημονικό επίπεδο για την κατανόηση, την προστασία και την προώθηση της πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού.

ABSTRACT

This thesis is a multifaceted investigation into the architecture, design, technology and function of baths of ancient Cyprus, dating from the Hellenistic to the Late Roman period (4th c. BC - 7th c. AD). The study aims to fill a large gap in the scientific literature regarding baths and their functionality, as well as the role that they played in daily life during the Hellenistic and Roman periods.

The research evolved along two main avenues: a) the study and presentation of the different bath types, which appear and evolve in the Hellenistic and Roman periods, as these are recorded in the Greek and Roman tradition, with references to the terminology used, the historical context and to important examples of bath-buildings from other areas of the Mediterranean, and b) the analytical study of the Hellenistic and Roman baths that are recorded in Cyprus. This investigation involved the study of excavation reports, articles in journals, conference proceedings and monographs, as well as the study of primary sources, such as ancient texts and inscriptions. In particular, the study of references to baths and bathing in the ancient Greek and Latin literary sources has contributed to an enhanced understanding of various social concepts associated with the baths, and of how these concepts had a direct impact on the parallel development of the baths in the Greek and Roman world. This research was supplemented with the on-site documentation and mapping of the architectural and technological features of Cypriot baths, which included the study and recording of unpublished material, associated with the various heating techniques of Roman baths.

Particular emphasis was given to the analytical description of the architecture, decoration, building techniques, heating and water-supply techniques, employed in the baths of Cyprus. Structures associated with baths and their water supply, such as aqueducts, *nymphaea* (or *krenae*) and public toilets, were also examined for a more holistic study of how the baths operated.

In addition to the architecture, design and the technology used in the Hellenistic and Roman baths of Cyprus, another important dimension of this research is the study of socio-economic and cultural framework within which the baths were established and functioned. The present study investigated issues of public and private property, social symbolism and

influences coming from the Mediterranean region. The ultimate objectives of this study were an as complete as possible assessment and comprehension of the Hellenistic and Roman baths of Cyprus within the wider *orbis antiquus*, and the laying of the foundation work for a future interdisciplinary study for the understanding, protection and promotion of this significant component of Cypriot and Mediterranean cultural heritage.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η εκπόνηση της παρούσας διατριβής ολοκληρώθηκε με τη βοήθεια και τη στήριξη φίλων και συνεργατών, που με συνόδευαν όλα αυτά τα χρόνια.

Πρώτιστα θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον επόπτη μου, Καθηγητή Δημήτριο Μιχαηλίδη, που πέραν της επίβλεψης του διδακτορικού και της οικονομικής και ηθικής στήριξης που μου παρείχε, υπήρξε *δάσκαλος* σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής κάνοντας το ταξίδι αυτό να αξίζει.

Τα σχόλια και οι εισηγήσεις των μελών της πενταμελούς εξεταστικής επιτροπής υπήρξαν εποικοδομητικά προς βελτίωση της παρούσας διατριβής. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την Καθηγήτρια Anne-Marie Guimier-Sorbets, την Καθηγήτρια Παυλίνα Καραναστάση, την Επίκουρη Καθηγήτρια Μαρία Παρανή, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Γιώργο Παπασάββα και τον Καθηγητή Δημήτριο Μιχαηλίδη, για το χρόνο που αφιέρωσαν και τις εισηγήσεις τους. Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζονται προς την κα Guimier-Sorbets, που υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής σε όλη την πορεία, και στον κ. Παπασάββα, ο οποίος ήταν πάντα πρόθυμος να βοηθήσει εκεί όπου η λύση φαινόταν αδύνατη.

Για την ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής μου προσφέρθηκαν απλόχερα οι βιβλιοθήκες της Ερευνητικής Μονάδας Αρχαιολογίας και του Cyprus American Archaeological Institute. Η Βαθούλα Μουστουκκη, η Φωτούλα Χριστοδούλου και η Κατερίνα Μαυρομίχαλου με φιλοξένησαν ως δικό τους παιδί και τις ευχαριστώ θερμά.

Όλα τα μέλη της Ερευνητικής Μονάδας Αρχαιολογίας αποτελούν συμπορευτές της προσπάθειας αυτής, αλλά θα ήθελα να εκφράσω ιδιαίτερες ευχαριστίες στους Βασιλική Κασσιανίδου, Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Αθανάσιο Κ. Βιώνη και Μαρία Ιακώβου για την ηθική και οικονομική στήριξη που μου προσέφεραν, εργοδοτώντας με κατά τη διάρκεια των σπουδών μου. Επιπρόσθετα, το Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, η Alpha Bank, η Γαλλική Σχολή Αθηνών και το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, μου παρείχαν οικονομική στήριξη για την ολοκλήρωση της διατριβής.

Για την εξασφάλιση των σχετικών αδειών για μελέτη αδημοσίευτου υλικού ή πληροφορίες σε σχέση με τις ανασκαφές, που πραγματοποιήθηκαν σε χώρους όπου αποκαλύφθηκαν λουτρά, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Βάσο Καραγιώργη, Δημήτριο Μιχαηλίδη, Δήμο Χρίστου, Henryk Meyza, Χαράλαμπο Μπακιρτζή, Σοφοκλή Χατζησάββα και Μιγάλη Λουλλουπή. Για την παραχώρηση των σχετικών αδειών, ευχαριστώ την τέως Διευθύντρια του Τμήματος Αρχαιοτήτων, Μαρία Χατζηκωστή, τις Αναπληρώτριες Διευθύντριες, Δέσπου Πηλείδου και Μαρίνα Ιερωνυμίδου-Σολομίδου, και τους αρχαιολογικούς λειτουργούς και το προσωπικό στα Επαρχιακά Μουσεία, Γιάννη Βιολάρη, Άννα Σατράκη, Νεοπτόλεμο Δημητρίου, Αντώνη Γταβέλη, Σάλλυ και τη Μαίρη Μακρή-Chamberlain.

Η τρισδιάστατη αποτύπωση του λουτρού στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο πραγματοποιήθηκε χάρη στη βοήθεια και την εμπειρογνωμοσύνη των μελών του STARC. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερος τους Νικόλα Μπακιρτζή, Sorin Hermon, Giancarlo Iannone, Μαρίνα Φάκα, Νίκη Κυριάκου και Ελένη Αθανασίου για τη βοήθεια και συνεργασία προς υλοποίηση του εν λόγω εγχειρήματος. Θα ήθελα επίσης να εκφράσω θερμές ευχαριστίες στη Μαρίνα Ιερωνυμίδου-Σολομίδου, χωρίς τη βοήθεια της οποίας δεν θα ολοκληρωνόταν η όλη προσπάθεια.

Η επαφή μου με τις Sandra Lucore, Bérangère Redon, Thibaut Fournet, Monika Trümper, Trevor A. Hodge, Wilke D. Schram, Βίκυ Γεωργακοπούλου, Jody Gordon, Paul Keen, Ράνια Μιχαήλ, Ελευθέριο Χαραλάμπους, Άθω Αγαπίου και Ελισάβετ Στεφανή, συνέβαλε στη ανταλλαγή απόψεων σχετικά με το θέμα, ενώ οι Μαρία Μιχαήλ, Χρυστάλλα Λοϊζου, Smadar Gabrieli, Sergio Turrisi, Caroline Autret, Σέμια Σαμαρά, Στέλλα Διάκου και Νίκη Σαββίδου με συντρόφευαν τις ατέλειωτες ώρες της συγγραφής.

Οι διάφοροι αφανείς φίλοι, Βούλα, Ξένια, Κωνσταντίνα, Ελεάνα, Μαργαρίτα, Σάββας, Σκεύη και Χρυστάλλα ήταν πάντα στο πλευρό μου. Η παρούσα εργασία θα ήταν αδύνατο να ολοκληρωθεί χωρίς την αμέριστη βοήθεια της Εύης Καρυδά, της Ντόριας Νικολάου, της Ανθής Καλδέλη, της Αλεξίας Λουκά, του Θανάση Βιώνη και του Γιώργου Παπαντωνίου, που πέραν της φιλίας τους ικανοποίησαν τις ακαδημαϊκές μου απαιτήσεις.

Αρχικός συνοδοιπόρος υπήρξε η Άννα Σατράκη, που ευτυχώς με εγκατέλειψε νωρίς. Το ανασκαφικό μου ταίρι, ο Κωνσταντίνος Πρασιτίης, προσέφερε στιγμές χαλάρωσης και γέλιου, σε ώρες τρέλας και τον ευχαριστώ θερμά.

Το μεγαλύτερο ίσως ευχαριστώ απευθύνεται προς τη Μαρία Δικωμίτου, το άτομο που ήταν δίπλα μου επί καθημερινής βάσης, ακόμη και όταν η φυσική της παρουσία βρισκόταν χιλιόμετρα μακριά, και τις πλείστες φορές λειτουργούσε ως κριτής ή απλά ως πολύ καλή ακροάτρια.

Τέλος, θα ήθελα να αφιερώσω την παρούσα εργασία στην οικογένειά μου, και κυρίως τους γονείς μου, ως αντάλλαγμα για το χρόνο που τους στέρησα και ως ελάχιστη ανταπόδοση για τη στήριξη που μου προσέφεραν, για να συνεχίσω αυτό που κάπως τυχαία αγάπησα. Τα μικρά διαλείμματα που προσέφερε ο Μάρκος ήταν ανεκτίμητης αξίας και ευελπιστώ ότι θα ενδιαφερθεί κάποτε να διαβάσει το πόνημα της θείας.

*Balnea, vina, Venus corrumpunt corpora nostra
sed vitam faciunt balnea, vina, Venus*

Στους γονείς μου

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ.....	iii
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ ΥΠΟΨΗΦΙΟΥ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ	iv
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	v
ABSTRACT.....	vii
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	ix
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	xiii
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	xix
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	xxviii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
Στόχοι της έρευνας.....	2
Ιστορικό πλαίσιο	3
Μεθοδολογία της έρευνας	8
Δομή της έρευνας.....	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ I: Η εξέλιξη των λουτρών.....	15
1.1. Εισαγωγή	15
1.2. Ιστορία της έρευνας.....	17
1.3. Φιλολογικές μαρτυρίες: κοινωνικές αντιλήψεις και ορολογία.....	25
1.4. Τρόποι λουσίματος και είδη λουτρού κατά την Ελληνιστική περίοδο.....	31
1.4.1. Ασάμινθος και πύελος	32
1.4.2. Βαλανείο	34
1.4.3. Γυμνάσιο (λουτρόν).....	38
1.5. Είδη λουτρού κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο.....	43
1.5.1. Πρώιμα λουτρά (<i>balnea</i>) στην ιταλική χερσόνησο	44
1.5.2. Αυτοκρατορικές <i>thermae</i> στη Ρώμη.....	46
1.5.3. Λουτρά-γυμνάσια στη Μικρά Ασία	49
1.6. Συμπεράσματα	51
ΚΕΦΑΛΑΙΟ II: Αρχιτεκτονικός σχεδιασμός κυπριακών λουτρών	52
2.1. Εισαγωγή	52
2.2. Το λούσιμο πριν την Ελληνιστική περίοδο	53
2.2.1. Ασάμινθοι της Ύστερης Εποχής του Χαλκού	53
2.2.2. Το Ανάκτορο στο Βουνί	54

<i>Πρώτη φάση (500-450 π.Χ.)</i>	55
<i>Δεύτερη φάση (450/440-380 π.Χ.)</i>	57
<i>Ερμηνεία</i>	58
2.3. Ο συμβολισμός του λουσίματος.....	58
2.4. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ελληνιστικών και ρωμαϊκών λουτρών.....	62
2.4.1. Σαλαμίνα – Ιστορία της έρευνας.....	63
2.4.1.1. Λουτρό-γυμνάσιο.....	65
<i>Γενική περιγραφή</i>	65
<i>Διακόσμηση</i>	70
<i>Ερμηνεία</i>	72
2.4.1.2. Λουτρά στη Βασιλική της Καμπανόπετρας.....	73
<i>Γενική περιγραφή</i>	73
<i>Διακόσμηση</i>	74
<i>Ερμηνεία</i>	75
2.5.4.3. Λουτρά στην «Έπαυλη του Ορφέα».....	75
2.5.4.4. Λουτρά πλησίον του θεάτρου.....	76
2.4.2. Κίτιο – Ιστορία της έρευνας.....	79
2.4.2.1. Βαλανείο (τεμάχιο 379).....	80
<i>Γενική περιγραφή</i>	80
2.4.2.2. Βαλανείο (τεμάχιο 417).....	82
<i>Γενική περιγραφή</i>	82
<i>Ερμηνεία</i>	83
2.4.3. Αμαθούντα - Ιστορία της έρευνας.....	84
2.4.3.1. Βαλανείο στην αγορά.....	86
<i>Γενική περιγραφή</i>	86
<i>Διακόσμηση</i>	90
<i>Ερμηνεία</i>	90
2.4.3.2. Λουτρό στην αγορά.....	91
<i>Γενική περιγραφή</i>	91
<i>Διακόσμηση</i>	93
<i>Ερμηνεία</i>	93
2.4.4. Κούριο – Ιστορία της έρευνας.....	93
2.4.4.1. Λουτρά στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη.....	95
<i>Γενική περιγραφή</i>	95

<i>Διακόσμηση</i>	98
<i>Ερμηνεία</i>	98
2.4.4.2. Λουτρό στην Οικία των Μονομάχων (ανατολικά της αυλής)	100
<i>Γενική περιγραφή</i>	100
<i>Διακόσμηση</i>	102
<i>Ερμηνεία</i>	102
2.4.4.3. Μεταγενέστερο λουτρό στην Οικία των Μονομάχων	103
2.4.4.4. Θέρμες στην ακρόπολη.....	103
<i>Γενική περιγραφή</i>	103
<i>Διακόσμηση</i>	108
<i>Ερμηνεία</i>	108
2.4.4.5. Λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου	109
<i>Γενική περιγραφή</i>	109
<i>Διακόσμηση</i>	112
<i>Ερμηνεία</i>	112
2.4.4.6. Λουτρά δίπλα από την Επισκοπική Βασιλική του Κουρίου.....	114
2.4.5. Πάφος – Ιστορία της έρευνας	115
2.4.5.1. Λουτρά της Οικίας του Ορφέα	116
<i>Γενική περιγραφή</i>	116
<i>Διακόσμηση</i>	118
<i>Ερμηνεία</i>	118
2.4.5.2. Λουτρά στην Έπαυλη του Θησέα.....	119
<i>Γενική περιγραφή</i>	119
<i>Διακόσμηση</i>	121
<i>Ερμηνεία</i>	121
2.4.5.3. Λουτρό στα δυτικά της Έπαυλης του Θησέα	122
2.4.5.4. Λουτρά του Τρίτωνα.....	122
2.4.5.5. Πύελος πλησίον της Οικίας του Διονύσου	123
2.4.5.6. Αναρίτα – Άγιος Ονησίφορος.....	123
2.4.6. Άγιος Γεώργιος της Πέγειας - Ιστορία της έρευνας.....	124
2.4.6.1. Λουτρά μεταξύ των βασιλικών.....	124
<i>Γενική περιγραφή</i>	124
<i>Διακόσμηση</i>	126
<i>Ερμηνεία</i>	126

2.4.7.	Λαγουδερά	127
2.4.8.	Άλασσα - Ιστορία της έρευνας.....	127
	<i>Γενική περιγραφή</i>	128
	<i>Διακόσμηση</i>	128
	<i>Ερμηνεία</i>	129
2.4.9.	Μανσούρα	129
2.4.10.	Πύελος σε οικία στην Αγία Ειρήνη.....	130
2.5.	Συμπεράσματα	131
ΚΕΦΑΛΑΙΟ III: Τρόποι δόμησης και τεχνικές θέρμανσης.....		133
3.1.	Εισαγωγή	133
3.2.	Τρόποι δόμησης.....	134
3.2.1.	Ελληνική δόμηση.....	135
	3.2.1.1. Λίθος	135
	3.2.1.2. Κονιάματα	136
3.2.2.	Ρωμαϊκή δόμηση.....	137
	3.2.2.1. Λιθοδομή.....	137
	3.2.2.2. Κέραμος (οπτόπλινθος).....	138
	3.2.2.3. Opus caementicium	138
3.2.3.	Είδη τοιχοποιίας στην Κύπρο	139
	3.2.3.1. Ελληνιστική περίοδος	140
	3.2.3.2. Ρωμαϊκή περίοδος	142
3.3.	Τεχνικές θέρμανσης.....	146
	3.3.1. Ελληνιστική περίοδος.....	147
	3.3.2. Ρωμαϊκή περίοδος.....	148
	3.3.2.1. Υποδαπέδια θέρμανση	150
	3.3.2.2. Θέρμανση τοίχων	154
	3.3.2.3. Θέρμανση θόλου	160
	3.3.2.4. Θέρμανση νερού	161
3.4.	Τεχνικές θέρμανσης στα κυπριακά λουτρά	163
	3.4.1. Βαλανείο στο Κίτιο.....	164
	3.4.2. Βαλανείο στην αγορά της Αμαθούντας	164
	3.4.3. Λουτρό-γυμνάσιο στη Σαλαμίνα	164
	3.4.4. Λουτρά στη Βασιλική της Καμpanόπετρας.....	165
	3.4.5. Λουτρό στην αγορά της Αμαθούντας.....	165

3.4.6.	Λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο	168
3.4.7.	Λουτρά στην Οικία των Μονομάχων στο Κούριο (ανατολικά της αυλής)	170
3.4.8.	Θέρμες στην ακρόπολη του Κουρίου	171
3.4.9.	Λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου στο Κούριο.....	175
3.4.10.	Λουτρά στην Οικία του Ορφέα.....	176
3.4.11.	Λουτρά στην Έπαυλη του Θησέα.....	178
3.4.12.	Λουτρά στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας	179
3.5.	Συμπεράσματα	180
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV: Αποθήκευση, διανομή και χρήση νερού		182
4.1.	Εισαγωγή	182
4.2.	Γεωλογία της Κύπρου και φυσικές πηγές νερού	183
4.3.	Πρωτογενείς γραπτές πηγές.....	184
4.4.	Συλλογή και αποθήκευση νερού.....	186
4.4.1.	Πηγάδια.....	186
4.4.2.	Δεξαμενές.....	187
4.5.	Διανομή νερού	192
4.5.1.	Υδραγωγεία.....	192
4.5.1.1.	Επιγραφικές μαρτυρίες.....	193
4.5.1.2.	Αρχαιολογικές ενδείξεις	196
4.6.	Χρήση νερού.....	200
4.6.1.	Δημόσιες κρήνες και νυμφαία	200
4.6.1.1.	Κούριο.....	202
4.6.1.2.	Αμαθούντα	203
4.6.2.	Δημόσια αποχωρητήρια	204
4.6.2.1.	Σαλαμίνα	205
4.6.2.2.	Πάφος.....	207
4.7.	Συμπεράσματα	209
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V: Συμπεράσματα και μελλοντικοί στόχοι της έρευνας.....		210
5.1.	Χαρακτηριστικά κυπριακών λουτρών	211
5.1.1.	Αρχιτεκτονική κατηγοριοποίηση.....	213
5.1.2.	Τοιχοποιία και τεχνολογία	215
5.1.3.	Διαχείριση του νερού.....	220
5.1.4.	Δημόσια και ιδιωτικά λουτρά	221
5.2.	Η Κύπρος και οι επιρροές από το «μεσογειακό περίγυρο».....	224

5.3. Παρακμή	229
5.4. Μελλοντικοί στόχοι της έρευνας.....	230
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	233
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	234
ΕΙΚΟΝΕΣ	268
ΠΙΝΑΚΕΣ.....	387
ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Κατάλογος λουτρικών εγκαταστάσεων στην Κύπρο	388
ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Πήλινα έμβολα από την Οικία των Μονομάχων.....	391
ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Πήλινα έμβολα από τα λουτρά στην ακρόπολη του Κυρίου.....	394
ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Πήλινα «καρφιά» από την Οικία του Ορφέα στην Πάφο	398

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1α: Η τυπολογική ταξινόμηση ρωμαϊκών θερμών από τον Krencker: I ευθύγραμμος τύπος, II γωνιώδης τύπος, III ευθύγραμμος παράλληλος τύπος, IV αξονικός συμμετρικός τύπος, V αξονικός ασύμμετρος τύπος, VI διπλός συμμετρικός τύπος (Nielsen 1992, εικ. 1).....	269
Εικ. 1β: Η τυπολογική ταξινόμηση ρωμαϊκών θερμών από τον Krencker: VII απλός κυκλικός τύπος, VIII ημιαξονικός κυκλικός τύπος, IX αυτοκρατορικός τύπος (Nielsen 1992, εικ. 2).....	270
Εικ. 2: Ασάμινθος χωρίς κάθισμα, Πύλα- Κοκκινόκρεμος (Karageorghis 2000, εικ. 13.17).....	271
Εικ. 3: Πύελος σφηνοειδούς σχήματος (Ginounès 1962, πιν. 51, εικ. 151).....	271
Εικ. 4: Σχεδιαστική τομή θόλου, ελληνιστικό βαλανείο Πειραιά (Ginounès 1962, πιν. LVIII).....	271
Εικ. 5: Βαλανείο, Γόρτυνα Αρκαδίας (Ginounès 1955α, εικ. 1).....	271
Εικ. 6: Πύελοι και κόγχες για την τοποθέτηση των συνέργων του λουσίματος, βαλανείο στην Taposiris Magna, Αίγυπτος (Fournet και Redon 2009, εικ. 11).....	272
Εικ. 7: Κάτοψη παλαίστρας, Ολυμπία (Yegül 1992, εικ. 8).....	272
Εικ. 8: Αποκατάσταση γυμνασίου σύμφωνα με την περιγραφή του Βιτρουβίου (Yegül 1992, εικ. 13).....	273
Εικ. 9: Κάτοψη Σταβιανών θερμών, Πομπηία (Nielsen 1992, εικ. 75).....	274
Εικ. 10: Κάτοψη, θερμές Τίτου, Ρώμη (Nielsen 1992, εικ. 52).....	274
Εικ. 11: Κάτοψη, θερμές Τραϊανού, Ρώμη (Nielsen 1992, εικ. 53).....	275
Εικ. 12: Κάτοψη, θερμές Καρακάλλα με περίβολο, Ρώμη (Nielsen 1992, εικ. 56).....	275
Εικ. 13: Κάτοψη, θερμές Διοκλητιανού με περίβολο, Ρώμη (Nielsen 1992, εικ. 57).....	276
Εικ. 14: Κάτοψη, θερμές Κωνσταντίνου, Ρώμη (Nielsen 1992, εικ. 92).....	277
Εικ. 15: Κάτοψη, λουτρό-γυμνάσιο (Harbour), Έφεσος (Nielsen 1992, εικ. 223).....	277
Εικ. 16: Κάτοψη, λουτρό-γυμνάσιο θεάτρου, Έφεσος (Yegül 1992, εικ. 353).....	278
Εικ. 17: Κάτοψη, λουτρό-γυμνάσιο Vedius, Έφεσος (Yegül 1992, εικ. 359).....	278
Εικ. 18: Χάρτης, τοποθεσίες λουτρών (Μαρία Μιχαήλ).....	279
Εικ. 19: Πήλινη ασάμινθος, Πύλα-Κοκκινόκρεμος (Βάσος Καραγιώργης).....	280
Εικ. 20: Ορειχάλκινη ασάμινθος (μινιατούρα) από το Κίτι, Επαρχιακό Μουσείο Λάρνακας (Σκευή Χριστοδούλου).....	280
Εικ. 21: Κάτοψη Ανακτόρου, Βουνί (Gjestad 1932, πιν. III: εικ. 2).....	280
Εικ. 22: Δωμάτιο 42 στο <i>sudatory</i> , Ανάκτορο στο Βουνί (Monika Trümper).....	281
Εικ. 23: Διάτρητοι τοίχοι <i>sudatory</i> , Ανάκτορο στο Βουνί (Monika Trümper).....	281
Εικ. 24: Εκφορική στέγη υποκαύστου, Ανάκτορο στο Βουνί (Γιώργος Παπαντωνίου).....	281
Εικ. 25: Δωμάτια καύσης, Ανάκτορο στο Βουνί (Monika Trümper).....	282
Εικ. 26: Άνοιγμα στο δωμάτιο 42 για την τοποθέτηση λέβητα (Monika Trümper).....	282
Εικ. 27: Τερακότα, Συλλογή Cesnola στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης (Ginounès 1962, εικ. 8).....	283
Εικ. 28: Τερακότα, Αμαθούντα (Karageorghis 2006, αρ. 196).....	283
Εικ. 29: Τερακότα, Γαλλία (Ginounès 1962, πιν. IV: εικ. 10-11).....	283
Εικ. 30: Τερακότα, Αμαθούντα (Karageorghis 2006, αρ. 197).....	283
Εικ. 31: Ψηφιδωτό Λήδας με κύκνο, Κούκλια (Michaelides 1992, εικ. 20).....	284

Εικ. 32: Το πρώτο λουτρό του Διονύσου, ψηφιδωτό δάπεδο στην Οικία του Αιώνα, Νέα Πάφος (Ελευθέριος Χαραλάμπους).....	284
Εικ. 33: Το πρώτο λουτρό του Αχιλλέα, ψηφιδωτό δάπεδο στην Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).	285
Εικ. 34: Τοπογραφικός χάρτης Σαλαμίνας (Mitford και Nicolaou 1974, χνί).	286
Εικ. 35: Κάτοψη λουτρού-γυμνασίου Σαλαμίνας (Karageorghis 1966, εικ. 1. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου)	287
Εικ. 36: Αεροφωτογραφία λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Φωτογραφικό αρχείο Τμήματος Αρχαιοτήτων).	288
Εικ. 37: Κόγχη με ψηφιδωτό, caldarium λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).	288
Εικ. 38: Ψηφιδωτό Ευρώτα, νότιο sudatorium λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Michaelides 1992, εικ. 26).	289
Εικ. 39: Κόγχη, νότιος τοίχος νότιου sudatorium, λουτρό-γυμνάσιο Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).	289
Εικ. 40: Νωπογραφία, κόγχη νότιας εισόδου, caldarium λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).....	290
Εικ. 41: Άγαλματα γυναικείων μορφών, βόρεια natatio, λουτρό-γυμνάσιο, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).....	290
Εικ. 42: Κάτοψη βασιλικής και λουτρού Καμπανόπετρας, Σαλαμίνα (Roux 1992, κάτοψη 1a).	291
Εικ. 43: Κάτοψη λουτρού, βασιλική Καμπανόπετρας, Σαλαμίνα (Roux 1992, εικ. 305. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).	291
Εικ. 44: <i>Opus sectile, frigidarium</i> λουτρού στη βασιλική της Καμπανόπετρας, Σαλαμίνα (Γιώργος Παπαντωνίου).	292
Εικ. 45: Έπαυλη του Ορφέα, Σαλαμίνα (Michaelides 1987, πιν. LX, 5a-c).	292
Εικ. 46: <i>Tepidarium</i> , λουτρό πλησίον του θεάτρου, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).	293
Εικ. 47: Κάτοψη λουτρού πλησίον του θεάτρου, Σαλαμίνα (Coşkun 2007, εικ. 4).	293
Εικ. 48: <i>Opus sectile, tepidarium</i> λουτρού πλησίον του θεάτρου, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).	294
Εικ. 49: Γενική άποψη βαλανείου, Κίτιο - <i>Χρυσοπολίτισσα</i> (Σκευή Χριστοδούλου).	294
Εικ. 50: Κάτοψη βαλανείου, Κίτιο (Karageorghis 1966, εικ. 121b).	295
Εικ. 51: Τμήμα θόλου με πυέλους, βαλανείο Κιτίου (Karageorghis 1966, εικ. 121a).....	295
Εικ. 52: Σχέδιο σωστική ανασκαφής, τάφοι και κυκλικό ψηφιδωτό, Κίτιο (Karageorghis 1960, εικ. 5).	296
Εικ. 53: Κυκλικό ψηφιδωτό δάπεδο, Κίτιο (Karageorghis 2005, πιν. XXVII: 3).	296
Εικ. 54: Κυκλικό ψηφιδωτό, Επαρχιακό Μουσείο Λάρνακας (Σκευή Χριστοδούλου).	297
Εικ. 55: Σχέδιο υποτιθέμενου θόλου, Κίτιο (Fournet et al. 2013, αρ. κατ. 34).	297
Εικ. 56: Κάτοψη αγοράς, Αμαθούντα (Prête et al. 2002, εικ. 1).	298
Εικ. 57: Κάτοψη βαλανείου, αγορά Αμαθούντας (Fournet et al. 2013, αρ. κατ. 32. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).	299
Εικ. 58: Βαλανείο, αγορά Αμαθούντας (Ελευθέριος Χαραλάμπους).....	299
Εικ. 59: Λουτήρες στο νοτιοδυτικό τμήμα του θόλου, βαλανείο Αμαθούντας (Σκευή Χριστοδούλου).	300
Εικ. 60: Διακόσμηση δαπέδου (U), βαλανείο Αμαθούντας (Ελευθέριος Χαραλάμπους)..	300
Εικ. 61: Ρωμαϊκό λουτρό αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).....	301

Εικ. 62: Κάτοψη ρωμαϊκού λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Aupert 2000, κάτοψη 1. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).	301
Εικ. 63: Πισίνες για κρύο λούσιμο, <i>frigidarium</i> λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	302
Εικ. 64: Κόγχη για τοποθέτηση <i>labrum</i> , <i>caldarium</i> λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	302
Εικ. 65: Τοπογραφικό σχέδιο Κουρίου (Iaconou 1987, εικ. 5).	303
Εικ. 66: Κάτοψη Ιερού του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Scranton 1967, κάτοψη 1).	304
Εικ. 67: Λουτρό στα ανατολικά του Ιερού του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	304
Εικ. 68: Κάτοψη λουτρού με περίβολο, Ιερό Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Scranton 1967, πιν. VIII).	305
Εικ. 69: Κλειστή είσοδος ανάμεσα στο <i>tepidarium</i> και το <i>sudatorium</i> , λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	306
Εικ. 70: Παλαιίστρα, Ιερό Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	306
Εικ. 71: Κάτοψη Οικίας των Μονομάχων, Κούριο (Λουλλουπής 1971, εικ. 1. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).	307
Εικ. 72: Λουτρό, Οικία των Μονομάχων, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	307
Εικ. 73: Κάτοψη λουτρού στα ανατολικά της περίστυλης αυλής, Οικία των Μονομάχων, Κούριο (Λουλλουπής 1971, εικ. 1. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).	308
Εικ. 74: Κάτοψη λουτρού στη βορειοδυτική γωνιά της περίστυλης αυλής, Οικία των Μονομάχων, Κούριο (Λουλλουπής 1971, εικ. 1. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).	308
Εικ. 75: Αεροφωτογραφία λουτρών και νυμφαίου, ακρόπολη Κουρίου (Ελευθέριος Χαραλάμπους).	309
Εικ. 76: Κάτοψη λουτρών ακρόπολης, Κούριο (Christou 2013, εικ. 6. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).	310
Εικ. 77: Κάτοψη, Παράρτημα Ευστολίου, Κούριο (Swiny 1982, 27. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).	311
Εικ. 78: Αεροφωτογραφία των λουτρών στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Φωτογραφικό αρχείο Τμήματος Αρχαιοτήτων).	312
Εικ. 79: Επιγραφή, ανατολική στοά στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	313
Εικ. 80: Ψηφιδωτό της Κτίσης, <i>frigidarium</i> λουτρών στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	313
Εικ. 81: Ψηφιδωτή <i>tabula lusoria</i> , <i>frigidarium</i> λουτρών στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Μιχαηλίδης και Νικολάου 2008, εικ. 11).	314
Εικ. 82: Ανατολική δεξαμενή για ψυχρό λούσιμο, <i>frigidarium</i> λουτρών στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	314
Εικ. 83: Λουτρά δίπλα από την Επισκοπική Βασιλική, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	315
Εικ. 84: Κάτοψη, Οικία του Ορφέα (λουτρό στα βορειοανατολικά), Νέα Πάφος (Μαίρη Τσάμπερλαιν και Άθως Αγαπίου. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).	316
Εικ. 85: Λουτρό Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).	317
Εικ. 86: Πισίνα για κρύο λούσιμο, λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).	317
Εικ. 87: Κάτοψη, Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Daszewski 1985, εικ. 5).	318

Εικ. 88: Κάτοψη λουτρών, Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Daszewski 1976, εικ. 3. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).	319
Εικ. 89: Αεροφωτογραφία λουτρών, Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Ελευθέριος Χαραλάμπους).	320
Εικ. 90: Επίστρωση δαπέδου με κεραμικές πλάκες, λουτρό νοτίως της Έπαυλης του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).	320
Εικ. 91: Αποτύπωμα κεραμικών πλακών και <i>pilae</i> , λουτρό νοτίως της Έπαυλης του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).	321
Εικ. 92: Ψηφιδωτό δάπεδο, λουτρά Τρίτωνα, Νέα Πάφος (Δημήτριος Μιχαηλίδης).	321
Εικ. 93: Πύελος, κατάστημα βορείως της Οικίας του Διονύσου, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).	322
Εικ. 94: Κάτοψη λουτρού, Άγιος Γεώργιος της Πέγειας (Μπακιρτζής 2001, σχ. 3. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).	323
Εικ. 95: Λαξευτό αυλάκι που οδηγεί στη δεξαμενή αποστράγγισης, Άγιος Γεώργιος της Πέγειας (Σκευή Χριστοδούλου).	323
Εικ. 96: Λαξευτός βαθμιδωτός προθάλαμος τάφου, Άγιος Γεώργιος της Πέγειας (Σκευή Χριστοδούλου).	323
Εικ. 97: Αεροφωτογραφία λουτρού, Άγιος Γεώργιος της Πέγειας (Ελευθέριος Χαραλάμπους).	324
Εικ. 98: Δωμάτιο λουτρού, Λαγουδερά (Σκευή Χριστοδούλου).	324
Εικ. 99: Κάτοψη Έπαυλης με λουτρό, Άλασσα (Σοφοκλής Χατζησάββας).	325
Εικ. 100: Υπόκαυστο λουτρού Έπαυλης, Άλασσα (Σοφοκλής Χατζησάββας).	325
Εικ. 101: Ψηφιδωτό δάπεδο λουτρού, που απεικονίζει την Αφροδίτη, Έπαυλη Άλασσας (Σοφοκλής Χατζησάββας).	326
Εικ. 102: Ψηφιδωτός πίνακας από το λουτρό της Μανσούρας (Michaelides 1992, εικ. 40).	326
Εικ. 103: Ψηφιδωτός πίνακας από το λουτρό της Μανσούρας (Michaelides 1992, εικ. 41).	326
Εικ. 104: Πύελος σε οικία, Αγία Ειρήνη (Quilici 1971, εικ. 8).	327
Εικ. 105: Συστήματα λιθοδομών (Müller-Wiener 1995, εικ. 31).	328
Εικ. 106: Ισόδομο και ψευδο-ισόδομο σύστημα λιθοδομής (Müller-Wiener 1995, εικ. 29).	329
Εικ. 107: Υπολείμματα κονιάματος, εξωτερικό μέτωπο του θόλου, βαλανείο Αμαθούντας (Σκευή Χριστοδούλου).	330
Εικ. 108: Πύελοι στο νοτιοανατολικό τμήμα του θόλου, βαλανείο Αμαθούντας (Σκευή Χριστοδούλου).	330
Εικ. 109: Ασάμινθοι, βαλανείο Αμαθούντας (Σκευή Χριστοδούλου).	330
Εικ. 110: Αργολιθοδομή, <i>tepidarium</i> λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	331
Εικ. 111: Ορθογώνιο ισόδομο σύστημα λιθοδομής, εξωτερικό μέτωπο <i>caldarium</i> , λουτρό αγοράς στην Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	331
Εικ. 112: Κλειστή είσοδος, αποδυτήριο λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	332
Εικ. 113: Αργολιθοδομή, λουτρό Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).	332
Εικ. 114: Παραστάδες, λουτρό Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).	332

Εικ. 115: Παραστάδες δωματίων, λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	332
Εικ. 116: Παραστάδες, θερμά δωμάτια λουτρού, Άγιος Γεώργιος Πέγειας (Σκευή Χριστοδούλου).	332
Εικ. 117: Αργοί και πελεκητοί ασβεστόλιθοι, λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	333
Εικ. 118: Μεγάλοι πελεκητοί ασβεστόλιθοι στο ανώτερο μέρος της λιθοδομής, <i>caldarium</i> στα λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου (Σκευή Χριστοδούλου).	333
Εικ. 119: Ορθογώνιο σύστημα λιθοδομής, λουτρό-γυμνάσιο, Σαλαμίνας (Ελισάβετ Στεφανή).	334
Εικ. 120: Ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής, αποχωρητήρια παλαιίστρας, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).	334
Εικ. 121: Ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής, βόρεια <i>natatio</i> στο λουτρό-γυμνάσιο, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).	335
Εικ. 122: Ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής, αποχωρητήρια Έπαυλης Θησέα (Σκευή Χριστοδούλου).	335
Εικ. 123: Ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής, <i>caldarium</i> της δυτικής πτέρυγας θερμών, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	336
Εικ. 124: Ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής (σκάλα), λουτρό στην Οικία των Μονομάχων, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	336
Εικ. 125: Ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής (σκάλα), <i>terpidarium</i> ανατολικής πτέρυγας θερμών, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου)	336
Εικ. 126: Ψηφιδωτός πίνακας που απεικονίζει ξύλινα σανδάλια, Μουσείο Timgad (Nielsen 1992, εικ. 46).	337
Εικ. 127: Υποδαπέδια θέρμανση βαλανείου (North Baths), Μοργαντίνη (Fournet et al. 2013, αρ. κατ. 6).	337
Εικ. 128: Συνδυασμός υπόκαυστου συστήματος με κανάλια και στυλίκους, λουτρά στο Silchester, Μεγάλη Βρετανία (Yegül 1992, εικ. 453).	338
Εικ. 129: Σχηματική απεικόνιση του υπόκαυστου συστήματος, Κεντρικές θέρμες Πομπηίας (Adam 1994, εικ. 634).	338
Εικ. 130: Σχηματική απεικόνιση της υποδαπέδιας και εντοιχίας θέρμανσης ρωμαϊκού λουτρού (Yegül 1992, εικ. 442).	339
Εικ. 131: Σχεδιαστική απεικόνιση της κατασκευής της <i>suspensura</i> (Brodribb 1987, εικ. 41).	339
Εικ. 132: Βασικοί τύποι κεραμικών πλακών (Adam 1994, εικ. 347).	339
Εικ. 133: Κατασκευή ρωμαϊκού λουτρού (τομή και κάτοψη) (Degbomont 1984, πιν. 1).	340
Εικ. 134: Σχεδιαστική απεικόνιση του τρόπου κατασκευής του πρόσθετου ψευδοτοιχίου με τη χρήση <i>tubuli</i> (Brodribb 1987, εικ. 31).	341
Εικ. 135: Σχεδιαστική απεικόνιση του τρόπου στερέωσης των <i>tegulae mammatae</i> (Brodribb 1987, εικ. 26).	341
Εικ. 136: Είδη τεχνικής δημιουργίας θερμαντικών τοιχωμάτων: α) <i>tegulae mammatae</i> , β) <i>tubuli</i> , γ) πήλινα καρφιά, δ) μασούρι και μεταλλικό καρφί (Yegül 1992, εικ. 455).	341
Εικ. 137: Σχεδιαστική απεικόνιση τοποθέτησης μασουριού (Brodribb 1987, εικ. 29).	342
Εικ. 138: Πήλινο καρφί με αυλάκωση, λουτρό Οικίας του Ορφεά, Νέα Πάφος (Σχέδιο: Δημήτρης Τσουρής).	342

Εικ. 139: Υπολείμματα κονιάματος σε πήλινο καρφί, Οικία του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).	342
Εικ. 140: Σχεδιαστική απεικόνιση αφαίρεσης των γωνιών των κεραμικών πλακών για την τοποθέτηση πήλινων καρφιών (Σχέδιο: Δημήτρης Τσουρής).	343
Εικ. 141: Πήλινο έμβολο (hollow-wall peg tile), λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Scranton 1967, εικ. 61).	343
Εικ. 142: Θέρμανση θόλου με αλληλένδετους αγωγούς, Μοργαντίνη (Lucore 2013, εικ. 16).	344
Εικ. 143: Κεντρική κατασκευή για τη θέρμανση του θόλου, βαλανείο Αμαθούντας (Σκευή Χριστοδούλου).	344
Εικ. 144: Διαχωριστική κατασκευή στο βόρειο τμήμα του θόλου, βαλανείο Αμαθούντας (Σκευή Χριστοδούλου).	345
Εικ. 145: Praefurnium λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Karageorghis 1970, εικ. 144).	345
Εικ. 146: Αίνευς βόρειου sudatorium, λουτρό-γυμνάσιο Σαλαμίνας (Φωτογραφικό αρχείο Τμήματος Αρχαιοτήτων).	346
Εικ. 147: Ενδείξεις για τοποθέτηση tubuli, λουτρό-γυμνάσιο Σαλαμίνας (Ελισάβετ Στεφανή).	346
Εικ. 148: Υπόκαυστο tepidarium, λουτρό στη Βασιλική της Καμπανόπετρας, Σαλαμίνα (Roux 1992, εικ. 311b).	347
Εικ. 149: Στόμιο praefurnium, λουτρό αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	347
Εικ. 150: Πλινθόκτιστο αψιδωτό άνοιγμα υποκαύστου, λουτρό αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	348
Εικ. 151: Suspensura, λουτρό αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	348
Εικ. 152: Αεραγωγός στο δυτικό τοίχο του caldarium, λουτρό αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	349
Εικ. 153: Αεραγωγός στο νότιο τοίχο του tepidarium, λουτρό αγοράς, Αμαθούντας, (Σκευή Χριστοδούλου).	349
Εικ. 154: Εσοχές για την τοποθέτηση πήλινων εμβόλων, νότιος τοίχος tepidarium, λουτρό αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	350
Εικ. 155: Δημιουργία ψευδότοιχου (θερμαντικού τοίχοματος), tepidarium λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	350
Εικ. 156: Κόγχη που προοριζόταν για την τοποθέτηση labrum, caldarium λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	351
Εικ. 157: Praefurnium, λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	351
Εικ. 158: Στόμιο praefurnium, λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	352
Εικ. 159: Caldarium, λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	352
Εικ. 160: Τρόπος κατασκευής της suspensura, caldarium λουτρού δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	353
Εικ. 161: Αεραγωγός στο βόρειο τοίχο του sudatorium, λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	353
Εικ. 162: Αεραγωγός στο νότιο τοίχο του sudatorium, λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	353
Εικ. 163: «Hollow-wall peg tile», λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Scranton 1967, εικ. 60c).	354

Εικ. 164: Αποτύπωμα πήλινου εμβόλου, βόρειος τοίχος sudatorium, λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).	354
Εικ. 165: Επένδυση δυτικού τοίχου του sudatorium με κεραμικές πλάκες, λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).	354
Εικ. 166: Στόμιο καμίνου, λουτρό Οικίας των Μονομάχων, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).	355
Εικ. 167: Caldarium, λουτρό Οικίας των Μονομάχων, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).	355
Εικ. 168: Αεραγωγός κυκλικής διατομής, caldarium λουτρού Οικίας των Μονομάχων, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).	355
Εικ. 169: Πήλινο έμβολο, λουτρό Οικίας των Μονομάχων, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).	356
Εικ. 170: Κεραμική πλάκα (εμπρόσθια και οπίσθια όψη) με αποκομμένες γωνιές, λουτρό Οικίας των Μονομάχων, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).	356
Εικ. 171: Αψιδωτό άνοιγμα καμίνου (όψη από caldarium), δυτική πτέρυγα των θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	356
Εικ. 172: Caldarium, δυτική πτέρυγα των θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	357
Εικ. 173: Suspensura, caldarium στη δυτική πτέρυγα των θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	357
Εικ. 174: Αεραγωγοί στο caldarium, δυτική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	358
Εικ. 175: Αεραγωγοί, tepidarium δυτικής πτέρυγας θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	358
Εικ. 176: Σημάδια καύσης στο ανατολικό praefurnium, ανατολική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	359
Εικ. 177: Tepidarium, ανατολική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	359
Εικ. 178: Αεραγωγοί, tepidarium ανατολικής πτέρυγας θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	359
Εικ. 179: Αποτύπωμα tubuli, tepidarium δυτικής πτέρυγας θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	360
Εικ. 180: Tubuli στο tepidarium, ανατολική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	360
Εικ. 181: Tubuli στο tepidarium, ανατολική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	361
Εικ. 182: Τμήμα πήλινων εμβόλων στο δυτικό τοίχο του caldarium, δυτική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	361
Εικ. 183: Θραύσμα πήλινων εμβόλων, δυτικός τοίχος caldarium, δυτική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη (Σκεύη Χριστοδούλου).	362
Εικ. 184: Θραύσματα δύο πήλινων εμβόλων, δυτικός τοίχος caldarium, δυτική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	362
Εικ. 185: Πήλινο έμβολο, θέρμες Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).	362
Εικ. 186: Κυκλικό praefurnium, λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).	363
Εικ. 187: Caldarium, λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).	363

- Εικ. 188: Λάξευση λίθου για την τοποθέτηση αγωγών κυκλικής διατομής, *caldarium* λουτρών στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου). 364
- Εικ. 189: *Praefurnium* βορείως του *teridarium*, λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου). 364
- Εικ. 190: Σειρά θερμών δωματίων (όψη από το ημι-ανασκαμμένο *praefurnium*), λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου). 365
- Εικ. 191: Απόφραξη στομίου του *praefurnium* (όψη από το *caldarium*), λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου). 365
- Εικ. 192: Αποτύπωμα των *pilae* στο δάπεδο του υποκαύστου στο *caldarium*, λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Δημήτριος Μιχαηλίδης). 366
- Εικ. 193: Κυλινδρικός αεραγωγός στο νότιο τοίχο του *teridarium*, λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Δημήτριος Μιχαηλίδης). 366
- Εικ. 194: Τετράγωνος αεραγωγός στο δυτικό τοίχο του *caldarium*, λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου). 366
- Εικ. 195: Επένδυση τοίχων με κεραμικές πλάκες, *teridarium* λουτρού της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Δημήτριος Μιχαηλίδης). 367
- Εικ. 196: Πήλινο «καρφί», λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σχέδιο: Δημήτρης Τσουρής). 367
- Εικ. 197: Πήλινο «καρφί» με αυλάκωση, λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σχέδιο: Δημήτρης Τσουρής). 367
- Εικ. 198: Κεραμικές πλάκες, λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου). 368
- Εικ. 199: Κεραμική πλάκα με οπή, λουτρό Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου). 368
- Εικ. 200: Στόμιο *praefurnium*, λουτρά στην Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου). 369
- Εικ. 201: Πλινθόκτιστο αψιδωτό άνοιγμα (όψη από *caldarium*), λουτρά στην Έπαυλης του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου). 369
- Εικ. 202: Τετράγωνη *pila*, *caldarium* λουτρού στην Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου). 370
- Εικ. 203: Αεραγωγός στο νότιο τοίχο του *caldarium*, λουτρό στην Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου). 370
- Εικ. 204: *Praefurnium* λουτρού, Άγιος Γεώργιος της Πέγειας (Σκευή Χριστοδούλου). ...370
- Εικ. 205: Ημικυκλική αψίδα για την τοποθέτηση λέβητα, *praefurnium* λουτρού στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας (Σκευή Χριστοδούλου). 371
- Εικ. 206: *Alveus* στο *caldarium* του λουτρού, Άγιος Γεώργιος της Πέγειας (Σκευή Χριστοδούλου). 371
- Εικ. 207: Υδατοδεξαμενή, ανατολικά της αγοράς, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου). 372
- Εικ. 208: Ημι-κατεστραμμένη υδατοδεξαμενή βορείως των λουτρών στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου). 372
- Εικ. 209: Υδατοδεξαμενή, Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου). 373
- Εικ. 210: Κάτοψη Λουτρού (ή Βούτας), Σαλαμίνα (Wright 1992, εικ. 64). 373
- Εικ. 211: Τετράγωνοι πεσσοί στο Λουτρόν (ή Βούτα), Σαλαμίνα (Φωτογραφικό αρχείο Τμήματος Αρχαιοτήτων). 374
- Εικ. 212: Τρεις οπές στο νότιο τοίχο του Λουτρού (ή Βούτας), Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή). 374

Εικ. 213: Αεροφωτογραφία ορθογώνιας θολωτής και τετράγωνης δεξαμενής νοτίως του λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Ελευθέριος Χαραλάμπους).	374
Εικ. 214: Εσωτερική όψη θολωτής δεξαμενής, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).	375
Εικ. 215: Τετράγωνη διυλιστική δεξαμενή, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).	375
Εικ. 216: Σχέδιο υδροδότησης Αμαθούντας (Last 1975, κάτοψη 21).	376
Εικ. 217: Το σύστημα υδροδότησης του Κουρίου (Last 1975, χάρτης 2).	377
Εικ. 218: Σωζόμενα τόξα υδραγωγείου, Σαλαμίνα (Wilke D. Schram).	378
Εικ. 219: Specus υδραγωγείου Σαλαμίνας (Wilke D. Schram).	378
Εικ. 220: Αεροφωτογραφία νυμφαίου, Κούριο (Ελευθέριος Χαραλάμπους).	378
Εικ. 221: Νυμφαίο, ακρόπολη Κουρίου (Σκευή Χριστοδούλου).	378
Εικ. 222: Ημικατεστραμμένη υδατοδεξαμενή βορείως νυμφαίου, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).	379
Εικ. 223: "Νυμφαίο" ή δημόσια κρήνη στην αγορά, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	380
Εικ. 224: Σωλήνωση λίθινων αγωγών που οδηγούν στο νυμφαίο, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου)	380
Εικ. 225: Δεξαμενή νυμφαίου, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).	380
Εικ. 226: Τριγωνική δεξαμενή ανατολικά του νυμφαίου, Αμαθούντας (Σκευή Χριστοδούλου).	380
Εικ. 227: Αποχωρητήρια στην παλαίστρα του λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).	380
Εικ. 228: Κάτοψη αποχωρητηρίων παλαίστρας, Σαλαμίνα (Karageorghis 1966β, εικ. 2).	381
Εικ. 229: Λίθινα στηρίγματα καθισμάτων, αποχωρητήρια παλαίστρας λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).	381
Εικ. 230: Αποχωρητήρια στο βόρειο τμήμα του λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Φωτογραφικό αρχείο Τμήματος Αρχαιοτήτων).	382
Εικ. 231: Αποχωρητήριο Ελληνιστικής Οικίας, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).	382
Εικ. 232: Αποχωρητήριο στο λουτρό της Έπαυλης του Θησέα, Νέα Πάφος (Ελευθέριος Χαραλάμπους).	383
Εικ. 233: Αποχωρητήριο στην Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Ελευθέριος Χαραλάμπους).	384
Εικ. 234: Λήψεις σαρωτή κατά την αποτύπωση λουτρού (STARC).	384
Εικ. 235: Νοτιανατολική όψη τρισδιάστασης αποτύπωσης λουτρού (STARC).	385
Εικ. 236: Γραμμική αποτύπωση, κάτοψη λουτρού (STARC).	385
Εικ. 237: Γραμμική αποτύπωση, τομή λουτρού (STARC).	386
Εικ. 238: Τρισδιάσταση αποτύπωση λουτρού (STARC).	386

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1: Κατάλογος λουτρικών εγκαταστάσεων στην Κύπρο.....	387
Πίνακας 2: Πήλινα έμβολα από την Οικία των Μονομάχων	390
Πίνακας 3: Πήλινα έμβολα από τα λουτρά στην ακρόπολη του Κυρίου	393
Πίνακας 4: Πήλινα «καρφιά» από την Οικία του Ορφέα στην Πάφο	397

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα λουτρά κατείχαν ιδιαίτερη θέση στη ζωή των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων. Η χρήση του ψυχρού και θερμού λουσίματος απαντά ήδη στους προϊστορικούς χρόνους. Τα λουτρά διαδίδονται όμως ευρέως κατά την Ελληνιστική περίοδο και εξελίσσονται, κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊκής περιόδου, σε μια κοινωνική δραστηριότητα που δεν περιοριζόταν μόνο στον καθαρισμό του σώματος. Καθιερώθηκαν ως αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας των Ρωμαίων, το οποίο ήταν άμεσα συνυφασμένο με το ρωμαϊκό ήθος. Κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊκής περιόδου κτίζονται οι μεγαλύτερες και πιο εντυπωσιακές λουτρικές εγκαταστάσεις σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή επικράτεια, τόσο στο κέντρο της αυτοκρατορίας όσο και στις επαρχίες. Συχνά, στις επαρχίες συναντούμε αρχιτεκτονικούς τύπους λουτρών, που δημιουργούνται από τον συγκερασμό στοιχείων που μεταφέρονται από το κέντρο της αυτοκρατορίας και τοπικών χαρακτηριστικών μιας προϋπάρχουσας παράδοσης. Η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στα λουτρά της Ρώμης και αυτά των επαρχιών έγκειται κυρίως στην κλίμακα, η οποία καθοριζόταν από τις διαθέσιμες οικονομικές δυνατότητες της κάθε περιοχής ή την εύνοια του αυτοκράτορα.

Τα λουτρά παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλομορφία στον αρχιτεκτονικό τους σχεδιασμό. Εξαιτίας, όμως, του μεγάλου γεωγραφικού πεδίου στο οποίο εντοπίζονται, στερούμαστε μιας πλήρους μεθοδολογικής καταγραφής των χιλιάδων αυτών κτιρίων. Προκειμένου αυτό να γίνει εφικτό και να συμπληρωθούν τα κενά της υφιστάμενης εικόνας, καθίσταται απαραίτητη η αρχιτεκτονική τους μελέτη ανά γεωγραφική περιοχή. Η πραγμάτωση μιας τέτοιας εργασίας κρίνεται απαραίτητη και στην περίπτωση της Κύπρου.

Η μελέτη των πρώιμων περιόδων του κυπριακού πολιτισμού προσέλκυσε μέχρι πρόσφατα, και όχι αδικαιολόγητα, το ενδιαφέρον των μελετητών. Χάρη στα νέα αρχαιολογικά δεδομένα και ευρήματα, όμως, που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, το ενδιαφέρον των μελετητών μεταφέρθηκε και επικεντρώθηκε στη μελέτη και κατανόηση των θεσμών και παραδόσεων που διέπουν τους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους. Αυτό επιτυγχάνεται με μεγαλύτερη ευκολία όσον αφορά τη Ρωμαϊκή περίοδο, αφού τα ρωμαϊκά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σώζονται συνήθως σε μεγαλύτερο βαθμό και καλύτερη κατάσταση από αυτά της Ελληνιστικής περιόδου, που συχνά επικαλύπτονται από ρωμαϊκά ή άλλα μεταγενέστερα κτίρια.

Η χρονική περίοδος που καλύπτει η παρούσα μελέτη αφορά την Ελληνιστική, τη Ρωμαϊκή και την Υστερο-Ρωμαϊκή περίοδο (4^{ος} -7^{ος} αι. π.Χ.). Η έρευνα εξετάζει τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν σε ολόκληρο το νησί, σε δέκα διαφορετικές τοποθεσίες, καταγράφοντας 25 λουτρικές εγκαταστάσεις.

Στόχοι της έρευνας

Τα λουτρά της Κύπρου δεν έχουν μέχρι στιγμής μελετηθεί λεπτομερώς και απουσιάζει ένα συλλογικό έργο (*corpus*), το οποίο να αφορά στη διεξοδική ανάλυσή τους. Πρωταρχικός στόχος της παρούσας μελέτης είναι, αφενός, να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην επιστημονική βιβλιογραφία της Κύπρου και, αφετέρου, να προβάλλει το ρόλο που κατείχαν τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά λουτρά στην καθημερινή ζωή των πολιτών.

Στους κεντρικούς άξονες της παρούσας μελέτης συγκαταλέγονται η περιγραφή του αρχιτεκτονικού σχεδίου του κάθε λουτρού, η αναγνώριση των χώρων που το συνθέτουν και η χρονολόγηση με βάση τα συνευρήματα ή, στις περιπτώσεις που αυτό είναι δυνατό, την τοιχοδομία. Σημαντικά κεφάλαια της μελέτης αποτελούν επίσης η λειτουργική κατασκευή των λουτρών και η εφαρμογή της θερμαντικής και υδραυλικής τεχνολογίας στα ίδια τα λουτρά και άλλα οικοδομήματα που συνδέονται άμεσα με αυτά (δεξαμενές, υδραγωγεία, δημόσιες κρήνες, νυμφαία, αποχωρητήρια). Η προτεινόμενη αρχιτεκτονική και τεχνολογική προσέγγιση έχει στόχο τον εντοπισμό των κοινών χαρακτηριστικών, που παρουσιάζουν τα κυπριακά λουτρά, τόσο μεταξύ τους όσο και σε σχέση με άλλες περιοχές, ώστε αυτά να ενταχθούν στο ευρύτερο μεσογειακό περιβάλλον.

Εκτός από την αρχιτεκτονική και τεχνολογική τεκμηρίωση, παρουσιάζεται επίσης ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας των λουτρών και εξετάζεται ο ρόλος που κατείχαν στην καθημερινή ζωή των πολιτών. Τα λουτρά διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο στην εξέλιξη της αρχαίας τεχνολογίας, αλλά δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται αποκλειστικά ως εντυπωσιακά αρχιτεκτονήματα που κατείχαν έναν καθαρά λειτουργικό ρόλο. Τουναντίον, αντιπροσωπεύουν ένα δημοφιλή κοινωνικό θεσμό, ο οποίος αντικατοπτρίζεται μέσα από τις πολυάριθμες φιλολογικές μαρτυρίες που συχνά περιγράφουν τις αρχαίες συνήθειες και τα πιστεύω.

Ιστορικό πλαίσιο

Προτού παρουσιάσουμε τη μεθοδολογία και δομή της έρευνας, κρίνεται σκόπιμο να εξετάσουμε, εν συντομία, το γενικό ιστορικό πλαίσιο της Κύπρου, κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο. Το χρονολογικό πλαίσιο καλύπτει την Ελληνιστική μέχρι και την Υστερο-Ρωμαϊκή περίοδο (4^{ος} αι. π.Χ. – 7^{ος} αι. μ.Χ.) στην Κύπρο¹. Η αναφορά στα σημαντικότερα γεγονότα των περιόδων αυτών, κρίνεται απαραίτητη για την παρακολούθηση των επικρατουσών συνθηκών και της οικονομίας στο νησί², κυρίως τη Ρωμαϊκή περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας κατασκευάστηκαν τα περισσότερα λουτρά.

Ήδη από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ., οι Κύπριοι βασιλείς είχαν δηλώσει υποταγή στο Μέγα Αλέξανδρο προκειμένου να διατηρήσουν τη σχετική τους ανεξαρτησία και να απολαμβάνουν μια ήρεμη διαβίωση στο νησί. Μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου το 323 π.Χ. ακολούθησε μια περίοδος αναταραχών, τόσο για την Κύπρο όσο και για την ευρύτερη ανατολική Μεσόγειο. Αυτό οφειλόταν κυρίως στο γεγονός ότι δύο Διάδοχοι του Αλεξάνδρου, ο Αντίγονος ο Μονόφθαλμος και ο Πτολεμαίος Α' ο Λάγος, διεκδικούσαν και χρησιμοποίησαν το νησί ως πεδίο μάχης με αποτέλεσμα την κυριαρχία του Πτολεμαίου³. Έτσι, η Κύπρος, με εξαίρεση μια σύντομη περίοδο εντός του 2^{ου} αιώνα, αναδείχθηκε σε ανεξάρτητο κράτος και παρέμεινε στην κυριαρχία του βασιλείου των Πτολεμαίων μέχρι το 58 π.Χ.⁴.

Κατά την Ελληνιστική περίοδο, στο νησί επικρατούσε ειρήνη αν εξαιρέσουμε μερικές σποραδικές επιθέσεις από επίδοξους Σελευκίδες βασιλείς της Συρίας που διεκδικούσαν την κυριαρχία. Η Κύπρος αποτέλεσε μια σημαντική εδαφική κατάκτηση για τους Πτολεμαίους, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν το φυσικό πλούτο του νησιού και επηρέασαν σημαντικά τους κοινωνικούς, πολιτικούς και θρησκευτικούς του θεσμούς. Αποτέλεσμα της παρουσίας των Πτολεμαίων στο νησί ήταν οι διάφορες επιρροές, που

---

¹ Για τη συμβατική χρονολόγηση της ύστερης αρχαιότητας, τα χρονολογικά της όρια και τη σχετική ιστοριογραφία βλ. Athanassiadi 2006, 311-324. Για τα κυπριακά δεδομένα προτιμήθηκε ο όρος Υστερο-Ρωμαϊκή για να ορίσει χρονολογικά την περίοδο από τον 4^ο μέχρι και τον 6^ο αιώνα μ.Χ.

² Το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Κύπρου εξετάστηκε κυρίως από τους Mitford (1980), Michaelides (1996) Mehl (2000), Potter (2000), Gordon (2012), Keen (2012) και Papantoniou (2012).

³ Για τις αναμετρήσεις των Διαδόχων, βλ. Mehl 2000, 624-651.

⁴ Iacovou 2002, 75.

αντανακλούνται κυρίως στην αρχιτεκτονική δημοσίων κτιρίων, ιερών, ναών κλπ.⁵. Η έλλειψη, ωστόσο, αρχαιολογικής ορατότητας, που παρατηρείται σήμερα σε σχέση με την Ελληνιστική περίοδο, οφείλεται κυρίως στην κατάχωση των ελληνιστικών καταλοίπων από τα κτίσματα της Ρωμαϊκής περιόδου.

Η διοίκηση του νησιού διασφαλιζόταν μέσω του *στρατηγού*⁶, που εκπροσωπούσε τον εκάστοτε βασιλιά. Ο *στρατηγός* ήταν συνήθως «συγγενής» ή μέλος της βασιλικής οικογένειας, ή έμπιστο άτομο από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα⁷. Η έδρα του, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 1^{ου} αιώνα π.Χ., βρισκόταν στη Σαλαμίνα⁸. Στη συνέχεια, ο *στρατηγός* απέκτησε τα αξιώματα του *ναυάρχου* και του *αρχιερέα της νήσου*⁹. Όπως πληροφορούμαστε από τις αναθηματικές επιγραφές, ο βασιλιάς, που συγκέντρωνε την πολιτική, οικονομική και στρατιωτική εξουσία διόριζε όλους τους υπόλοιπους αξιωματούχους, οι οποίοι σχεδόν κατά κανόνα δεν ήταν Κύπριοι¹⁰.

Ήδη από τα τέλη του 2^{ου} αιώνα π.Χ. οι διαμάχες για το θρόνο της Αιγύπτου εντάθηκαν, και σταδιακά όλες οι γειτονικές περιοχές (Κιλικία, Συρία και Κυρηναϊκή), με εξαίρεση την Αίγυπτο, μετατράπηκαν σε ρωμαϊκές αποικίες¹¹. Ήταν επόμενο ότι και η τύχη της Κύπρου θα ήταν παρόμοια. Με στόχο τη διατήρηση της ειρήνης στην ανατολική Μεσόγειο και την προστασία της Κύπρου από το να αποτελέσει οχυρό πειρατών στην περιοχή, η Σύγκλητος εξέδωσε το 100 π.Χ. επίσημο ψήφισμα (*senatus consultum*), σύμφωνα με το οποίο συγκατέλεξε την Κύπρο (μαζί με την Κυρήνη, την Αίγυπτο και τη Συρία) στους «φίλους και συμμάχους του ρωμαϊκού λαού»¹².

Το 58 π.Χ. κατέφθασε στην Κύπρο ο Publius Clodius Pulcher (*tribunus*, διοικητής) με σκοπό να θεσπίσει νόμο, σύμφωνα με τον οποίο να επικυρώνεται η προσάρτηση της Κύπρου στη Ρώμη (*Lex Clodia de Cypro*)¹³. Την ίδια χρονιά εφαρμόστηκε ο νόμος από τον

⁵ Gordon 2012· Papantoniou 2012.

⁶ Η παρουσία του πρώτου στρατηγού στο νησί, του Πέλοπα, μαρτυρείται το 217 π.Χ. (Διόδωρος 17-20). Rouilloux *et al.* 1987, αρ. 74. Για σχετικό κατάλογο των στρατηγών της Κύπρου, βλ. Mehl 2000, 682-683.

⁷ Bagnall 1976, 49.

⁸ Papantoniou 2013, 181.

⁹ Mitford 1953, 147-148.

¹⁰ Bagnall 1976, 263-266· Mehl 2000, 652.

¹¹ Dio Cassius 39.22.1-23.4. Βλ. επίσης Mitford 1980, 1290.

¹² Mehl 2000, 652-653.

¹³ Livy 104.

Marcus Porcius Cato¹⁴ και η Κύπρος πέρασε στη δικαιοδοσία της επαρχίας της Κιλικίας¹⁵. Ο διαμοιρασμός των επαρχιών ανάμεσα στον Αυτοκράτορα και τη Σύγκλητο (24 π.Χ.) είχε ως αποτέλεσμα την παραχώρηση της Κύπρου στην άμεση ευθύνη του Αυτοκράτορα¹⁶. Οι πολίτες της Κύπρου θεωρούνταν *dediticii*, πολίτες δηλαδή στους οποίους δεν δόθηκαν οποιαδήποτε δικαιώματα, ένεκα της άνευ όρων παράδοσής τους στη Ρώμη¹⁷. Με το τέλος των εμφυλίων πολέμων (22 π.Χ.) και την εδραίωση της ρωμαϊκής κυριαρχίας στην Ανατολή (*Pax Romana*), ο Οκταβιανός Αύγουστος μετέτρεψε την Κύπρο από «αυτοκρατορική» επαρχία (υπό την άμεση διοίκηση του ιδίου και του στρατού) σε «συγκλητική» (υπό τη δικαιοδοσία της Συγκλήτου και του ρωμαϊκού λαού)¹⁸.

Επικεφαλής της τοπικής διοίκησης ήταν ο *proconsul* (ανθύπατος), Ρωμαίος συγκλητικός στο αξίωμα του *πραιτώρα*¹⁹, του οποίου η θητεία διαρκούσε μόνο ένα χρόνο. Έδρα του παρέμεινε η Νέα Πάφος, η οποία αποτέλεσε το διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο του νησιού μέχρι την ύστερη αρχαιότητα²⁰. Ανάμεσα σε άλλα, ο ανθύπατος ήταν υπεύθυνος για την εσωτερική ασφάλεια του νησιού και την πειθαρχία της επαρχίας προς τον Αυτοκράτορα. Προωθούσε επίσης τα κοινωφελή έργα, ασκούσε τη δικαστική εξουσία και ήταν ο επίσημος εκπρόσωπος της Συγκλήτου και του Αυτοκράτορα. Το αξίωμα του ανθυπάτου δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές, καθώς η Κύπρος αποτελούσε μια ελάσσονος σημασίας συγκλητική επαρχία χωρίς προοπτικές ανέλιξης σε άτομα με πολιτικές ή στρατιωτικές φιλοδοξίες²¹. Στο νησί δεν υπήρχε εγκατεστημένος στρατός, αλλά μόνο προσωπική φρουρά του κυβερνήτη, αφού δεν αποτελούσε πλέον χώρο στρατηγικής σημασίας ιδίως μετά την ενοποίηση της Μεσογείου²². Λόγω του ότι η Κύπρος έχασε τη

---

¹⁴ Πλούταρχος, *Κάτων ο Νεώτερος*, 38.1.

¹⁵ Potter 2000, 773-775.

¹⁶ Dio Cassius 53.12.

¹⁷ Οι Κύπριοι, ίσως επειδή πέρασαν κάτω από ρωμαϊκή κυριαρχία ως *dediticii*, προσπαθούσαν να ικανοποιούν τις επιθυμίες των αυτοκρατόρων για να εξασφαλίζουν χάρες και προνόμια. Κάτι τέτοιο μαρτυρείται στον όρκο πίστης προς τον Τιβέριο, επιγραφή που βρέθηκε στο χωριό Νικόκλεια κοντά στην Παλαίπαφο (Mitford 1960· Mitford 1980, 1290 και 1296).

¹⁸ Mitford 1980, 1295· Potter 2000, 819.

¹⁹ Στράβων 17.3.25 (840)· Dio Cassius 54.4.1.

²⁰ Η Πάφος ονομάστηκε *μητρόπολις* και είχε την εύνοια διαφόρων αυτοκρατόρων: έλαβε τον τίτλο *Σεβαστή Αυγούστα* από τον Αύγουστο (Dio Cassius 54.23.7) και *Σεβαστή Αυγούστα Φλαβία* από τον Κλαύδιο (*SEG VI*, 810).

²¹ Potter 2000, 789-790.

²² Mitford 1980, 1344-1345.

στρατιωτική της σημασία, απόλαυσε μια μακρά περίοδο ειρήνης και ευημερίας²³. Εξαίρεση αποτέλεσαν οι φυσικές καταστροφές (σεισμοί, λοιμοί, κλπ.) που έπληξαν το νησί κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους.

Η ελληνική παρέμεινε η επίσημη γλώσσα του νησιού, όπως συνέβαινε και στις υπόλοιπες ανατολικές επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αυτό ίσχυε κυρίως όσον αφορά τα διατάγματα, ενώ η λατινική γλώσσα χρησιμοποιούνταν κυρίως για τις επίσημες αφιερώσεις κτιρίων. Οι Ρωμαίοι δεν προσπάθησαν να επιβάλουν τις συνήθειες τους ή να εκρωμαΐσουν το νησί δια της βίας. Όπως ήταν φυσικό, όμως, πολλές πτυχές του ρωμαϊκού τρόπου ζωής, του πολιτισμού και των παραδόσεών τους, σταδιακά αφομοιώθηκαν από τους κατοίκους του νησιού. Εικάζεται ότι λόγω της ειρηνικής διαβίωσης και ευμάρειας που επικρατούσε στο νησί, οι Κύπριοι δεν επεδίωκαν να γίνουν απελεύθεροι (*liberti*) ή να αποκτήσουν τη ρωμαϊκή υπηκοότητα. Οι απελεύθεροι ήταν ελάχιστοι, ενώ οι πληροφορίες που σχετίζονται με την παρουσία Ρωμαίων πολιτών στο νησί, κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων, είναι σπάνιες²⁴. Αξίζει να σημειωθεί ότι, όταν το 212 μ.Χ. ο Καρακάλλας πρόσφερε τη ρωμαϊκή υπηκοότητα σε όλους τους ελεύθερους πολίτες που ζούσαν στην αυτοκρατορία, η ανταπόκριση των Κυπρίων ήταν ελάχιστη.

Παρόλο που ελάχιστα γνωρίζουμε για την οικονομική κατάσταση της Κύπρου κατά τους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους, η ευημερούσα κατάστασή της αντανακλάται μέσα από διάφορες γραπτές πηγές. Σύμφωνα με τον Στράβωνα, η Κύπρος διέθετε καλό κρασί και λάδι, ήταν αυτάρκης σε σιτηρά και διέθετε πλούσια μεταλλεία²⁵. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος περιλαμβάνει την Κύπρο στον κατάλογο των διοικητικών περιφερειών, που έστελλαν σιτηρά στη Ρώμη κατά τον 1^ο αιώνα μ.Χ.²⁶. Τέλος, τον 4^ο αιώνα μ.Χ. ο Αμμιανός Μαρκελλίνος περιγράφει το νησί ως γόνιμο και πλούσιο σε προϊόντα παντός είδους²⁷. Η Κύπρος, λόγω των ειρηνικών συνθηκών που επικρατούσαν στην ανατολική Μεσόγειο (*Pax Romana*) υπό ρωμαϊκή διοίκηση, διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στο θαλάσσιο εμπόριο (κυρίως με την Αίγυπτο, τη Συρο-Παλαιστίνη και το Αιγαίο) ως εξαγωγέας σιτηρών,

---

²³ Εξαίρεση αποτέλεσε η Ιουδαϊκή Εξέγερση του 116 μ.Χ, που ξεκίνησε από την Κυρηναϊκή και εξαπλώθηκε μέχρι την Κύπρο, την Αίγυπτο και την Παλαιστίνη (Dio Cassius 68.32.1-3).

²⁴ Potter 2000, 776-779.

²⁵ Στράβων 15.684.

²⁶ Pliny, *Historia Naturalis* 19.110 και 13.10.

²⁷ Ammianus Marcellinus 14.6.5.

χαλκού, ξυλείας, κρασιού, αλλά και ιατρικών κατασκευασμάτων και βοτάνων για τα οποία ήταν φημισμένο το νησί²⁸.

Η ήρεμη διακυβέρνηση και η σωστή διαχείριση των άφθονων πρώτων υλών, του ορυκτού πλούτου και των φυσικών πόρων του νησιού οδήγησε σε εξαιρετική ευμάρεια, που δημιούργησε τις απαραίτητες προϋποθέσεις και βάσεις για την οικοδόμηση κοινωφελών έργων, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονταν εντυπωσιακά δημόσια κτίρια, θέατρα, ναοί κλπ. Τα δημόσια *βαλανεία* και οι *θέρμες*, αλλά και τα ιδιωτικά λουτρά σε επαύλεις, όπως σώζονται από τα αρχιτεκτονικά τους κατάλοιπα, αντανakλούν την ευμάρεια και το υψηλό βιοτικό επίπεδο που επικρατούσε στο νησί και επέτρεπε την οικοδόμηση τέτοιων δαπανηρών έργων. Οι τεράστιες ποσότητες ξυλείας του νησιού αποτέλεσαν σημαντικό παράγοντα στην ομαλή και αποτελεσματική λειτουργία των λουτρών, αφού πέραν της αφθονίας παρείχαν και εύκολη πρόσβαση σ' αυτές.

Η ανέγερση των μεγάλων δημοσίων λουτρών υπήρξε αρκετές φορές αποτέλεσμα της εύνοιας του αυτοκράτορα προς το λαό, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω. Η μέριμνα για ανέγερση κοινωφελών έργων, όπως τα λουτρά ή τα υδραγωγεία, αποσκοπούσε στην ικανοποίηση των βασικών αναγκών των πολιτών, αλλά και στη μεταφορά των συνηθειών και απολαύσεων, όπως αυτές λαμβάνονταν στο κέντρο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Τα λουτρά αντιπροσώπευαν μια φιλολαϊκή πολιτική από μέρους των αυτοκρατόρων για να εξασφαλίσουν δημοτικότητα και ταυτόχρονη αποδοχή των πολιτών. Η προσφορά άρτου και θεαμάτων έγινε το σύνθημα και το σήμα κατατεθέν μιας ολόκληρης εποχής²⁹. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι πολλά από τα συγκροτήματα θερμών, ιδρύονται ή ανακαινίζονται μετά από μεταβατικές περιόδους, είτε αφορούν φυσικές καταστροφές (σεισμούς) ή πολέμους, για να σηματοδοτήσουν την έναρξη μιας νέας περιόδου ευημερίας.

Με τη διαίρεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τον Διοκλητιανό το 293 μ.Χ., σε Ανατολική και Δυτική, η Κύπρος όπως ήταν φυσικό πέρασε στην Ανατολή, μαζί με τη νοτιοανατολική Μικρά Ασία, τη Συρία και την Παλαιστίνη³⁰. Επομένως, το νησί έχασε την απευθείας διοικητική σύνδεση που είχε με τη Ρώμη και περιήλθε υπό την άμεση διοίκηση του *consularis* με έδρα την Αντιόχεια, στην οποία παρέμεινε υποτελής μέχρι και τον 6^ο αιώνα μ.Χ.

²⁸ Βλ. επίσης Michaelides 1996, 144-148.

²⁹ Juvenal 10.75 (*panem et circenses*).

³⁰ Pliny, *Historia Naturalis* 17.74- 18.67.

Μεθοδολογία της έρευνας

Στο αρχικό στάδιο της εργασίας πραγματοποιήθηκε βιβλιογραφική έρευνα αναφορικά με την εξέλιξη των ελληνιστικών και ρωμαϊκών λουτρών. Αξίζει να αναφερθεί ότι στη διεθνή βιβλιογραφία οι αναφορές σε λουτρά της Κύπρου είναι λιγοστές και αφορούν σε σύντομες αναφορές στα βαλανεία του Κιτίου και της Αμαθούνας, στο λουτρό-γυμνάσιο της Σαλαμίνας και στο λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο. Τα υπόλοιπα λουτρά φαίνεται να παραμένουν άγνωστα στη διεθνή επιστημονική κοινότητα.

Η μελέτη της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γραμματείας και η συγκέντρωση στοιχείων που αφορούν την ελληνική και ρωμαϊκή αντίληψη γύρω από το λουτρό, αποτέλεσε το δεύτερο στάδιο της έρευνας. Η προσέγγιση αυτή κρίνεται απαραίτητη ώστε να αποδοθούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το κλίμα και οι επικρατούσες αντιλήψεις της εποχής. Δυστυχώς δεν σώζονται οποιεσδήποτε αρχαίες αναφορές σχετικά με τα κυπριακά λουτρά. Εντούτοις, λαμβάνοντας υπόψη ότι η Κύπρος επηρεάστηκε από τον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό πολιτισμό, θεωρήθηκε σκόπιμο να αναφερθούν εδώ παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο και την ιταλική χερσόνησο. Με τη βοήθεια των γραπτών πηγών γίνεται αναφορά στην αρχαία ορολογία σε συνδυασμό με την περιγραφή των βασικών αρχιτεκτονικών τύπων λουτρού που συναντούμε στις υπό εξέταση περιόδους. Κρίθηκε επίσης αναγκαία η σκιαγράφηση της εξέλιξης των αρχιτεκτονικών τύπων που επικρατούν στην ιταλική χερσόνησο, όπου πρωτοεμφανίζονται και εξελίσσονται τα λουτρά, με αποκορύφωμα τις αυτοκρατορικές θέρμες στο κέντρο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τη Ρώμη. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο λουτρό-γυμνάσιο, που απαντάται στη Μικρά Ασία και στην Κύπρο, και φαίνεται να αποτελεί συγκερασμό στοιχείων της ελληνικής και ρωμαϊκής παράδοσης.

Επόμενο στάδιο της έρευνας αποτέλεσε η αποδελτίωση των ετήσιων αρχαιολογικών εκθέσεων του Διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων (*ARDAC, BCH, AR* κ.ά.) και η συγκέντρωση των σύντομων δημοσιευμένων πορισμάτων σωστικών ή συστηματικών ανασκαφών, που πραγματοποιήθηκαν στο νησί. Αξίζει να αναφερθεί ότι στις πλείστες περιπτώσεις απουσιάζει η ολοκληρωμένη αναλυτική δημοσίευση του κάθε λουτρού, ενώ αρκετά από αυτά παραμένουν αδημοσίευτα. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν

συμβάλλουν στη δημιουργία βάσης για ένα σύνταγμα λουτρών, και στην αφετηρία για περαιτέρω έρευνα και εξέταση των δεδομένων.

Τα λουτρά παρουσιάζονται γεωγραφικά, ξεκινώντας από τα ανατολικά προς τα δυτικά παράλια της Κύπρου, με στόχο τη συστηματική αξιολόγηση του υφιστάμενου υλικού, καθώς ο χρονολογικός τους διαχωρισμός δεν φαίνεται να εξυπηρετεί τη συγκριτική μελέτη του υλικού. Σε αρκετές περιπτώσεις, η οικοδόμηση των λουτρών είναι τεκμηριωμένη αρχαιολογικά, ενώ οι διάφορες φάσεις ανοικοδόμησης και λειτουργίας τους σε περισσότερες από μία περιόδους δυσκολεύει περισσότερο τη χρονολογική κατάταξή τους (π.χ. το λουτρό-γυμνάσιο της Σαλαμίνας, οι θέρμες στην ακρόπολη του Κουρίου, κλπ). Συχνά, η χρονολόγηση είναι σχετική, καθώς αυτή δεν δύναται να στηριχθεί στη μελέτη της στρωματογραφίας.

Η επί μέρους ανάλυση και επανεξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων για το κάθε λουτρό ξεχωριστά αποσκοπεί στη μετέπειτα συγκριτική εξέτασή τους, με στόχο την αναγνώριση ενδεχόμενων κοινών χαρακτηριστικών. Η αρχιτεκτονική ανάλυση των λουτρών στοχεύει στην ένταξή τους σε συγκεκριμένους τύπους, οι οποίοι εμφανίζονται για πρώτη φορά στην Κύπρο ή έχουν εντοπιστεί σε άλλες περιοχές. Ενίοτε το εγχείρημα είναι αρκετά δύσκολο, γι' αυτό οι προτεινόμενοι τύποι δίνονται με επιφύλαξη. Πέραν των πληροφοριών για τα ίδια τα οικοδομήματα των λουτρών, γίνεται αναφορά στην κάθε θέση χωριστά, στην ιστορία της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή και στα αρχαιολογικά κατάλοιπα που έχουν έρθει στο φως, με απώτερο σκοπό την ένταξη των λουτρών στο χωρικό και ιστορικό τους πλαίσιο. Η καταγραφή τους μπορεί αφενός να συμβάλει στους ποσοτικούς υπολογισμούς αναφορικά με την παρουσία των λουτρών στο νησί, και αφετέρου στην αντίληψη της δημοτικότητάς τους στη συγκεκριμένη περιοχή.

Η μελέτη συμπεριλαμβάνει αριθμό αρχιτεκτονικών κατόψεων, οι οποίες είτε είναι δημοσιευμένες στις ετήσιες αρχαιολογικές εκθέσεις, είτε παραχωρήθηκαν κατόπιν άδειας των αρχαιολόγων/ανασκαφέων. Με στόχο την ομοιόμορφη συνολική παρουσίαση των κατόψεων, κάθε δωμάτιο σημειώνεται με το αρχικό γράμμα της λατινικής λέξης που προσδιορίζει το συγκεκριμένο χώρο στις αρχαίες γραπτές πηγές³¹. Λαμβάνοντας υπόψη

---

³¹ Εξάιρεση αποτελεί το δωμάτιο υπηρεσίας/βοηθητικοί χώροι, για τον προσδιορισμό του οποίου χρησιμοποιείται το αγγλικό γράμμα *s* (από το αγγλικό «service»), που απαντάται ευρέως στις κατόψεις λουτρών στη ξένη βιβλιογραφία.

ότι ένα δωμάτιο μπορούσε να έχει διαφορετική χρήση σε διαφορετικές χρονολογικές φάσεις ενός λουτρού, συχνά η ταύτιση των δωματίων είναι προβληματική. Απώτερος στόχος είναι να βοηθηθεί ο αναγνώστης να παρακολουθήσει την πορεία που ακολουθούσε ο λουόμενος.

Τα αρχικά που χρησιμοποιούνται είναι τα εξής:

Pr = praefurnium/ κάμινος

C = caldarium/ θερμό δωμάτιο

T = tepidarium/ χλιαρό δωμάτιο

F = frigidarium/ ψυχρό δωμάτιο

A = apodyterium/ αποδυτήριο

V = vestibulum/ προθάλαμος

S = sudatorium/ επιδρωτήριο

L = laconicum/ λακωνικόν

U = unctorium/ αλειπτήριο

P = palaestra/ παλαίστρα

N = natatio/ εξωτερική πισίνα (ή κολυμβήθρα) για κολύμπι

Pi = piscina/ δεξαμενή για κρύο λούσιμο (σκεπαστή που βρίσκεται μέσα στο λουτρό)

Al = alveus/ δεξαμενή θερμού λουσίματος για κοινή χρήση

La = latrinae/ αποχωρητήρια

p = pellunium/ ποδοιπτήρ ή ποδολουτήρ

Lb = labrum/ λουτήριο

s = δωμάτιο υπηρεσίας ή βοηθητικοί χώροι

Η έρευνα συνέχισε με σειρά αυτοψιών στους χώρους, όπου εντοπίστηκαν λουτρά μέσα από τη βιβλιογραφική έρευνα, για την επί τόπου παρατήρηση, μελέτη, καταγραφή, μέτρηση και φωτογράφιση. Αυτά έγιναν κατόπιν άδειας από το Τμήμα Αρχαιοτήτων και τους ανασκαφείς του κάθε χώρου (Κίτιο, Αμαθούντα, Κούριο, Πάφος, Άγιος Γεώργιος της Πέγειας). Σημειώνεται ότι δεν πραγματοποιήθηκαν μετρήσεις και αναλυτική καταγραφή λουτρών σε θέσεις που βρίσκονται στα κατεχόμενα εδάφη της Κυπριακής Δημοκρατίας, λόγω της παρούσας κατάστασης. Οι αυτοψίες αποτέλεσαν σημαντικό κομμάτι της έρευνας

και τα δεδομένα τα οποία συλλέχθηκαν αναλύονται στα Κεφάλαια II, III, IV και στους σχετικούς Πίνακες 1-4.

Η επί τόπου έρευνα συνδυάστηκε και ολοκληρώθηκε με τη μελέτη και αξιολόγηση του αδημοσίευτου αρχαιολογικού υλικού, κατόπιν έγκρισης από τους εκάστοτε ανασκαφείς και το Τμήμα Αρχαιοτήτων. Υπό αναλυτική εξέταση τέθηκαν μόνο το ρωμαϊκό λουτρό στην αγορά της Αμαθούντας, τα λουτρά στην Οικία των Μονομάχων στο Κούριο, τα δημόσια λουτρά στην ακρόπολη του Κουρίου, και αυτά της Οικίας του Ορφέα στην Πάφο, για τα οποία κατέστη δυνατό να εξασφαλιστεί η σχετική άδεια. Η μελέτη αφορά το υλικό που σχετίζεται με την τεχνική θέρμανσης που εφαρμοζόταν στα λουτρά, μια πτυχή της έρευνας που συχνά παραμελείται από τους ανασκαφείς, αλλά μπορεί να προσφέρει τόσο ενδείξεις χρονολόγησης των διαφορετικών φάσεων, όσο και των οικονομικών δυνατοτήτων και της τεχνογνωσίας που ήταν διαθέσιμη για την ανέγερση του κάθε λουτρού. Το υλικό μελετήθηκε στο σύνολό του, όπου αυτό ήταν εφικτό, ενώ σε άλλες περιπτώσεις πραγματοποιήθηκε επιλεκτική λήψη δειγμάτων, λόγω του όγκου του υλικού. Στην περίπτωση των λουτρών της Σαλαμίνας (λουτρό-γυμνάσιο και λουτρά της βασιλικής της Καμπανόπετρας), το αρχαιολογικό υλικό δεν ήταν προσβάσιμο λόγω της τουρκικής εισβολής και κατοχής.

Η μελέτη των συστημάτων ύδρευσης των κυπριακών πόλεων δεν αποτέλεσε αντικείμενο της παρούσας έρευνας, παρά μόνο στις περιπτώσεις που έχει άμεση σχέση με λουτρά. Είναι εμφανές ότι πρόκειται για ένα ιδιαίτερα σημαντικό κεφάλαιο για την κατανόηση της λειτουργίας των λουτρών και του αστικού οικονομικού συστήματος. Παρόλα αυτά, ο όγκος των πληροφοριών που αφορούν γενικά την υδροδότηση των πόλεων λειτουργεί αποτρεπτικά, καθώς θα αποτελούσε το αντικείμενο μια ξεχωριστής διδακτορικής διατριβής. Επίσης, εξαιτίας της κατάστασης στην οποία σώζονται τα λουτρά και λαμβάνοντας υπόψη ότι η εφαρμογή της υδραυλικής τεχνολογίας σε αυτά δεν ήταν ορατή ούτε κατά την αρχαιότητα, δυσκολεύει περισσότερο το εγχείρημά μας. Για την ορθή προσέγγιση του θέματος και την παρακολούθηση ενός τέτοιου συστήματος, οι αυτοψίες θα πρέπει να συνδυαστούν με τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού, όπου αυτό είναι διαθέσιμο. Ως εκ τούτου, η έρευνα περιορίστηκε στην παρουσίαση και καταγραφή των οικοδομημάτων που συνδέονται άμεσα με τα λουτρά και το υδάτινο στοιχείο (υδραγωγεία,

νυμφαία, κρήνες, δημόσια αποχωρητήρια), προκειμένου να γίνει αντιληπτή η αναγκαιότητα συνεχούς παροχής νερού.

Με βάση όλα τα παραπάνω στοιχεία, και δεδομένου ότι δεν έχει μέχρι στιγμής δημοσιευθεί μια συλλογική αρχιτεκτονική μελέτη των κυπριακών λουτρών (με ελάχιστες εξαιρέσεις και αυτές χωρίς την τελική δημοσίευση), γίνεται φανερή η αναγκαιότητα διεξαγωγής μιας μελέτης, που να συγκεντρώνει πληροφορίες και δεδομένα, να θέτει ερωτήματα, να προτείνει λύσεις και να παρουσιάζει τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη συγκριτική θεώρηση του διαθέσιμου υλικού.

Δομή της έρευνας

Η παρούσα διατριβή αποτελείται από μια Εισαγωγή και πέντε κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος αναφέρεται στο ιστορικό της έρευνας που πραγματοποιήθηκε μέχρι στιγμής για τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά λουτρά στον αρχαίο κόσμο, με ιδιαίτερη αναφορά στα έργα που κρίνονται καινοτόμα για τη μελέτη της εξέλιξης των λουτρών. Το δεύτερο μέρος παραθέτει αντιπροσωπευτικές αναφορές από την αρχαία γραμματεία, που αφορούν την ελληνική και ρωμαϊκή κοινωνική αντίληψη και ορολογία σε σχέση με τα λουτρά. Στόχος είναι να αποδοθεί η περιρρέουσα ατμόσφαιρα, που επικρατούσε στις υπό εξέταση περιόδους, και ο τρόπος με τον οποίο τα λουτρά λειτούργησαν στις δύο κοινωνίες. Η επεξήγηση όλων των όρων, που αφορούν τα λουτρά και εμφανίζονται στην αρχαία γραμματεία, δεν κρίθηκε απαραίτητη καθώς δεν αποτελεί σκοπό της παρούσας έρευνας. Σε συνδυασμό με την αρχαία ορολογία, για την οποία γίνεται αναφορά στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου, δίδεται η βασική περιγραφή των αρχιτεκτονικών τύπων λουτρού που συναντούμε στην ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο.

Το δεύτερο κεφάλαιο χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο, παρατίθενται αρχικά τα είδη λουσίματος πριν την Ελληνιστική περίοδο με αναφορά σε ασαμίνθους, που χρονολογούνται στο 12^ο αιώνα π.Χ., αλλά και στο πρωιμότερο κυπριακό θερμαινόμενο λουτρό, στο Ανάκτορο στο Βουνί, που χρονολογείται στον 5^ο αιώνα π.Χ. Ακολούθως, αποδίδεται εν συντομία ο συμβολισμός του λουσίματος, όπως απεικονίζεται μέσα από την κοροπλαστική και τα ψηφιδωτά (7^{ος} αι. π.Χ. – 5^{ος} αι. μ.Χ.). Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου συγκεντρώνονται οι δημοσιευμένες πληροφορίες που αφορούν ανασκαμμένα

λουτρά. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τα λουτρά παρουσιάζονται ανά γεωγραφική περιοχή. Για την κάθε πόλη ή θέση παρατίθεται το ιστορικό της ανασκαφής και έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο χώρο, αλλά και ο συνολικός αριθμός των σωζόμενων λουτρών. Πρώτα, εξετάζεται ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του κάθε λουτρού, σημειώνεται η θέση του μνημείου μέσα στην πόλη και παραβάλλεται ένα σύντομο ιστορικό της ανασκαφής του. Στις περιπτώσεις που διάφορες ενδείξεις ή δικά μας συμπεράσματα μπορούν να προσδώσουν τον ιδιωτικό ή δημόσιο χαρακτήρα ενός λουτρού, αυτό επισημαίνεται. Ακολουθεί αναλυτική περιγραφή των δωματίων και ταύτιση των χώρων του συγκροτήματος, οι διαστάσεις και ο τρόπος σύνδεσης με τα γύρω δωμάτια/χώρους. Η περιγραφή στηρίζεται στην πορεία που ακολουθούσε ο λουόμενος από την είσοδό του στο λουτρό μέχρι το θερμό δωμάτιο, που ήταν η συνήθης πορεία που συναντούμε στα κυπριακά λουτρά. Τέλος, γίνεται σύντομη αναφορά στη διακόσμηση του λουτρού.

Το τρίτο κεφάλαιο πραγματεύεται τους διαφορετικούς τύπους τοιχοποιίας και τεχνικές θέρμανσης των λουτρών. Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου παρουσιάζονται συνοπτικά τα διάφορα υλικά δόμησης και είδη τοιχοποιίας, που συναντούμε στον Ελληνιστικό και Ρωμαϊκό κόσμο σε σχέση με τα λουτρά, και στη συνέχεια γίνεται αναφορά στα υλικά και τα είδη τοιχοποιίας που συναντούμε στα κυπριακά λουτρά. Το δεύτερο μέρος του κεφαλαίου αφιερώνεται στις τεχνικές θέρμανσης των λουτρών. Αρχικά, γίνεται αναφορά στην ορολογία, που σχετίζεται με το υπόκαυστο, και ακολουθεί η εξέταση του συστήματος αυτού όπως και των επικρατουσών τεχνικών θέρμανσης που παρατηρούνται στην επικράτεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Έπειτα, εξετάζεται αναλυτικά ο τρόπος κατασκευής του συστήματος υποδαπέδιας και εντοιχίας θέρμανσης των κυπριακών λουτρών, εκεί όπου ο βαθμός διατήρησής τους το επιτρέπει. Τέλος, παρατίθενται τα δεδομένα, που προήλθαν από τη μελέτη αδημοσίευτου αρχαιολογικού υλικού και αφορούν στη θέρμανση των λουτρών, με ιδιαίτερη έμφαση στην τεχνική των *tubuli* και των πήλινων πηνίων (Πίνακες 2-4). Για την παρουσίαση των δεδομένων και την αποτελεσματικότερη αναφορά και σύγκρισή τους, αυτά παρατίθενται στον Πίνακα 1.

Το υδάτινο στοιχείο, το οποίο αναλύεται στο τέταρτο κεφάλαιο, αποτελεί ένα αναπόσπαστο μέρος της λειτουργίας των λουτρών, κυρίως κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, όταν υπήρχε ανάγκη για τεράστιες ποσότητες νερού. Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου δίδεται μια σύντομη εισαγωγή αναφορικά με τη γεωλογία και τις φυσικές πηγές νερού του νησιού,

καθώς και σε πρωτογενείς γραπτές πηγές που αναφέρονται στον τρόπο παροχής και διανομής νερού στις πόλεις κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Στο δεύτερο μέρος παρατίθενται οι διάφοροι τρόποι συλλογής και αποθήκευσης του νερού (πηγάδια, στέρνες και δεξαμενές). Στη συνέχεια, αφού γίνει μια σύντομη αναφορά στη λειτουργία των υδραγωγείων και τη σχέση τους με τα λουτρά, παρατίθενται τα κυπριακά παραδείγματα υδραγωγείων μέσα από αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες. Τέλος, γίνεται αναφορά στη χρήση του νερού μέσα στην πόλη, όσον αφορά την ύδρευση δημοσίων κρηνών, νυμφαίων και δημόσιων αποχωρητηρίων που συνδέονται άμεσα με λουτρά.

Στο τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα και η συγκριτική μελέτη των στοιχείων που συνθέτουν τα λουτρά. Μέρος του κεφαλαίου αφιερώνεται σε θέματα που αφορούν τον ιδιωτικό και δημόσιο χαρακτήρα των λουτρών, αν και τα στοιχεία που διαθέτουμε για την Κύπρο είναι λιγοστά. Εγείρονται επίσης θέματα σχετικά με την επιλογή της οικοδόμησης των λουτρών δίπλα από επιλεγμένες τοποθεσίες, όπως γυμνάσια, αγορές ή χώρους λατρείας. Ταυτόχρονα, αναλύονται θέματα αρχιτεκτονικών και κοινωνικών επιρροών από το «μεσογειακό περίγυρο». Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου γίνεται αναφορά στους μελλοντικούς στόχους και στη σημασία της ψηφιακής αποτύπωσης των λουτρικών εγκαταστάσεων και την εφαρμογή αναλυτικών μεθόδων στη μελέτη του τρόπου δόμησης και των τεχνικών θέρμανσης, που θα εμπλουτίσουν τις γνώσεις μας σχετικά με τη χρονολόγηση και την αρχιτεκτονική κατασκευή των αρχαίων κυπριακών λουτρών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι: Η εξέλιξη των λουτρών

1.1. Εισαγωγή

Η εξέχουσα θέση που κατείχαν τα λουτρά στην ελληνική και ρωμαϊκή παράδοση αντανακλάται στο μεγάλο αριθμό λουτρικών εγκαταστάσεων που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη, καθώς και στις συχνές αναφορές που συναντούμε στην αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία. Η σύγχρονη έρευνα φανερώνει ότι το λούσιμο, αν και αποτέλεσε απαραίτητο συστατικό για την καλή υγεία των πολιτών, δεν αφορούσε απλά την καθαριότητα του σώματος και την υγιεινή³², αλλά αποσκοπούσε στην ταυτόχρονη απόλαυση και αναζωογόνηση του σώματος. Αρχικά, το λούσιμο ξεκίνησε ως μια ιδιωτική κατ' οίκον δραστηριότητα. Στην πορεία, όμως, αποτέλεσε μια από τις κοινές καθημερινές συνήθειες του ρωμαϊκού τρόπου ζωής, που απευθυνόταν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις³³. Η εύπορη τάξη είχε την οικονομική δυνατότητα να διαθέτει ιδιωτικά λουτρά στο χώρο της οικίας. Η πλειονότητα όμως των πολιτών χρησιμοποιούσε τα δημόσια λουτρά.

Μεγάλη μερίδα μελετητών τείνει να θεωρεί τους Ρωμαίους ως εμπνευστές των λουτρών, εξαιτίας των εντυπωσιακών λουτρικών εγκαταστάσεων που χρονολογούνται στη Ρωμαϊκή περίοδο, καθώς και χάρη στις τεχνολογικά ανεπτυγμένες θερμαντικές και υδραυλικές μεθόδους που εφάρμοσαν σ' αυτά οι Ρωμαίοι. Ωστόσο, οι απαρχές του λουτρού θα πρέπει να αναζητηθούν στον ελληνικό χώρο. Όπως θα εξεταστεί παρακάτω, το ελληνιστικό δημόσιο λουτρό, το *βαλανείον*, αναπτύχθηκε πιθανότατα κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. ή λίγο νωρίτερα, και συνέχισε να αναπτύσσεται περίπου μέχρι τον 1^ο αιώνα μ.Χ.³⁴. Στη συνέχεια, τα δημόσια λουτρά γνώρισαν το απόγειό τους στο κέντρο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τη Ρώμη, κατά τον 1^ο και 2^ο αιώνα μ.Χ. Κατά τη διάρκεια των Υστερο-Ρωμαϊκών και Βυζαντινών χρόνων, παρατηρείται μείωση στην ανέγερση νέων λουτρών, και οι γραπτές πηγές αναφέρονται περισσότερο σε αποκαταστάσεις παρά σε ανεγέρσεις νέων λουτρών.

---

³² Οι Ρωμαίοι θεωρούσαν το καθαρό σώμα χαρακτηριστικό των πολιτισμένων ατόμων έναντι των βαρβάρων (Woolf 1998, ix).

³³ Fagan 1999.

³⁴ Το λουτρό στο Tell Edfou (Αίγυπτος) αναφέρεται συχνά και ως βαλανείο, λόγω του θόλου που διαθέτει, ωστόσο χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική ή πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο γεγονός που τεκμηριώνεται και από την ύπαρξη υποκαύστου (Bruyère *et al.* 1937, 66· Fournet και Redon 2009, 420-422).

Το παρόν κεφάλαιο χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος παρατίθεται το ιστορικό της έρευνας που πραγματοποιήθηκε μέχρι σήμερα για τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά λουτρά, με ιδιαίτερη αναφορά στα έργα που κρίνονται καινοτόμα για τη μελέτη της εξέλιξης των λουτρών. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου παρατίθεται πληθώρα αναφορών από την αρχαία γραμματεία, που παρέχει πολύτιμες πληροφορίες τόσο για τα ίδια τα κτίρια λουτρών και τις πρακτικές λούσης, όσο και μοναδικές λεπτομέρειες για τις επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής σε σχέση με τα λουτρά. Στόχος είναι η αναφορά στις διαφορετικές αντιλήψεις, που διέπουν την ελληνική και ρωμαϊκή παράδοση, οι οποίες συμβάλλουν στην κατανόηση των στοιχείων που επηρέασαν τη μορφή και την εξέλιξη των λουτρών σε διαχρονικό επίπεδο. Στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου σκιαγραφείται η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής μορφής που έλαβαν τα λουτρά κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο, με την παράθεση αντιπροσωπευτικών παραδειγμάτων από τον ελλαδικό χώρο και την ιταλική χερσόνησο³⁵. Ακολούθως, λαμβάνοντας υπόψη ότι η Κύπρος εντάσσεται στο ανατολικό τμήμα της Μεσογείου, κρίθηκε σκόπιμο να παρουσιαστούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα του συναφούς περιβάλλοντος, με σύντομη αναφορά στα λουτρά της Μικράς Ασίας, απ' όπου πιθανότατα αντλήθηκαν επιρροές. Σημειώνεται ότι τα ρωμαϊκά λουτρά της Αιγύπτου, όπως και της Συρο-Παλαιστίνης, δεν φαίνεται να εμφανίζουν ομοιότητες με αυτά της Κύπρου, γι' αυτό και δεν εξετάζονται αναλυτικά. Ωστόσο, παραδείγματα ελληνιστικών λουτρών από την Αίγυπτο αναφέρονται συγκριτικά με κυπριακά παραδείγματα παρακάτω (βλ. 1.4.2) και στο Κεφάλαιο II.

Μια τέτοια ανάλυση θεωρείται αναγκαία για την κατανόηση των αρχιτεκτονικών τύπων που επικρατούν και τη μετέπειτα ένταξη της Κύπρου στον ευρύτερο αρχαίο κόσμο (βλ. Κεφ. II). Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην ορολογία που συχνά χρησιμοποιείται αυθαίρετα, βάσει της κρίσης του εκάστοτε μελετητή, και αρκετές φορές δεν τεκμηριώνεται από κάποια επιγραφική μαρτυρία ή αρχαιολογική αναφορά³⁶.

---

³⁵ Η αναφορά σε όλα τα λουτρά καθίσταται αδύνατη, αφού συνολικά ξεπερνούν τα χίλια παγκοσμίως.

³⁶ Rebuffat 1991, 1. H J. DeLaine (1993, 353) επισημαίνει: «In fact the terms chosen generally presuppose a specific function, itself often indicated only by the position of the room in the bathing route suggested by the surviving remains. It is something we all tend to do, and the result is often confusion, particularly when a label is offered as a substitute for description or analysis».

1.2. Ιστορία της έρευνας

Το γεγονός ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ελληνιστικής περιόδου δεν σώζονται συνήθως σε καλή κατάσταση, κυρίως λόγω της επικάλυψής τους από τα μεταγενέστερα ρωμαϊκά, αποτέλεσε πιθανότατα την αιτία για την περιθωριοποίηση της μελέτης των ελληνιστικών λουτρών. Οι πρωιμότερες αναφορές στο ελληνιστικό λουτρό είναι αυτές των Wouterous H.C. Van Esveld (*De balneis lavationibusque Graecorum*, 1908) και Karl Sudhoff (*Aus dem antiken Badewesen*, 1910). Η πρώτη, ωστόσο, εμπειριστατωμένη μελέτη που αφορά στην αρχαία πρακτική του ελληνιστικού λουτρού, τη *βαλανευτική*³⁷, δημοσιεύτηκε το 1962 από τον René Ginouvès (*Balaneutiké: recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*). Ο Ginouvès παραθέτει αναλυτικά τα περισσότερα από τα τότε γνωστά λουτρά εξηγώντας όχι μόνο τη λειτουργική τους χρήση, αλλά και τον κοινωνικό τους ρόλο. Η συγκεκριμένη έρευνα αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια για συλλογική καταγραφή των διαθέσιμων φιλολογικών και εικονογραφικών μαρτυριών με στόχο την ερμηνεία της διαδικασίας λουσίματος και χρήσης των λουτρών, πέραν από τον καθαρά τυπολογικό αρχιτεκτονικό διαχωρισμό τους. Πραγματεύεται επίσης τα διαφορετικά είδη λουσίματος και τον απαραίτητο εξοπλισμό που χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια του. Όπως θα δούμε παρακάτω, ο Ginouvès εντάσσεται στην ομάδα των μελετητών που προσπαθεί να εντοπίσει τις ρίζες των ρωμαϊκών λουτρών και την πλήρη εξέλιξη του τυπικού ρωμαϊκού συστήματος, συμπεριλαμβανομένου και του υποκαύστου, σε ελληνικό έδαφος.

Παρότι το έργο του Ginouvès παραμένει σταθμός στη μελέτη των ελληνιστικών λουτρών, η ανακάλυψη νέων λουτρικών εγκαταστάσεων, που χρονολογούνται στην πρώιμη Κλασική και Ελληνιστική περίοδο, τροποποιεί τα δεδομένα της δεκαετίας του 1960. Τα μεγαλεπήβολα έργα των Inge Nielsen, *Thermae et Balnea: the architecture and cultural history of Roman public baths* (1990), και Fikret Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity* (1992), που ακολούθησαν, αποτελούν αναμφίβολα σημείο αναφοράς. Μεγάλο μέρος της έρευνάς τους αφιερώνεται στην προέλευση του ελληνιστικού βαλανείου και το συσχετισμό του γυμνασίου με το λουτρό. Εξαιρετικής σημασίας αποτελεί και η σπουδή της Marga Weber, *Antike Bädekultur* (1996), που ακολουθεί την ίδια γραμμή με

---

³⁷ Η πρακτική αυτή αναφέρεται ήδη τον 4^ο αιώνα π.Χ. από τον Πλάτωνα (*Σοφιστής* 227α).

τον Ginounès και δίνει έμφαση στις φιλολογικές μαρτυρίες και τις εικονογραφικές παραστάσεις της ελληνικής παράδοσης που αφορά το λουτρό. Η Weber, ακολουθώντας τους Nielsen και Yegül, προχωρεί ένα βήμα παραπέρα εντρυφώντας στη μελέτη των λουτρών της Ρωμαϊκής περιόδου. Τα τρία αυτά έργα, πέραν της τυπολογικής και τεχνολογικής ανάλυσης που παραθέτουν, καταπιάνονται με θέματα που αφορούν την υγιεινή, τη διακόσμηση, το κόστος λειτουργίας, αλλά και την παρουσία των γυναικών και των διαφόρων ειδών καλλωπισμού που τις συνόδευαν στα λουτρά.

Οι διδακτορικές διατριβές των Michaela Hoffmann, *Griechische Bäder* (1999) και της Alyson Ann Gill, *Balaneia: A sourcebook for the Greek Bath from the Archaic through the Hellenistic Periods* (2004), αν και δεν προσφέρουν πολλές νέες πληροφορίες, συνθέτουν έναν αναθεωρημένο κατάλογο ελληνιστικών λουτρών και γυμνασίων, στον οποίο παρουσιάζεται αναλυτικά ο αρχιτεκτονικός τύπος και η σχετική βιβλιογραφία για κάθε οικοδόμημα ξεχωριστά. Η μεν πρώτη συγκεντρώνει 40 λουτρά, που καλύπτουν γεωγραφικά την περιοχή από το Αφγανιστάν μέχρι και την Πομπηία, ενώ η δεύτερη 29 μόνο από τον ελλαδικό χώρο. Ακολουθώς, παρατίθενται φιλολογικές μαρτυρίες και εικονογραφικές παραστάσεις λουσίματος που απαντούν στην κεραμική.

Άξιος αναφοράς είναι ο βιβλιογραφικός κατάλογος που συνέταξε ο Hubertus Manderscheid (*Ancient baths and bathing: a bibliography for the years 1988-2001*, 2004) για τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά λουτρά. Παρότι οι αναφορές στα ελληνιστικά λουτρά είναι ελάχιστες εν συγκρίσει με αυτές στα ρωμαϊκά, δεν παύει να αποτελεί κατευθυντήριο άξονα για τον εκάστοτε μελετητή των λουτρών. Ο Manderscheid παραθέτει επίσης πληροφορίες σχετικά με πρακτικές λούσης, που μαρτυρούνται πριν την Ελληνιστική περίοδο. Ο κατάλογος συμπληρώνεται με επιγραφές, ή άλλες γραπτές πηγές, και βιβλιογραφικές αναφορές που αφορούν την αρχιτεκτονική, την υδροδότηση αλλά και την ιατρική σε σχέση με τα λουτρά.

Η έκδοση πρακτικών συνεδρίων, που είχαν ως επίκεντρο μελέτης τους τα λουτρά, συνέβαλε σημαντικά στην ενημέρωση της έρευνας ως προς τις νέες ανακαλύψεις ή δημοσιεύσεις παλαιότερων ανασκαφών που αφορούν μεμονωμένα λουτρά. Ο συλλογικός τόμος *Le bain collectif en Égypte: balaneia, thermae, hammāmāt* (2009), που επιμελήθηκαν οι Marie-Françoise Boussac, Thibaud Fournet και Bérangère Redon, καθώς

και η επικείμενη έκδοση των πρακτικών του δεύτερου συνεδρίου, που διοργανώθηκε από την ίδια ομάδα το 2009 στη Δαμασκό, αποτελούν το νέο σημείο αναφοράς για τη μελέτη των λουτρών, τόσο διαχρονικά όσο και γεωγραφικά.

Τέλος, η δημοσίευση των πρακτικών του συνεδρίου που διοργανώθηκε το 2010 στην Αμερικανική Σχολή της Ρώμης από τις Sandra Lucore και Monika Trümper, *Greek baths and bathing culture: new discoveries and approaches* (2013), αποτελεί την πιο πρόσφατη έκδοση που αφορά στα ελληνιστικά λουτρά. Η μεγαλύτερη ίσως συνεισφορά του τόμου αυτού είναι η λεπτομερής καταγραφή των 70 ελληνιστικών λουτρών της Μεσογείου από τους Thibaud Fournet, Sandra Lucore, Bérange Redon και Monika Trümper³⁸. Ο κατάλογος βασίζεται στο γεωγραφικό διαχωρισμό των λουτρών που απαντώνται στη δυτική, βορειοανατολική και νοτιοανατολική Μεσόγειο. Σημαντική είναι η παράθεση όλων των διαθέσιμων πληροφοριών σε συνδυασμό με την εκ νέου αρχιτεκτονική αποτύπωση των λουτρών. Η εν λόγω καταγραφή και τυπολογική ανάλυση συνθέτει ένα συστηματοποιημένο κατάλογο, που αποτελεί βασικό εγχειρίδιο στη μελέτη των ελληνιστικών λουτρών.

Με εξαίρεση τη δημοσίευση του Krencker το 1929 (βλ. πιο κάτω), η έρευνα και μελέτη των ρωμαϊκών λουτρών υπήρξε μέχρι πρόσφατα παραμελημένη από την επιστημονική κοινότητα. Μόνο κατά τη διάρκεια των τελευταίων τριών δεκαετιών δημοσιεύτηκε σημαντικός αριθμός μονογραφιών και άρθρων που μελετούν την προέλευση, την αρχιτεκτονική, την εξέλιξη, τη λειτουργία και την υδροδότησή τους, και που άπτονται ζητημάτων που αφορούν το ρόλο που διαδραμάτιζαν στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων.

Η πιο εμπειριστατωμένη μελέτη, που αφορά τις ρωμαϊκές θέρμες³⁹, ολοκληρώθηκε το 1929 από τον Daniel Krencker με τίτλο *Die Trierer Kaiserthermen*. Η προτεινόμενη ταξινόμηση των θερμών από τον Krencker, βάσει του αρχιτεκτονικού τους σχεδίου, παραμένει μέχρι σήμερα η βάση αναφοράς για τη μελέτη των λουτρών⁴⁰ (Εικ. 1α και 1β). Η τυπολογία που πρότεινε βασίστηκε στη λειτουργική κατασκευή των λουτρών, κυρίως σε σχέση με τη δημοσίευση των αυτοκρατορικών θερμών των Τρεβήρων (*Augusta*

---

³⁸ Fournet *et al.* 2013.

³⁹ Η πρώτη ανάλυση αρχιτεκτονικών τύπων των ρωμαϊκών λουτρών προτάθηκε το 1909 από τον Ernst Pfretzschner με τη δημοσίευση της διδακτορικής του διατριβής (*Die Grundrissentwicklung der römischen Thermen*, 1909), την οποία δυστυχώς δεν κατάφερα να εντοπίσω.

⁴⁰ Krencker *et al.* 1929, 234-240.

Treverorum) και του συναφούς με αυτές συγκριτικού υλικού⁴¹. Ο Krencker βασίστηκε στην πορεία που ακολουθούσε ο λουόμενος στα μικρού μεγέθους λουτρά (*Reihentyp*: ευθύγραμμος, *Ringtyp*: κυκλικός τύπος) και τη διαρρύθμιση και επανάληψη συγκεκριμένων χαρακτηριστικών στα μεγαλύτερα συμπλέγματα (*kleiner Kaisertyp*: μικρός αυτοκρατορικός τύπος, *grosser Kaisertyp*: μεγάλος αυτοκρατορικός τύπος, *halb-achsiiale Mischtypen*: ημιαξονικός μικτός τύπος) (Εικ. 1). Θεμελιώδες στοιχείο στην ανάλυσή του ήταν η ταύτιση των δωματίων με συγκεκριμένη χρήση, καθώς και άλλων χώρων που ήταν άμεσα συνδεδεμένοι με αυτά⁴². Ωστόσο, όπως ορθά επισημαίνει η DeLaine, ο προτεινόμενος διαχωρισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής, αφού ο κατάλογος είναι αριθμητικά σχετικά μικρός και γεωγραφικά ανομοιόμορφος⁴³.

Αξιοσημείωτη είναι η συμβολή του René Rebuffat⁴⁴ αναφορικά με τους λατινικούς όρους που χρησιμοποιούνται για την ταύτιση συγκεκριμένων δωματίων στα ρωμαϊκά λουτρά. Σύμφωνα με τον Rebuffat, η ταύτιση θα πρέπει να αποφεύγεται τουλάχιστον στα αρχικά στάδια της μελέτης ενός χώρου. Προς υποστήριξη του επιχειρήματός του, παραθέτει έναν κατάλογο λογοτεχνικών και επιγραφικών πηγών με ονόματα δωματίων, που αποτελούν μέρος της διαδρομής λουσίματος⁴⁵, ή ονόματα που αναφέρονται στα ίδια τα κτίρια λουτρών. Επισημαίνει ότι η χρήση των όρων αυτών είναι εντελώς υποκειμενική, αφού σε αρκετές περιπτώσεις η ίδια λέξη εμφανίζεται σε διαφορετικό περιεχόμενο και με άλλη έννοια.

Μια νέα τυπολογική ταξινόμηση των λουτρών, βάσει της διαδρομής κίνησης που ακολουθούσαν οι λουόμενοι, προτείνει ο Rebuffat στη μελέτη του για τις θέρμες στην πόλη Thamusida στο Μαρόκο (*Thermes du Fleuve*)⁴⁶. Συγκεκριμένα, τα λουτρά ταξινομούνται σε τρεις κατηγορίες: α) λουτρά με ανάδρομη διαδρομή (*thermes à itineraire retrograde*), β) λουτρά με κυκλική διαδρομή (*thermes à itineraire circulaire*) και γ) λουτρά που διαθέτουν

⁴¹ Ο κατάλογος περιλαμβάνει 72 λουτρά, εκ των οποίων το ένα τρίτο προέρχεται από τη Βόρειο Αφρική, το δεύτερο κυρίως από στρατιωτικά λουτρά στη Γαλλία και τη Γερμανία, και μόνο εννέα παραδείγματα από τις ανατολικές επαρχίες.

⁴² Η DeLaine (1988, 17) επισημαίνει: “No attention is paid in differences in style even between the ‘large’ and ‘small’ *Kaiserthermen*. Finally, some of Krencker’s categories depend on the identification of two types of rooms which are in some ways his own inventions”.

⁴³ DeLaine 1988, 16-17.

⁴⁴ Rebuffat 1991.

⁴⁵ Με τη φράση «διαδρομή κίνησης ή λουσίματος/λουσίσης» αναφερόμαστε στη διαδρομή που ακολουθούσε ο λουόμενος από την είσοδο του στο λουτρό μέχρι και την έξοδο.

⁴⁶ Rebuffat *et al.* 1970, 178-182.

δύο διαδρομές γύρω από έναν κεντρικό άξονα (*thermes à itineraire symétrique*), που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως εξέλιξη της τυπολογίας που πρότεινε ο Krencker.

Το έργο της Nielsen, *Thermae et Balnea: the architecture and cultural history of Roman public baths* (1990), αποτελεί κατευθυντήριο άξονα στη μελέτη των ελληνιστικών και ρωμαϊκών λουτρών. Η Nielsen συνοψίζει κατάλογο περίπου 400 λουτρών, τα οποία ομαδοποιεί σε πέντε κατηγορίες κυρίως βάσει της γεωγραφικής τους θέσης. Παραθέτει ταυτόχρονα σχετική βιβλιογραφία και πληροφορίες σχετικά με την κατασκευή των λουτρών και την κατάσταση στην οποία σώζονται σήμερα. Διευκρινίζει επίσης ότι οι όροι *thermae* και *balnea* αναφέρονται στις δύο κατηγορίες που προκύπτουν από τον τυπολογικό διαχωρισμό που προτείνει η ίδια. Κριτήρια για την εν λόγω κατάταξη αποτελούν η παρουσία ή απουσία παλαίστρας, η συμμετρία και μεγαλοπρέπεια των λουτρών, και η ενσωμάτωσή τους στον αστικό ιστό. Το έργο της Nielsen αποτελεί πιθανότατα το μόνο συλλογικό έργο που θα μπορούσε να αντικαταστήσει αυτό του Krencker. Η Nielsen φαίνεται να ακολουθεί την προταθείσα τυπολογία του Krencker με μικρές παραλλαγές. Επίσης, εξισώνει την τυπολογική ταξινόμηση με αυτήν που ονομάζουμε λειτουργική (*basic row, ring, half-axial, imperial*)⁴⁷. Σε αντίθεση με το αυστηρό σύστημα ταξινόμησης του Krencker, η Nielsen για να μπορέσει να πετύχει τη συγκεκριμένη ταξινόμηση δημιουργεί χρονολογικές και γεωγραφικές ομαδοποιήσεις, που στηρίζονται στην τυπολογική προέλευση των λουτρών. Κατ' αυτό τον τρόπο, θεωρεί ότι τα ρωμαϊκά *balnea* έχουν τις ρίζες τους στα ελληνικά βαλανεία και οι *thermae* στα γυμνάσια. Πέραν από τον καθαρά τυπολογικό διαχωρισμό, μελετά τον κοινωνικό ρόλο που διαδραματίζουν τα λουτρά και παραθέτει πληθώρα πηγών από την αρχαία γραμματεία που τα αφορούν. Το σχετικό παράρτημα αναφορικά με την αρχαία και σύγχρονη ορολογία των λουτρών, κατατοπίζει τον αναγνώστη. Η συγγραφέας δίδει επίσης ιδιαίτερη έμφαση στη λειτουργία του υποκαύστου, το ρόλο που κατείχαν τα λουτρά μέσα στις πόλεις, και τέλος εμπλουτίζει την εικόνα που δίνει στο μελετητή με αναφορές στο κόστος και τη διαχείριση των λουτρών.

Απαραίτητο εγχειρίδιο για την κατανόηση του τρόπου λειτουργίας των λουτρών, που απαντώνται στην ανατολική Μεσόγειο, αποτελεί το έργο του Fikret Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity* (1992). Ο Yegül προσδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στη μελέτη

---

⁴⁷ Nielsen 1993, 4.

του γυμνασίου και του λουτρού της Ελληνιστικής περιόδου, και στον τρόπο με τον οποίο αυτά επηρέασαν την εξέλιξη των ρωμαϊκών λουτρών. Τα διάφορα παραρτήματα, το γλωσσάριο τεχνικών όρων με σύντομες αναφορές σε κείμενα αρχαίων συγγραφέων, καθώς και η εκτενής γενική και εξειδικευμένη βιβλιογραφία, αποτελούν απαραίτητο οδηγό για τον εκάστοτε μελετητή. Αν και το έργο του Yegül κυκλοφόρησε την ίδια περίπου περίοδο με αυτό της Nielsen, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως συνέχεια του έργου της, αφού παρουσιάζει αναλυτικότερα τις διάφορες θεματικές ενότητες που αναφέρει και η Nielsen. Ο Yegül προειδοποιεί ενάντια στη σύγκριση λουτρών που ακολούθησαν διαφορετική πορεία εξέλιξης, όπως ήταν οι θερμές της Ρώμης, ο τύπος της Πομπηίας, οι ομάδες της Βορείου Αφρικής και οι υπο-ομάδες των λουτρών-γυμνασίων της Μικράς Ασίας. Ο διαχωρισμός, που προτείνει ο Yegül, στηρίζεται στην παραδοχή της ύπαρξης ευρύτερων αρχιτεκτονικών τύπων, οι οποίοι σχετίζονται με αστικά κέντρα ή γεωγραφικές ζώνες (με έμφαση στην Ιταλία, τη Βόρειο Αφρική και την ανατολική Μεσόγειο). Ολοκληρώνει τη μελέτη του με την παρακμή των λουτρών και τις αντιλήψεις που επικρατούσαν σε σχέση με αυτά κατά τους χριστιανικούς χρόνους.

Ο Pierre Gros, στο *L'architecture Romaine du début de IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire*, αφιερώνει μέρος του έργου του στα λουτρά (*Les monuments publics*)⁴⁸, προτείνοντας συνδυασμό των τυπολογικών προσεγγίσεων των Krencker, Rebuffat και Nielsen. Αρχικά, θέτει την προβληματική γύρω από την ορολογία που χρησιμοποιείται για τα λουτρά και, βασισμένος σε παλαιότερους μελετητές, αναφέρεται στα ελληνιστικά λουτρά της Σικελίας, της Καμπανίας και τα ιταλικά balnea, σκιαγραφώντας την πορεία εξέλιξης μέχρι τον αυτοκρατορικό τύπο θερμών. Εφαρμόζει έναν καθαρά γεωγραφικό διαχωρισμό, με ιδιαίτερη έμφαση στα λουτρά της Βορείου Αφρικής και της Μικράς Ασίας.

Ο Yvon Thébert στο μεγαλειώδες έργο του, *Thermes romains d'Afrique du Nord et leur contexte méditerranéen : études d'histoire et d'archéologie* (2003), αναφορικά με τα λουτρά της Βορείου Αφρικής και τη συνάφειά τους με τη Μεσόγειο, προτείνει την ταξινόμηση των λουτρών με βάση τη διαδρομή που ακολουθεί ο επισκέπτης στα βασικά δωμάτια. Διαφωνεί με την ταξινόμηση που στηρίζεται στο σχέδιο των λειτουργικών μονάδων, αφού θεωρεί ότι δεν διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στον αρχικό σχεδιασμό του

---

⁴⁸ Gros 1996, 388-417.

λουτρού. Λαμβάνοντας υπόψη τη βαρύτητα που κατείχε η σωματική άσκηση στα λουτρά της Βορείου Αφρικής, ο Thébert εστιάζει στην ταύτιση των δωματίων από τη διαδρομή που ακολουθούσαν οι λουόμενοι, έχοντας ως κύριο κριτήριο την πορεία από και προς την παλαίστρα. Το θέμα της ορολογίας απασχολεί και τον Thébert, όπως και άλλοι παράμετροι που αφορούν τη διαχείριση, το κόστος και την ένταξη των λουτρών στον αστικό ιστό.

Τέσσερα σχετικά πρώιμα έργα, που προσπάθησαν κυρίως να εξετάσουν τα οικονομικά θέματα και το κοινωνιολογικό περιεχόμενο ενός λουτρού, ήταν αυτά των Heinrich Meusel⁴⁹, Erika Brödner⁵⁰, Werner Heinz⁵¹ και Marinella Pasquinucci⁵². Σε κανένα από τα έργα αυτά δεν γίνεται αναφορά σε περιφερειακά χαρακτηριστικά, ούτε οποιαδήποτε προσπάθεια για ένταξή τους σε συγκεκριμένη γεωγραφική ζώνη της ρωμαϊκής επικράτειας. Το έργο της Brödner αποτελεί κατά κύριο λόγο έναν κατάλογο λουτρών, χωρίς βιβλιογραφικές αναφορές, που επικεντρώνεται κυρίως στην ιστορική εξέλιξη των λουτρών και των συστημάτων θέρμανσης. Αντίθετα, ο Heinz εξετάζει εις βάθος το θέμα της ταύτισης και λειτουργίας των δωματίων ενός λουτρού θέτοντας, για πρώτη φορά ίσως, ερωτήματα σχετικά με την υγιεινή και τις θεραπευτικές μεθόδους στα λουτρά.

Ένα σχετικά πρόσφατο έργο που ασχολείται εξολοκλήρου με τον κοινωνιολογικό χαρακτήρα των λουτρών είναι αυτό του Garrett G. Fagan, *Bathing in Public in the Roman World* (2002). Στο πρώτο μέρος του βιβλίου παρατίθεται ένας ενδελεχής κατάλογος επιγραφών με αναφορές σε δωρητές και ευεργέτες λουτρών, ενώ ακολουθεί πληθώρα αρχαίων πηγών με αναφορές στον τρόπο λειτουργίας των λουτρών και τη διαδικασία καθαρισμού του σώματος. Ο Fagan καταπιάνεται επίσης με θέματα ιατρικής⁵³, τα ευεργετικά αποτελέσματα της χρήσης των λουτρών, και με θέματα που άπτονται του κοινωνικού συμβολισμού των λουτρών.

Οι δημοσιεύσεις, που εξετάζουν ξεχωριστά αλλά εις βάθος ένα ή μια ομάδα λουτρών που ανήκουν στην ίδια γεωγραφική ζώνη, συμβάλλουν σημαντικά στην επιμέρους εξειδικευμένη έρευνα, αφού μπορούμε κατ' αυτό τον τρόπο να διακρίνουμε τοπικά

---

⁴⁹ Meusel 1960.

⁵⁰ Brödner 1951.

⁵¹ Heinz 1983.

⁵² Pasquinucci 1987.

⁵³ Για μια πρόσφατη δημοσίευση για την ιατρική σε σχέση με τα λουτρά, βλ. Flemming 2013.

χαρακτηριστικά⁵⁴. Από αυτές ξεχωρίζει η δημοσίευση του Eschebach για τις Σταβιανές Θέρμες στην Πομπηία, η οποία αποτέλεσε ορόσημο στη διαμάχη αναφορικά με τις απαρχές και την πρόωμη εξέλιξη του ρωμαϊκού λουτρού.

Η δημοσίευση των πρακτικών της στρογγυλής τραπέζης, που πραγματοποιήθηκε στη Ρώμη το 1988⁵⁵, πρότεινε νέα πεδία έρευνας που αφορούν την ορολογία, την τεχνολογία, αλλά και τη σχέση των λουτρών με τη θρησκεία. Μερικά χρόνια αργότερα, σταθμό στη μελέτη των λουτρών αποτέλεσε η δημοσίευση του πρώτου συνεδρίου για τα λουτρά από τους DeLaine και Johnston⁵⁶, το 1999. Το 2009, εκδόθηκαν τα πρακτικά του συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στην Αλεξάνδρεια⁵⁷, στο οποίο έγινε ήδη αναφορά, και αξίζει να αναφέρουμε ότι πρόκειται για την πρώτη προσπάθεια καταγραφής των λουτρών στην Εγγύς Ανατολή. Και τα δύο αυτά συνέδρια, πέραν από τη δημοσίευση νέων ανασκαφικών πορισμάτων, άπτονται των οικονομικών και κοινωνικών πτυχών των λουτρών.

Τέλος, άξιο αναφοράς είναι το τρίτομο εικονογραφημένο λεξικό που επιμελήθηκε ο Ginouvès, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*⁵⁸, το οποίο παραθέτει την ορολογία (σε πέντε γλώσσες) που αφορά τα κτίρια της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου, συμπεριλαμβανομένης και των λουτρών, με σχετικές πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές.

---

⁵⁴ Ενδεικτικά παρατίθενται βασικές μονογραφίες αφιερωμένες σε μεμονωμένα λουτρά: Eschebach 1979: Σταβιανές Θέρμες, Πομπηία· Bidwell 1979: Legionary Baths, Exeter· Heinz 1979: Baden-Württemberg-Borriello και D'Ambrosio 1979: Baia· Baçe 1980: Αλβανία· Mora 1981: Ισπανία· Hirschfeld και Solar 1981: Hammat Gader· La Forgia 1981: Νάπολη· Suceveanu 1982: Thermes I και II, Histria· Hanoune *et al.* 1983: Bulla Regia· Martini 1984: Γυμνάσιο, Σάμος· Biers 1985: Great Bath, Κόρινθος· Ennabli 1986: Sidi Ghrib, Βόρειος Αφρική· Yegül 1986: λουτρό-γυμνάσιο, Σάρδεις· Zienkiewicz *et al.* 1986: Legionary Fortress Baths, Caerleon· Farrington 1987: Μικρά Ασία· García Entero 2001: Ισπανία· Fournet και Redon 2009: Αίγυπτος· Wassenhoven 2010: Πελοπόννησος.

⁵⁵ Lenoir 1991.

⁵⁶ DeLaine και Johnston 1999.

⁵⁷ Boussac *et al.* 2009.

⁵⁸ Ginouvès και Roland 1985· Ginouvès 1992· Ginouvès 1998.

1.3. Φιλολογικές μαρτυρίες: κοινωνικές αντιλήψεις και ορολογία

Οι πληροφορίες που αντλούμε από τις γραπτές πηγές και τις απεικονίσεις σκηνών λουσίματος σε αγγεία⁵⁹ αποτελούν σημαντικά εφόδια για την κατανόηση της τότε επικρατούσας ιδεολογίας γύρω από τα λουτρά. Εξαιτίας του μεγάλου αριθμού τέτοιων αναφορών, θα ήταν αδύνατο στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας να παρατεθούν όλες οι αναφορές⁶⁰. Στόχος είναι να παρουσιαστεί ένας αντιπροσωπευτικός αριθμός φιλολογικών μαρτυριών, με σκοπό την κατανόηση αυτής της ιδεολογίας. Συγκεκριμένα, δίδεται έμφαση στο θέμα της προτίμησης του ψυχρού ή θερμού λουτρού κατά τις δυο υπό εξέταση περιόδους, αλλά και στην ορολογία που εμφανίζεται στις αρχαίες πηγές και χρησιμοποιείται ευρέως μέχρι σήμερα στη διεθνή βιβλιογραφία, που αφορά στη μελέτη των λουτρών⁶¹.

Από τα αρχαία χρόνια, το λούσιμο ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές και στα δύο φύλα. Ο Ξενοφών και ο Αθήναιος μας πληροφορούν ότι τόσο το λούσιμο όσο και η επάλειψη του σώματος πραγματοποιούνταν πριν το γεύμα και αποτελούσαν μέρος της προετοιμασίας της ένδυσης⁶². Συχνά το λουτρό αναφέρεται ως *όδος ἐπὶ τροφήν* (ή *τροφήν*)⁶³. Στις περιπτώσεις που το ζητούμενο ήταν η απλή καθαριότητα του σώματος, το κρύο λούσιμο ήταν αρκετό. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η πρώτηστη ανάγκη του ανθρώπου για καθαριότητα του σώματος ικανοποιήθηκε με το λούσιμο σε ποταμούς, λίμνες και θάλασσες⁶⁴. Σύμφωνα με τις αναφορές του Πλάτωνα και του Διογενιανού του Παροιμιογράφου, το κολύμπι και η ανάγνωση θεωρούνταν ικανότητες που αποκτούσε κανείς από την παιδική ηλικία⁶⁵, επομένως το να μην ξέρει κάποιος να κολυμπά ή να διαβάζει θεωρούνταν παροιμιώδη σημάδια αμάθειας.

Το θερμό λούσιμο δεν αποτελούσε χαρακτηριστικό γνώρισμα των ελληνικών ηθών. Αντίθετα, οι Έλληνες λούζονταν με θερμό νερό σε στιγμές που θεωρούνταν σημαντικοί

⁵⁹ Ginouvès 1962, 77-100· Yegül 1992, 14-22· Stähli 2013.

⁶⁰ Για έναν πλήρη κατάλογο αναφορών, βλ. Ginouvès 1962· Yegül 1992· Nielsen 1992· Fagan 2002.

⁶¹ Εκτός εάν δηλώνεται διαφορετικά, οι μεταφράσεις είναι της συγγραφέως.

⁶² Ξενοφών, *Συμπόσιον* 1.7· Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 1.24d.

⁶³ Αρτεμίδωρος, *Ονειροκριτικά* 61· Βλ. Ginouvès 1962, 157-158.

⁶⁴ Αρκετές αναφορές συναντούμε στον Όμηρο (*Οδύσσεια* 6.58· 6.65· 6.210-224) και αλλού: Μόσχος 2.31· Θεόκριτος 7.22· Πανσανίας 2.35.1· Ηρόδοτος 6.67· Πλάτων, *Πολιτεία* 5.453d· Αριστοφάνης, *Πλοῦτος* 656.

⁶⁵ Πλάτων, *Νόμοι*, III, 689δ· Diogenianus, *Corpus Paroemiographorum Graecorum* 1.6.56.

σταθμοί στη ζωή, όπως ήταν η γέννηση, ο γάμος (πριν) και ο θάνατος (μετά)⁶⁶. Η τελετουργική χρήση του λουτρού αντικατοπτρίζεται σε μεγάλο βαθμό στα χωρία των Ομηρικών Επών. Συγκεκριμένα, το λούσιμο με θερμό νερό λαμβάνει την έννοια μιας πράξης που σηματοδοτεί τη μετάβαση από την παιδική ηλικία στον έγγαμο βίο, από την ασθενή στην υγιή ζωή, από τη ζωή στο θάνατο. Σε μερικές περιπτώσεις το λουτρό σηματοδοτεί επίσης το πέρασμα από μια δραστηριότητα σε άλλη: την ετοιμασία πριν το δείπνο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, την ετοιμασία πριν την προσφορά θυσίας, και ως ένδειξη φιλοξενίας για το καλωσόρισμα ή την κατευόδωση κάποιου προσκεκλημένου⁶⁷. Γενικότερα, το λούσιμο με θερμό νερό θεωρείτο μια υγιής και αναζωογονητική εμπειρία και συχνά αποτελούσε είδος ειδικής επιβράβευσης. Προσφερόταν κυρίως στους ήρωες όταν επέστρεφαν από το πεδίο της μάχης ή από κάποιο μακρινό ταξίδι. Όπως επισημαίνει η Wassenhoven, παρόλο που η διαδικασία λουσίματος ήταν πολύ απλή, η ιδεολογία που συνόδευε μια τόσο απλή πράξη ήταν πολύ πιο περίπλοκη. Εξαιτίας αυτού, οι αρχαίοι Έλληνες, ανάλογα με κάθε περίπτωση, επέλεγαν διαφορετικό είδος λουσίματος. Αντίθετα, στη ρωμαϊκή παράδοση, ο λουόμενος προσαρμοζόταν στις υπηρεσίες που προσέφερε το λουτρό (θερμό λούσιμο), γι' αυτό και γνώριζε εκ των προτέρων τι να αναμένει στο χώρο του λουτρού, αλλά και πως να το χρησιμοποιήσει⁶⁸.

Οι Έλληνες, παρότι δεν ενέκριναν τους βρώμικους ανθρώπους, πίστευαν ότι η καθαριότητα θα έπρεπε να επιτυγχάνεται μόνο με τη χρήση ψυχρού νερού⁶⁹. Αυτή η εναντίωση στις απολαύσεις που προσέφεραν τα θερμά λουτρά, οι οποίες σχετίζονταν με τη χαλάρωση των ηθών, εμφανίζεται κυρίως σε αναφορές της ελληνικής γραμματείας των αρχαϊκών χρόνων (8^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.). Η ολιγαρκής ζωή των Σπαρτιατών δεν επέτρεπε το θερμό λούσιμο, αφού σύμφωνα με τα ήθη της, οι σωματικές απολαύσεις θα έπρεπε να περιφρονούνται. Το λούσιμο επιτυγχανόταν μόνο σε ψυχρό νερό (*λακωνικόν*), αφού το θερμό θεωρούνταν ένδειξη επιπολαιότητας⁷⁰. Σε μια άλλη περίπτωση, ο Ησίοδος αντιτίθεται στους άνδρες που καθαρίζουν επιμελώς τα σώματά τους με τη χρήση «γυναικείων λουτρών», αυτών δηλαδή σε υψηλές θερμοκρασίες⁷¹. Η συνεχής εντρύφηση

---

⁶⁶ Ginouvès 1962, 235-282.

⁶⁷ Ginouvès 1962, 156-162.

⁶⁸ Wassenhoven 2012, 50.

⁶⁹ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 1.24d.

⁷⁰ Πλούταρχος, *Βίος Λυκούργου* 16· Πλούταρχος, *Βίος Αλκιβιάδη* 23.

⁷¹ Ησίοδος, *Έργα* 754.

στα θερμά λουτρά κατακρίνεται και από τον Όμηρο, σύμφωνα με τον οποίο κάτι τέτοιο αποτελούσε κακή κοινωνική συνήθεια, που ήταν ένδειξη επιπολαιότητας και θηλυπρέπειας⁷². Σύμφωνα με τον Δημοσθένη, η στάση αυτή οδηγούσε στην πτώση των ηθικών αξιών και της ενάρετης διαγωγής⁷³.

Η άγνοια για τα πλεονεκτήματα, που προσέφερε το θερμό λουτρό, συνεχίζει και στα μεταγενέστερα χρόνια⁷⁴. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη, όπου ο Δίκαιος Λόγος προειδοποιεί το νεαρό άνδρα να απέχει από τα λουτρά, τα οποία ήταν άμεσα συνδεδεμένα με τους ελαφρόμυαλους. Επακόλουθο της συχνής επίσκεψης τους, ήταν η ηθελημένη αποχή από τους ανδροπρεπείς αγώνες στην παλαιστρα⁷⁵. Επιπρόσθετα, ο Πλάτωνας, αν και αναφέρει ότι το θερμό λουτρό ήταν αριστοκρατικό προνόμιο των βασιλιάδων, ενέκρινε τη χρήση τους μόνο από ηλικιωμένους άνδρες (*γεροντικά λουτρά θερμά*), αρρώστους και κουρασμένους αγρότες⁷⁶.

Αναφορές στο λούσιμο και στα λουτρά συναντούμε καθ' όλη τη διάρκεια της ύστερης Κλασικής και της πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου, μόνο όμως μετά τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ., εμφανίζονται ξανά ουσιώδη σχόλια σε σχέση με τα λουτρά. Ο Πολύβιος αναφέρεται σε αυτά ως χώρους πολυτελείας, όπου βασιλιάδες και απλοί πολίτες λούζονταν μαζί. Ταυτόχρονα εξαιρεί τις αλοιφές που χρησιμοποιούν οι λουόμενοι και ενδιαφέρεται να ακούσει τις απόψεις των επισκεπτών του λουτρού⁷⁷. Ενδιαφέρον προκαλεί ο φόβος που εκφράζεται συχνά από τους λουόμενους για πιθανή μόλυνση, σε περίπτωση που κάποιος λουστούν στο ήδη χρησιμοποιημένο νερό προτού αυτό αντικατασταθεί⁷⁸.

Οι αναφορές του Πλούταρχου και του Αθήναιου μας πληροφορούν κυρίως για τη χρήση του λουτρού παρά για το ίδιο το κτίριο. Ο Πλούταρχος χρησιμοποιεί κι αυτός τα λουτρά συχνά ως μέτρο σύγκρισης της ηθικής. Στο Βίο του Μεγάλου Αλεξάνδρου σχολιάζει αρνητικά μερίδα στρατιωτών του Αλεξάνδρου οι οποίοι, αφού ολοκλήρωσαν την άσκηση και το λουτρό τους, χρησιμοποίησαν μύρο αντί λάδι για να αλείψουν το σώμα

⁷² Όμηρος, *Οδύσσεια* 8.249.

⁷³ Δημοσθένης, *Πολυκλής* 1217.35.

⁷⁴ Ο Πλούταρχος (*Φωκίων* 4) αναφέρει ότι ο Φωκίωνας δεν είχε λουστεί ποτέ σε δημόσιο λουτρό, ενώ ο Πλάτωνας (*Συμπόσιον* 174a) μας πληροφορεί ότι ο Σωκράτης το χρησιμοποιούσε σπανίως.

⁷⁵ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι* 991· 1050-1054.

⁷⁶ Πλάτων, *Νόμοι* 4.761c-d.

⁷⁷ Πολύβιος, *Ιστορία* 26.1, 12-14.

⁷⁸ Πολύβιος, *Ιστορία* 30.29.

τους, κάτι που αρμόζει περισσότερο σε γυναίκες παρά σε άνδρες⁷⁹. Από την άλλη ο Πλούταρχος εκθειάζει το ήθος του Αλκιβιάδη, ο οποίος κέρδισε την εκτίμηση των Σπαρτιατών με την επιλογή του να λούζεται με κρύο νερό⁸⁰. Εντούτοις, ο Πλούταρχος δεν παύει να θεωρεί ευεργετικό το θερμό λουτρό, κυρίως μετά από σωματική άσκηση, αφού η χρήση ψυχρού λουτρού είναι περισσότερο επιδεικτική και ανώριμη παρά προς όφελος της υγείας του αθλητή⁸¹. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Αθήναιος, ο οποίος αν και προειδοποιεί ενάντια στο θερμό λουτρό, προτείνει τη χρήση του μετά το πέρας ενός έντονου σωματικού αγώνα ή μιας κουραστικής μέρας με σκοπό να αναζωογονήσει το σώμα και να χαλαρώσει τους μύες⁸².

Ένα άλλο χωρίο από τους *Δειπνοσοφιστές* καταγράφει τη δυσαρέσκεια δύο λουομένων, του Αντιφάνη και του Έρμιππου, για τις υψηλές θερμοκρασίες που επικρατούσαν σε αυτά. Χαρακτηριστικά αναφέρουν ότι το νερό αρκετές φορές ήταν υπερβολικά ζεστό, σε βαθμό που είναι τουλάχιστον απάνθρωπο και ικανό να «μετατρέψει κάποιον σε βραστό κρέας»⁸³. Είναι φανερό ότι τέτοιου είδους μαρτυρίες, που πιθανότατα να χαρακτηρίζονται σε μεγάλο βαθμό από υπερβολή, αναφέρονται στις υψηλές θερμοκρασίες που επιτυγχάνονταν μόνο κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο.

Πολυάριθμες αναφορές στην αρχιτεκτονική, τα μέρη και τη λειτουργία του λουτρού, καθώς και τη διαδικασία του λουσίματος, προέρχονται κυρίως από τη λατινική γραμματεία. Οι πληροφορίες που αντλούμε από τις πηγές συμπληρώνουν σε μεγάλο βαθμό τα κενά που προκύπτουν από την αρχαιολογική σκαπάνη. Όπως αναφέρθηκε, οι όροι που χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσουν τα λουτρά είναι συχνά συγκεχυμένοι. Το γεγονός αυτό οφείλεται κυρίως στη διαφορετική αλλά παράλληλη πορεία που ακολούθησε η ελληνική και ρωμαϊκή παράδοση. Οι διαφορετικές ονομασίες που συναντούμε στις πηγές, καθώς και οι ξεχωριστές θεωρίες εξέλιξης που ακολουθούνται από τους διάφορους μελετητές, προκαλεί αρκετές φορές σύγχυση⁸⁴.

⁷⁹ Πλούταρχος, *Βίος Αλεξάνδρον* 40.1, 688c.

⁸⁰ Πλούταρχος, *Βίος Αλκιβιάδη* 23.3· 203b.

⁸¹ Πλούταρχος, *Ἠθικά* 131.17.

⁸² Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 1.26d· Όμηρος, *Ιλιάδα* 10.576· *Ὀδύσσεια* 4.48.

⁸³ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 1.18b.

⁸⁴ Nielsen 1992, 2 και 25· Yegül 1992, 43· Gros 1996, 388-389· Fagan 1999, 14-19.

Ο Σενέκας μας πληροφορεί ότι οι Ρωμαίοι έπλεναν τα πόδια και τα χέρια τους καθημερινά και ολόκληρο το σώμα μόνο μια φορά τη βδομάδα⁸⁵. Ο Βάρρων ονομάζει το δωμάτιο που χρησιμοποιείται για το λούσιμο του σώματος *lavatrina* ή *latrina*⁸⁶. Η τοποθέτηση του δωματίου αυτού δίπλα από την κουζίνα είχε καθαρά λειτουργικό ρόλο, κυρίως για την εύκολη εξασφάλιση ζεστού νερού⁸⁷. Αξίζει να αναφερθεί ότι, μέχρι στιγμής, δεν σώζεται καμιά αναφορά που να μαρτυρεί την πρώτη χρήση του θερμού λουτρού από τους Ρωμαίους.

Κατά τον Βάρρωνα, η λέξη *balneum* ή *balineum*⁸⁸, που έχει τις ρίζες του στο ελληνιστικό βαλανείο⁸⁹, αναφέρεται στο καθαυτό λούσιμο ή στη λεκάνη μέσα στην οποία πραγματοποιούνταν το λούσιμο⁹⁰. Ο Κικέρωνας αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι περισσότεροι Ρωμαίοι διέθεταν τέτοιου είδους λεκάνες στα σπίτια τους⁹¹. Με τον όρο *balneum* προσδιορίζεται επίσης το δωμάτιο του λουτρού. Το υποκοριστικό *balneolum* υιοθετείται από το Σενέκα για να χαρακτηρίσει το μικρό και σκοτεινό λουτρό του Σκιπίωνα του Αφρικανού στην έπαυλή του στο Linternum⁹². Το λουτρό του Σκιπίωνα συνίστατο από ένα μόνο δωμάτιο, που θεωρούνταν επαρκές για την κάλυψη μόνο των βασικών αναγκών. Ο Σενέκας αναφέρει ότι είναι κτισμένο «κατά τον τρόπο των αρχαίων» θέλοντας να αντιπαραβάλλει τη σεμνότητα που χαρακτήριζε τα προγενέστερα χρόνια σε σύγκριση με τα πολυτελή κτίρια της εποχής του⁹³. Όταν το μέγεθος των ιδιωτικών λουτρών επεκτάθηκε συμπεριλαμβάνοντας περισσότερα δωμάτια και τα λουτρά έλαβαν πιο μεγαλοπρεπή μορφή

---

⁸⁵ Seneca, *Epistulae* 86.12.

⁸⁶ Varro, *De Lingua Latina* 5.118. Αργότερα η λέξη *latrina* θα λάβει την έννοια του αποχωρητηρίου (βλ. 4.6.2).

⁸⁷ Παρόμοια διαρρύθμιση δωματίων παρατηρούμε στην Πομπηία: στην Οικία του Φαύνου, στην Οικία του Λαβυρίνθου, στην Οικία του Εκατόνταρχου κ.α.

⁸⁸ Οι όροι *balneum* ή *balineum*, *balnearium*, *balneolum*, *balnea* ή *balinea*, και *balnearia* απαντώνται στα αρχαία κείμενα, χωρίς κάποια διάκριση μεταξύ τους.

⁸⁹ Η λέξη *βαλανείον* απαντά σε ελληνικές πηγές ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ., ενώ στη λατινική γραμματεία εμφανίζεται ως *balneum* (ή *balineum*) τουλάχιστον από τον 3^ο αιώνα π.Χ. (Varro, *De Lingua Latina* 9.68). Γενικά για αναφορές λουτρών στις ρωμαϊκές πηγές, βλ. Fagan 1999, 45-55 και Fagan 2001, 419-421.

⁹⁰ Varro, *De Lingua Latina* 9.68.

⁹¹ Cicero, *Epistulae ad Atticum* 2.3.

⁹² Seneca, *Epistulae ad Licilium* 86.4.

⁹³ Seneca, *Epistulae ad Licilium* 86.4.

υιοθετήθηκε ο όρος *balnea* ή *balinea*⁹⁴ (πληθ.). Τα δημόσια λουτρά χαρακτηρίζονταν με τις λέξεις *balneae* και *balineae*, που σύμφωνα με τον Βάρωνα⁹⁵ δεν έχουν ενικό αριθμό⁹⁶.

Από την άλλη, τα θερμά λουτρά, που διαθέτουν υπόκαυστο (στυλίσκους), προσδιορίζονται σε αρκετές περιπτώσεις από τους όρους *balnea pensilia* ή *balnea pensiles*⁹⁷. Εντούτοις, δεν διευκρινίζεται κατά πόσο οι δύο αυτοί όροι αναφέρονται σε ιδιωτικά ή δημόσια λουτρά. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι όροι *balneum*, *balnea* και *balneae* χρησιμοποιούνται για τα ψυχρά λουτρά και τα *balnea pensilia* ή *pensiles* για τα θερμά λουτρά, αφού είναι τα μόνο για τα οποία γίνεται άμεση αναφορά στη θέρμανσή τους.

Η λέξη *thermae*⁹⁸ χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τα εντυπωσιακά οικοδομήματα λουτρικών εγκαταστάσεων που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων στη θέση των απλών *balneae*, που απαντώνται κυρίως κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας⁹⁹. Οι θερμές περιελάμβαναν όλα τα χαρακτηριστικά των ελληνιστικών γυμνασίων σε συνδυασμό με μια τυπική λουτρική εγκατάσταση¹⁰⁰. Η λέξη *thermae*, προέρχεται από την ελληνική λέξη *θέρμαι*¹⁰¹, και στη λατινική της εκδοχή προσδιόριζε ουσιαστικά τις θερμές πηγές ή τα λουτρά με θερμό νερό¹⁰².

Η πρώτη αναφορά σε *thermae* απαντάται τον 1^ο αιώνα μ.Χ., μετά δηλαδή την ίδρυση του συγκροτήματος του Αγρίππα στο Πεδίον του Άρεως στη Ρώμη (26-19 π.Χ.)¹⁰³. Ο Βιτρούβιος, αν και παραθέτει μια αναλυτική περιγραφή των λουτρών και της

---

⁹⁴ Ο Κικέρωνας (*Epistulae ad Familiares* 14.2) ονομάζει τα λουτρά στην έπαυλη του αδελφού του, Quintus, *balnearia*.

⁹⁵ Varro, *De Lingua Latina* 9.68.

⁹⁶ Ο Κικέρωνας (*Pro Caelio* 25.62) αναφέρεται στα δημόσια λουτρά ως *balneas Senias*, *balneas publicas* και *investibulo balnearum* (*Pro Caelio*, 26), ενώ ο Aulus Gellius (3.1, 10.3) σε *balneas Sitas*.

⁹⁷ Fagan 1999.

⁹⁸ Benoit 1963, 214-219.

⁹⁹ Οι αρχαίοι συγγραφείς χρησιμοποιούν τους όρους αυτούς (*thermae*, *balnea*) χωρίς καμιά διάκριση.

¹⁰⁰ Iuvenalis, *Satura* 7.233.

¹⁰¹ Η επιλογή της ελληνικής λέξης έγινε συνειδητά καθώς οι Ρωμαίοι, ήδη από τις πρώτες επαφές τους με τους Έλληνες, είχαν εντυπωσιαστεί από τον ελληνικό πολιτισμό. Κατά παρόμοιο τρόπο χρησιμοποιούνται οι όροι *theatrum* (θέατρο), *amphitheatrum* (αμφιθέατρο), *basilica* (βασιλική) και *palaestra* (παλαιστρα). Βλ. Pollitt 2000, 200-214.

¹⁰² Ορλάνδος και Τραυλός 1986, 128.

¹⁰³ Pliny, *Historia Naturalis* 34.62· 35.26 και 36.189· Martialis 3.20.15 και 3.36, 5-6.

λειτουργίας τους, δεν αναφέρει τον όρο. Μπορούμε, επομένως, να εικάσουμε πως ο όρος δεν είχε ακόμη χρησιμοποιηθεί¹⁰⁴.

1.4. Τρόποι λουσίματος και είδη λουτρού κατά την Ελληνιστική περίοδο

Η διαδικασία λουσίματος κατά την Ελληνιστική περίοδο ήταν εξαιρετικά απλή σε σύγκριση με τις πρακτικές που εφαρμόζονταν αργότερα κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους¹⁰⁵. Το λούσιμο ήταν πλήρες ή μερικό. Το μεν πρώτο (πλήρης κάθαρση) επιτυγχανόταν με τη χρήση ενός αβαθούς δοχείου ή λεκάνης (*ασάμινθος*), ενώ το δεύτερο (υπό μορφή καταιονισμού) με τη βοήθεια *λουτηρίου* ή μέσω μιας κρήνης. Στην περίπτωση που το λούσιμο επιτυγχανόταν με εμβάπτιση, το σώμα βυθιζόταν μερικώς ή εξολοκλήρου στο νερό, πιθανότατα με ταυτόχρονο ράντισμα. Η εμβάπτιση ολοκληρωνόταν σε ασάμινθο ή σπανιότερα σε κυκλική πισίνα¹⁰⁶.

Το λούσιμο κατά την Ελληνιστική εποχή είχε τη δυνατότητα να είναι ψυχρό ή θερμό, χωρίς κατ' ανάγκη με το χαρακτηρισμό «θερμό» να αναφερόμαστε στις υψηλές θερμοκρασίες που συναντούμε στα ρωμαϊκά λουτρά. Το μερικό λούσιμο, που δεν αφορούσε την πλήρη βύθιση του σώματος στο νερό, επιτυγχανόταν μέσα στην ασάμινθο, όπου υπήρχε η δυνατότητα για επιλογή ανάμεσα σε ψυχρό ή θερμό νερό. Αντίθετα, το λούσιμο (μερικό ή πλήρες) σε ομαδικές πισίνες¹⁰⁷ ή κολυμβήθρες γυμνασίων ήταν ψυχρό, αφού το νερό εξασφαλιζόταν σε συνεχή ροή. Το λούσιμο που πραγματοποιούνταν με κρύο νερό αφορούσε μόνο τον απλό καθαρισμό του σώματος, ενώ το λουτρό με θερμό νερό, όπως θα δούμε παρακάτω, έδινε τη δυνατότητα επιλογής λουσίματος ή εφίδρωσης.

---

¹⁰⁴ Τα λουτρά, που ανεγέρθηκαν από τον Claudius Etruscus (απελεύθερο του Κλαυδίου), χαρακτηρίζονται από τον Στάτιο (*Silvae* 1.5, 13) *balnea* και από τον Μαρτιάλη (6.42) *Etrusci thermulae* και όχι *thermae*.

¹⁰⁵ Για αναλυτική παρουσίαση των διαφόρων ειδών λουσίματος κατά την Ελληνιστική περίοδο, βλ. Ginouvès 1962.

¹⁰⁶ Nielsen 1993, 8.

¹⁰⁷ Όπως θα παρατηρήσουμε παρακάτω, οι πισίνες με θερμό νερό (*alvei*), που συναντούμε στα βαλανεία της Σικελίας, αποτελούν εξαίρεση για την Ελληνιστική περίοδο και είναι χαρακτηριστικό καθαρά των ρωμαϊκών λουτρών (βλ. Broise 1994).

1.4.1. Ασάμινθος και πύελος

Όπως παρατηρήσαμε ήδη από τις γραπτές πηγές, αρχικά το λούσιμο πραγματοποιούνταν ιδιωτικά. Κατοικίες με ιδιωτικά λουτρά, που ανήκαν στην εύπορη τάξη, εμφανίστηκαν ήδη από τον 7^ο αιώνα π.Χ.¹⁰⁸. Συνήθως αποτελούνταν από ένα δωμάτιο με λουτήρα (μπανιέρα). Ο Όμηρος αναφέρει ότι ο αρχαιότερος τύπος λουτρού επιτυχανόταν με τεχνητό τρόπο μέσα σε βαθύ δοχείο, που ονομαζόταν *ασάμινθος*¹⁰⁹. Ο Αθήναιος δίνει την ονομασία *έμβασις* για το ίδιο δοχείο¹¹⁰. Σύμφωνα με την περιγραφή του Ομήρου, οι ασάμινθοι ήταν *στιλβωμένες και αργυρές*¹¹¹. Εντούτοις, οι πληροφορίες που αντλούμε από άλλες πηγές φαίνεται να μαρτυρούν μόνο μαρμάρινες ασαμίνθους. Αρχαιολογικά τεκμηριώνονται μέχρι στιγμής ασάμινθοι φτιαγμένες από οπτό πηλό (τερακότα) και πέτρα (συνήθως ασβεστόλιθο) που επικαλύπτεται με κονίαμα (Εικ. 2)¹¹². Τα πολυάριθμα παραδείγματα μεμονωμένων ασαμίνθων που βρέθηκαν σε ιδιωτικά λουτρά οικιών, επαύλεων και ανακτόρων της Κλασικής περιόδου¹¹³, καθώς επίσης και σε δημόσια λουτρά σε όλο τον ελληνιστικό κόσμο, επιβεβαιώνουν ότι αυτός ήταν ο κύριος τρόπος λουσίματος που χρησιμοποιούνταν μέχρι και τον 3^ο αιώνα π.Χ.¹¹⁴. Μεγάλος αριθμός ασαμίνθων, που χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, μαρτυρούνται και στην Κύπρο και θα εξεταστούν στο Κεφάλαιο II (2.2.1.).

Το νερό θερμαινόταν σε μεγάλο λέβητα και, αφού λάμβανε την επιθυμητή θερμοκρασία, μεταφερόταν από τον *βαλανέα* ή *παραχύτη*¹¹⁵ μέσα σε άλλο δοχείο¹¹⁶ στο

¹⁰⁸ Οι απαρχές της ελληνικής παράδοσης του λουτρού μπορούν να τοποθετηθούν στον 7^ο αιώνα π.Χ., οπότε μαρτυρείται η αρχαιότερη γνωστή ασάμινθος σε ιδιωτικό λουτρό στη Σμύρνη. Πρόκειται για πέτρινη κατασκευή, σκαμμένη στο έδαφος, που διαθέτει μικρή μονολιθική σκάλα και οδηγεί από το επίπεδο του εδάφους στην πήλινη ασάμινθο (Cook 1950, 10-11, εικ. 7· Ginouves 1962, 35-36 και 162).

¹⁰⁹ Όμηρος, *Ιλιάδα* 10.576· Όμηρος, *Οδύσσεια* 3.468· 4.128· 8.450, 456· 10.361· 17.87-90· 23.163· 24.370.

¹¹⁰ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 1.24c.

¹¹¹ Όμηρος, *Οδύσσεια* 4.128· 4.48 και 17.87· *Ιλιάδα* 10.576.

¹¹² Allen 1974: Μοργαντίνη (ασάμινθος από τερακότα)· Wassenhoven 2012, 48: Αθήνα (ασάμινθος από ασβεστόλιθο).

¹¹³ Ασάμινθοι έχουν βρεθεί στα ανάκτορα της Κνωσσού, των Μυκηνών και της Πύλου (Για παραδείγματα ασαμίνθων, βλ. Ginouves 1962, 54, 150-181· Cook 1959, 34· Evans 1900/1, 60). Η περιγραφή του Αισχύλου (*Αγαμέμνων* 1125) της δολοφονίας του Αγαμέμνονα στο λουτρό του στις Μυκήνες, σχετίζεται αναμφίβολα με αυτόν τον τύπο λουτρού.

¹¹⁴ Αρκετά παραδείγματα που χρονολογούνται στους Κλασικούς και Ύστερο-Κλασικούς χρόνους απαντώνται στη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο, την Αίγυπτο και τη Μεγάλη Ελλάδα (Σελινούντας, Συρακούσες, Καυλωνία). Βρέθηκαν επίσης σε λουτρά ανακτόρων της Ελληνιστικής περιόδου στην ευρύτερη περιοχή από την Πέλλα μέχρι το Αφγανιστάν (Wassenhoven 2012, 47).

¹¹⁵ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 12.518c· Πλάτων 1.344d· Θεόφραστος 9.8.

¹¹⁶ Ο Αριστοφάνης (*Ιππείς* 1091, 1094) ονομάζει το δοχείο αυτό *ύδρια* ή *άρύταινα* (μικρότερη).

χώρο λουσίματος, για να το χύσει στο κεφάλι και τους ώμους του λουομένου μέσα στην ασάμινθο¹¹⁷. Πολλές από τις ασαμίνθους διέθεταν λαβές εξωτερικά στο πλάι. Οι λαβές θα διευκόλυναν τη μεταφορά της ασαμίνθου από το ένα δωμάτιο στο άλλο¹¹⁸, και θα βοηθούσαν ενδεχομένως τον λουόμενο να εισέλθει ή να εξέλθει από αυτή.

Αρχαιολογικά μαρτυρούνται δύο τύποι λουτήρων¹¹⁹. Ο πρώτος, για τον οποίο μόλις έγινε αναφορά, σταδιακά άρχισε να αντικαθίσταται από λουτήρες που επέτρεπαν λούσιμο με εμβάπτιση του σώματος. Ο δεύτερος τύπος, που ονομάζεται *πύελος*¹²⁰ (και *μάκτρα* ή *μάκρα*¹²¹) διέθετε λεκάνη σφηνοειδούς σχήματος και ελαφρώς μικρότερη σε σύγκριση με τον πρώτο τύπο, εμποδίζοντας το λουόμενο να απλώσει τα πόδια του (Εικ. 3). Ως επί το πλείστον είναι πιο ρηχή. Ο τύπος αυτός είναι εξοπλισμένος με κάθισμα, με σκοπό να ανυψώσει το λουόμενο πάνω από τη στάθμη του νερού και να είναι πιο άνετη και ευχάριστη η παραμονή του μέσα σ' αυτήν¹²². Στο μπροστινό κάτω μέρος, όπου τοποθετούνταν τα πόδια, υπήρχε συνήθως μια κοιλότητα, ο *ομφαλός*, που λειτουργούσε σε αρκετές περιπτώσεις ως μικρή λεκάνη εκροής¹²³. Οι πύελοι δεν κατασκευάζονταν πλέον από τερακότα, αλλά από τούβλο ή πέτρα, πιθανότατα για λόγους ανθεκτικότητας ή εύκολης λάξευσής τους στο φυσικό βράχο. Οι πύελοι αποτελούσαν το συνήθη τύπο που χρησιμοποιούνταν στα ελληνιστικά δημόσια λουτρά, και τοποθετούνταν σε σειρά στην περιφέρεια του κυκλικού δωματίου¹²⁴.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι συχνά οι δύο όροι, *ασάμινθος* και *πύελος*, χρησιμοποιούνται αδιάκριτα μεταξύ τους και συγκεχυμένα στην προσπάθεια μετάφρασης της ξένης ορολογίας, που αφορά τις λεκάνες λουσίματος, όπως *sitz-batz*, *bath-tub*,

¹¹⁷ Παρόμοια περιγραφή αναφέρει ο Όμηρος (*Οδύσσεια* 10.359-365) για το λουτρό που ετοίμασε η Κίρκη για τον Οδυσσέα. Αρχικά ο Οδυσσέας εισήλθε σε ασάμινθο που δεν περιείχε νερό και στη συνέχεια χύθηκε (θερμό) νερό πάνω από το κεφάλι και τους ώμους του με τη βοήθεια υπηρετών.

¹¹⁸ Cook 1959, 34. Αρκετές φορές οι λαβές είναι απλά διακοσμητικές και πολύ μικρές για να σηκώσουν το βάρος της ασαμίνθου (βλ. παραδείγματα που βρέθηκαν στην Κύπρο: Collard 2008).

¹¹⁹ Ένας τρίτος, λιγότερο διαδεδομένος τύπος, γνωστός ως *sabot* (παπούτσι) μαρτυρείται στη Θήρα, στη Μασσαλία και στον Ακράγαντα. Ο τύπος αυτός χαρακτηρίζεται από κάθετο πίσω κάθισμα, ενώ στο μπροστινό μέρος δημιουργείται μια κεκλιμένη επιφάνεια που δίνει τη δυνατότητα στο λουόμενο να απλώσει τα πόδια του. Η ασάμινθος είναι κλειστή στο πάνω μέρος της.

¹²⁰ Ομήρου, *Οδύσσεια*, 19.533· Αριστοφάνης, *Τπείς* 1060· Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 25.695e.

¹²¹ Ιούλιος Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* 7.166, 168.

¹²² Γίνουνς 1962, 40. Σημαντικές είναι επίσης οι ιατρικές προειδοποιήσεις του Ιπποκράτη (*De victus ratione in morbis acutis* 65) σε σχέση με την οριζοντίως τοποθέτηση του σώματος, η οποία θεωρούνταν επιβλαβής για το ανθρώπινο σώμα.

¹²³ Για παράδειγμα, βλ. την ασάμινθο από την Αγορά των Αθηνών (Εικ. 3) (Γίνουνς 1962, πιν. 51, εικ. 151).

¹²⁴ Για έναν πλήρη κατάλογο των ελληνιστικών λουτρών, βλ. Fournet *et al.* 2013.

immersion-tub, cuve-plat¹²⁵ κλπ. Συγκεκριμένα, στη σύγχρονη βιβλιογραφία, η ασάμινθος που εμφανίζεται στα λουτρά μετά τους αρχαϊκούς χρόνους ονομάζεται συνήθως *πέλος*¹²⁶. Στην παρούσα μελέτη, η λέξη *ασάμινθος* θα χρησιμοποιηθεί για να προσδιορίσει τις πρώιμες ανεξάρτητες λεκάνες πλύσης (με ή χωρίς κάθισμα), που συνήθως είναι φτιαγμένες από τερακότα ή ασβεστόλιθο, ενώ *πέλος* θα χρησιμοποιηθεί για τη λεκάνη σφηνοειδούς σχήματος με κάθισμα, που κατασκευάζεται από πέτρα ή τούβλο και απαντάται στα βαλανεία. Στην Κύπρο συναντούμε δύο βαλανεία με παρουσία πύλων (βλ. 2.4.1 και 2.4.2.1.).

1.4.2. Βαλανείο

Το βαλανείο, το δημόσιο λουτρό, διαδόθηκε και έγινε ευρέως γνωστό κατά την ύστερη Κλασική και κυρίως την Ελληνιστική περίοδο. Το θέμα ιδιοκτησίας των λουτρών, όπως θα δούμε παρακάτω (βλ. 5.1.), δεν είναι ξεκάθαρο. Φιλολογικές μαρτυρίες αναφέρουν ότι υπήρχαν τόσο δημόσια όσο και ιδιωτικά λουτρά. Τα μεν πρώτα αποτελούσαν συνήθως περιουσία του κράτους, ενώ τα άλλα ανεγείρονταν από ιδιώτες. Αναμφίβολα και στις δύο περιπτώσεις προσφέρονταν για δημόσια χρήση. Η λέξη *βαλανείον* απαντά σε επιγραφές και παπύρους πολύ πριν την Ελληνιστική περίοδο, όπου μαρτυρούνται αρχαιολογικά τα πρώτα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα βαλανείων¹²⁷. Μέσα από τα σχόλια του Αριστοφάνη πληροφορούμαστε ότι με τη λέξη αυτή προσδιορίζονται τα θερμά λουτρά¹²⁸. Μέχρι τον 5^ο αιώνα π.Χ. η δημοτικότητα των λουτρών είχε αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό και αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος της καθημερινής δημόσιας ζωής στις ελληνικές κυρίως πόλεις. Ο Αθήναιος αναφέρει ότι οι Συβαρίτες απολάμβαναν τα θερμά λουτρά ήδη από τον 6^ο αιώνα π.Χ.¹²⁹ και ότι αυτά ανεγείρονταν συνήθως εκτός των τειχών, καθώς τα τοπικά διατάγματα απαγόρευαν την παρουσία τους εντός των πόλεων¹³⁰.

¹²⁵ Ginouès 1998, 101.

¹²⁶ Βλ. Ginouès 47, υποσημ. 6.

¹²⁷ Εμφανίζεται και ως *βαλανίδιον* (υποκορ. του βαλανείον): ΡΟxy. 1430, 13 (4^{ος} αι. π.Χ.). Βλ. επίσης Ginouès 1962, 183, υποσημ. 4-6.

¹²⁸ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι* 837, 991 και 1045-1054· *Τιπείς* 1401.

¹²⁹ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 12.519e.

¹³⁰ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 1.18. Βλ. για παράδειγμα τα λουτρά στον Ισθμονικό, στον Πειραιά, στην Ερέτρια και στην Ελευσίνα. Σύμφωνα με τη Gill (2004, 15), ο Αθήναιος προσπαθεί να αιτιολογήσει την παρουσία λουτρών έξω από την πόλη ως αποτέλεσμα κάποιου παλαιότερου διατάγματος, που στην εποχή του

Τα βαλανεία δεν ήταν προσαρμοσμένα σε ένα συγκεκριμένο τύπο αρχιτεκτονικής αλλά ποίκιλλαν σε μέγεθος, μορφή και διάταξη. Χαρακτηριστικό των πρώιμων ελληνιστικών λουτρών είναι η λάξευση και προσαρμογή τους σε φυσικές εσοχές βράχων με ένα σχετικά μικρό θόλο κωνικού σχήματος¹³¹ (Εικ. 4). Τα βαλανεία χαρακτηρίζονται από απλό σχεδιασμό ορθογώνιων δωματίων, ή σε σχήμα Γ, που ομαδοποιούνται γύρω από ένα ή περισσότερα κυκλικά δωμάτια (Εικ. 5). Ακόμη και στα πιο περίτεχνα μεταγενέστερα παραδείγματα, δεν επιδεικνύεται οποιουδήποτε είδους γνώση εφαρμογής διαβαθμισμένων θερμοκρασιών στα δωμάτια. Ένας τέτοιος σχεδιασμός αποτελεί συνεισφορά των Ρωμαίων.

Το κυκλικό δωμάτιο του βαλανείου, ο *θόλος*¹³², αποτελούσε το ξεχωριστό στοιχείο αυτών των λουτρών και ήταν ο χώρος όπου θα πραγματοποιούνταν το θερμό λούσιμο, αν υπήρχε η δυνατότητα. Στις περιπτώσεις που συναντούμε δύο θόλους, εικάζεται ότι ο ένας συνήθως προοριζόταν για άντρες και ο άλλος για γυναίκες¹³³. Η θέρμανση του θόλου επιτυγχανόταν αρχικά με τη δημιουργία ατμού από το ζεστό νερό ή από πύραυλα τοποθετημένα στο κέντρο του θόλου¹³⁴. Στα μεταγενέστερα λουτρά η θέρμανση επιτυγχανόταν με την εφαρμογή απλών υποδαπέδιων συστημάτων θέρμανσης¹³⁵. Πέραν της δυναμικής που διέθετε ο θόλος να εμπερικλείει το μεγαλύτερο δυνατό χώρο μέσα στη μικρότερη περίμετρο, και συνεπώς να διατηρεί τη μέγιστη θερμοκρασία, αποφεύγονταν οι γωνίες και δινόταν έτσι η αίσθηση της ενότητας και της οργάνωσης στο σχεδιασμό. Η χρήση του θόλου ήταν πολύ καλά εδραιωμένη τον 3^ο αιώνα π.Χ., και παρέμεινε δημοφιλής τουλάχιστον μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 1^{ου} αιώνα π.Χ.

είχε χαθεί, είτε στο γεγονός ότι αντανakλούσε τον ιδιωτικό χαρακτήρα του λουτρού κατά την Κλασική περίοδο.

¹³¹ Ενδεικτικά παραδείγματα είναι το λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα στην Κυρήνη (Λιβύη) (Yegül 1992, 25-26), το λουτρό στο λιμάνι του Πειραιά (Gill 2004, 12· αρ. καταλ. 9), το λουτρό στην Taposiris Magna (Fournet και Redon 2009).

¹³² Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 11.501c-e· Αλκίφρων 1.23· Vitruvius 4.5.1· *P. Magd.* 42.3· *P. Oxy.* 896.2145.

¹³³ Το αρχαιότερο λουτρό που διαθέτει δύο θόλους βρίσκεται στην Ερέτρια (τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.) (Ginouvès 1962, πιν. 60, εικ. 160). Σύμφωνα με τον Ginouvès, οι είσοδοι στη νότια πλευρά των δύο θόλων, που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους, φανερώνουν την ξεχωριστή χρήση τους. Επίσης, ενδείξεις ψηφιδωτής διακόσμησης στο πάτωμα του βορειότερου θόλου (με τα γράμματα *A* και *N*) φαίνεται να αντιστοιχούν στο *ανδρείος*, προς χρήση των ανδρών, ενώ ο άλλος προοριζόταν για χρήση των γυναικών (Ginouvès 1962, 198, υποσημ. 3· 212, υποσημ.1).

¹³⁴ Παράδειγμα ενός τέτοιου πυραύλου έχει βρεθεί στον Οίκο του Εφήβου στην Πομπηία (Adam 1994, εικ. 621).

¹³⁵ Για μια από τις πρωιμότερες εφαρμογές υποδαπέδιων αγωγών θέρμανσης, βλ. τα λουτρά της Γόρτυνας στην Αρκαδία (πρώτο μισό 3^{ου} αι. π.Χ.).

Τα κυκλικά λουτρά πρέπει να διέθεταν οροφή, που υποστηριζόταν από ξύλινο σκελετό και στη συνέχεια επικαλυπτόταν με κεραμίδια. Όσον αφορά τη μέθοδο στέγασης των βαλανείων δεν έχουν διασωθεί μέχρι στιγμής οποιεσδήποτε ενδείξεις για εσωτερικά στηρίγματα. Τα κεραμίδια οροφής σπάνια διασώζονται γιατί αποτελούσαν συνήθως ανακυκλώσιμο υλικό, ήδη από τα αρχαία χρόνια, και επαναχρησιμοποιούνταν στην κατασκευή άλλων κτιρίων όταν τα λουτρά βρίσκονταν πλέον σε αχρηστία¹³⁶.

Οι λουόμενοι κάθονταν στις περιμετρικά διαρρυθμισμένες πυέλους μέσα στο κυκλικό δωμάτιο. Στα περισσότερα βαλανεία δεν υπήρχαν διαχωριστικά παραπετάσματα ή τοίχοι μεταξύ των πυέλων, επομένως το λούσιμο αποτελούσε δημόσια πράξη και ευκαιρία κοινωνικής συνέντευξης. Συνήθως στο πάνω μέρος κάθε πυέλου υπήρχαν κόγχες μέσα στις οποίες τοποθετούνταν τα σύνεργα του λουσίματος (π.χ. ρούχα και άλλα αναγκαία του λουτρού) (Εικ. 6). Εικάζεται ότι, όπως συνέβαινε και στο λούσιμο που πραγματοποιούνταν σε ασαμίνθους, ο παραχύτης θα έχανε θερμό νερό πάνω από το κεφάλι και τους ώμους των λουομένων. Σε αρκετές περιπτώσεις συναντούμε ταυτόχρονη χρήση πυέλων και ασαμίνθων. Οι ασαμίνθοι τοποθετούνται είτε μέσα στο κυκλικό δωμάτιο με τις πυέλους, ή σε ένα παρακείμενο ορθογώνιο δωμάτιο του λουτρικού συμπλέγματος¹³⁷. Μια τέτοια περίπτωση θα εξεταστεί αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο II, όσον αφορά το βαλανείο της Αμαθούντας.

Στα παρακείμενα δωμάτια του θόλου συναντούμε συχνά πήλινους ή μαρμάρινους ορθογώνιους *λουτήρες* οι οποίοι, όπου ήταν εφικτό, κατασκευάζονταν σε ατομικές κόγχες, έτσι ώστε ο λουόμενος να απολαμβάνει ανεμπόδιστα το λουτρό του¹³⁸. Η παρουσία *λουτήρων* συνεχίζει και κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, συνήθως στα χλιαρά και θερμά δωμάτια του λουτρού.

Ένας λιγότερο διαδεδομένος τρόπος καθαρισμού, που κάποτε συναντούμε σε βαλανεία ή δίπλα από γυμνάσια σε συνδυασμό με άλλα δωμάτια, ονομάζεται *πυρία* ή

---

¹³⁶ Gill 2004, 18, υποσ. 34: Πιθανή εξαίρεση αποτελεί το λουτρό στις Οινιάδες (αρ. κατ. 22) όπου δύο θραύσματα ενσφράγιστων κεραμιδιών έχουν βρεθεί στο λουτρό. Βλ. επίσης Sears 1904, 224.

¹³⁷ Παραδείγματα συναντούμε στο βαλανείο της Αμαθούντας, στα βαλανεία της Γόρτυνας στην Αρκαδία και της Ολυμπίας, στο δωμάτιο C του βαλανείου στην Κυρήνη και στο λουτρό στο Καρνακ στην Αίγυπτο (Trümper 2009, πιν. 4).

¹³⁸ Cook 1959, 31-41, πιν. 189-192· Ginouès 1962, 12-17 και 192, εικ. 5-9.

*πυριατήριον*¹³⁹ και αφορά είδος εφίδρωσης ή ατμόλουτρου. Ήδη από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. γίνεται σχετική μνεία αναφορικά με τις πρακτικές λουσίματος που χρησιμοποιούν οι Σκύθες. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, οι Σκύθες διέθεταν ελάχιστες γνώσεις για την υγιεινή του σώματος και συνήθιζαν να χρησιμοποιούν το *πυριατήριον* για να καθαρίζονται¹⁴⁰. Το *πυριατήριον* ήταν ουσιαστικά ένας κυκλικός θάλαμος, που προοριζόταν για λούσιμο και διέθετε μια πρώιμη μέθοδο θέρμανσης. Το πάτωμα του δωματίου ήταν φτιαγμένο από κεραμικές πλάκες, πιθανότατα για να συγκρατείται καλύτερα η θερμότητα¹⁴¹. Στο κέντρο του δωματίου τοποθετούνταν αρχικά πέτρες και από πάνω ξύλα (συνήθως από πεύκο και κέδρο) για καύση. Μερικές φορές οι πέτρες βρέχονταν σκόπιμα με νερό και σε συνδυασμό με την καύση των ξύλων δημιουργούνταν ξηρός ατμός, εξού και η ονομασία *ξηρός θολός* που λαμβάνει ενίοτε το συγκεκριμένο δωμάτιο¹⁴². Χαρακτηριστικό γνώρισμα του συγκεκριμένου δωματίου είναι η παρουσία τεσσάρων συνήθως κογχών περιμετρικά του θόλου. Τα προτερήματα ενός εφιδρωτηρίου (ή ατμόλουτρου) επισημαίνονται από τον Ιπποκράτη και τον Αριστοτέλη, ως θεραπεία ενάντια στην υπογονιμότητα¹⁴³. Είναι φανερό ότι κατά την Ελληνιστική περίοδο το επικρατέστερο είδος λουσίματος αφορούσε τη θέρμανση του νερού και τη μεταφορά του στις πυέλους (ή λουτήρες). Επιπρόσθετα, αν και η εξελιγμένη υποδαπέδια θέρμανση γνωρίζεται το απόγειό της στην ιταλική χερσόνησο, το εφιδρωτήριο (ή ατμόλουτρο) ήταν παρόν, όπως παρατηρήσαμε, και στην ελληνική παράδοση.

Η έρευνα της Trümper ταξινομήσε τα ελληνιστικά λουτρά, βάσει της αρχιτεκτονικής τους διάταξης, σε τρεις ομάδες¹⁴⁴. Κάθε ομάδα αντιστοιχεί σε διαφορετικό είδος λουσίματος, που σε ορισμένες περιπτώσεις στηρίζεται στη θέρμανση. Ο πρώτος τύπος αναπτύχθηκε στην ανατολική Μεσόγειο, κυρίως στην Ελλάδα, κατά το 2^ο αιώνα π.Χ. (ή τον ύστερο 3^ο αιώνα π.Χ.). Συνδυάζει την ταυτόχρονη χρήση πυέλων (για εφίδρωση) και λουτήρων (για πλήρη εμβάπτιση) μέσα στο θόλο, ο οποίος θερμαίνεται με

¹³⁹ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 5.207f, 12.519e· Πλουτάρχου, *Βίος Κίμων* 1.

¹⁴⁰ Ηρόδοτος 4.75· Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* 7.168.

¹⁴¹ Παραδείγματα *πυριατηρίων* συναντούμε στο γυμνάσιο της Ερέτριας (Mango 2003) και πιθανότατα δίπλα από την *παλαίστρα* του νεοανασκαφθέντος λουτρού στη Χαλκίδα (προσωπική επικοινωνία με την αρχαιολόγο Βίκυ Γεωργακοπούλου, που ανέσκαψε το λουτρό).

¹⁴² Ηρόδοτος 4.75.

¹⁴³ Ιπποκράτης 2.5· Αριστοτέλης, *Προβλήματα* 2.29.869a και 869b.

¹⁴⁴ Trümper 2009.

υποδαπέδιους αγωγούς¹⁴⁵. Ο δεύτερος τύπος εμφανίζεται αποκλειστικά στην Αίγυπτο και στη σφαίρα επιρροής της¹⁴⁶. Σε αυτό τον τύπο, ο θόλος δεν θερμαίνεται αλλά φιλοξενεί και πάλι πυέλους και μη θερμαινόμενους ατομικούς λουτήρες¹⁴⁷. Η χρονολόγηση όσον αφορά την εισαγωγή, τη διάδοση και την εγκατάλειψη του δεύτερου τύπου, δεν μπορεί να καθοριστεί με βεβαιότητα καθώς πολύ λίγα λουτρά που ανήκουν σε αυτόν τον τύπο μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Ένας τρίτος τύπος αναπτύχθηκε στη δυτική Μεσόγειο, σε λουτρά που συναντούμε κυρίως στη Σικελία και τη νότιο Ιταλία από τον 3^ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τα μέσα της Ελληνιστικής περιόδου¹⁴⁸. Στον τύπο αυτό, εκτός από τη χρήση πυέλων, παρατηρούνται μεγάλες κολυμβήθρες για βύθιση που θερμαίνονται από μια πρώιμη μορφή υποκαύστου, ένα κανάλι (φρεάτιο) θέρμανσης για να μεταφέρει το θερμό αέρα από την εστία στο κάτω μέρος του δαπέδου του δωματίου (βλ. Εικ. 127). Επιπρόσθετα, σε μεγάλα παρακείμενα δωμάτια του θόλου τοποθετούνταν λουτήρες, οι οποίοι έδιναν τη δυνατότητα στους λουόμενους να επιλέξουν ανάμεσα σε ζεστό ή κρύο νερό ανάλογα με τις προτιμήσεις τους.

1.4.3. Γυμνάσιο (λουτρόν)

Το δεύτερο δημόσιο οικοδόμημα που συνδέεται με το λούσιμο είναι το γυμνάσιο. Το γυμνάσιο αποτελούσε βασικό παράγοντα στην ίδρυση των ελληνιστικών πόλεων¹⁴⁹ και ο εξέχων ρόλος του συνεχίστηκε και στη Ρωμαϊκή περίοδο. Οι έντονες επιδράσεις που άσκησε στην Εγγύς Ανατολή, και ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία, οδήγησαν σταδιακά στη

¹⁴⁵ Το καλύτερο παράδειγμα αυτού του τύπου βρέθηκε στη Γόρτυνα της Αρκαδίας. Όσον αφορά τη χρονολόγησή του στα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. (Ginouvès 1959), η Trümper αντιπροτείνει χρονολόγηση στο 2^ο αιώνα π.Χ. (Trümper 2009, 146-147). Παραδείγματα συναντούμε επίσης στην Ολυμπία (Spreiservallion, μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.) και στη Θεσσαλονίκη (τέλη 3^{ου}/ αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.) (Adam-Veleni 2013).

¹⁴⁶ Στην ομάδα αυτή ανήκει και το ελληνιστικό βαλανεϊό της Αμαθούντας στην Κύπρο, που θα αναλυθεί στο Κεφάλαιο II.

¹⁴⁷ Σύμφωνα με την Trümper (2013) από το δεύτερο τύπο προκύπτουν δύο υποκατηγορίες: α) μικρού μεγέθους λουτρά με την παρουσία πυέλων και λουτήρων, που τοποθετούνται σε ένα ή δύο δωμάτια, και β) μεγάλο θόλο με πυέλους (ο αριθμός των οποίων κυμαίνεται από 6 μέχρι 50) και ατομικούς λουτήρες, που απαντώνται σε ορθογώνια δωμάτια (από μία μέχρι 10, με μέσο όρο 3 με 5 σε ένα δωμάτιο).

¹⁴⁸ Υποδαπέδια συστήματα θέρμανσης στην Ελληνιστική περίοδο μαρτυρούνται στα λουτρά στα Μέγαρο Υβλαία, στη Μοργαντίνη, στις Συρακούσες (North Baths), και πιθανότατα στη Γέλα. Επίσης, ενδείξεις υπάρχουν και για τα λουτρά στις Fregellae (Λάτιο, α' φάση) και στη Μασσαλία (Γαλλία, β' φάση) (Fournet et. al. 2013· Tsiolis 2013).

¹⁴⁹ Ο Αθήναιος (*Δειπνοσοφισταί* 5.210e-f· 12.527e-f) αναφέρει ότι όλες οι πόλεις της Συρίας διέθεταν τουλάχιστον ένα γυμνάσιο.

δημιουργία ενός νέου τύπου λουτρού κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, αυτό του *λουτρού-γυμνασίου*, που θα εξεταστεί παρακάτω (βλ. 1.5.3.).

Αρχικά, το γυμνάσιο αποτέλεσε το εκπαιδευτικό ίδρυμα και χώρο διεξαγωγής της στρατιωτικής και αθλητικής εκπαίδευσης των νεαρών πολιτών, αλλά και των οπλιτών της φάλαγγας του στρατού¹⁵⁰. Η σωματική και πνευματική καλλιέργεια, που αποτελούσε πρωταρχικό στόχο στην Αθήνα του 6^{ου} αιώνα π.Χ., λάμβανε χώρα στο γυμνάσιο το οποίο, κατά συνέπεια, γνώρισε μεγάλη εξάπλωση από τις αρχές του 6^{ου} αιώνα μέχρι και τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Η περίοδος αυτή αποτελεί την πρώτη φάση οικοδόμησης γυμνασίων, τα οποία φαίνεται να λειτούργησαν στην ύπαιθρο, στην περιφέρεια των πόλεων, και σε μέρη με άφθονο νερό¹⁵¹. Τις πλείστες φορές συνδέονταν με τη λατρεία κάποιου ήρωα¹⁵². Ο βασικός τύπος χαρακτηριζόταν από *παλαίστρα* γύρω από την οποία αναπτύσσονταν διάφορα δωμάτια και βοηθητικοί χώροι (Εικ. 7).

Κατά τη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου τα προγράμματα «εφηβικής διαπαιδαγώγησης», ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή και περιελάμβαναν πνευματική εκπαίδευση σε θέματα γενικής φύσεως που παραδίδονταν συνήθως από φιλοσόφους, ρήτορες, γιατρούς, ποιητές και μουσικούς¹⁵³. Η παρακολούθηση των μαθημάτων, που επιτρεπόταν μόνο σε έφηβους, ήταν αρχικά υποχρεωτική. Από τον 3^ο αιώνα π.Χ. οι διάφορες δραστηριότητες και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του γυμνασίου ήταν ανοικτά πλέον στο ευρύ κοινό.

Σύμφωνα με τον Delorme, οι πρόσθετες εκπαιδευτικές λειτουργίες του γυμνασίου¹⁵⁴, αποτέλεσαν ενδεχομένως την αιτία μετακίνησης του γυμνασίου εκτός της πόλης, καθιερώνοντας τον καθαυτό αρχιτεκτονικό του τύπο¹⁵⁵: ένα περίστυλο οικοδόμημα (*τετράστοον*) με διάφορους χώρους γύρω από μια τετράγωνη κιονοστοιχισμένη αυλή

¹⁵⁰ Delorme 1960, 24-25, 272-276.

¹⁵¹ Kyle 2007, 83-85.

¹⁵² Ήδη από τον 6^ο αιώνα π.Χ. συναντούμε γυμνάσια τα οποία είχαν προσαρτηθεί σε ιερά και βωμούς τοπικών θεών και ηρώων. Σύμφωνα με τον Delorme, τα γυμνάσια μετατράπηκαν σε θρησκευτικά και κοινωνικοπολιτικά κέντρα την Ελληνιστική περίοδο, που φιλοξενούσαν θιάσους και άλλες οργανωμένες ομάδες (*κοινά*) (Delorme 1960, 352-361, 455-458).

¹⁵³ Delorme 1960, 316-324· Yegül 1992, 7, υποσημ. 8.

¹⁵⁴ Η ανάγκη για κατασκευή επιπρόσθετων βιβλιοθηκών και ακροατηρίων στα γυμνάσια κορυφώθηκε τη Ρωμαϊκή περίοδο, οπότε οι διάφορες δραστηριότητες εντάχθηκαν στον αρχικό σχεδιασμό των ρωμαϊκών θερμών (Forbes 1945· Yegül 1992, 7).

¹⁵⁵ Delorme 1960, 400-401· Martin 1974, 275-281. Τα πρωιμότερα παραδείγματα χρονολογούνται κυρίως στον 4^ο αιώνα π.Χ. Για την αρχιτεκτονική εξέλιξη των γυμνασίων, βλ. Delorme 1960, 374-394, 396-397.

(παλαίστρα)¹⁵⁶ και χώρους για διεξαγωγή αθλημάτων¹⁵⁷. Οι διαστάσεις του αρκετές φορές προσαρμόζονταν με βάση τις ανάγκες που αφορούσαν τους αγώνες δρόμου. Ο καθαυτό δρόμος (ιπποδρόμιο ή διάδρομος) είχε συνήθως το μήκος ενός σταδίου¹⁵⁸ και ήταν χωρισμένος σε μια καλυμμένη κιονοστοιχία (ξυστός)¹⁵⁹, με σκοπό την προστασία από τις άσχημες καιρικές συνθήκες. Διέθετε επίσης έναν παράλληλο ανοικτό διάδρομο (παραδρομίσ), που χρησίμευε κυρίως για τα αθλήματα στίβου. Παρόν φυσικά στο χώρο του γυμνασίου ήταν το λουτρόν, ο χώρος για κρύο λούσιμο.

Η εξέλιξη και εξάπλωση των γυμνασίων συνοδευόταν από την προμήθεια κρύου νερού για τα λουτρά, που σταδιακά αντικαταστάθηκε με ζεστό νερό. Μέχρι τον 5^ο αιώνα π.Χ., το λούσιμο λάμβανε χώρα σε έναν υπαίθριο χώρο, συνήθως απόμερο, γνωστό από τον Βιτρούβιο ως λουτρόν¹⁶⁰. Αρχικά το λούσιμο επιτυγχανόταν με τη βοήθεια μιας υπερυψωμένης λεκάνης, που ονομαζόταν λουτήρας ή λουτήριον¹⁶¹, και τοποθετούνταν στο λουτρόν. Οι αθλητές μπορούσαν επίσης να λουστούν με τη βοήθεια απλών κατασκευών, υπό μορφή ντους (καταιόνισμα), ή να πλυθούν όρθιοι με κρύο νερό από μια λεκάνη που γέμιζε με όμβρια ύδατα από την υδρορροή του τοίχου¹⁶². Πολλά γυμνάσια ήταν επίσης εξοπλισμένα με κολυμβήθρα¹⁶³, μέσα στην οποία οι αθλητές μπορούσαν να λουστούν¹⁶⁴.

¹⁵⁶ Συχνά η παλαίστρα χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει και το ίδιο το γυμνάσιο, αφού η ορολογία που χρησιμοποιείται για τα δύο αυτά κτίσματα είναι πολλές φορές συγκεχυμένη. Η παλαίστρα αποτελεί μέρος του γυμνασίου, αλλά μπορεί να υπάρξει και χωρίς αυτό. Ωστόσο, κανένα γυμνάσιο δεν εμφανίζεται χωρίς την ύπαρξη της παλαίστρας (Delorme 1960, 253-271· Marrou 1982, 180· Yegül 1992, 426, υποσ. 28· Glass 1998, 162-167).

¹⁵⁷ Για τα είδη αθλημάτων (κονιστήριον, κορύκιον, σφαιριστήριον κλπ), βλ. Delorme 1960, 272-315.

¹⁵⁸ Decker 2004, 169, 260-261.

¹⁵⁹ Ο Βιτρούβιος (5, 11.3) διαχωρίζει τους ανοικτούς και καλυμμένους χώρους που προορίζονταν για τρέξιμο ή περπάτημα ως ξυστός (*xyustus*), και τις καλυμμένες κιονοστοιχίες ως ξυστά (*xysta*).

¹⁶⁰ Vitruvius 5.11.

¹⁶¹ Το λουτήριον απεικονίζεται συχνά σε εικονογραφημένα αγγεία από το πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα και εξής (Ginounès 1962· Stähli 2013).

¹⁶² Ήδη από το δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και εξής, το λούσιμο και σκηνές που απεικονίζουν γυναίκες και άνδρες γύρω από βρύσες ήταν δημοφιλή θέματα για τη διακόσμηση των αγγείων (Stähli 2013). Ο Ginounès, παρόλο που υποστηρίζει ότι η ασφαλής χρονολόγηση τέτοιων λεπτομερειών είναι δύσκολη, προτείνει ότι οι καλυμμένες κατασκευές για λούσιμο στα ελληνικά γυμνάσια συμπίπτουν με την εμφάνιση της λέξης «λουτρόν» στα κείμενα του ύστερου 5^{ου} και πρώιμου 4^{ου} αιώνα π.Χ. (Ψευδο-Ξενοφών, 2.10· Ginounès, 1962, 129, υποσημ. 7).

¹⁶³ Διόδωρος Σικελός, 4.78, 11.25. Η κολυμβήθρα δεν ήταν συνηθισμένη στα γυμνάσια (βλ. γυμνάσιο Αθήνας, Σικελία) Ginounès 1962, 134.

¹⁶⁴ Ένα πλήρες ζεστό μπάνιο απουσίαζε από το γυμνάσιο, παρόλο που όπως αναφέραμε κάποια γυμνάσια διέθεταν πυριατήρια για εφίδρωση (π.χ. γυμνάσιο Ερέτριας, Χαλκίδας).

Η περιγραφή του Βιτρούβιου είναι η μόνη ίσως που παρουσιάζει αναλυτικά τη σύνθεση του ελληνιστικού γυμνασίου σε σχέση με το λουτρό¹⁶⁵ (Εικ. 8). Σύμφωνα με αυτή, το δωμάτιο με ψυχρό νερό, που τοποθετείται στο αριστερό άκρο του γυμνασίου, ονομάζεται *loutron* (λουτρόν). Στο κέντρο βρίσκεται το *ephebeum* (εφηβείο) και στα δεξιά το *elaeothesium* (ελαιοθέσιο), το δωμάτιο για την επάλειψη των αθλητών με λάδι ή για την αποθήκευση του λαδιού¹⁶⁶. Στο αριστερό άκρο της παλαίστρας ομάδα δωματίων προοριζόταν για θερμό και ψυχρό λούσιμο, συμπεριλαμβανομένου και ενός κυκλικού *laconicum* (λακωνικόν), που λειτουργούσε ως εφιδρωτήριο. Ακολούθως, αναφέρεται στο *frigidarium*, δωμάτιο με πισίνα με ψυχρό νερό, στη *concamerata sudatio*, ορθογώνιο καμαροσκέπαστο ζεστό δωμάτιο (εφίδρωσης), στο *laconicum* (ξηρό δωμάτιο), γωνιακό θολωτό δωμάτιο, στη *calda lavatio*, θερμό δωμάτιο δίπλα από το *laconicum*, και στο δωμάτιο της εστίας που εκτείνεται από ένα πέρασμα από το *frigidarium*. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δεν αναφέρει το αποδυτήριο (*apodyterium*), του οποίου την ύπαρξη γνωρίζουμε από άλλες πηγές¹⁶⁷, και πρέπει να αποτελούσε σημαντικό στοιχείο στο σχεδιασμό της παλαίστρας.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι αθλοπαιδιές απαιτούσαν την επάλειψη του σώματος με λάδι πριν την εξάσκηση, η παρουσία θερμού λουτρού στο γυμνάσιο φαίνεται ιδανική. Η αποτελεσματικότητα της χρήσης θερμού νερού και ατμού στην αφαίρεση του λιπαρού λασπώδους μείγματος από το σώμα, θα ενθάρρυνε την ανάγκη για πλύσιμο με ζεστό νερό. Εντούτοις, η περιγραφή του Βιτρούβιου και η αναφορά του σε σύστημα θέρμανσης και διανομής νερού, βοηθητικών δωματίων λουσίματος και χώρους υπηρεσίας, δεν επιβεβαιώνεται μέχρι στιγμής από οποιεσδήποτε αρχαιολογικές ενδείξεις ή εικονογραφικές παραστάσεις πριν τη Ρωμαϊκή περίοδο. Είναι έκδηλο το γεγονός ότι η περιγραφή και η ορολογία που χρησιμοποιεί δεν αναφερόταν ούτε σε πραγματικό ελληνιστικό γυμνάσιο ούτε σε καθαυτό ρωμαϊκό λουτρό, αλλά πιθανότατα αντανάκλούσαν τα επιτεύγματα της εποχής του Βιτρούβιου, περίοδο κατά την οποία πολλά ελληνιστικά γυμνάσια είχαν ήδη

¹⁶⁵ Vitruvius, *De architectura* 5.11.

¹⁶⁶ Η εξασφάλιση και προσφορά λαδιού στο γυμνάσιο θεωρούνταν μια σημαντική λειτουργία, που συνήθως προσφερόταν ως είδος χορηγίας από την εύπορη τάξη, η οποία περνούσε τον ελεύθερο της χρόνο στο γυμνάσιο. Όπως εξηγεί ο Decker (2004), άτομα της εύπορης τάξης, που ανταμείβονταν με το τίτλο του γυμνασίου, είχαν επίσης την ευθύνη να προμηθεύουν με καύσιμα τα λουτρά για να διασφαλίζουν μια συνεχή ροή του ζεστού νερού.

¹⁶⁷ Rebuffat 1991, 20-22.

ανακαινιστεί ή ανακατασκευαστεί για να συμπεριλάβουν τις λειτουργίες του θερμού λουτρού¹⁶⁸.

Παρατηρούμε ότι από τον 1^ο αιώνα π.Χ. και εξής υπήρξε μεγάλη αλλαγή στις παραδοσιακές αντιλήψεις, όπως η σταδιακή εγκατάλειψη του αθλητικού ιδεώδους που είχε εδραιωθεί μέσω του γυμνασίου. Ταυτόχρονα παρατηρείται αλλαγή στον τρόπο διαπαιδαγώγησης, από τη φυσική στην πνευματική, και στη χρήση του λουτρού, από το ψυχρό στο θερμό.

Η δημιουργία του νέου αυτού τύπου λουτρού (*λουτρό-γυμνάσιο*) (βλ. 1.5.3.), που ήταν αποτέλεσμα της σταδιακής μετατροπής του παραδοσιακού ελληνιστικού γυμνασίου σε θερμό λουτρό, οδήγησε σε σύγχυση όσον αφορά την ορολογία. Το γυμνάσιο, που δέχθηκε επιδιορθώσεις ή ανακατασκευάστηκε με την προσθήκη λουτρικών εγκαταστάσεων, μπορούσε ακόμη να χαρακτηριστεί, όπως μαρτυρούν οι επιγραφές, ως *γυμνάσιον* λαμβάνοντας υπόψη την αρχική του μορφή, ή ως *βαλανείον* ή *λουτρόν*, σε αναγνώριση της νέας του λειτουργίας. Το πρόβλημα ξεκινά με την οικοδόμηση ενός νέου κτιρίου που διαθέτει παλαίστρα και χρονολογείται στη Ρωμαϊκή περίοδο. Πολλές φορές οι ορισμοί αυτοί ήταν εναλλάξιμοι και χρησιμοποιούνταν μάλλον αδιάφορα για το ίδιο κτίριο¹⁶⁹. Σημειώνεται ότι στην παρούσα έρευνα, ο νέος αυτός τύπος λουτρού αναφέρεται ως *λουτρό-γυμνάσιο*¹⁷⁰, υποδηλώνοντας τα γυμνάσια εκείνα που χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο και διαθέτουν, είτε εκ σχεδιασμού είτε λόγω προσθηκών, θερμά λουτρά που έχουν προστεθεί στα ρωμαϊκά χρόνια. Ο χαρακτηρισμός δίδεται νοουμένου ότι σε αυτά πραγματοποιούνταν κάποιου είδους αθλητική δραστηριότητα. Ένα τέτοιο κτίσμα βρέθηκε στη Σαλαμίνα της Κύπρου και θα εξεταστεί αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο II (2.4.4.1.).

---

¹⁶⁸ Χαρακτηριστικό είναι ότι ξεκινά την περιγραφή του για την ελληνική παλαίστρα επισημαίνοντας ότι δεν ήταν συνηθισμένη στην Ιταλία (Vitruvius, *De architectura* 5.11.1).

¹⁶⁹ Σύμφωνα με τον Delorme (1960, 244-245, υποσημ. 4), από τα δέκα γυμνάσια που καταγράφονται κατά την περίοδο του Αυγούστου, μόνο τέσσερα φαίνεται να έχουν αθλητική και εκπαιδευτική φύση, και αναφέρονται συγκεκριμένα ως *γυμνάσια* στις επιγραφές. Τα υπόλοιπα αναφέρονται ως *λουτρά* ή *βαλανεία*.

¹⁷⁰ Ο όρος μεταφράζεται στα ελληνικά από το αγγλικό *bath-gymnasium*, για να ορίσει το νέο τύπο λουτρού.

1.5. Είδη λουτρού κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο

Τόσο η τυπολογική όσο και η χρονολογική κατηγοριοποίηση των λουτρών αποτελεί δύσκολο εγχείρημα. Η μακρά περίοδος εξέλιξης των ρωμαϊκών λουτρών, καθώς και τα διαφορετικά χρονολογικά και γεωγραφικά πεδία έρευνας και οι μέθοδοι ομαδοποίησης, που χρησιμοποιούνται από διάφορους μελετητές, κάνει το τόλμημα να φαίνεται αδύνατο. Η τυπολογική ταξινόμησή τους με βάση την αρχιτεκτονική αποτελεί αναμφίβολα την ασφαλέστερη οδό. Η παραδοσιακή διαδοχή ψυχρών, χλιαρών και θερμών δωματίων είναι σχεδόν πάντα παρούσα, ακόμη και στις πιο πειραματικές προσπάθειες. Η επίτευξη διαβαθμισμένων θερμοκρασιών στα δωμάτια των λουτρών και το ομαδικό θερμό λούσιμο αποτέλεσαν τα διακριτικά χαρακτηριστικά των ρωμαϊκών λουτρών σε αντίθεση με τα ελληνιστικά¹⁷¹.

Χρονολογικά όρια της σύντομης περιγραφής που θα παρατεθεί ορίζονται ως ο 3^{ος} αιώνας π.Χ. και ο 4^{ος} αιώνας μ.Χ. Για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης, κρίθηκε εύλογο να δοθεί σύντομη γενική περιγραφή της εξέλιξης των αρχιτεκτονικών τύπων που συναντούμε στην ιταλική χερσόνησο, η οποία αποτέλεσε γενέτειρα του τύπου στην ιστορία των λουτρών. Οι αλληλεπιδράσεις του ελληνικού και ρωμαϊκού πολιτισμού, που ήταν και οι δύο παρόντες στη Μεσόγειο, επηρέασαν την ανάπτυξη των θερμών. Σημαντική αφετηρία στην εξέλιξη των λουτρών αποτέλεσε η περιοχή της νοτίου Ιταλίας και συγκεκριμένα η Σικελία. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι η συγκεκριμένη περιοχή, η οποία ήταν από τις πρώτες που εξελληνίστηκαν στην ιταλική χερσόνησο, μετέφερε μαζί της και την παράδοση του ελληνιστικού λουτρού¹⁷². Στη συνέχεια, το λουτρό διαδόθηκε τόσο στην υπόλοιπη ιταλική χερσόνησο όσο και στις ρωμαϊκές επαρχίες, με διαφορετική αρχιτεκτονική εξέλιξη. Εκτός Ρώμης συναντούμε παρόμοια εξέλιξη στις θέρμες της Βορείου Αφρικής αλλά και της Ιβηρικής χερσονήσου, με τοπικές παραλλαγές, που δεν αφορούν ωστόσο την παρούσα μελέτη, καθώς δεν παρουσιάζουν ομοιότητες με τα λουτρά της Κύπρου. Λαμβάνοντας, όμως, υπόψη τη γεωγραφική θέση της Κύπρου στην ανατολική Μεσόγειο και τις επιρροές που δέχθηκε από τη γύρω περιοχή, θα γίνει μια σύντομη

¹⁷¹ Fagan 2001, 403-404· DeLaine 1988, 15-16.

¹⁷² Τα λουτρά στη Γέλα (c. 310-280 π.Χ.) είναι τα αρχαιότερα δημόσια λουτρά που καταγράφονται μέχρι στιγμής στην Ιταλία και είναι σύγχρονα με την πρώτη φάση των λουτρών της Γόρτυνας στην Αρκαδία. Τα λουτρά διέθεταν ένα σχετικά πρώιμο σύστημα θέρμανσης δαπέδου, που τροφοδοτούνταν από σειρά εστιών που ενώνονταν με υποδαπέδιους αγωγούς (Orlandini 1960, 189-195, εικ. 1).

αναφορά στα γενικά χαρακτηριστικά των λουτρών της Μικράς Ασίας, και συγκεκριμένα στον τύπο του λουτρού-γυμνασίου, ώστε να δημιουργηθεί η βάση για την καλύτερη κατανόηση των κυπριακών λουτρών που θα αναλυθούν στο επόμενο κεφάλαιο (Κεφ. II).

1.5.1. Πρώιμα λουτρά (*balnea*) στην ιταλική χερσόνησο

Ο αρχικός συνδυασμός του βαλανείου και του γυμνασίου δεν έλαβε χώρα στην Ελλάδα, αλλά στην Καμπανία, όπου η ελληνική και η γηγενής ιταλική παράδοση είχαν αναμειχθεί σχετικά νωρίς. Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της ομάδας λουτρών είναι ο νέος τύπος δόμησης με τη χρήση του *opus caementicium* (ρωμαϊκό σκυροδέμα, βλ. 3.2.2.3). Λόγω του ότι η Καμπανία αποτέλεσε το χώρο όχι μόνο της επινώσης του σκυροδέματος, σημαντικού παράγοντα στη συστηματοποιημένη κατασκευή των θερμών, αλλά πιθανόν και του υπόκαυστου συστήματος, εικάζεται ότι η πρώτη παρουσία και εξέλιξη των λουτρών πραγματοποιήθηκε σε αυτή την περιοχή. Σημείο αναφοράς αποτελεί ο 3^{ος} - 2^{ος} αιώνας π.Χ., περίοδος κατά την οποία μπορούν να χρονολογηθούν τα αρχικά στάδια των πρώτων υποκαύστων. Με την εφαρμογή των συστημάτων θέρμανσης των τοίχων, κατά τον 1^ο αιώνα π.Χ., τα λουτρά θα λάβουν την ολοκληρωμένη τους μορφή¹⁷³. Κατά πόσο η επινώση ή η υιοθέτηση του υπόκαυστου συστήματος αποδίδεται σε ντόπιους ή Έλληνες προδρόμους θα εξεταστεί παρακάτω (Κεφ. III). Αδιαμφισβήτητα, η εξέλιξη της υποδαπέδιας θέρμανσης οδήγησε στην αποτελεσματική θέρμανση μεγάλων δωματίων και στην ελεγχόμενη διαβάθμιση των θερμοκρασιών σε διαδοχικά δωμάτια¹⁷⁴.

Ο νεοδημιουργηθείς αυτός τύπος, γνωστός και ως τύπος *Καμπανίας* ή *Πομπηίας*, αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό από τον 3^ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 1^ο αιώνα μ.Χ. και διαδόθηκε ευρέως στις υπόλοιπες ιταλικές πόλεις¹⁷⁵ (Εικ. 9). Καθιερώθηκε ως ο βασικός αρχιτεκτονικός τύπος που χαρακτηρίζει την πλειονότητα των μικρότερων σε μέγεθος λουτρών, των *balnea*¹⁷⁶. Ο τύπος αυτός συνδυάζει θερμά λουτρά και μερικά παραδοσιακά

¹⁷³ Οι δύο πρωιμότερες εφαρμογές πραγματικού υποκαύστου μαρτυρούνται στην τέταρτη φάση των Σταβιανών Θερμών (ύστερος 2^{ος} αι. π.Χ.) στην Πομπηία, και στην τέταρτη φάση των λουτρών της Ολυμπίας (c. 100 π.Χ.).

¹⁷⁴ Vitruvius, *De architectura* 5.10.

¹⁷⁵ Nielsen 1992, 36-45· Yegül 1992.

¹⁷⁶ Οι απαρχές των ιταλικών *balnea* θα πρέπει να αναζητηθούν στην Πομπηία, και συγκεκριμένα στις Σταβιανές Θέρμες (4^{ος} αι. π.Χ. - 79 μ.Χ.). Αν και πρόκειται για τις πρωιμότερες αρχαιολογικά τεκμηριωμένες

στοιχεία της παλαίστρας. Ο σχεδιασμός του διαθέτει έναν ξεκάθαρο διαχωρισμό λειτουργιών σε δύο ζώνες: παλαίστρα με βοηθητικά δωμάτια, εξέδρες και μια λουτρική εγκατάσταση αποτελούμενη από ορθογώνια δωμάτια για λούσιμο και χώρους υπηρεσίας¹⁷⁷. Ενίοτε απαντάται μικρό θολωτό δωμάτιο εφίδρωσης (*laconicum*), το οποίο συμπεριλαμβανόταν και αυτό στη σειρά των δωματίων.

Τα δωμάτια του λουτρού είναι παρατεταγμένα σε μια ευθεία και είναι φανερό ότι αντιπροσωπεύουν την κλιμακωτή μετάβαση από τους μη-θερμαινόμενους στους θερμαινόμενους χώρους και αντίστροφα. Η εν λόγω διαρρύθμιση αντιπροσωπεύει τον *ευθύγραμμο* τύπο στο σχεδιασμό των λουτρών, που υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής, με αρκετές παραλλαγές, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση μέχρι και τους πρώιμους Βυζαντινούς χρόνους. Η παλαίστρα, ή περίστυλη αυλή, που απαντάται αρκετές φορές δίπλα στο λουτρό λειτουργεί απλά ως χώρος εξάσκησης¹⁷⁸. Παραδείγματα του συγκεκριμένου τύπου συναντούμε στην Κύπρο από τους Ρωμαϊκούς μέχρι και τους Υστερο-Ρωμαϊκούς χρόνους (βλ. Κεφ. II).

Ανάμεσα στον *ευθύγραμμο* και στον πλήρως *συμμετρικό αυτοκρατορικό* τύπο, που θα εξεταστεί αμέσως μετά, συναντούμε τον *κυκλικό* τύπο (βλ. Εικ. 1α-1β). Ο τύπος αυτός εμφανίζει διαφορετική διαδρομή λουσίματος, που βασίζεται σε έναν πλήρη κύκλο (με φορά που ξεκινά είτε από δεξιά είτε από αριστερά) και έχει ως αρχή και τέλος τα ψυχρά δωμάτια, το *apodyterium* ή το *frigidarium*¹⁷⁹. Σε αντίθεση με τις αυτοκρατορικές θέρμες, όπου δύο πανομοιότυπες διαδρομές συγκλίνουν σε έναν πυρήνα, ο «ενδιάμεσος» αυτός τύπος παρουσιάζει μόνο μια δακτυλιόσχημη πορεία για την ολοκλήρωση του λουσίματος¹⁸⁰. Στην Κύπρο δεν μαρτυρείται μέχρι στιγμής λουτρό που να ανήκει στον *κυκλικό* τύπο.

θέρμες, αποτελούν ένα από τα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα δημοσίων λουτρών κατά την περίοδο της Δημοκρατίας, που φαίνεται να έθεσαν τις βάσεις στο σχεδιασμό των λουτρών που ακολούθησαν (Εικ. 9).

¹⁷⁷ Στην περίπτωση των Κεντρικών Θερμών της Πομπηίας υπήρχαν ξεχωριστά γυναικεία και αντρικά τμήματα, με κοινές θερμαινόμενες μονάδες ανάμεσά τους.

¹⁷⁸ Αναμφίβολα το γυμνάσιο δεν χρησιμοποιήθηκε εδώ με την εκπαιδευτική του σημασία, αλλά η υιοθέτηση του σχεδίου της παλαίστρας (ή περίστυλης αυλής), που δεν αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο στον αρχικό σχεδιασμό του λουτρού, είχε στόχο την πραγματοποίηση αθλητικών δραστηριοτήτων.

¹⁷⁹ Για παραδείγματα, βλ. Staccioli 1958· 1961.

¹⁸⁰ Όπως αναφέρει ο Yegül (1992, 81) «η σχέση μεταξύ του *αυτοκρατορικού* και *ενδιάμεσου* τύπου φαίνεται να είναι σε μεγάλο βαθμό ένας αμοιβαίος δανεισμός τυχαίων χαρακτηριστικών παρά μια αυστηρή χρονολογική και εξελικτική ακολουθία».

1.5.2. Αυτοκρατορικές *thermae* στη Ρώμη

Οι πρώτες αυτοκρατορικές θέρμες ανεγέρθηκαν στη Ρώμη από τον Νέρωνα το δεύτερο μισό του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Το παράδειγμά του ακολούθησαν οι αυτοκράτορες που τον διαδέχθηκαν, παρά το γεγονός ότι το κόστος ανέγερσης και διαχείρισης των επιβλητικών αυτών οικοδομημάτων ήταν τεράστιο. Όπως και στα *balnea*, είναι κι εδώ εμφανής ο συγκερασμός δύο ελληνιστικών κτιρίων: του βαλανείου και του γυμνασίου. Η μεγάλη όμως διαφορά των *thermae*, σε σχέση με τα *balnea*, ήταν το μέγεθος. Οι *thermae* καταλάμβαναν μεγαλύτερη έκταση, μεγαλοπρέπεια, πολυτέλεια και προσέφεραν περισσότερες υπηρεσίες στους λουόμενους. Τα *balnea* εξυπηρετούσαν πρωτίστως σκοπούς υγιεινής, γι' αυτό και τα συναντούμε συνήθως σε οικίες και επαύλεις σε μικρότερες πόλεις ή σε χωριά. Θεωρούνταν ως ένα από τα μικρότερα λουτρά των πόλεων, που διέθεταν ήδη *thermae*¹⁸¹.

Οι *thermae* ιδρύονταν σε ανοικτούς χώρους, που επέτρεπαν την ανέγερση τέτοιων μεγάλων οικοδομημάτων. Χαρακτηρίζονται από απόλυτη συμμετρία εκατέρωθεν ενός κεντρικού άξονα. Ο *συμμετρικός* ή, όπως επεκράτησε, *αυτοκρατορικός* τύπος προσδιορίστηκε για πρώτη φορά από τον Krencker¹⁸². Οι διάφορες παραλλαγές, που παρατηρούνται στο σχεδιασμό, οφείλονταν κυρίως στις εκάστοτε διαθέσιμες οικονομικές δυνατότητες, αλλά και σε διάφορους πολιτιστικούς και τοπικούς παράγοντες. Οι δύο ξεχωριστές διαδρομές, εκατέρωθεν του άξονα, επέτρεπαν το διαχωρισμό ανάμεσα σε αντρικά και γυναικεία λουτρά. Επίσης, η συμμετρία αποτελούσε πρακτική λύση στις περιπτώσεις που ήθελαν να θέσουν σε λειτουργία μόνο τη μια πτέρυγα (τον ένα δακτύλιο κυκλοφορίας) για καθαρισμό των χώρων, επιδιορθώσεις, ή απλά για μείωση του κόστους λειτουργίας σε περιόδους οικονομικής δυσχέρειας.

Το λούσιμο στις θέρμες αφορούσε τη διαδοχική μετάβαση από τα ψυχρά, στα χλιαρά και στα θερμά δωμάτια, και από τις δύο πλευρές του κεντρικού άξονα. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, που τον συνθέτουν, οργανώνονται ως είδωλα στις δύο πλευρές ενός κεντρικού άξονα, που απολήγει στο *caldarium*¹⁸³. Μετά τα θερμά δωμάτια, οι λουόμενοι επέστρεφαν στη μη-θερμαινόμενη περιοχή, μέσω του *tepidarium*, για μια

¹⁸¹ Nielsen 1992, 35.

¹⁸² Krencker *et al.* 1929· Gros 1996, 107-111.

¹⁸³ Krencker *et al.* 1929, 175-181· Brödner 1958, 103-104· Pfitzschner 1989, 30.

τελευταία εμβάπτιση στην κρύα πισίνα του *frigidarium*. Οι διάφορες υποκατηγορίες του εν λόγω τύπου, που προτείνει ο Krencker, στηρίζονται στην ελαφρώς διαφοροποιημένη διαδρομή κίνησης και χρήσης (βλ. Εικ. 1)¹⁸⁴. Αξίζει να αναφέρουμε ότι οι δύο μεγάλες κατηγορίες που ξεχωρίζουν από την κατηγοριοποίηση των θερμών του Krencker είναι ο *μικρός* και ο *μεγάλος αυτοκρατορικός* τύπος.

Σύμφωνα με το Yegül, ο διαχωρισμός αυτός του Krencker δεν εμφανίζει ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα στους δύο τύπους θερμών, αφού και οι δύο διαθέτουν διμερή συμμετρία γύρω από τον κεντρικό άξονα και παρόμοια σειρά χρήσης των δωματίων¹⁸⁵. Συμπληρώνει ότι η βασική διαφορά φαίνεται να είναι η σχέση που έχει το κεντρικό συγκρότημα λουτρών με την παλαίστρα. Στον *μικρό αυτοκρατορικό* τύπο η παλαίστρα αποτελεί ανεξάρτητο στοιχείο που τοποθετείται έξω, αλλά σε άμεση σχέση με το συγκρότημα των λουτρών. Η σύνδεση μεταξύ των δύο επιτυγχάνεται είτε μέσω των *αποδυτηρίων* ή των *βασιλικών* (*Kaisersaal*: αιθουσών πολλαπλής χρήσης), που αποτελούν κοινό χώρο και για την παλαίστρα και το λουτρό. Ο *μικρός αυτοκρατορικός* τύπος συναντάται ευρέως στις θέρμες της Βορείου Αφρικής και της Μικράς Ασίας, ενώ ο *μεγάλος αυτοκρατορικός* τύπος αποτέλεσε τον κατ' εξοχήν τύπο που επικράτησε στη Ρώμη.

Η αρχιτεκτονική μορφή των θερμών τελειοποιήθηκε στη Ρώμη κατά την περίοδο των αυτοκρατορικών χρόνων. Οι θέρμες του Νέρωνα ήταν οι πρώτες που σχεδιάστηκαν σε απόλυτη συμμετρία, διαθέτοντας δύο δακτυλίους λουσίματος. Ακολούθησαν αμέσως μετά αυτές του Τίτου χωρίς ιδιαίτερες καινοτομίες (Εικ. 10). Η μεγάλη αλλαγή επήλθε με τις θέρμες του Τραϊανού, οι οποίες πέραν από το αυξημένο μέγεθος εισήγαγαν αρκετές καινοτομίες στο σχέδιο σημαντικές στη μετέπειτα εξέλιξη των θερμών του *μεγάλου αυτοκρατορικού* τύπου (Εικ. 11).

Η πρώτη σημαντική αλλαγή αφορούσε την εισαγωγή μιας μεγάλης υπαίθριας πισίνας (*natatio*)¹⁸⁶. Η *natatio* κατέλαβε επιβλητική θέση στο συγκρότημα των λουτρών,

---

¹⁸⁴ Συγκεκριμένα, συναντούμε σε μερικές μικρότερες θέρμες τον *κυκλικό/δακτυλίοσχημο* τύπο, που διαθέτει ημι-αξονικό σχεδιασμό, και τον *συμμετρικό* τύπο, ο οποίος χαρακτηρίζεται από ένα ή, σπανιότερα, δύο *caldaria*, παρέχοντας έτσι τη δυνατότητα να λειτουργούν δύο ανεξάρτητοι δακτύλιοι πορείας.

¹⁸⁵ Yegül 1992, 130.

¹⁸⁶ Στην παρούσα μελέτη, ο όρος *natatio* θα χρησιμοποιηθεί για να προσδιορίσει τις υπαίθριες πισίνες, που απαντώνται συνήθως δίπλα από παλαίστρες, και μέσα στις οποίες ο λουόμενος είχε τη δυνατότητα να κολυμπήσει (συχνά αναφέρεται και ως *κολυμβήθρα*). *Piscina* ορίζεται ως η εσωτερική (στεγασμένη) πισίνα ή

αφού οικοδομήθηκε στην ίδια κλίμακα με το *caldarium* και το *frigidarium*, και τοποθετήθηκε στον ίδιο άξονα. Η εισαγωγή της *natatio* προκάλεσε τη δεύτερη μεγάλη αλλαγή που ήταν η μετατόπιση του *frigidarium* στο κέντρο της λουτρικής εγκατάστασης μετατρέποντάς το έτσι σε ένα πιο επιβλητικό δωμάτιο¹⁸⁷. Ξεκάθαρο και επιβλητικό σχήμα, σε μικρότερη κλίμακα, έλαβε και το *caldarium*. Το τρίτο στοιχείο αφορούσε την ενσωμάτωση στο οικοδόμημα δύο παλαιστών, μια σε κάθε πλευρά του *frigidarium*¹⁸⁸. Τέλος, το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα του αυτοκρατορικού τύπου αποτελεί η δημιουργία περιβόλου στις τρεις (ή τέσσερις) πλευρές του λουτρού, που περιλαμβάνει χώρους διαφόρων χρήσεων: αποδυτήρια, αίθουσες άσκησης, διαλέξεων, βιβλιοθήκες, εξέδρες, δωμάτια θιάσων και άλλους χώρους αναψυχής και άθλησης. Ο ενδιάμεσος χώρος χρησιμοποιούνταν ως κήπος με δρόμους για περίπατο ή τρέξιμο. Ο Yegül, παρά την απουσία σχετικών γραπτών πηγών, κρίνει σημαντική τη δημιουργία περιβόλου, αφού θεωρεί ότι αποσκοπούσε στην επαναφορά των χαρακτηριστικών στοιχείων του ελληνιστικού γυμνασίου και κυρίως του εκπαιδευτικού του χαρακτήρα¹⁸⁹.

Οι θέρμες του Τραϊανού μπορεί να αποτέλεσαν την αρχή στην εξέλιξη της τυπολογίας του αυτοκρατορικού τύπου, ακολούθησαν όμως αυτές του Καρακάλλα και του Διοκλητιανού. Οι θέρμες του Καρακάλλα επιδεικνύουν τη μεγαλύτερη μαεστρία στο σχεδιασμό από όλες τις άλλες θέρμες (Εικ. 12). Είναι η πρώτη φορά που παρατηρείται ένα ξεκάθαρο σχέδιο με πολλές κυρτές επιφάνειες, που φαίνεται να ήταν αποτέλεσμα της τελειοποίησης του *opus caementicium*. Επίσης, το προεξέχον *caldarium* διέθετε υαλοπίνακες με στόχο την όσο το δυνατό περισσότερη απορρόφηση θερμότητας από τον ήλιο και τη διατήρηση της θερμοκρασίας των τεράστιων αιθουσών σε ψηλά επίπεδα¹⁹⁰. Οι θέρμες του Διοκλητιανού οικοδομήθηκαν πάνω στις ίδιες περίπου βάσεις, με τη διαφορά ότι τα σχήματα των δωματίων είναι περισσότερο γραμμικά και ορθογώνια, ακολουθώντας πιο αυστηρό σχέδιο (Εικ. 13). Τέλος, είναι φανερό ότι με την ανοικοδόμηση των λουτρών

δεξαμενή, που βρισκόταν στο *frigidarium*, και επέτρεπε στο λουόμενο να εμβαπτιστεί σε κρύο νερό. Για τη σχετική ορολογία, βλ. Denizeau και Redon 2009).

¹⁸⁷ Yegül 1992, 172-173.

¹⁸⁸ Αντίθετα, στο μικρό αυτοκρατορικό τύπο οι παλαιστές τοποθετούνταν έξω από τον πυρήνα δίνοντας έμφαση και πάλι στον ουσιαστικό ρόλο της παλαίστρας, κυρίως σε σχέση με την αθλητική άσκηση. Δεν είναι τυχαίο ότι ο τύπος αυτός χαρακτηρίζει κυρίως τις θέρμες της Μικράς Ασίας (Yegül 1992, 172-173).

¹⁸⁹ Yegül 1992, 172-173.

¹⁹⁰ Delaine 1997, 151-153.

του Κωνσταντίνου, οι αρχιτέκτονες επιδεικνύουν τις ικανότητές τους, αφού μπορούν να κατασκευάσουν τα πιο πολύπλοκα καμπυλόγραμμα σχήματα¹⁹¹ (Εικ. 14).

Όπως θα εξετάσουμε παρακάτω (βλ. 2.4.3.4.), η μοναδική λουτρική εγκατάσταση στην Κύπρο, που θα μπορούσε ίσως να συγκριθεί με τις θέρμες που συναντούμε στη Ρώμη, βρίσκεται στην ακρόπολη του Κουρίου.

1.5.3. Λουτρό-γυμνάσια στη Μικρά Ασία

Όπως αναφέραμε πιο πάνω, το λουτρό-γυμνάσιο αφορά το νέο αρχιτεκτονικό τύπο λουτρού που αναπτύχθηκε στη Μικρά Ασία, κατά την αυτοκρατορική περίοδο, και συνδυάζει το ελληνιστικό γυμνάσιο και το ρωμαϊκό λουτρό. Πολλές φορές οι όροι *λουτρόν* και *γυμνάσιον* εναλλάσσονται μεταξύ τους αδιάκριτα δηλώνοντας το ίδιο οικοδόμημα. Θα πρέπει να σημειωθεί και πάλι ότι σε αρκετές περιπτώσεις η λουτρική εγκατάσταση κτίζεται πάνω στα θεμέλια ενός προγενέστερου οικοδομήματος, του γυμνασίου¹⁹².

Τα συγκροτήματα των λουτρών-γυμνασίων μπορούν να συγκριθούν σε μέγεθος και δυνατότητες με τις αυτοκρατορικές θέρμες. Επρόκειτο για μεγάλες εγκαταστάσεις με συμμετρικό σχεδιασμό και έντονα ελληνιστικά στοιχεία, όπως οι κιονοστοιχίες και το γυμνάσιο, που καταλάμβανε πάνω από το ήμισυ του χώρου του συνολικού οικοδομήματος. Επιπρόσθετα, η παρουσία του γυμνασίου, σε αυτή την περίπτωση, αποσκοπούσε στην αθλητική και πνευματική εκπαίδευση των πολιτών, όπως ακριβώς και ο θεσμός του γυμνασίου με την αρχική του έννοια. Σύμφωνα με τον Yegül, σε αντίθεση με τις αρχιτεκτονικές προτιμήσεις της Ρώμης και των δυτικών επαρχιών της αυτοκρατορίας, όπου η προσθήκη της παλαίστρας στα λουτρά ήταν αποτέλεσμα μιας τεχνητής επαναδημιουργίας του γυμνασίου, στην περίπτωση της Μικράς Ασίας η παλαίστρα αποτελούσε απευθείας δάνειο από το ελληνιστικό γυμνάσιο εξαιτίας της προϋπάρχουσας παράδοσης στην περιοχή¹⁹³. Επομένως, η ενσωμάτωσή του στο συγκρότημα του λουτρού πραγματοποιήθηκε εύκολα και με ελάχιστες προσαρμογές.

---

¹⁹¹ Yegül 1992, 172.

¹⁹² Delorme 1960, 243-250.

¹⁹³ Yegül 1992, 251.

Σημαντικό είναι να αναφερθεί ότι ο συγκεκριμένος τύπος λουτρού προκύπτει από το συγκερασμό δύο οικοδομημάτων, που ανάγονται σε δύο διαφορετικές περιόδους: την πρώιμη παλαίστρα με απλό σχεδιασμό (3^{ος}-2^{ος} αιώνας π.Χ.) και το ογκώδες λουτρό των αυτοκρατορικών χρόνων. Η τάση για γραμμικό σχεδιασμό και εφαρμογή ορθογώνιων συνθέσεων, σε αντίθεση με τις τολμηρές κυρτές επιφάνειες που συναντούμε στη Ρώμη και στις δυτικές επαρχίες, είναι επίσης ένα από τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά των λουτρών της Μικράς Ασίας. Ο Yegül υποστηρίζει ότι η προτίμηση για έναν πιο παραδοσιακό, απλό και ευθύγραμμο σχεδιασμό, είναι μάλλον αποτέλεσμα των περιορισμών που επέβαλλε η μέθοδος δόμησης που εφαρμοζόταν στη Μικρά Ασία, παρά μια σκόπιμη καλλιτεχνική προτίμηση¹⁹⁴. Η απουσία του *opus caementicium*, και συνεπώς η έλλειψη σχετικής τεχνογνωσίας, δεν έδωσε τη δυνατότητα για περισσότερη πλαστικότητα και πολυπλοκότητα σχημάτων¹⁹⁵. Η χρήση επίσης των ισόδομων τετραγωνισμένων λίθων, που παρατηρείται στη μακράιωνη παράδοση της Μικράς Ασίας αλλά και της ανατολικής Μεσογείου, περιόριζε ή καθιστούσε αδύνατη τη δημιουργία τολμηρών καμπυλόγραμμων σχημάτων, όπως αυτά που εφαρμόζονταν στη Ρώμη και στην Καμπανία.

Τα συμμετρικά συμπλέγματα των λουτρών-γυμνασίων χωρίζονται σε τρεις τύπους¹⁹⁶. Ο πρώτος τύπος βασίζεται σε μια διπλή σειρά χώρων: η εξωτερική σειρά αποτελείται από θερμαινόμενα δωμάτια, ενώ η εσωτερική από μη θερμαινόμενα βοηθητικά δωμάτια που ανοίγουν προς την παλαίστρα (Εικ. 15). Ο δεύτερος τύπος χαρακτηρίζεται από το κεντρικό συγκρότημα των θερμαινόμενωνωματίων, που βρίσκεται απέναντι από την παλαίστρα και περιβάλλεται από διαδρόμους και στις τρεις πλευρές του (Εικ. 16). Η διαρρύθμιση αυτή φαίνεται ασυνήθιστη ως προς την πορεία κίνησης, αφού οι λουόμενοι μπορούσαν να έχουν πρόσβαση από την παλαίστρα προς τα θερμαινόμενα δωμάτια μέσω των επιμήκων περιφερειακών διαδρόμων (σε σχήμα U). Στο συγκεκριμένο τύπο ανήκει και το λουτρό-γυμνάσιο της Σαλαμίνας, που θα εξεταστεί παρακάτω (βλ. 2.4.4.1.). Στον τρίτο τύπο τα θερμαινόμενα δωμάτια και η παλαίστρα είναι ενσωματωμένα στον ίδιο άξονα (Εικ. 17). Κατ' αυτόν τον τρόπο, προσδίδεται ενότητα στο κτίριο σε αντίθεση με τους δύο προηγούμενους τύπους που, αν και διατηρούν αλληλένδετη σχέση, το λουτρό και η παλαίστρα φαίνεται να λειτουργούν ως ανεξάρτητες μονάδες.

¹⁹⁴ Yegül 1992, 251.

¹⁹⁵ Yegül 1986, 150.

¹⁹⁶ Yegül 1986, 148-150.

1.6. Συμπεράσματα

Η ανάλυση, που επιχειρήθηκε στις πιο πάνω ενότητες, σε σχέση με την εξέλιξη του λουτρού μαρτυρεί ότι η πορεία που ακολούθησαν οι δύο παραδόσεις, ελληνική και ρωμαϊκή, καθώς και η διαφορετική ιδεολογία που τις συνοδεύει, ήταν παράλληλη. Οι κοινές ονομασίες, που μαρτυρούνται στις πηγές αναφορικά με τα λουτρά, επιβεβαιώνουν την αλληλένδετη σχέση που υπήρχε. Πέραν των ηθικών αξιών και αντιλήψεων, που διέπουν τους κοινωνικούς θεσμούς της εκάστοτε κοινωνίας, η εξέλιξη και εξάπλωση των λουτρών οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην τεχνογνωσία σχετικά με την κατασκευή και την εφαρμογή υδραυλικών και θερμαντικών τεχνικών και στις οικονομικές δυνατότητες των χορηγών των λουτρών, είτε αυτοί ήταν αυτοκράτορες είτε ιδιώτες.

Η περίοδος ανάμεσα στον 1^ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 1^ο αιώνα μ.Χ. πιθανότατα αποτέλεσε το απόγειο της οικοδόμησης των λουτρών στη Ρώμη, όπως μαρτυρούν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα 200 λουτρών, που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη. Οι πληροφορίες που παρέχουν δύο κείμενα αστικών απογραφών του 4^{ου} αιώνα μ.Χ., μαρτυρούν την ύπαρξη 856 λουτρών και 11 θερμών στη Ρώμη¹⁹⁷. Επομένως, υποθέτουμε ότι ο αριθμός των λουτρών θα ήταν πολύ μεγαλύτερος από αυτόν που μαρτυρούν τα κατάλοιπα των αποκαλυφθέντων λουτρών. Μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. παύουν να ιδρύονται νέες μεγάλες θέρμες και κτίζονται μόνο μικρότερα συγκροτήματα. Η χρήση των όρων *balnea* και *thermae* φαίνεται να συνεχίζει χωρίς διάκριση. Είναι πολύ πιθανόν οι δύο όροι να κατέληξαν ταυτόσημοι ή να χρησιμοποιούνταν κατά περίπτωση για να διαχωρίσουν ένα πολυτελές από ένα πιο ταπεινό οικοδόμημα, βάσει του μεγέθους και της πολυτέλειας που το συνόδευε¹⁹⁸. Τα λουτρά άρχισαν να φθίνουν, ως αποτέλεσμα πιθανότατα της οικονομικής δυσχέρειας, της εξάντλησης των πρώτων υλών (ξυλείας), της αποδυνάμωσης του κράτους, αλλά και της νέας ιδεολογίας και ηθικής που επέβαλε ο Χριστιανισμός, που τασσόταν ενάντια στις σωματικές απολαύσεις, στη χλιδή και στην πολυτέλεια των θερμών.

---

¹⁹⁷ *Notitia Urbis Regionum* (14. FTUR 1.1.5.) (c. 334-357 μ.Χ.): 11 *thermae*, 856 *balnea*; *Curiosum Urbis Romae Regionum XIV* (c. 357-403 μ.Χ.): 10 *thermae*, 856 *balnea*; Valentini και Zucchetti 1940, 153-154. Η αξιοπιστία αυτών των δεδομένων αμφισβητείται από πολλούς μελετητές, βλ. Fagan 2002, 41 (υποσημ. 8) και 357.

¹⁹⁸ Fagan 1999, 14-19.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ: Αρχιτεκτονικός σχεδιασμός κυπριακών λουτρών

2.1. Εισαγωγή

Μέχρι στιγμής καμία εμπειριστατωμένη έρευνα δεν εστιάζει στη λεπτομερή μελέτη των λουτρών της Κύπρου κατά την Ελληνιστική μέχρι και την Υστερο-Ρωμαϊκή περίοδο. Αναφορές στα περισσότερα λουτρά συναντούμε σε προκαταρκτικά πορίσματα αρχαιολογικών εκθέσεων ή μεμονωμένα άρθρα. Ελάχιστα λουτρά έχουν δημοσιευτεί σε πιο επιμελημένη έκδοση ενός συλλογικού τόμου, ενώ τα περισσότερα παραμένουν αδημοσίευτα έως και άγνωστα. Αντικείμενο μελέτης του παρόντος κεφαλαίου αποτελεί η συνολική καταγραφή των αρχαίων κυπριακών λουτρών, τόσο από τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα όσο και μέσω επιγραφικών μαρτυριών ή άλλων πληροφοριών που έχουμε γι' αυτά. Στόχος είναι να καταγραφούν τα κύρια χαρακτηριστικά τους και ακολούθως να ενταχθούν συγκριτικά στον ευρύτερο *orbis antiquus* των λουτρών.

Η αρχαιολογική σκαπάνη αποκάλυψε συνολικά 25 λουτρικές εγκαταστάσεις, που χρονολογούνται από την Ελληνιστική (4^{ος} αι. π.Χ.) μέχρι και την Υστερο-Ρωμαϊκή (7^{ος} αι. μ.Χ.) περίοδο (Εικ. 18). Η χρονολόγηση των λουτρών στηρίζεται συνήθως στη μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων, κυρίως την κεραμική, και στην επιγραφική. Εντούτοις, η αναλυτική παρουσίαση του αρχιτεκτονικού τους σχεδιασμού, του τρόπου κατασκευής και των τεχνικών θέρμανσης (βλ. Κεφ. ΙΙΙ), που εφαρμόζονται σε αυτά, κρίνεται απαραίτητη για την πιο ασφαλή χρονολόγησή τους.

Το κεφάλαιο δομείται σε τρία μέρη. Στο πρώτο, παρατίθενται στοιχεία που αφορούν το λούσιμο πριν την Ελληνιστική περίοδο, με ιδιαίτερη έμφαση στο πρωιμότερο κυπριακό λουτρό που εντοπίστηκε στο Ανάκτορο στο Βουνί. Το δεύτερο μέρος αναφέρεται εν συντομία στο συμβολισμό που λαμβάνει το λούσιμο και πως αυτό απεικονίζεται στις διάφορες μορφές τέχνης. Το τελευταίο και μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου αφιερώνεται στην αναλυτική περιγραφή των λουτρών ανά γεωγραφική περιοχή.

2.2. Το λούσιμο πριν την Ελληνιστική περίοδο

Το λούσιμο, κρύο ή θερμό, ήταν άμεσα συνυφασμένο με τον ελληνικό και ρωμαϊκό τρόπο ζωής. Παρόλο που κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο, το λούσιμο μετατράπηκε σε δραστηριότητα κοινωνικού χαρακτήρα, ο πρωταρχικός σκοπός του ήταν να καλύψει τις βασικές ανάγκες υγιεινής και καθαριότητας. Όπως αναφέρθηκε ήταν μια διαδικασία που πραγματοποιείτο συνήθως στο σπίτι. Ήδη κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού υπάρχουν ενδείξεις για χρήση νερού σε δωμάτια (οικιών ή εργαστηριακών χώρων), που χρησιμοποιούνταν για λούσιμο ή κάλυψη άλλων αναγκών. Οι χώροι αυτοί συνήθως αναγνωρίζονται από τον εξοπλισμό των δωματίων, την επίστρωση υδατοστεγών κονιαμάτων στα δάπεδα των δωματίων ή άλλου είδους λιθόστρωση (με κλίση), που επέτρεπε την απομάκρυνση του χρησιμοποιημένου νερού.

Παρακάτω θα παρατεθούν οι ενδείξεις που συναντούμε για το λούσιμο, πριν την Ελληνιστική περίοδο, όπως είναι οι ασάμινθοι και μια πρώιμη λουτρική εγκατάσταση στο Ανάκτορο στο Βουνί.

2.2.1. Ασάμινθοι της Ύστερης Εποχής του Χαλκού

Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την παρουσία ασαμίνθων στην Κύπρο συναντούμε ήδη από το 12^ο αιώνα π.Χ. Ο David Collard κατέγραψε 24 ασαμίνθους σε φυσικό μέγεθος (Εικ. 19), που εντοπίστηκαν σε δώδεκα διαφορετικές θέσεις στην Κύπρο, και δέκα μινιατούρες (Εικ. 20), που προέρχονται από πέντε θέσεις¹⁹⁹. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι απαντώνται σε χώρους λατρείας, μνημειακά διοικητικά κτίρια, οικίες και τάφους. Η παρουσία τους σε ποικίλα περιβάλλοντα πιθανόν να ταυτίζεται και με την πολλαπλή χρήση τους, αφού φαίνεται ότι προσαρμόζονταν ανάλογα με το σκοπό που καλούνταν να εξυπηρετήσουν (χρηστικό ή λατρευτικό).

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αρκετές ασάμινθοι, σε μικρογραφία ή φυσικό μέγεθος, βρέθηκαν σε τάφους. Κατά πόσο η ενέργεια αυτή συμβολίζει την επιθυμία των συγγενών του νεκρού να προσφέρουν ένα τέτοιο αντικείμενο για χρήση στην επόμενη ζωή, ή κατά πόσο αυτή συνδέεται με κάποιου είδους τελετή κάθαρσης δεν μπορούμε να

---

¹⁹⁹ Collard 2008, 140-150.

γνωρίζουμε²⁰⁰. Αν και ο ρόλος των ασαμίνθων δεν είναι ξεκάθαρος, δεν θα μπορούσε να δοθεί διαφορετική εξήγηση από αυτή της λατρευτικής τους χρήσης. Λαμβάνοντας υπόψη το χρονικό κενό που παρατηρείται ανάμεσα στην πρώτη αρχαιολογική τεκμηρίωσή τους κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την επανεμφάνισή τους κατά τους Αρχαϊκούς και Κλασικούς χρόνους, υποθέτουμε ότι οι ασάμινθοι δεν αφορούσαν την απλή καθημερινή καθαριότητα των ανθρώπων, αλλά αποτελούσαν ενδεχομένως μέρος κάποιας λατρευτικής τελετής²⁰¹.

Σύμφωνα με το Βάσο Καραγιώργη πρόκειται για έθιμο που εισήχθη στο νησί από το Αιγαίο²⁰². Πολλά τέτοια παραδείγματα απαντώνται τόσο στο Αιγαίο όσο και στην Εγγύς Ανατολή²⁰³. Η χρήση τους αναφέρεται στον Όμηρο (βλ. Κεφ. Ι) και συνδέεται με τη φιλοξενία των καλεσμένων κατά την υποδοχή, όπου πραγματοποιούνταν το πλύσιμο των χεριών και των ποδιών ή ακόμα και ολόκληρου του σώματος²⁰⁴.

2.2.2. Το Ανάκτορο στο Βουνί

Στη βορειοδυτική ακτή της Κύπρου και δυτικά των Σόλων, στο λόφο Βουνί, συναντούμε τον αρχαιότερο πρόδρομο του ελληνιστικού και ρωμαϊκού λουτρού. Χρονολογείται στον 5^ο αιώνα π.Χ. και αποτελεί την αρχαιότερη ένδειξη ύπαρξης υπόκαυστης θέρμανσης στον αρχαίο κόσμο.

Η ανασκαφή στο Βουνί, που πραγματοποιήθηκε από τη Σουηδική Αποστολή (Cyprus Swedish Expedition)²⁰⁵ με επικεφαλής τον Einar Gjerstad αποκάλυψε ένα μνημειακό αρχιτεκτονικό συγκρότημα, το Ανάκτορο, που καλύπτει έκταση 9000 τετραγωνικών μέτρων και χρονολογείται στον 5^ο αιώνα π.Χ. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, το ανάκτορο (Εικ. 21) παρουσιάζει τέσσερις οικοδομικές περιόδους, που χωρίζονται σε δύο φάσεις, με βάση την τοιχοδομία και τα στρωματογραφημένα ευρήματα.

---

²⁰⁰ Ginouvès 1962, 423-428.

²⁰¹ Collard 2008, 7· Åström 1972, 605· Christou 1994β· Hadjisavvas 2003· Karageorghis 1983· Karageorghis 1998α· Karageorghis 2000.

²⁰² Karageorghis 2000, 266-270.

²⁰³ Για παραδείγματα ασαμίνθων εκτός Κύπρου, βλ. Collard 2008, 151-157.

²⁰⁴ Ginouvès 1962, 156-162.

²⁰⁵ Η Σουηδική Αποστολή ξεκίνησε να εργάζεται στο νησί το 1927 και αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία της κυπριακής αρχαιολογίας, αφού πραγματοποίησε την πρώτη επιστημονικά τεκμηριωμένη ανασκαφή και καταγραφή θέσεων σε ολόκληρο το νησί μέχρι το 1931 (Gjerstad *et al.* 1934· 1935· 1957· 1948).

Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των δύο πρώτων περιόδων (πρώτη φάση: 500-450 π.Χ.) χαρακτηρίζεται από ανατολικό αρχιτεκτονικό τύπο (*liwan*²⁰⁶), ενώ η τρίτη και τέταρτη περίοδος (δεύτερη φάση: 450/440-380 π.Χ.) από ελληνικό²⁰⁷. Τα δωμάτια αναπτύσσονται γύρω από κεντρική περίστυλη αυλή. Οι οικιστικές μονάδες, τα λουτρά και οι αποθηκευτικοί χώροι βρίσκονται στα βορειοδυτικά, η κουζίνα στα νοτιοανατολικά και τα δωμάτια υπηρεσίας στα ανατολικά. Η καταστροφή και εγκατάλειψη του ανακτόρου τοποθετείται το 380 π.Χ.

Πρώτη φάση (500-450 π.Χ.)

Κατά την πρώτη περίοδο του ανακτόρου μαρτυρούνται δύο είδη λουτρού: ένα ψυχρό λουτρό (δωμ. 22 και 23) και ένα που συνδύαζε χρήση ψυχρού και θερμού νερού (δωμ. 40 και 42). Η χρήση των δωματίων 22 και 23 (στη νοτιοδυτική πτέρυγα) δεν είναι ξεκάθαρη, αλλά οπωσδήποτε και τα δύο δωμάτια σχετίζονταν με κάποιου είδους χρήση νερού, λαμβάνοντας υπόψη ότι είναι επιστρωμένα με υδατοστεγές κονίαμα και τα δάπεδά τους κλίνουν ελαφρώς προς οπές εκροής στις γωνιές των δωματίων²⁰⁸.

Μεγάλο ενδιαφέρον προκαλούν τα δωμάτια 40 και 42 που βρίσκονται στη βορειοανατολική γωνιά του ανακτόρου της πρώτης περιόδου. Η πρόσβαση του δωματίου 42 επιτυγχάνονταν μέσω της αυλής. Κατά μήκος του νοτιοδυτικού τοίχου του δωματίου αυτού, σε ύψος περίπου 0,90 μ. πάνω από το δάπεδο, σώζεται οριζόντια αυλάκωση²⁰⁹. Ακριβώς κάτω από αυτή, υπάρχουν τρεις οπές, τετράγωνης διατομής, που διαπερνούν τον τοίχο σε τακτά διαστήματα. Οι ανασκαφείς πρότειναν ότι οι οπές χρησίμευαν για την τοποθέτηση ξύλινων εγκάρσιων δοκαριών για τη στήριξη οριζόντιας ξύλινης σανίδας και τη δημιουργία πάγκου²¹⁰. Αυτός θα χρησιμοποιείτο πιθανότατα για την επάλειψη των λουομένων με λάδι ή/και για εντριβές (μασάζ). Απαραίτητη, επομένως, θα ήταν η μετέπειτα χρήση ζεστού νερού για τον καθαρισμό των σωμάτων των λουομένων. Για το

---

²⁰⁶ Αραβική λέξη που προσδιορίζει το δωμάτιο που διαθέτει τρεις κλειστές πλευρές και την τέταρτη ανοικτή (Gjerstad 1932, 159).

²⁰⁷ Αναφορικά με την προέλευση του αρχιτεκτονικού τύπου στον οποίο ανήκει το ανάκτορο, βλ. Gjerstad 1932· Gjerstad 1933· Gjerstad *et al.* 1937, 111-290· Hellström 2009, 35-38. Πρβλ. Müller 1932· Müller 1933.

²⁰⁸ Gjerstad *et al.* 1937, 210.

²⁰⁹ Gjerstad *et al.* 1937, 207.

²¹⁰ Gjerstad *et al.* 1937, 207.

λόγο αυτό, το δωμάτιο 42 έχει ταυτιστεί, από τους ανασκαφείς, με το θερμό δωμάτιο²¹¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη συγκεκριμένη φάση του ανακτόρου δεν σώζεται καμιά ένδειξη θέρμανσης των δωματίων. Επομένως, εικάζεται ότι το ζεστό νερό θα μεταφερόταν από διπλανό δωμάτιο, πιθανότατα την κουζίνα (δωμ. 41), όπου θα θερμαινόταν σε μεταλλικό δοχείο. Οι λουόμενοι μετά το θερμό μπάνιο θα προχωρούσαν στο ψυχρό δωμάτιο. Το μόνο δωμάτιο που επικοινωνεί με το θερμό δωμάτιο, αλλά δεν παρουσιάζει οποιεσδήποτε ενδείξεις χρήσης θερμού νερού, είναι το δωμάτιο 40, το οποίο μπορεί να ταυτιστεί σχεδόν με βεβαιότητα με το ψυχρό δωμάτιο²¹².

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης φάσης του ανακτόρου, η εν λόγω «λουτρική» εγκατάσταση διευρύνθηκε με την προσθήκη του “sudatory”²¹³ (δωμ. 85) και ενός δωματίου καύσης στα ανατολικά των δωματίων 40 και 42²¹⁴. Οι οπές εκροής, στη νότια και ανατολική γωνιά των δωματίων 40 και 42 αντίστοιχα (Εικ. 22), μαρτυρούν τη χρήση νερού στα εν λόγω δωμάτια, το οποίο φαίνεται ότι διοχετευόταν αργότερα στο δωμάτιο 85, που βρίσκεται δίπλα²¹⁵. Το δωμάτιο εφίδρωσης εδραζόταν πάνω σε χονδρούς διάτρητους τοίχους (κάθετες οπές τετράγωνης διατομής) ώστε να επιτυγχάνεται η μεταφορά αερίων από το υπόκαυστο, που βρισκόταν ακριβώς από κάτω (Εικ. 23)²¹⁶.

Το υπόκαυστο είναι κτισμένο από πελεκητούς λίθους, που είναι επικαλυμμένοι με ασβεστοκονίαμα. Διαθέτει μικρό πέρασμα (1,00 × 5,50 μ.), που απολήγει σε εκφορική στέγη στο πάνω μέρος (Εικ. 24). Δύο σειρές από μικρά τετράγωνα δωμάτια καύσης, η μεν πρώτη αποτελούμενη από τρία δωμάτια και η δεύτερη από τέσσερα, βρίσκονται εκατέρωθεν του περάσματος και ανοίγουν προς αυτό. Τα δωμάτια καύσης διαθέτουν οπές τετράγωνης διατομής²¹⁷ (Εικ. 25). Ίχνη στάχτης και απανθρακωμένο υλικό, που βρέθηκε στα δωμάτια καύσης και στο πέρασμα, και ενδείξεις καύσης ανάμεσα στους λίθους μαρτυρούν ότι τα δωμάτια αυτά χρησιμοποιούνταν χωρίς αμφιβολία για καύση. Επομένως,

²¹¹ Gjerstad *et al.* 1937, 204, 207 και 213.

²¹² Gjerstad *et al.* 1937, 204, 207 και 213.

²¹³ Ο όρος “sudatory” χρησιμοποιείται από τους ανασκαφείς, εννοώντας το *sudatorium* (δωμάτιο εφίδρωσης) (Gjerstad 1932, 147).

²¹⁴ Κατά τη δεύτερη φάση οικοδόμησης προστέθηκε και ένα αποχωρητήριο (91) στη ΒΑ γωνιά του ανακτόρου (Gjerstad 1932, 149).

²¹⁵ Gjerstad *et al.* 1937, 171-172.

²¹⁶ Gjerstad *et al.* 1937, 212-213· Westberg 1982.

²¹⁷ Gjerstad *et al.* 1937, 131-132.

η όλη κατασκευή ταυτίζεται με κάμινο²¹⁸. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, εικάζεται ότι ο θερμός αέρας διοχετευόταν από την κάμινο στο *sudatory*, διαμέσου οπών που θα υπήρχαν στο δάπεδο του δωματίου²¹⁹, το οποίο έχει καταστραφεί εντελώς.

Οι αυλές και τα δωμάτια που χρησιμοποιούνταν για άναμμα φωτιάς (δωμ. 75, 77) διέθεταν δάπεδο από κτυπητή γη²²⁰. Η μόνη παρουσία χρήσης μεγάλων ασβεστολιθικών πλακών για τη δημιουργία δαπέδου είναι σε σχέση με το δωμάτιο 41. Η εν λόγω επιλογή σε συνδυασμό με ενδείξεις καύσης, που παρατηρούνται πάνω σε αυτές, φαίνεται ότι δεν ήταν τυχαία αλλά είχε άμεση σχέση με τη χρήση του δωματίου. Αποτελούσε πιθανότατα το χώρο απ' όπου μεταφέρονταν τα καύσιμα και διοχετεύονταν αργότερα στα δωμάτια καύσης του *sudatory*. Θα ήταν εύλογο να υποθέταμε ότι το δάπεδο θα φθειρόταν πολύ πιο εύκολα με το άναμμα της φωτιάς, γι' αυτό επελέγη ένα πολύ πιο ανθεκτικό υλικό για την κατασκευή του²²¹. Λαμβάνοντας υπόψη τα πιο πάνω, εικάζεται ότι το δωμάτιο 41 θα λειτουργούσε ενδεχομένως ως *praefurnium*²²².

Δεύτερη φάση (450/440-380 π.Χ.)

Το πρόβλημα παροχής θερμού νερού στο δωμάτιο 42 (θερμό δωμάτιο) επιλύθηκε κατά τη δεύτερη φάση του ανακτόρου με την προσθήκη ενός παρακείμενου δωματίου (84), το οποίο λειτουργούσε ως κάμινο²²³. Τα δύο δωμάτια επικοινωνούσαν μέσω ενός μεγάλου ανοίγματος (0,58 × 0,64 μ.) στον κοινό τοίχο (Εικ. 26). Το άνοιγμα διασώζει το αποτύπωμα της κυκλικής βάσης, που οριοθετείται από ασβεστοκονίαμα, από την τοποθέτηση λέβητα για θέρμανση του νερού²²⁴.

---

²¹⁸ Gjerstad *et al.* 1937, 207.

²¹⁹ Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, η πρόσβαση στο *sudatory* θα επιτυγχανόταν μάλλον με ξύλινη σκάλα στη ανατολική γωνιά του θερμού δωματίου (Gjerstad *et al.* 1937, 213).

²²⁰ Gjerstad *et al.* 1937, 153.

²²¹ Gjerstad *et al.* 1937, 152-153.

²²² Σημειώνεται ότι δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία που να μαρτυρούν την ύπαρξη του *praefurnium* (Gjerstad *et al.* 1937, 23).

²²³ Gjerstad *et al.* 1937, 228-229.

²²⁴ Οι ανασκαφείς αναφέρουν ότι υπήρχαν μαύρα σημάδια στους λίθους, γύρω από το άνοιγμα, που υποστηρίζουν το επιχείρημα ότι το δωμάτιο χρησιμοποιούνταν για άναμμα φωτιάς (Gjerstad *et al.* 1937, 213).

Ερμηνεία

Το σχετικά μικρό μέγεθος του λουτρού οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτό προοριζόταν για ιδιωτική χρήση από τον ίδιο τον «άρχοντα» και την οικογένειά του. Παρόλο που το λουτρό χρονολογείται στον 5^ο αιώνα π.Χ. και θεωρείται ένας σχετικά πρώιμος τύπος λουτρού, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι εμφανίζει τα τέσσερα βασικά γνωρίσματα των ρωμαϊκών λουτρών: το κρύο δωμάτιο (*frigidarium*), το επιδρωτήριο (*sudatorium*), το θερμό δωμάτιο (*caldarium*) και έναν υποδαπέδιο χώρο θέρμανσης (*hypocaustum*) με την πιθανή παρουσία καμίνου (*praefurnium*). Η αποκαλούμενη υποδαπέδια θέρμανση δεν θα μπορούσε βέβαια να συγκριθεί με αυτή της Ρωμαϊκής περιόδου, ούτε ακόμη και με αυτή των πρώιμων παραδειγμάτων της Ελληνιστικής περιόδου²²⁵.

Τέλος, η απουσία καπνοδόχων σε συνδυασμό με τον τρόπο κατασκευής του δαπέδου του *sudatory*, που όπως υποστηρίζουν οι ανασκαφείς ήταν διάτρητο για να επικοινωνεί με το «υπόκαυστο», θα δημιουργούσε πιθανότατα μια όχι και τόσο ευχάριστη ατμόσφαιρα στο δωμάτιο. Είναι λογικό ότι μαζί με τα θερμά αέρια θα εισερχόταν και καπνός από το υπόκαυστο, μέσω του διάτρητου δαπέδου, με αποτέλεσμα η ατμόσφαιρα να γινόταν αποπνικτική και η παραμονή σε αυτό για μεγάλο χρονικό διάστημα να καθίστατο δύσκολη²²⁶.

2.3. Ο συμβολισμός του λουσίματος

Η απεικόνιση σκηνών λουσίματος αποτέλεσε αγαπητό εικονογραφικό θέμα κατά την αρχαιότητα, που έχει άλλοτε παθητικό μήνυμα, αποτυπώνοντας απλά μια καθημερινή πράξη, και άλλοτε συμβολικό. Τέτοιες απεικονίσεις συναντούμε στο νησί ήδη από την Αρχαϊκή (7^ο αι. π.Χ.) μέχρι και τη Βυζαντινή περίοδο, κατά τις οποίες το μήνυμα είναι διαφορετικό. Στην Κύπρο, συναντούμε σκηνές λουσίματος στην κοροπλαστική κατά την Αρχαϊκή περίοδο, ενώ στη Ρωμαϊκή περίοδο ο συμβολισμός εκφράζεται μέσα από τη

---

²²⁵ Το λουτρό στην Ολυμπία (Older Sitz-Bath, μέσα 5^ο αι. π.Χ.) διέθετε μόνο ένα δωμάτιο καύσης. Τα θερμά αέρια μεταφέρονταν από το σημείο καύσης κάτω από το δάπεδο του δωματίου, το οποίο επρόκειτο να θερμάνει, μέσω λαζευτού καναλιού (οριζοντίως) (Ginouvès 1959, 145 και 165-166).

²²⁶ Στην περίπτωση που υπήρχε κάποιο άνοιγμα (οπή) στη στέγη, η διοχέτευση του καπνού προς τα έξω θα καθάριζε την ατμόσφαιρα του δωματίου, αλλά θα είχε ως επακόλουθο την απώλεια θερμότητας.

ψηφιδωτή διακόσμηση δαπέδων, και στη Βυζαντινή περίοδο μέσα από τοιχογραφίες και ψηφιδωτά. Στόχος δεν είναι να παρατεθούν εδώ όλες οι απεικονίσεις λουσίματος σε ψηφιδωτά, αλλά μερικές ενδεικτικές που έχουν άμεση σχέση με την αντίληψη που επικρατούσε γύρω από το λούσιμο σε διαφορετικές περιόδους. Οι προ-ελληνικές ενδείξεις παρουσιάζουν το λούσιμο στην καθημερινή ζωή ή πιθανότατα με κάποιου είδους λατρευτική ή τελετουργική σημασία. Μέχρι στιγμής στην Κύπρο μαρτυρούνται τέσσερις συνθέσεις από τερακότα, που βρέθηκαν σε τάφους.

Η πρώτη σύνθεση ανήκει στη Συλλογή Cesnola στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης και χρονολογείται στον 7^ο αιώνα π.Χ.²²⁷ (Εικ. 27). Η δεύτερη προέρχεται από τη νεκρόπολη της Αμαθούντας και χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ.²²⁸ (Εικ. 28). Οι δύο αυτές τερακότες απεικονίζουν τη διαδικασία καθαρισμού σε λουτήρα. Και στις δύο περιπτώσεις απεικονίζονται δύο μορφές, μια μέσα στο λουτήρα και μια έξω. Η καθιστή μορφή μέσα στο λουτήρα είναι γυμνή, χωρίς να διακρίνεται το φύλο της. Με μικρό ημισφαιρικό δοχείο, που κρατά στο δεξί της χέρι, ετοιμάζεται να ρίξει νερό στο σώμα ενώ η παλάμη του αριστερού της χεριού φαίνεται να τρίβει τα πόδια. Η δεύτερη μορφή, που βρίσκεται έξω από το λουτήρα, μοιάζει να βοηθά την πρώτη να λουστεί αγγίζοντας με το ένα χέρι τον αριστερό ώμο και με το δεξί την πλάτη της καθιστής μορφής. Δεν διακρίνεται το φύλο ούτε της δεύτερης μορφής, αλλά εικάζεται ότι πρόκειται για γυναίκα, αν λάβουμε υπόψη μαρτυρίες που αναφέρουν συχνά γυναίκες να βοηθούν κατά τη διάρκεια του λουσίματος²²⁹.

---

²²⁷ Ginouvès 1962, 34-35, εικ. 8.

²²⁸ Βρέθηκε κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών (Τάφος 190, αρ. 75) και τώρα εκτίθεται στο Επαρχιακό Μουσείο Λεμεσού. Karageorghis 1981, 150· Karageorghis 1995, 141, αρ. III (iv) 2, πιν. LXXXI:1· Karageorghis 2006, 200, αρ. 196.

²²⁹ Παρόμοια σύνθεση βρέθηκε σε τάφο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. στην Καρχηδόνα, η οποία αναπαριστά καθιστή ανθρώπινη μορφή, με ανασηκωμένα χέρια, μέσα σε λουτήρα: για παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. Karageorghis 1995, 141. Σε παλαιότερες δημοσιεύσεις ο λουτήρας ταυτιζόταν με βάρκα, που οδηγούσε τη μορφή στον Κάτω Κόσμο, και το μικρό ημισφαιρικό δοχείο περιείχε την τροφή του νεκρού. Σύμφωνα με τον Καραγιώργη η τερακότα από την Αμαθούντα τεκμηριώνει ότι ο παλαιότερος συμβολισμός που δινόταν σε σχέση με την απεικόνιση των δύο συνθέσεων, είναι λανθασμένος και ότι το παράδειγμα της Αμαθούντας δεν αφήνει περιθώριο αμφιβολίας ότι πρόκειται απλά για μορφή σε λουτήρα (Karageorghis 1981, 141, πιν. XXVI.2.3).

Ένα τρίτο παράδειγμα, που μοιάζει με την τερακότα της Αμαθούντας, προέρχεται από ιδιωτική συλλογή στη Γαλλία²³⁰ και ανήκει στον 6^ο αιώνα π.Χ. (Εικ. 29). Η σύνθεση αναπαριστά ανθρώπινη μορφή που λούζεται μόνη της μέσα σε λουτήρα.

Η τέταρτη σύνθεση προέρχεται και αυτή από τη νεκρόπολη της Αμαθούντας²³¹. Η τερακότα αποτελείται από μια αποσπασματικά σωζόμενη γυναικεία μορφή που λούζει το βρέφος της σε λουτήρα (Εικ. 30).

Οι συνθέσεις αυτές απεικονίζουν πιθανότατα σκηνές από την καθημερινή ζωή, που έχουν σχέση με το ατομικό λούσιμο, το λούσιμο των βρεφών κλπ. Το γεγονός ότι αποδίδονται μέσω της κοροπλαστικής τέχνης δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι λαμβάνουν κάποιου είδους λατρευτική ερμηνεία. Από την άλλη βέβαια, το γεγονός ότι όλα τα παραδείγματα βρέθηκαν σε τάφους δεν αποκλείει την πιθανότητα να έχουν κάποιο συμβολικό νόημα. Αν κάτι τέτοιο όντως ισχύει, θα υποθέταμε ότι το λούσιμο ολοκληρωνόταν ως στοιχείο μετάβασης από μια κατάσταση σε άλλη (όπως αναφέρει και ο Όμηρος) ή σταθμό στη ζωή κάποιου (γέννηση, γάμος κλπ). Μια τέτοια ερμηνεία όμως στην παρούσα περίπτωση θεωρείται παρακινδυνευμένη, λαμβάνοντας υπόψη ότι δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για να την τεκμηριώσουν.

Απεικονίσεις λουσίματος επανεμφανίζονται, μετά από μεγάλο χρονικό κενό, σε ψηφιδωτά δάπεδα της Ρωμαϊκής και Υστερο-Ρωμαϊκής περιόδου. Ένα δημοφιλές θέμα στις απεικονίσεις είναι η Αφροδίτη κατά τη διάρκεια του λουσίματος (βλ. 2.4.8 πιο κάτω), η Λήδα και ο Κύκνος, και το πρώτο λουτρού ενός ήρωα.

Ένας τετράγωνος πίνακας, που αποκαλύφθηκε σε ρωμαϊκή οικία στην τοποθεσία *Αλώνια* στα Κούκλια²³², παρουσιάζει μια ασυνήθιστη απεικόνιση της Λήδας και του Κύκνου²³³ (Εικ. 31). Το πολύ καλής ποιότητας ψηφιδωτό, που χρονολογείται στον 3^ο

²³⁰ Ginouès 1962, πιν. IV, 10-11.

²³¹ Βρέθηκε κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών στον Τάφο 690 (αρ. 9) και σήμερα βρίσκεται στο Επαρχιακό Μουσείο Λεμεσού (Karageorghis 2006, 200, αρ. 197· Christou 1995β, 804-805, εικ. 10).

²³² Η οικία αποτελείται από δωμάτια, που οργανώνονται γύρω από αίθριο με ψηφιδωτό δάπεδο και *impluvium* στο κέντρο. Μόνο ένα μικρό τμήμα του κτιρίου έχει εξερευνηθεί, που περιλαμβάνει τη δυτική πτέρυγα και ένα *triclinium*, που κοσμείτο από τον τετράγωνο ψηφιδωτό πίνακα (*έμβλημα*). Σήμερα το *έμβλημα* βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο, ενώ στο χώρο της οικίας έχει τοποθετηθεί πιστό αντίγραφο. Dikaios 1960, 23-24· Karageorghis 1972, 1037-1038, εικ. 54· Maier 1973, 194-197, εικ. 2f· Nicolaou 1973, 52, πιν. 9, εικ. 19.

²³³ Michaelides 1987, 240. Παλαιότερα έχει ερμηνευθεί και ως μια ερωτική-ειδυλλιακή σκηνή με πρωταγωνίστρια την Αφροδίτη (Michaelides 1991, 41-42).

αιώνα μ.Χ., απεικονίζει τη Λήδα και το Δία μεταμορφωμένο σε Κύκνο²³⁴. Η σκηνή λαμβάνει χώρα σε ένα δασώδες τοπίο και η Λήδα, με στραμμένη την πλάτη στο θεατή, ετοιμάζεται να εισέλθει στο νερό. Είναι γυμνή και φέρει μόνο ένα *στροφίον* και λωρίδες υφάσματος γύρω από τους ώμους και τον αστράγαλο. Η Λήδα πλαισιώνεται από ένα *λουτήριον* στα αριστερά και έναν κίονα στα δεξιά, πάνω στον οποίο απεικονίζεται ωοειδές αντικείμενο που, σύμφωνα με τον Μιχαηλίδη, ερμηνεύεται ως καθρέφτης ή αβγό της Νέμεσης²³⁵.

Στον αρχαιολογικό χώρο της Νέας Πάφου συναντούμε δύο σκηνές που απεικονίζουν το πρώτο λουτρό: στην Οικία του Αιώνα (4^{ος} αι. μ.Χ.) και στην Έπαυλη του Θησέα (5^{ος} αι. μ.Χ.). Οι δύο σκηνές επιγράφονται, γεγονός που μας επιτρέπει να ταυτίσουμε τις εικονογραφημένες σκηνές που απεικονίζουν τα δύο ψηφιδωτά. Η πρώτη απεικόνιση βρίσκεται στην Οικία του Αιώνα στα βορειοανατολικά της Έπαυλης του Θησέα. Στην αίθουσα υποδοχής της εν λόγω οικίας σώζεται ένας μεγάλος ψηφιδωτός πίνακας, που αποτελείται από πέντε μικρότερους πίνακες με μυθολογικές σκηνές. Ο πάνω δεξιά παρουσιάζει το πρώτο λουτρό του Διονύσου (Εικ. 32). Τρεις νύμφες γεμίζουν με νερό μια λεκάνη για να ετοιμάσουν το λουτρό του μικρού Διονύσου. Ο Ερμής είναι έτοιμος να παραδώσει το Διόνυσο στον Τροφέα, το μελλοντικό του δάσκαλο²³⁶. Η προσωποποίηση και παρουσία της Θεογονίας, αλλά και των θεϊκών τροφών (Νέκταρ και Αμβροσία), που εξασφαλίζουν την αθανασία, το φωτοστέφανο του μικρού Διονύσου και τα καλυμμένα χέρια του Ερμή, υποδηλώνουν ότι η συγκεκριμένη σκηνή δεν αφορά μια απλή καθημερινή σκηνή λουτρού. Αντιθέτως, το λουτρό φαίνεται να λειτουργεί ως πράξη επικύρωσης της μετάβασης του μικρού θεού στην αθανασία. Η στάση του Ερμή, σε συνδυασμό με αυτή του μικρού Διονύσου με το φωτοστέφανο, είναι ο χαρακτηριστικός τύπος απεικόνισης που θα αποκτήσει αργότερα το θείο βρέφος στις βυζαντινές παραστάσεις. Σύμφωνα με τον Daszewski, το Διάταγμα των Μεδιολάνων (313 μ.Χ.), που παρείχε στους Χριστιανούς ελευθερία θρησκευματος, οδήγησε στην εμφάνιση τέτοιων παγανιστικών απεικονίσεων με αλληγορικό μήνυμα²³⁷.

²³⁴ Maier 1973· Michaelides 1987, 239-240· Michaelides 1992, 41-42.

²³⁵ Michaelides 1987, 240, πιν. LXII:3· Michaelides 1992, 93.

²³⁶ Daszewski και Michaelides 1989, 64.

²³⁷ Daszewski 1995.

Μια δεύτερη παρόμοια σκηνή, με παγανιστικό επίσης μήνυμα, κοσμεί μέρος του ψηφιδωτό δαπέδου του δωματίου που ταυτίζεται ως αίθουσα του θρόνου στη νότια πτέρυγα της Έπαυλης του Θησέα (Εικ. 33). Το ψηφιδωτό απεικονίζει το πρώτο λουτρό του Αχιλλέα. Η σκηνή διαδραματίζεται στο Παλάτι του Πηλέα, παρουσία του ιδίου και της γυναίκας του της Θέτιδας. Παρούσες είναι οι τρεις Μοίρες και οι βοηθοί τους, η Ανατροφή και η Αμβροσία, οι οποίες ετοιμάζουν το πρώτο λουτρό του Αχιλλέα. Η Αμβροσία προμηθεύει νερό μέσα από χρυσή υδρία, ενώ η Ανατροφή ετοιμάζεται να εμβαπτίσει το βρέφος σε μεγάλη κυλινδρική λεκάνη.

Η διαδικασία του πρώτου λουτρού φαίνεται να διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη ζωή των νεογέννητων ηρώων ή θεών, γεγονός που δικαιολογείται και από την παρουσία των Μοιρών. Σύμφωνα με τον Μιχαηλίδη, η Θέτιδα, με την ενέργεια αυτή, προσπαθεί να εξασφαλίσει την αθανασία για το θνητό γιο της²³⁸. Ο συμβολισμός που λαμβάνει το πρώτο λουτρό ως είδος *καθαισμού* είναι πολύ σημαντικός για το πως αυτή η σκηνή επιδρά μετέπειτα στις βυζαντινές και μετα-βυζαντινές απεικονίσεις του πρώτου λουτρού του θείου βρέφους²³⁹. Χωρίς κατ' ανάγκη ο Χριστός να έχει την ανάγκη *κάθαρσης*, εντούτοις η σκηνή απαντάται αρκετά συχνά, ενδεχομένως, ως αποτέλεσμα της έντονης επίδρασης που άσκησε η ρωμαϊκή τέχνη στη μετέπειτα βυζαντινή²⁴⁰.

2.4. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ελληνοιστικών και ρωμαϊκών λουτρών

Στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου συγκεντρώνονται τα δημοσιευμένα πορίσματα ανασκαφών από θέσεις που αποκάλυψαν λουτρά. Στην προσπάθεια παρουσίασης των αρχιτεκτονικών τους καταλοίπων έγινε αντιληπτό ότι τόσο ο χρονολογικός όσο και ο τυπολογικός διαχωρισμός δεν φαίνεται να εξυπηρετούσε, καθώς αρκετά λουτρά συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται ή να ανοικοδομούνται σε περισσότερες από μια περιόδους. Ως εκ τούτου, τα λουτρά παρατίθενται γεωγραφικά δίνοντας κατ' αυτό τον τρόπο τη δυνατότητα της παρουσίασης του ιστορικού της ανασκαφής και της έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε κάθε περιοχή ξεχωριστά μέχρι και τους Υστερο-Ρωμαϊκούς χρόνους.

²³⁸ Michaelides 1987, 243· Daszewski και Michaelides 1989, 62.

²³⁹ Για παραδείγματα βλ. Παναγία της Αμασγού στο Μονάγρι (Stylianou και Stylianou 1997, 241, εικ. 147) και την Παναγία του Άρακα στα Λαγουδερά (Stylianou και Stylianou 1997, 165, εικ. 89).

²⁴⁰ Michaelides 1998α, 13.

Επιπρόσθετα, με το γεωγραφικό διαχωρισμό, ο οποίος ξεκινά από τα ανατολικά παράλια και προχωρεί προς τα δυτικά, γίνεται αντιληπτός ο συνολικός αριθμός των λουτρών ανά περιοχή.

Τα λουτρά παρουσιάζονται ανά γεωγραφική περιοχή και για την κάθε πόλη ή θέση παρατίθεται το ιστορικό της ανασκαφής και έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο χώρο, αλλά και ο συνολικός αριθμός των σωζόμενων λουτρών. Αφού σημειωθεί η θέση του λουτρού μέσα στην πόλη, εξετάζεται ο αρχιτεκτονικός του σχεδιασμός με αναλυτική περιγραφή των δωματίων, των διαστάσεων²⁴¹, και ταύτισης των χώρων του συγκροτήματος. Η περιγραφή στηρίζεται στην πορεία που ακολουθούσε ο λουόμενος από την είσοδό του στο λουτρό μέχρι το θερμό δωμάτιο. Τέλος, δίδεται η γενική περιγραφή της διακόσμησης των δωματίων του λουτρού. Οι λιγιστές επιγραφικές μαρτυρίες, που σχετίζονται με τα υπό εξέταση λουτρά, συμβάλλουν σημαντικά κυρίως σε θέματα χρονολόγησης και παρέχουν ταυτόχρονα πληροφορίες που αφορούν την ανέγερση, συντήρηση και διακόσμηση των λουτρών ή άλλων σχετικών με αυτά κτιρίων, όπως υδραγωγεία, γυμνάσια κλπ. Θέματα που αφορούν την κατασκευή και τις μεθόδους θέρμανσης των λουτρών θα παρουσιαστούν αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο (Κεφ. III).

2.4.1. Σαλαμίνα – Ιστορία της έρευνας

Η Σαλαμίνα βρίσκεται στην ανατολική ακτή της Κύπρου, περίπου 11 χιλιόμετρα βορείως της πόλης της Αμμοχώστου. Η περιοχή της Σαλαμίνας αποτέλεσε σημαντικό πεδίο έρευνας εξαιτίας κυρίως της πολύ καλής διατήρησής της, αλλά και των σημαντικών ευρημάτων που ήρθαν στο φως ήδη από τις πρώτες ανασκαφές. Ο χώρος λεηλατήθηκε από διάφορους αρχαιοκάπηλους, με πρωτεργάτη τον Luigi Palma di Cesnola, κυρίως όσον αφορά τάφους²⁴².

---

²⁴¹ Σημειώνεται ότι οι διαστάσεις και οι σχετικές μετρήσεις των δωματίων των λουτρών, που παρατίθενται, λήφθηκαν κατόπιν ψηφιοποίησης των δημοσιευμένων κατόψεων των λουτρών, μέσω του Συστήματος Γεωγραφικών Πληροφοριών (GIS), σε συνδυασμό με επί τόπου έρευνα. Στις περιπτώσεις όπου οι μετρήσεις ήταν ήδη διαθέσιμες σε κάποια δημοσίευση, αυτό υποδεικνύεται. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Μαρίνα Φάκα για τη βοήθεια που μου πρόσφερε στη ψηφιοποίηση των κατόψεων και στη λήψη των σχετικών μετρήσεων.

²⁴² Cesnola 1882.

Το 1890, Βρετανική Αποστολή με επικεφαλής τους J.A.R. Munro και H.A. Tubbs, υπό την αιγίδα του Cyprus Exploration Fund, ανέλαβε την αρχική διερεύνηση του αρχαιολογικού χώρου της Σαλαμίνας²⁴³.

Η βασιλική νεκρόπολη της Σαλαμίνας αποτελεί τον πιο εντυπωσιακό χώρο της περιόδου κατά την οποία η Σαλαμίνα ευδοκίμωσε ως βασίλειο (8^{ος}-7^{ος} αι. π.Χ.). Το 1952, το Τμήμα Αρχαιοτήτων ανέλαβε τη συστηματική ανασκαφή της πόλης της Σαλαμίνας και έφερε στο φως το θέατρο, το γυμνάσιο και τα δημόσια λουτρά της Ρωμαϊκής περιόδου²⁴⁴. Το 1957 ο Πορφύριος Δίκαιος ανέσκαψε τον πρώτο κτιστό τάφο της βασιλικής νεκρόπολης²⁴⁵, ενώ μερικά χρόνια αργότερα, ο Βάσος Καραγιώργης ανέλαβε την ανασκαφή των νέων κτιστών τάφων που εντοπίστηκαν²⁴⁶.

Στα ανατολικά της πεδιάδας της βασιλικής νεκρόπολης, κοντά στην ακτή, ξεκίνησε το 1964 ανασκαφές η Γαλλική Αποστολή από το Ινστιτούτο Courby του Πανεπιστημίου της Λυών, με επικεφαλής αρχικά τον Jean Pouilloux και, από το 1972, τη Marguerite Yon²⁴⁷. Η σημασία της έρευνας που διεξήχθη από τη Γαλλική Αποστολή, μέχρι και το 1974, είναι τεράστιας σημασίας, αφού καταγράφηκαν οι πρώτες φάσεις της πόλης, που χρονολογούνται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, και τη συνδέουν χρονολογικά με την προκάτοχό της, την Έγκωμη²⁴⁸, η οποία χρονολογείται στην Ύστερη Χαλκοκρατία²⁴⁹.

Σε κοντινή απόσταση, στα νότια και κατά μήκος της ακτής, η Γαλλική Αποστολή με επικεφαλής τον Georges Roux εξερεύνησε την περιοχή της Καμπανόπετρας, όπου αποκαλύφθηκε μια παλαιοχριστιανική βασιλική και ένα μικρό λουτρό²⁵⁰. Η κατοίκηση της Σαλαμίνας συνέχισε μέχρι και τους Παλαιοχριστιανικούς χρόνους και εγκαταλείφθηκε οριστικά με τις αραβικές επιδρομές του 7^{ου} αιώνα μ.Χ. Δυστυχώς οι εργασίες τόσο του Τμήματος Αρχαιοτήτων όσο και των διεπιστημονικών ομάδων της Γαλλικής Αποστολής διακόπηκαν το 1974 εξαιτίας της τουρκικής εισβολής.

²⁴³ Munro και Tubbs 1891· Wilson 1980.

²⁴⁴ Karageorghis 1966β· Karageorghis 1969α.

²⁴⁵ Dikaios 1963.

²⁴⁶ Karageorghis 1967α· 1967β· 1969· 1970· 1973α· 1978.

²⁴⁷ Pouilloux 1980· Caubet 1980· Yon 1985β.

²⁴⁸ Η Έγκωμη βρίσκεται περίπου δύο χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Σαλαμίνας.

²⁴⁹ Yon 1985· Yon 1993.

²⁵⁰ Roux 1998.

Οι ανασκαφές στη Σαλαμίνα μέχρι στιγμής έφεραν στο φως τέσσερα λουτρά, που θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω: το λουτρό-γυμνάσιο κοντά στη βόρεια πύλη της πόλης, τα λουτρά στη βασιλική της Καμπανόπετρας, το λουτρό στην «Επαυλη του Ορφέα» και ένα λουτρό σε κοντινή απόσταση από το θέατρο.

2.4.1.1. Λουτρό-γυμνάσιο

Γενική περιγραφή

Το 1890, η Βρετανική Αποστολή με επικεφαλής τους Munro και Tubbs εντόπισε το γυμνάσιο²⁵¹. Η συστηματική ανασκαφή του γυμνασίου ξεκίνησε το 1952 και διήρκησε μέχρι και το 1958 από το Τμήμα Αρχαιοτήτων, υπό τη διεύθυνση του Α. Δικηγορόπουλου και του Β. Καραγιώργη. Από το 1959 και εξής, την ανασκαφή του γυμνασίου και έπειτα του θεάτρου ανέλαβε εξολοκλήρου ο Καραγιώργης. Οι ανασκαφές έφεραν, επίσης, στο φως ένα εντυπωσιακό συγκρότημα λουτρών σε πολύ κοντινή απόσταση από τη βόρεια πύλη της πόλης και την ακτή της Σαλαμίνας (Εικ. 364). Αυτά αποτελούν το καλύτερα οργανωμένο σύμπλεγμα λουτρών που βρέθηκε στην Κύπρο, και πιθανότατα τη μόνη λουτρική εγκατάσταση στην Κύπρο, η οποία ανάγεται στην Ελληνιστική περίοδο, συνέχισε στη Ρωμαϊκή και επεβίωσε μέχρι και την Παλαιοχριστιανική περίοδο²⁵².

Η πρώτη επιγραφή βρέθηκε σε δεύτερη χρήση, κτισμένη σε κατώφλι, που οδηγούσε από την ανατολική στη νότια στοά της παλαιίστρας, και χρονολογείται στα 116-117 μ.Χ.²⁵³.

*Αὐτοκράτωρ Νέρουας Τραιαν[ὸ]ς | Ἄριστος Καῖσαρ Σεβαστός, Γε[ρ] – | μανικὸς Παρθικὸ[ς],
| ὀροφὴν κολυμβήθρας τῆς [έν] | τῷ γυμνασίῳ συμπεσο[ῦσαν] | ἀποκατέστησε[ν διὰ – – – –] /
...γιου Πατε[ρ] – – – ἀνθυ] – / [πάτου – – – – – – – – – –]*

Η επιγραφή αναφέρει ότι ο Τραϊανός αποκατέστησε την οροφή της κολυμβήθρας (*nataatio*) του γυμνασίου, μετά την κατάρρευσή της²⁵⁴. Η εισήγηση του Pouilloux²⁵⁵ ότι η κολυμβήθρα θα πρέπει να ταυτιστεί με τις δύο οκταγωνικές πισίνες (F), που είναι

²⁵¹ Munro και Tubbs 1891, 59-95.

²⁵² Megaw 1956, 27-29· Megaw 1957, 46-48· Karageorghis 1959, 352· Karageorghis 1966β, 13-17· Karageorghis 1967β, 348-355· Karageorghis 1969α, 165-196· Nicolaou 1975-1976, 61· Nielsen 1990, 105-108· Yegül 1992, 308. Karageorghis 1998β, 24-28.

²⁵³ Mitford και Nicolaou 1974, 26-28, αρ. 12· Megaw 1955, 31.

²⁵⁴ Mitford και Nicolaou 1980, 1368· Megaw 1955, 31.

²⁵⁵ Pouilloux *et al.* 1987, 21, αρ. 38.

προσαρτημένες στην ανατολική στοά του γυμνασίου, και όχι τις *natatio* (N), όπως αναφέρει ο Mitford, φαίνεται πιο εύλογη, αν λάβουμε υπόψη ότι οι εξωτερικές υπαίθριες πισίνες της παλαίστρας δεν διέθεταν οροφή.

Η επιγραφή κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική γιατί μας πληροφορεί για δύο γεγονότα: πρώτον ότι στο χώρο υπήρχε ένα γυμνάσιο και δεύτερο ότι το γυμνάσιο αυτό κατασκευάστηκε πριν τον Τραϊανό, που σύμφωνα με τους Mitford και Nicolaou ανάγεται στην εποχή του Αυγούστου²⁵⁶. Ο Mitford εισηγήθηκε, βάσει της αναφοράς του Δίωνα Κάσσιου²⁵⁷, ότι ο Τραϊανός πέρασε από την Κύπρο καθοδόν προς την Αντιόχεια για τους Παρθικούς πολέμους στις 7 Ιανουαρίου 144 μ.Χ. Σύμφωνα με τον Mitford, η Κύπρος θα μπορούσε να ανήκει στους “γειτονικούς λαούς”, που αναφέρει ο Δίων Κάσσιος, και να ευεργετήθηκε από τον Τραϊανό. Μετά το ταξίδι του στην Αντιόχεια (γύρω στο 116/117), πιθανότατα σταμάτησε στη Σαλαμίνα και ανέλαβε την επιδιόρθωση του κατεστραμμένου τμήματος των λουτρών της²⁵⁸, αλλά και των *θερμών* του Κουρίου, που μόλις αναφέραμε.

Μια αποσπασματική λατινική επιγραφή, η οποία αποτελείται από 13 κομμάτια εκ των οποίων μόνο τρία ενώνονται, βρέθηκε στην ανατολική στοά της παλαίστρας²⁵⁹.

[im]PERATORES [nostri] | [fl. ivlivs constantivs] | ET FL [ivlivs constans] | [victores semper avgvsti] | SA[I[AMIN[i]OR[vm] | THERMAS DI[lapsas per] | OFEL[livm sanctvm] | ANTIST[item vr]BI[s] | [restitvervnt]

Η επιγραφή αναφέρει την αποκατάσταση των λουτρών της Σαλαμίνας από τον Κωνσταντίο Β' και τον Κώνστανς. Η λέξη «thermas» σώζεται ακέραιη και, όπως αναφέραμε ήδη στο Κεφάλαιο I, παραπέμπει συνήθως σε μεγάλες λουτρικές εγκαταστάσεις της Ρωμαϊκής περιόδου. Μπορούμε σχεδόν με σιγουριά να υποθέσουμε ότι αναφέρεται στα λουτρά της Σαλαμίνας, εφόσον κανένα άλλο οικοδόμημα μνημειώδους κλίμακας δεν βρέθηκε στην περιοχή. Αν αποδεχτούμε την άποψη του Pouilloux, που θεωρεί ότι η αποκατάσταση των Mitford και Nicolaou «Antistitem urbis» είναι

²⁵⁶ Ο θάνατος του Τραϊανού τον Αύγουστο του 117 μ.Χ. ορίζεται ως το *terminus ante quem*. Σύμφωνα με τους Mitford και Nicolaou, το ουσιαστικό *κολυμβήθρα* είναι σπάνιο και πολύ δύσκολο απαντά στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Συνήθως μαρτυρείται σε παπύρους μόνο υπό την έννοια του *βαπτιστηρίου* (Mitford και Nicolaou 1974, 27).

²⁵⁷ Ο Δίων Κάσσιος (68.17) αναφέρει ότι το Δεκέμβρη του 113 μ.Χ., ο Τραϊανός ταξίδεψε «διά μέσω της Ασίας, της Λυκίας και γειτονικών λαών».

²⁵⁸ Mitford 1971, 218-219· Mitford και Nicolaou 1974, 28.

²⁵⁹ Mitford και Nicolaou 1974, 64-67, αρ. 41· Pouilloux *et al.* 1987, 68, αρ. 153.

λανθασμένη και θα πρέπει να αντικατασταθεί με το «Antistius Sabinus» (κυβερνήτης του νησιού), τότε η επιγραφή τοποθετείται χρονολογικά στην περίοδο της Τετραρχίας²⁶⁰. Επιπρόσθετα, οι Mitford και Nicolaou προτείνουν μια πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση της επιγραφής περίπου στο 346²⁶¹, λαμβάνοντας υπόψη τους χαρακτήρες *FL*, που παραπέμπουν στον Κωνσταντίνο Χλωρό και τον Φλάβιο Βαλέριο Κωνσταντίο²⁶².

Οι Mitford και Nicolaou εισηγούνται ότι η αναφορά στους «imperatores» (στην ονομαστική) πρόκειται για τους Κωνσταντίνο Β' και Κώνσταν, από κοινού ηγεμόνες στην Ανατολή και Δύση αντίστοιχα από το 342 μέχρι το 350 μ.Χ.²⁶³. Προσθέτουν επίσης ότι η εν λόγω επιγραφή χρησιμοποιήθηκε για να προβάλει τη γενναιοδωρία των αυτοκρατόρων, οι οποίοι έκτισαν εκ νέου τα λουτρά, στο χώρο όπου παλαιότερα βρισκόταν το γυμνάσιο. Αυτό πραγματοποιήθηκε πριν την καταστροφή του από τους σεισμούς του 332 και 342 μ.Χ.²⁶⁴.

Τέλος, θα αναφερθούμε σε μια επιγραφή, που βρέθηκε σε επιφανειακό στρώμα στην περιοχή του γυμνασίου και πιθανότατα ανήκει σε στήλη που συνόδευε το άγαλμα του αυτοκράτορα Νέρωνα²⁶⁵. Η επιγραφή αναφέρει:

[Ν]έρωνα Κλα[ύδιον Καίσαρα Σεβαστόν] / [θ]εὸν ν ἀπὸ τοῦ [χρήματος ἀποτεθέντος] ? / ὑπὸ
Ἡρακλείδου [Ὑλλου ? τοῦ πάππου] ? | αὐτὸς Ἡρακλείδης Μέντορος ? ἄρξας] ? | καὶ
τιμητέσσα[ς καὶ γυμνασιαρχήσας τὸ] | γ' καὶ δαδουχήσ[ας -----] / [- - εν]τῶι
λουτρῶι -----]

Η επιγραφή αναφέρεται στον Νέρωνα, ο οποίος τιμάται σαν Θεός από κάποιον Ηρακλείδη. Δεν έχουμε οποιαδήποτε άλλη πληροφορία σχετικά με αυτή, αλλά λόγω της θέσης της επιγραφής, υποθέτουμε ότι αναφέρεται στο ίδιο το λουτρό του γυμνασίου της Σαλαμίνας²⁶⁶.

²⁶⁰ Pouilloux *et al.* 1987, 68, αρ. 153.

²⁶¹ Mitford και Nicolaou 1974, 64-67, αρ. 41.

²⁶² Mitford και Nicolaou 1974, 66.

²⁶³ Mitford και Nicolaou 1974, 66.

²⁶⁴ Mitford και Nicolaou 1974, 66.

²⁶⁵ Mitford και Nicolaou 1974, 24-26, αρ. 11: πιν. IV.2· Pouilloux *et al.* 1987, 61, αρ. 136: πιν. 14.

²⁶⁶ Karageorghis 1965, 287-291· Karageorghis 1966β.

Το συγκρότημα αποτελείται από δύο τμήματα: την *παλαίστρα* και τις λουτρικές εγκαταστάσεις (Εικ. 35). Η παλαίστρα καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα του συγκροτήματος και πρόκειται για μεγάλο ανοικτό ορθογώνιο χώρο ($52,50 \times 39,50$ μ.), που διαθέτει κιονοστοιχισμένη στοά και καλύπτει έκταση περίπου 3,500 τετραγωνικών μέτρων. Αμέσως στα ανατολικά ορθώνονται οι λουτρικές εγκαταστάσεις που καταλαμβάνουν έκταση γύρω στα 3,000 τετραγωνικά μέτρα. Το σχέδιο των λουτρών είναι αυστηρώς συμμετρικό και τα διάφορα δωμάτια αναπτύσσονται εκατέρωθεν του κεντρικού δωματίου, του *caldarium*. Το λουτρό ανήκει στον τρίτο τύπο του λουτρού-γυμνασίου (βλ. 1.5.3) και χαρακτηρίζεται από την τοποθέτηση της παλαίστρας και του πυρήνα των λουτρών στον ίδιο ενοποιημένο ευθύγραμμο άξονα. Συνολικά υπάρχουν έξι αίθουσες για λούσιμο, δύο υπαίθριες πισίνες (N), δύο αποχωρητήρια (La) (ένα στην παλαίστρα και ένα βορείως του λουτρού) και επτά δωμάτια που πλαισιώνουν την παλαίστρα.

Η παλαίστρα χρησιμοποιούνταν ως χώρος εξάσκησης πριν την είσοδο στα λουτρά. Τα δωμάτια, που ήταν προσαρτημένα σ' αυτήν, δεν παρουσιάζουν οποιεσδήποτε ενδείξεις αναφορικά με τη χρήση τους. Θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως *apodyteria*, *unctoria* ή ακόμη και ως χώροι για διαπαιδαγώγηση. Σύμφωνα με τον Καραγιώργη, σε ένα από αυτά βρέθηκε αριθμός αποθηκευτικών αγγείων που ενδεχομένως χρησίμευε για την αποθήκευση του λαδιού (*ελαιοθέσιον*)²⁶⁷, χωρίς ωστόσο να υποδεικνύει ποιο είναι αυτό. Στη νοτιοδυτική γωνιά της παλαίστρας αποκαλύφθηκαν αποχωρητήρια χωρητικότητας 44 ατόμων²⁶⁸, στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω (βλ. 4.6.2.1.).

Από την παλαίστρα, ο λουόμενος κατευθυνόταν στις λουτρικές εγκαταστάσεις μέσω της ανατολικής στοάς. Δύο ορθογώνια κτίσματα με υπαίθριες πισίνες (*natationes*) (N) (c. $11,70 \times 12,40$ μ.) προστέθηκαν στο βόρειο και νότιο άκρο της ανατολικής στοάς της παλαίστρας. Τα τρία δωμάτια κατά μήκος της πρόσοψης του συμπλέγματος των λουτρών πρέπει να ανήκαν στον αρχικό σχεδιασμό της παλαίστρας, κατά την Ελληνιστική περίοδο. Σε μεταγενέστερο στάδιο, όταν προστέθηκε η λουτρική εγκατάσταση, έλαβαν διαφορετική χρήση ως *frigidaria* (F) και *tepidarium* (T) στο κέντρο.

²⁶⁷ Karageorghis 1966β, 16.

²⁶⁸ Nicolaou 1967, 402· Karageorghis 1966β, 16-17, εικ. 1-3· Karageorghis 1967β, 348-355· Karageorghis 1969α, 189-190.

Η λουτρική εγκατάσταση σώζεται στα περισσότερα σημεία σε ύψος 5 περίπου μέτρων στα ανατολικά (Εικ. 36). Τα θερμά δωμάτια τοποθετούνται στα ανατολικά και τα ψυχρά στα δυτικά, αντίθετα από τον προσανατολισμό που είδαμε μέχρι στιγμής σε λουτρά της Κύπρου²⁶⁹. Η δυτική πρόσοψη του συμπλέγματος των λουτρών αποτελείται από τα τρία δωμάτια που μόλις αναφέραμε. Στα δύο άκρα (βόρειο και νότιο) υπάρχουν δύο ορθογώνια *frigidaria* (F) (c. 9,60 × 9,80 μ.) με μεγάλες οκταγωνικές πισίνες στο κέντρο (c. 6,50 × 8,00 μ.), ενώ ο ενδιάμεσος χώρος καταλαμβάνεται από ένα ορθογώνιο θερμαινόμενο δωμάτιο, το *tepidarium* (T) (c. 11,10 × 18,50 μ.). Η πρόσβαση και στα τρία δωμάτια εξασφαλίζεται μέσω της ανατολικής στοάς της παλαιστρας. Σημειώνεται ότι το βόρειο *frigidarium* διαθέτει άνοιγμα στο βόρειο τοίχο, που οδηγεί εκτός του κτιρίου, και αμέσως στα ανατολικά σε ένα μικρότερο αποχωρητήριο χωρητικότητας 16 ατόμων (βλ. Κεφ. IV).

Δύο ανοίγματα στον ανατολικό τοίχο του *tepidarium* οδηγούσαν σε μια πελώρια αίθουσα με θολωτή οροφή, το *caldarium* (13,70 × 29,00 μ.)²⁷⁰. Η ημικυκλική αιίδα στο ανατολικό άκρο της αίθουσας, που επιχρίεται εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα, χρησιμοποιούνταν για ομαδικό λούσιμο (AI) (διαμ. 6,40, βάθος 1,60)²⁷¹.

Δύο είσοδοι στο βόρειο και νότιο τοίχο του *caldarium* (C) έδιναν πρόσβαση στα αντίστοιχα *sudatoria*. Το βόρειο *sudatorium* (11 × 29 μ.)²⁷² θα πρέπει να διέθετε στην ανατολική αιιδωτή πρόσοψη δεξαμενή για ομαδικό λούσιμο (*alveus*), η οποία φαίνεται να έχει καταστραφεί από τους ογκόλιθους της οροφής που κατέρρευσαν. Παρόμοια διαρρύθμιση θα αναμενόταν και στην περίπτωση του νοτίου *sudatorium* (S) (c. 8 × 20 μ.), του οποίου η αιίδα δεν σώζεται. Η ανατολική πρόσοψη του βόρειου *sudatorium* (S) διέθετε πρόσβαση στη θάλασσα, ενώ από το ίδιο το δωμάτιο μπορούσε κανείς να επιστρέψει στο *frigidarium* (F) μέσω στενού διαδρόμου στα δυτικά. Η συμμετρική διαρρύθμιση του συγκροτήματος επέτρεπε στους λουόμενους να μην ακολουθήσουν ανάδρομη πορεία κίνησης, όπως συνέβαινε στα μικρότερα λουτρά, αλλά σε περίπτωση που το επιθυμούσαν να εξέλθουν μέσω διαφορετικής οδού. Τέλος, βορείως και νοτίως των δύο *sudatoria* βρίσκονται δύο μεγάλα εντυπωσιακά *praeurnia* (Pr).

²⁶⁹ Πιθανότατα η αλλαγή στον προσανατολισμό να οφειλόταν στη θέση του προγενέστερου κτίσματος της Ελληνιστικής περιόδου, που ίσως να μην επέτρεπε την τοποθέτηση των θερμών δωματίων στα δυτικά, αλλά υποχρεωτικά στα ανατολικά.

²⁷⁰ Karageorghis 1966β, 14.

²⁷¹ Karageorghis 1966β, 14.

²⁷² Karageorghis 1966β, 13· Karageorghis 1967β, 348-355.

Δύο δεξαμενές, μια ορθογώνια θολωτή και μια τετράγωνη, που βρίσκονταν νοτίως των λουτρών, παρείχαν την αναγκαία ποσότητα νερού για την υδροδότηση της μεγάλης αυτής λουτρικής εγκατάστασης (βλ. 4.4.2).

Διακόσμηση

Τα λουτρά της Σαλαμίνας θεωρούνται δικαιολογημένα από τα πιο εντυπωσιακά κτίσματα που βρέθηκαν μέχρι στιγμής στην Κύπρο. Πέραν από την επιβλητική αρχιτεκτονική, οι αρχαιολογικές ενδείξεις μαρτυρούν και ένα αφειδώς διακοσμημένο κτίσμα με αγάλματα, ορθομαρμαρώσεις, τοιχογραφίες (νωπογραφίες) και εντοίχια ψηφιδωτά²⁷³.

Τα ψηφιδωτά που διασώζονται στις κόγχες των τοίχων του κεντρικού *caldarium* και του βόρειου και νοτίου *sudatorium* χρονολογούνται στα τέλη του 3^{ου} αιώνα μ.Χ.²⁷⁴. Παρότι είναι σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένα, δεν παύουν να είναι εξαιρετικής σημασίας, καθώς ελάχιστα εντοίχια ψηφιδωτά σώζονται. Ο κύριος λόγος διατήρησής τους μέχρι τις μέρες μας, ακόμα και σε αποσπασματική μορφή, είναι η κάλυψή τους με λιθοδομή, κατά τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους, που πρόσφεραν επιπλέον στήριγμα στις αψίδες και τα τόξα του θόλου²⁷⁵. Πιθανότατα η ενέργεια αυτή έγινε σκόπιμα γιατί οι απεικονίσεις δεν εξέφραζαν τις πεποιθήσεις της τότε εποχής και θεωρούνταν παγανιστικές²⁷⁶. Ωστόσο, με αυτόν τον τρόπο, προσέφεραν ταυτόχρονη προστασία, χωρίς μάλλον να το γνωρίζουν ούτε οι ίδιοι.

Υπολείμματα ψηφιδωτής διακόσμησης σώζονται στην κόγχη του βόρειου τοίχου του βόρειου *sudatorium* και στην κόγχη και την αψίδα στο βόρειο τοίχο του *caldarium* (Εικ. 37). Μόνο σε δύο περιπτώσεις μπορούμε να ταυτίσουμε την παράσταση²⁷⁷: στην αψίδα του νότιου τοίχου του νότιου *sudatorium* ως Λήδα και Κύκνος (μόνο το κάτω αριστερό μέρος του ψηφιδωτού σώζεται και ο ποτάμιος θεός Ευρώτας καλύπτει την

²⁷³ Karageorghis 1967β, 348-355.

²⁷⁴ Karageorghis 1966β, 13-19, πιν. VI-VIII, εικ. 160· Karageorghis 1967β, 348-355· Karageorghis 1969α, 185-189· Balty 1988, 205-209· Michaelides 1987, 247-248· Michaelides 1992, 49-53.

²⁷⁵ Karageorghis 1969α, 187.

²⁷⁶ Karageorghis 1966· Karageorghis 1998β.

²⁷⁷ Karageorghis 1966β, 13· Balty 1988, 205-209.

αριστερή γωνιά)²⁷⁸ (Εικ. 38), και στην κεντρική κόγχη του νότιου τοίχου του νότιου *sudatorium*, που έχει ερμηνευθεί ως η Σφαγή των Νιοβίδων από τον Απόλλωνα και την Άρτεμη, ή ως η Αρπαγή του Ύλα ή ως Αμαζονομαχία²⁷⁹ (Εικ. 39). Μια πρόσφατη ερμηνεία ως Αρπαγή του Γανυμήδη φαίνεται ακόμα πιο πειστική²⁸⁰.

Το εσωτερικό της κόγχης της νότιας εισόδου του *tepidarium* διασώζει νωπογραφία, που απεικονίζει βραχώδες τοπίο και δύο ανθρώπινες μορφές, μια ανδρική και μια γυναικεία (Εικ. 40). Σύμφωνα με τις επικρατέστερες απόψεις η παράσταση απεικονίζει τον Ύλα και τις Νύμφες ή την Άρτεμη και τον Ακταίονα²⁸¹.

Στο χώρο του λουτρού-γυμνασίου βρέθηκε αριθμός αγαλμάτων που, σύμφωνα με τους Καραγιώργη και Vermeule, χρονολογούνται μάλλον στο 2^ο αιώνα μ.Χ.²⁸². Κατά τη διάρκεια της πρώτης έρευνας στο χώρο από τους Munro και Tubbs, ανασκάφηκαν και δημοσιεύτηκαν τα αγάλματα που αποκαλύφθηκαν στο γυμνάσιο²⁸³. Μερικά από αυτά μεταφέρθηκαν στο Βρετανικό Μουσείο, στο Μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης και στο Μουσείο Fitzwilliam του Cambridge²⁸⁴. Τα περισσότερα αγάλματα, που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών που διενήργησε ο Καραγιώργης, αφέθηκαν στο χώρο (Εικ. 41), ενώ τα υπόλοιπα μεταφέρθηκαν στο Κυπριακό Μουσείο και στο Επαρχιακό Μουσείο Αμμοχώστου.

Ανάμεσα στα αγάλματα είναι ποτάμιες γυναικείες θεότητες, ένα άγαλμα του Ηρακλή (τύπος Farnese), μια φτερωτή Νέμεσις, ένα άγαλμα Ασκληπιού και άλλες ακέφαλες κυρίως μορφές²⁸⁵. Κανένα δεν βρέθηκε στη θέση του και τα περισσότερα εντοπίστηκαν στην ανατολική στοά της παλαιστρας, στις εξαγωνικές δεξαμενές των *frigidaria*, στις *natatio* ή ως δομικό υλικό κτισμένο στους τοίχους των λουτρών. Αυτά πρέπει να καταστράφηκαν, ή να χρησιμοποιήθηκαν ως δομικό υλικό κατά τη Βυζαντινή περίοδο αφού δεν ταίριαζαν με τα ήθη της νέας θρησκείας.

²⁷⁸ Karageorghis 1966β, 13· Karageorghis 1967β, 348-355· Balty 1988, 214-216· Michaelides 1992, 52-53.

²⁷⁹ Karageorghis 1967β, 348-355· Balty 1988, 214-216· Michaelides 1992, 50-51.

²⁸⁰ Tortorella 2004, 44-45, 54-55: *Hinc aquila ferebat caelo sublimis idaeum* (Petr. Sat. 83.3).

²⁸¹ Karageorghis 1966β, 15· Lancha 1984, 384· Balty 1988, 216-217.

²⁸² Karageorghis και Vermeule 1966, 1-6. Μόνο δύο αγάλματα, μια αρχαϊκή κόρη και μια μαρμάρινη κεφαλή του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (αρ. 1 και 2) φαίνεται να μεταφέρθηκαν από αλλού, για να εξυπηρετήσουν ως δομικό υλικό.

²⁸³ Munro και Tubbs 1891.

²⁸⁴ Karageorghis και Vermeule 1966.

²⁸⁵ Karageorghis και Vermeule 1966, 1-6, πιν. II: 1-4, III, VI:3, IV:3-4, XIII· Karageorghis 1969· Καραγιώργης 1999.

Ερμηνεία

Το λουτρό-γυμνάσιο της Σαλαμίνας είναι το καλύτερα σωζόμενο λουτρό στην Κύπρο εξαιτίας κυρίως των διαφόρων φάσεων ανοικοδόμησης και συντήρησης που υπέστη. Όπως αναφέραμε, βάσει αρχαιολογικών και επιγραφικών μαρτυριών, το αρχικό κτίσμα οικοδομήθηκε υπό τον Αύγουστο πάνω σε προϋπάρχον κτίριο, πιθανότατα στα θεμέλια του ελληνιστικού γυμνασίου. Καταστράφηκε σε μεγάλο βαθμό από το σεισμό του 76/77 μ.Χ. και ανοικοδομήθηκε από τους αυτοκράτορες Τραϊανό και Αδριανό, οι οποίοι ανέλαβαν και τη διακόσμηση των λουτρών²⁸⁶. Το αρχικό κτίσμα του Αυγούστου θα πρέπει να ήταν μια ελαφριά κατασκευή, η αναδιαμόρφωση του όμως κατά τη διάρκεια του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. το μετέτρεψε σε ογκώδη και επιβλητική θολωτή κατασκευή, χαρακτηριστική των λουτρικών εγκαταστάσεων που προσαρτούνταν σε μια παλαίστρα. Το συγκρότημα καταστράφηκε για δεύτερη φορά από σεισμό κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. και, σύμφωνα πάλι με σχετική επιγραφή, την αποκατάσταση της οροφής της *κολυμβήθρας* ανέλαβε ο Κωνσταντίνος²⁸⁷. Επομένως, αυτό που βλέπουμε σήμερα είναι σε μεγάλο βαθμό το ρωμαϊκό κτίσμα με τις επεμβάσεις που δέχθηκε κατά τους Παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Η εύνοια που δέχθηκε από δύο τουλάχιστον αυτοκράτορες, όπως μαρτυρούν οι επιγραφές, υποδηλοί το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζε για την πόλη. Έχοντας ως κριτήριο το επιβλητικό τους μέγεθος αποτελούσαν αναμφίβολα τα δημόσια λουτρά της πόλης. Εξάλλου, αν υπολογίσουμε ότι τα αποχωρητήρια που σώζονταν στο νοτιοδυτικό άκρο της παλαίστρας είχαν χωρητικότητα 44 ατόμων, υποθέτουμε ότι οι λουτρικές εγκαταστάσεις (και η παλαίστρα) θα είχαν τη δυνατότητα να φιλοξενήσουν ταυτόχρονα πέραν των 100-150 ατόμων.

Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των λουτρών της Σαλαμίνας, του λουτρού-γυμνασίου, είναι παρόμοιος με τα λουτρά που συναντούμε στη Μικρά Ασία και κυρίως με τα λουτρά-γυμνάσια της Εφέσου και της Μιλήτου, που ανήκουν στον ίδιο τύπο²⁸⁸. Εκείνο που δεν γνωρίζουμε είναι κατά πόσο τα συγκεκριμένα λουτρά-γυμνάσια έκαναν πλήρη

²⁸⁶ Mitford και Nicolaou 1974, αρ. 12.

²⁸⁷ Mitford και Nicolaou 1974, αρ. 41.

²⁸⁸ Yegül 1992, 371.

χρήση του γυμνασίου, με την εκπαιδευτική του σημασία, ή αν λειτουργούσαν ως κανονικά ρωμαϊκά λουτρά (*thermae*), όπως αυτά της Καμπανίας.

2.4.1.2. Λουτρά στη Βασιλική της Καμπανόπετρας

Γενική περιγραφή

Η έρευνα στην περιοχή της Καμπανόπετρας ξεκίνησε το 1964 από τη Γαλλική Αποστολή, υπό τη διεύθυνση του Jean Rouilloux. Από το 1965 μέχρι το 1974, τη διεύθυνση των ανασκαφών ανέλαβε ο Georges Roux. Οι ανασκαφές στο νοτιοανατολικό άκρο της Σαλαμίνας (Κωνσταντίας) έφεραν στο φως μια τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και υπερώα²⁸⁹ (Εικ. 42). Η βασιλική της Καμπανόπετρας είναι η πιο επιμήκης βασιλική της Κύπρου. Το συνολικό της μήκος, μαζί με τα δύο αίθρια και τον προαύλιο χώρο, φθάνει τα 152 μ. Τα κλίτη της κατέληγαν σε τρεις προεξέχουσες ημικυκλικές ανίδες. Το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η παρουσία αιθρίου στα ανατολικά. Σύμφωνα με το Roux, τμήμα του Τιμίου Σταυρού φυλασσόταν στο ανατολικό άκρο του ανατολικού αιθρίου. Η αρχική φάση της βασιλικής χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αιώνα μ.Χ.²⁹⁰, ενώ ουσιαστικές επεμβάσεις έγιναν στα μέσα του 6^{ου} αιώνα και κατά τον 7^ο αιώνα μ.Χ., πριν και μετά τις αραβικές επιδρομές²⁹¹.

Στα ανατολικά του συμπλέγματος αποκαλύφθηκαν λουτρά, που επικοινωνούσαν με το ανατολικό αίθριο της βασιλικής μέσω μνημειώδους κλίμακας. Η τελευταία φάση των λουτρών μπορεί να ορισθεί (βάσει των τεράστιων ποσοτήτων κεραμικής και νομισμάτων) ως μεταγενέστερο της αρχικής ανοικοδόμησης της βασιλικής, δηλαδή ανάμεσα στον 5^ο-7^ο αιώνα μ.Χ.²⁹².

Ο χώρος, όπου αποκαλύφθηκαν τα λουτρά, είναι μερικώς ανασκαμμένος (κυρίως στο βόρειο τμήμα) και καλύπτει έκταση 180 τετραγωνικών μέτρων (Εικ. 43). Το λουτρό αποτελείται από πέντε δωμάτια με κατεύθυνση βορρά-νότου. Τα ψυχρά δωμάτια βρίσκονται στα νότια και τα θερμά στα βόρεια. Το λουτρό χαρακτηρίζεται από τον *ευθύγραμμο* τύπο. Η είσοδος στο λουτρό βρισκόταν στα νότια. Ο λουόμενος εισερχόταν

²⁸⁹ Roux 1998.

²⁹⁰ Delvoye 1980· Roux 1998, 242.

²⁹¹ Roux 1998, 86 και 261.

²⁹² Nicolaou 1972, 313· Nicolaou, 1975-1976, 68· Roux 1998, 262-268· Yon 1998.

στην πρώτη αίθουσα (A/F) (c. 6,80 × 7,75 μ.) που ενδεχομένως να είχε διπλή χρήση ως *apodyterium* και *frigidarium*, αφού δεν φαίνεται να μαρτυρείται άλλος χώρος γι' αυτό²⁹³. Η αίθουσα αυτή διέθετε τέσσερις εισόδους, που άνοιγαν προς τα παρακείμενα δωμάτια: μια στα ανατολικά, δύο στα βόρεια (μια προς το *tepidarium* και η άλλη σε ένα μακρόστενο χώρο, c. 0,40 × 1,30 μ.), και μια δυτικά που έδινε πρόσβαση σε μικρό παρεκκλήσι.

Προσαρτημένες στο βόρειο τοίχο του *frigidarium* ήταν δύο ορθογώνιες δεξαμενές για ψυχρό λούσιμο, οι οποίες ήταν επενδυμένες με μάρμαρο, εσωτερικά και εξωτερικά. Στο επόμενο δωμάτιο, το *tepidarium* (T) (c. 5,50 × 2,15 μ.), σώζεται ορθογώνια εσοχή στον ανατολικό τοίχο (c. 0,65 × 1,15 μ.) που, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, φιλοξενούσε λουτήρα για ατομικό λούσιμο²⁹⁴. Το δωμάτιο που ακολουθεί στα βόρεια ταυτίζεται μάλλον με το *sudatorium*, και διασώζει λουτήρα (c. 0,50 × 1,50 μ.) στον ανατολικό του τοίχο²⁹⁵.

Ακολουθεί το θερμό δωμάτιο (c. 4,10 × 5,00 μ.) (C), το οποίο δεν είναι πλήρως ανεσκαμμένο και ενέχει στο δυτικό τοίχο *alveus* για θερμό λούσιμο (c. 1,50 × 1,60 μ.). Όπως επισημαίνουν οι ανασκαφείς, ο βόρειος τοίχος του *caldarium* είναι πολύ χονδρός χωρίς κάποιο εμφανή λόγο²⁹⁶. Αυτό θα μπορούσε να ήταν αποτέλεσμα της ύπαρξης διπλού τοίχου, που αποτελούσε μέρος του δωματίου που ακολουθούσε στα βόρεια, που εικάζεται σχεδόν με βεβαιότητα ότι πρόκειται για το *praefurnium*.

Διακόσμηση

Το *frigidarium* είναι το μοναδικό δωμάτιο του λουτρού που διασώζει διακόσμηση. Το μεγαλύτερο μέρος του δωματίου καταλαμβάνεται από ένα κυκλικό γεωμετρικό μοτίβο κουκουνάρας από *opus sectile* με καταπληκτικά πετυχημένα *trompe-l'oeil* (Εικ. 44)²⁹⁷. Στο βόρειο τμήμα του δωματίου, που οδηγεί προς το *tepidarium*, διασώζεται ακόμη ένας γεωμετρικός τετράγωνος πίνακας από *opus sectile*.

---

²⁹³ Roux 1998, 262.

²⁹⁴ Roux 1998, 262.

²⁹⁵ Roux 1998, 263.

²⁹⁶ Roux 1998, 263.

²⁹⁷ Michaelides 1992, 110-112· Roux 1998, 263-264.

Ερμηνεία

Δυστυχώς τα γεγονότα της τουρκικής εισβολής δεν επέτρεψαν την περαιτέρω εξερεύνηση και ανασκαφή των λουτρών. Η διερεύνηση του επιμήκους διαδρόμου με προσανατολισμό βορρά-νότου, ο οποίος πλαισιώνει τα δύο θερμά δωμάτια στα ανατολικά, θα συνέβαλλε σημαντικά στον καθορισμό όσον αφορά τη χρήση του. Επιπρόσθετα, η έρευνα της περιοχής δυτικά του *terpidarium*, που σχηματίζει το διάδρομο ανάμεσα στο αίθριο και τα λουτρά, θα κατεδείκνυε αν πρόκειται για την πίσω είσοδο των λουτρών.

Παρόλο που το μέγεθος των λουτρών είναι σχετικά μικρό, η πολυτελής και δαπανηρή διακόσμηση του δαπέδου του *frigidarium* μαρτυρεί την ξεχωριστή εύνοια που έλαβαν τα λουτρά. Τα λουτρά φαίνεται να κτίστηκαν και να διακοσμήθηκαν ως μέρος των καλλωπιστικών επεμβάσεων που πραγματοποιήθηκαν από τον Ιουστινιανό γύρω στον 6^ο αιώνα μ.Χ. Στην προσπάθειά του ο Ιουστινιανός να προσδώσει και πάλι στην Κωνσταντία το κύρος των παλαιών δοξασμένων χρόνων που κατείχε κάποτε η Σαλαμίνα, εικάζεται ότι συνέβαλε οικονομικά στον εξωραϊσμό τόσο της τρίκλιτης βασιλικής όσο και των υπόλοιπων δημοσίων κτιρίων²⁹⁸. Η παρουσία των λουτρών ακριβώς δίπλα από τη βασιλική μαρτυρεί το δημόσιο χαρακτήρα τους, αλλά και την άμεση σύνδεση που είχαν με τη βασιλική. Τα λουτρά προορίζονταν μάλλον για χρήση από τους προσκυνητές, προτού εισέλθουν στη βασιλική. Πέραν από την καθαρά υγιεινή διαδικασία καθαρισμού, που πιθανότατα να προσφερόταν και σε ναύτες που έφταναν κοντά στην ακτή της Σαλαμίνας, το λουτρό διαδραμάτιζε ίσως έναν συμβολικό χώρο *κάθαρσης* πριν την είσοδο των επισκεπτών στον ιερό χώρο της βασιλικής²⁹⁹.

2.5.4.3. Λουτρά στην «Έπαυλη του Ορφέα»

Στην περιοχή της Σαλαμίνας, δίπλα από το γυμνάσιο της Σαλαμίνας, φαίνεται να εντοπίστηκε το 1882 λουτρό, που ανήκε σε ρωμαϊκή οικία και η οποία έχει πλήρως καταστραφεί³⁰⁰. Οι Myres και Ohnefalsch-Richter αναφέρουν την αποκάλυψη ενός ψηφιδωτού, που απεικόνιζε τον Ορφέα και άγρια ζώα, το οποίο ήταν σε μεγάλο βαθμό

²⁹⁸ Mitford και Nicolaou 1974, αρ. 43-45.

²⁹⁹ Roux 1998, 262.

³⁰⁰ Munro και Tubbs 1891, 59.

κατεστραμμένο και κοσμούσε την είσοδο των λουτρών της οικίας³⁰¹. Ο Μιχαηλίδης αναφέρει ότι το ψηφιδωτό χρονολογείται γύρω στον 3^ο-4^ο αιώνα μ.Χ.³⁰² (Εικ. 45).

Οι αναφορές για την ύπαρξη ψηφιδωτού ως μέρος ρωμαϊκής έπαυλης/οικίας, παραπέμπει σύμφωνα με τον Μιχαηλίδη στη ρωμαϊκή έπαυλη («Roman Villa») που αναφέρεται στο δημοσιευμένο τοπογραφικό των αποκαλυφθέντων κτιρίων στη Σαλαμίνα³⁰³ (βλ. Εικ. 34).

2.5.4.4. Λουτρά πλησίον του θεάτρου

Πρόσφατες παράνομες ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί στην περιοχή της Σαλαμίνας από Τούρκους αρχαιολόγους αποκάλυψαν μέρος ενός λουτρού, που φαίνεται να είχε αρχικά εντοπιστεί το 1890 από τις έρευνες που διεξήγε η Βρετανική Αποστολή στην περιοχή³⁰⁴ (Εικ. 46). Σύμφωνα με το τοπογραφικό (βλ. Εικ. 34), στο οποίο μόλις έγινε αναφορά, η τοποθεσία, όπου εντοπίστηκαν τα εν λόγω λουτρά, αφορά το σημείο που αναγράφεται ως «thermae». Όπως αναφέρει ο Jeffery, το λουτρό βρίσκεται στο νοτιότερο μέρος της πόλης σε απόσταση περίπου 100 μέτρων δυτικά του θεάτρου³⁰⁵.

Σύμφωνα με τη σχετική δημοσίευση, το λουτρό καταλαμβάνει έκταση 1764 τετραγωνικών μέτρων και είναι προσανατολισμένο στον άξονα ανατολικής-δύσης³⁰⁶ (Εικ. 47). Τα ψυχρά δωμάτια τοποθετούνται στα ανατολικά και τα θερμά στα δυτικά. Διαθέτει πέντε παράλληλα διατεταγμένα δωμάτια και μια κάμινο. Τα βοηθητικά δωμάτια βρίσκονται στο νότιο-ανατολικό τμήμα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η μοναδική αίθουσα που έχει ανασκαφεί πλήρως μέχρι στιγμής, όπως αναφέρεται και στη σχετική δημοσίευση, είναι το ονομαζόμενο δεύτερο *tepidarium*, και το *praefurnium*. Έχει επίσης ανασκαφεί εν μέρει το υποτιθέμενο *frigidarium* και το *caldarium*. Τα συμπεράσματα αναφορικά με τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και την πορεία που ακολουθούσε ο λουόμενος είναι σε μεγάλο βαθμό υποθετικά, όπως εκφράζονται από τους ανασκαφείς³⁰⁷.

³⁰¹ Myres και Ohnefalsch-Richter 1899, 11.

³⁰² Michaelides 1986, 473, υποσημ. 2· Michaelides 1987, 248.

³⁰³ Vessberg και Westholm 1956, 12.

³⁰⁴ Munro και Tubbs 1891· Coşkun 2007, 121.

³⁰⁵ Jeffery 1926, 16.

³⁰⁶ Coşkun 2007, 121.

³⁰⁷ Coşkun 2007.

Το λουτρό φαίνεται να ανήκει στον *ευθύγραμμο* τύπο, αν και μεγάλο μέρος του δεν έχει ακόμη ανασκαφεί. Η είσοδος και έξοδος στο λουτρό επιτυγχάνεται μέσω του ίδιου δωματίου. Ο λουόμενος θα εισερχόταν αρχικά στο *αποδυτήριο* (A) και έπειτα στο *frigidarium* (F), το βόρειο τμήμα του οποίου έχει αποκαλυφθεί. Ακολούθως, διασώζονται δύο χλιαρά δωμάτια (T), ένα *caldarium* (C) και στο ανατολικό άκρο η κάμινος (Pr)³⁰⁸. Εντούτοις, το δωμάτιο ανάμεσα στο πρώτο *tepidarium* και το *caldarium* θα μπορούσε να ταυτιστεί ως *sudatorium* και όχι ως δεύτερο *tepidarium*.

Στο μέσο του ημι-ανασκαμμένου *tepidarium* (T) αποκαλύφθηκε μέρος δεξαμενής για λούσιμο, που κοσμείται με *opus sectile*. Η είσοδος στο δεύτερο *tepidarium* (ή *sudatorium*) επιτυγχάνεται μέσω δύο ανοιγμάτων στα ανατολικά. Σώζονται δύο δεξαμενές για ομαδικό λούσιμο (*alvei*): μια τετράγωνη στα βόρεια και μια ημικυκλική στα νότια. Η ημι-ανασκαμμένη αίθουσα που ακολουθεί ταυτίζεται με το *caldarium*, στο οποίο επιτυγχάνεται η πρόσβαση από το *tepidarium* (ή *sudatorium*) μέσω δύο στενών εισόδων. Διαθέτει μια δεξαμενή για ομαδικό λούσιμο στα βόρεια. Το *praefurnium* και οι βοηθητικοί χώροι βρίσκονται στο ανατολικό άκρο.

Δυστυχώς η δημοσίευση είναι ασαφής όσον αφορά τη χρονολόγηση του λουτρού. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του λουτρού προτείνει τη χρονολογική τοποθέτησή του γύρω στον 1^ο-2^ο αιώνα μ.Χ. Αναφέρουν, επίσης, ότι δύο επιγραφές που βρέθηκαν στο λουτρό ανήκουν στο 2^ο και 3^ο αιώνα μ.Χ., ενώ η κεραμική που ήρθε στο φως ανήκει στον 1^ο-3^ο αιώνα μ.Χ.³⁰⁹. Τέλος, οι ανασκαφείς αναφέρουν ότι τα λουτρά δέχθηκαν επιδιορθώσεις και ανοικοδόμηση από τους αυτοκράτορες Τραϊανό και Αδριανό, βάσει του ορθογώνιου συστήματος δόμησης που χαρακτηρίζει το κεντρικό δωμάτιο (T) και μοιάζει πολύ με αυτό του λουτρού-γυμνασίου το οποίο βρίσκεται σε κοντινή απόσταση³¹⁰. Σε μεγάλο μέρος αυτό που σώζεται σήμερα εμπίπτει σε αυτή τη φάση ανοικοδόμησης, που ολοκληρώθηκε μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 332 και 342 μ.Χ. Αρκετά νομίσματα που χρονολογούνται επί Ηρακλείου, αλλά και ο διάκοσμος

---

³⁰⁸ Coşkun 2007, 121.

³⁰⁹ Coşkun 2007, 121 και υποσημ. 32. Σημειώνεται ότι δεν υπάρχει οποιαδήποτε αναφορά σχετικά με τις αναφερθείσες επιγραφές, αλλά ούτε παρατίθεται το κείμενό τους στη δημοσίευση.

³¹⁰ Coşkun 2007, 121.

με *opus sectile* στο *tepidarium* (T) (Εικ. 48) μαρτυρούν τη χρήση των λουτρών μέχρι και τις αραβικές επιδρομές³¹¹.

Μια επιγραφή, που βρέθηκε κτισμένη σε πρωτο-βυζαντινό τοίχο, παράλληλο με το προσκήνιο του θεάτρου της Σαλαμίνας, αναφέρεται ίσως στην ανέγερση του συγκεκριμένου λουτρού³¹²:

[Σέρουιον Σουλπίκ]ιον Παγκλέ[α Ού] – / [ηρανιανόν, τὸ]ν εἰς αἰῶνα γυμν[ασίαρ] – / [χον
καὶ ἀγ]ωνοθέτην ἐκ τῶν ἰδ[ίω]ν τὸν // [κατασκ]ευάσαντα τὸ θέατρον κα[ὶ] τὸ βαλ] – /
[ανειο]ν ? σὺν τοῖς ἐν αὐτῷ σεβα[στοῖς] / [καὶ θ]εῖοις ἀγάλμασιν καὶ τὸ παρα[κεῖ] – / [μεν]ον
ἀμφιθέατρον ἐκ τοῦ ἰδί[ο]υ καὶ / [ἀρχ]ιερασάμενον τῆς Κύπρου τρις κα[ὶ] / [πρ]εσβεύσαντα
πρὸς τοὺς Σεβαστοὺς | τρις καὶ ἀνιερώσαντα εἰς εὐθηνίαν | ἀργύριον, Τίτος Φλάουιος
Ἡλιόδωρος | τὸν πατρῶον φίλον.

Ἡ επιγραφή χρονολογείται στην υστερο-Φλαβιανή περίοδο (τέλη 1^{ου} αιώνα μ.Χ.)³¹³ και είναι γραμμένη σε μαρμαρίνη βάση αγάλματος, που προοριζόταν μάλλον για τον Σερούιο Σουλπίκιο Παγκλέα Ουηρανιανό. Ο Παγκλής είναι το μόνο άτομο στη Ρωμαϊκή Κύπρο, εκτός από ανθύπατο ή μέλος της αυτοκρατορικής αυλής, το οποίο εξάιρεται ή έστω αναφέρεται σε περισσότερες από δύο επιγραφές. Συγκεκριμένα, πάνω από 16 επιγραφές αναφέρουν το όνομά του³¹⁴. Όπως και στην επιγραφή που εξετάζουμε εδώ, πληροφορούμαστε ότι ήταν *γυμνασίαρχος* και *αγωνοθέτης* στην αιωνιότητα με δικά του έξοδα. Ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής λόγω της συνεχούς παροχής λαδιού που προσέφερε, τόσο στο γυμνάσιο όσο και στους αγώνες που προήδρευε ως αγωνοθέτης³¹⁵. Σε αυτή την επιγραφή, του αποδίδεται επίσης η κατασκευή τεσσάρων κτιρίων: του θεάτρου, ενός οικοδομήματος με αγάλματα θεών και αυτοκρατόρων, του βαλανείου (?) και του αμφιθεάτρου.

Ἡ αποκατάσταση της αποσπασματικά σωζόμενης λέξης, που ταυτίζεται από τους Mitford και Nicolaou ως *βαλανεῖον*, προκάλεσε έντονη συζήτηση. Ἡ πρώτη αυτή αποκατάσταση από τους Mitford και Νικολάου, αντικρούστηκε από τον Pouilloux, ο

³¹¹ Coşkun 2007, 121.

³¹² Karageorghis 1962, 403· Karageorghis 1963, 594· Mitford και Nicolaou 1974, 131-139, αρ. 101.

³¹³ Mitford και Nicolaou 1974, 131-139, αρ. 101.

³¹⁴ Munro και Tubbs 1891, 171, αρ. 4. Σχετικά με τον Πάγκλη, βλ. Mitford 1950, 6-8· Mitford και Nicolaou 1974, 132-133.

³¹⁵ Mitford και Nicolaou 1974, 135.

οποίος υποστήριξε ότι πρόκειται για τη λέξη *γυμνάσιον* και όχι *βαλανείον*³¹⁶. Οι Mitford και Nicolaou αναφέρουν ότι η αποκατάσταση ως *γυμνάσιον* δύσκολα θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή, παρά το γεγονός ότι γνωρίζουμε ότι ο Παγκλής κατείχε τον τίτλο του γυμνασίου (εἰς αἰῶνα γυμνασίαρχον καὶ ἀγωνοθέτην)³¹⁷. Απορρίπτουν, επομένως, την προτεινόμενη αποκατάσταση ως *γυμνάσιον*, αφού έτσι θα οριζόταν ως ιδρυτής του γυμνασίου. Αυτό όμως δεν μπορεί να τεκμηριωθεί αφού η κατασκευή του γυμνασίου μαρτυρείται από άλλες επιγραφές κατά την ηγεμονία του Τραϊανού³¹⁸ και πιθανότατα υπό τον Αντωνίνο Πίο³¹⁹.

Η εισήγηση των Mitford και Nicolaou μοιάζει περισσότερο ασφαλής, αφού το ρωμαϊκό αυτό σύμπλεγμα λουτρών βρέθηκε περίπου 100 μέτρα δυτικά του θεάτρου, σε κοντινή δηλαδή απόσταση από την τοποθεσία ανεύρεσης της επιγραφής³²⁰. Η λέξη *βαλανείον*, σήμερα, αναφέρεται σε κυκλικά κτίσματα λουτρών της Ελληνιστικής περιόδου. Όπως παρατηρήσαμε όμως στο πρώτο Κεφάλαιο, οι όροι δεν ήταν πάντα ξεκάθαροι κατά την αρχαιότητα. Προφανώς η λέξη *βαλανείον* σε αυτή την περίπτωση, χρησιμοποιείται για να διαχωρίσει τα εν λόγω λουτρά από τα μεγαλύτερα λουτρά που υπάρχουν στην περιοχή (*λουτρό-γυμνάσιο*).

2.4.2. Κτίριο – Ιστορία της έρευνας

Το αρχαίο Κτίριο βρίσκεται στη νοτιοανατολική ακτή του νησιού κάτω από τη σημερινή πόλη της Λάρνακας. Ένεκα της θέσης του η αρχαιολογική ορατότητα είναι μειωμένη, με επακόλουθο να παρεμποδίζεται η απρόσκοπτη έρευνα του χώρου. Στη θέση μαρτυρείται συνεχής κατοίκηση από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (13^{ος} αι. π.Χ.) μέχρι και τη Ρωμαϊκή περίοδο³²¹. Οι πρώτες εξερευνήσεις στη θέση πραγματοποιήθηκαν από τον

³¹⁶ Βλ. Pouilloux *et al.* 1987, 51, αρ. 106· Karageorghis 1962, 403-404· Karageorghis 1963a, 594· πρβλ. Robert και Robert 1976, 751a, και Pouilloux *et al.* 1987, 53, αρ. 112.

³¹⁷ Mitford και Nicolaou 1974, 6.

³¹⁸ Mitford και Nicolaou 1974, αρ. 12.

³¹⁹ Mitford και Nicolaou 1974, αρ. 28.

³²⁰ Jeffery 1926, 16· Mitford και Nicolaou 1974, 137.

³²¹ Η αρχική ερμηνεία που αφορούσε την ίδρυση του Κτιρίου από Φοίνικες αποίκους τον 9^ο αιώνα π.Χ. (Hill 1940, 103· Gjerstad 1948, 436-439) καταρρίφθηκε από τα αποτελέσματα των ανασκαφών του Τμήματος Αρχαιοτήτων, που έφεραν στο φως τα προγενέστερα στρώματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (Karageorghis 1976· Karageorghis και Demas 1985, 3-4).

John Myres το 1894 και το 1913 στο λόφο της Παμπούλας³²². Περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα άρχισε η συστηματική σύληση της νεκρόπολης με πρωτεργάτη τον Luigi Palma di Cesnola³²³. Οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές ξεκίνησαν το 1929 από τη Σουηδική Αποστολή, υπό τη διεύθυνση του Einar Gjestard³²⁴.

Το 1959 το Τμήμα Αρχαιοτήτων, υπό τη διεύθυνση του Βάσου Καραγιώργη, ξεκίνησε ανασκαφές στην τοποθεσία *Καθαρή*³²⁵. Οι ανασκαφές επικεντρώθηκαν σε δύο τομείς: σε μικρής έκτασης χώρο κοντά στην εκκλησία της Χρυσοπολίτισσας (Περιοχή I) και σε μικρή απόσταση στα βορειοανατολικά, στην τοποθεσία *Καθαρή* (Περιοχή II). Ως Περιοχή III ορίστηκε το οικόπεδο κοντά στη *Χρυσοπολίτισσα*, το οποίο δεν έτυχε συστηματικής ανασκαφής, και ως Περιοχή IV το οικόπεδο βορειοανατολικά της τοποθεσίας *Παμπούλα*. Μετά την τουρκική εισβολή του 1974, η Γαλλική Αποστολή του Πανεπιστημίου της Λυών, που μέχρι τότε διενεργούσε ανασκαφές στη Σαλαμίνα, δραστηριοποιήθηκε στην περιοχή της Παμπούλας, όπου οι ανασκαφές συνεχίζονται μέχρι σήμερα³²⁶.

2.4.2.1. Βαλανείο (τεμάχιο 379)

Γενική περιγραφή

Οι σωστικές ανασκαφές, που πραγματοποιήθηκαν το 1959 στην τοποθεσία *Χρυσοπολίτισσα* (Περιοχή III), έφεραν στο φως ένα βαλανείο. Δυστυχώς, ο χώρος όπου βρέθηκε το βαλανείο διατηρείται σε πολύ κακή κατάσταση (Εικ. 49). Ως εκ τούτου, οι πληροφορίες προέρχονται από τις ετήσιες αρχαιολογικές εκθέσεις του ανασκαφέα, καθώς η επιτόπια έρευνα δεν πέτυχε να δώσει περισσότερα στοιχεία. Επιπρόσθετα, τα συνευρήματα δεν συμβάλλουν στην περαιτέρω ερμηνεία του χώρου ή στον καθορισμό μιας πιο

---

³²² Myres 1897· Myres 1947.

³²³ Nikolaou 1976, 39· Cesnola 1877, 46.

³²⁴ Gjerstad 1948.

³²⁵ Nicolaou 1976.

³²⁶ Yon 1985α.

ασφαλούς χρονολόγησης³²⁷. Με βάση τη μελέτη του κεραμικού συνόλου που βρέθηκε, ο ανασκαφέας πρότεινε γενική χρονολόγηση του λουτρού στην Ελληνιστική περίοδο³²⁸.

Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, το βαλανείο αποτελούνταν από δύο θόλους για λούσιμο και διέθετε υπόκαυστο³²⁹ (Εικ. 50). Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι δημοσιευμένες πληροφορίες είναι λιγοστές και σε σχέση με την υποτιθέμενη ύπαρξη ενός υποκαύστου, δεν υπάρχουν καθόλου στοιχεία πέραν από την αναφορά του ανασκαφέα σ' αυτό. Ο Καραγιώργης αναφέρει ότι το βαλανείο πιθανότατα να αποτελούσε μέρος μιας ιδιωτικής έπαυλης και οι δύο θόλοι να χρησιμοποιούνταν ξεχωριστά, ο ένας από άνδρες και ο άλλος από γυναίκες³³⁰. Εντούτοις, οι αρχαιολογικές μαρτυρίες φαίνεται να οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, τουλάχιστον στο σημείο που αναφέρει ο ανασκαφέας σώζεται ένα βαλανείο που αποτελούνταν από ένα μόνο θόλο και ένα προσαρτημένο σε αυτόν ορθογώνιο μάλλον δωμάτιο με πυέλους³³¹.

Ο σωζόμενος θόλος διέθετε εννέα πυέλους χωρίς οπές αποστράγγισης (Εικ. 51). Οι πύελοι καλύπτονταν από παχύ στρώμα καλής ποιότητας υδραυλικού κονιάματος, αλλά μόνο το κάτω μέρος τους φαίνεται να διασώθηκε κατά την ανασκαφή, ενώ η πλάτη του καθίσματος είχε ήδη χαθεί³³². Σύμφωνα πάντα με τον ανασκαφέα, οι πύελοι ήταν 0,96 μ. σε μήκος και 0,54 μ. σε πλάτος στο κατώτερο μέρος τους, και 0,64 μ. η πλάτη του καθίσματος³³³. Η εξωτερική διάμετρος του θόλου (9,72 μ.) υποδηλοί ότι πιθανότατα να μπορούσε να χωρέσει 26-28 πυέλους³³⁴.

Ο χαμηλός κιονίσκος (διαμ. 0,65 μ., ύψος 0,41 μ.), που βρέθηκε στο μέσο του δωματίου, πιθανότατα αποτελούσε μέρος λίθινου κίονα που χρησίμευε για τη στήριξη ξύλινου στελέχους, στην εσοχή που βρίσκεται στο πάνω μέρος του κίονα, και τη συγκράτηση της οροφής του θόλου³³⁵. Μια δεύτερη πιθανή ερμηνεία είναι για στήριξη συσκευής θέρμανσης ή δοχείου για νερό. Από το δεύτερο δωμάτιο, μάλλον ορθογώνιου

³²⁷ Τα περισσότερα νομίσματα που εντοπίστηκαν στην Περιοχή III χρονολογούνται από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. (Karageorghis 2005, 107).

³²⁸ Karageorghis 1960β, 510· Karageorghis 1966α, 365· Nicolaou 1976, 152, αρ. 15.

³²⁹ Karageorghis 1960α, 286· Karageorghis 1960β, 510· Karageorghis 1966α, 365.

³³⁰ Karageorghis 1966α, 365· Karageorghis 2005, 3.

³³¹ Τοπογραφικό σχέδιο Λάρνακας, τεμάχιο 379, Block H, Sheet XL.56.6.III.

³³² Karageorghis 2005, 101.

³³³ Karageorghis 2005, 101.

³³⁴ Trümper 2009, 164, πιν. 2.

³³⁵ Karageorghis 1966α, 364-365· Karageorghis 2005, 101-102.

σχήματος, σώζονταν μόνο δύο πύελοι (0,88 μ. μήκος) παρόμοιοι με αυτούς που βρέθηκαν στο θόλο³³⁶.

2.4.2.2. Βαλανείο (τεμάχιο 417)

Γενική περιγραφή

Το 1959, μια σωστική ανασκαφή αποκάλυψε στην ίδια τοποθεσία (*Χρυσοπολίτισσα*) ένα κυκλικό ψηφιδωτό (διαμ. 4 μ.)³³⁷, το οποίο ανασκάφηκε το 1962 (Εικ. 52). Σύμφωνα με τον Καραγιώργη, το ψηφιδωτό δάπεδο βρέθηκε σε ένα παρακείμενο τεμάχιο (417, Sheet XL.56.6.III) στο ίδιο βάθος που βρέθηκε και ο θόλος (Εικ. 53). Με στόχο να επιτραπεί στον ιδιοκτήτη του οικοπέδου να κτίσει το σπίτι του, το ψηφιδωτό μετακινήθηκε και σήμερα εκτίθεται στην αυλή του Επαρχιακού Μουσείου της Λάρνακας (Εικ. 54).

Το ψηφιδωτό αποτελείται από λευκές και μαύρες τετράγωνες ψηφίδες. Ο Μιχαηλίδης υποστηρίζει ότι πρόκειται για το πρωιμότερο γνωστό κυπριακό ψηφιδωτό που χρησιμοποιεί πραγματικές ψηφίδες μαζί με ακανόνιστες³³⁸. Στο ψηφιδωτό κυριαρχεί το λευκό φόντο, πάνω στο οποίο διαγράφονται γεωμετρικά μοτίβα με γιρλάντες και φυτικό διάκοσμο. Σύμφωνα με τον Μιχαηλίδη, η διχρωμία που χαρακτηρίζει το ψηφιδωτό σε συνδυασμό με την επιλογή των διακοσμητικών μοτίβων προδίδει την πρώιμη χρονολόγηση του ψηφιδωτού, το οποίο αποτελεί σημαντικό παράδειγμα από μια περίοδο που ελάχιστα αντιπροσωπεύεται στην Κύπρο³³⁹.

Το κυκλικό σχήμα του ψηφιδωτού και η επιλογή των μοτίβων είναι χαρακτηριστικά στη διακόσμηση των ελληνιστικών βαλανείων³⁴⁰. Η υπόθεση επιβεβαιώνεται με την παρουσία ανοίγματος στο σημείο όπου πιθανότατα θα ήταν η είσοδος του θόλου (c. 1,20-1,50 μ. πλάτος). Θα πρέπει να τονιστεί ότι το ψηφιδωτό δεν ανήκε στον προαναφερθέντα θόλο, αλλά αποτελούσε τμήμα ενός δεύτερου ξεχωριστού συγκροτήματος. Σύμφωνα με

³³⁶ Karageorghis 2005, 101.

³³⁷ Karageorghis 1959, 285, εικ. 64· Karageorghis 1960β, εικ. 5· Karageorghis 1966α, 363-365.

³³⁸ Michaelides 1992, 16-17· Nikolaou 1984, 219-225.

³³⁹ Michaelides 1992, 16-17· Karageorghis 1960α, 286· ARDAC 1965, 10· Karageorghis 1966α, 362, εικ. 121a και 121b.

³⁴⁰ Για παραδείγματα στη Διόσπολη (Αίγυπτος) και στην Κόρινθο (Ελλάδα), βλ. Guimier-Sorbets 2009, εικ. 1-6.

την εκτίμηση των Fournet *et al.*, ο θόλος θα είχε διάμετρο περίπου 5,80-6,00 μ. και θα μπορούσε να χωρέσει περίπου 37 πυέλους (c. 1,00 μ. πλάτος)³⁴¹ (Εικ. 55).

Ερμηνεία

Ο G.R.H. Wright στην περιγραφή του λουτρού αναφέρει ότι «το ψηφιδωτό αυτό κάλυπτε το θόλο ενός βαλανείου που συνέχισε να χρησιμοποιείται και στη ρωμαϊκή περίοδο»³⁴², χωρίς να διευκρινίζει για ποιο θόλο επρόκειτο. Αν και η παρουσία δύο θόλων ήταν συνηθισμένη στο σχεδιασμό των βαλανείων, στην περίπτωση του Κιτίου ο θόλος με τις πυέλους και ο υποτιθέμενος δεύτερος θόλος, που θα φιλοξενούσε το ψηφιδωτό, δεν φαίνεται να ανήκαν στο ίδιο συγκρότημα. Η απόσταση ανάμεσα στο τεμάχιο που βρέθηκε ο πρώτος θόλος και το ψηφιδωτό είναι αρκετά μεγάλη, γεγονός που δεν θα μπορούσε να δικαιολογήσει την συνύπαρξη των δύο θόλων στο ίδιο οικοδόμημα. Επιπρόσθετα, οι διαστάσεις του δαπέδου του θόλου με τις πυέλους (διαμ. δαπέδου 5,88 μ. και εξωτερικού θόλου 9,72) θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν το ψηφιδωτό και τις πυέλους, αλλά θα υπήρχε μεγάλο κενό ανάμεσά τους. Εικάζεται, επομένως, ότι το ψηφιδωτό προήλθε από έναν ξεχωριστό θόλο, που ανήκε στο βαλανείο (τεμ. 417) το οποίο δεν σώζεται σήμερα.

Όπως ήδη αναφέραμε, το σύνολο της κεραμικής που προήλθε από το τεμάχιο 379 ανήκει στην Ελληνιστική περίοδο. Ο ανασκαφέας, αναφερόμενος στη χρονολόγηση που προσέδωσε στο ψηφιδωτό, μεταξύ του 1^{ου} αιώνα π.Χ. και 1^{ου} αιώνα μ.Χ.³⁴³, φαίνεται να τοποθέτησε τη χρονολόγηση του βαλανείου στην ίδια περίοδο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η προτεινόμενη χρονολόγηση χρήζει περαιτέρω τεκμηρίωσης λαμβάνοντας υπόψη ότι η γνώση μας για τα κυπριακά ψηφιδωτά της ύστερης Ελληνιστικής και των αρχών της Ρωμαϊκής περιόδου είναι πολύ φτωχή όσον αφορά την Κύπρο. Στην περίπτωση που το ψηφιδωτό δεν ανήκει στο ίδιο το λουτρό, που είναι κατά την άποψή μου το πιο πιθανό³⁴⁴, μια πρωιμότερη χρονολόγηση θα πρέπει να δοθεί. Συγκρίνοντας το με παρόμοια παραδείγματα λουτρών και λαμβάνοντας υπόψη τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που το

³⁴¹ Fournet *et al.* 2013, 304, αρ. κατ. 34.

³⁴² Wright 1992, 289-290.

³⁴³ Karageorghis 2005, 101.

³⁴⁴ Επιβεβαιώνεται και από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες που λήφθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, βλ. Εικ. 36, 37 και 38.

συνθέτουν, και του υποτιθέμενου υποκαύστου, θα τοποθετούνταν καλύτερα γύρω στα τέλη του 3^{ου} με αρχές του 2^{ου} αιώνα π.Χ.³⁴⁵.

Στην περίπτωση που το βαλανείο (379) όντως διέθετε υπόκαυστο θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί ως *εφιδρωτήριο* και όχι μόνο για ψυχρό λούσιμο, αν και συνήθως τέτοιου είδους εφιδρωτήρια απαντώνται σε θόλους μικρότερης διαμέτρου³⁴⁶. Ο θόλος σε αυτή την περίπτωση θα θερμαινόταν από έναν ή περισσότερους αγωγούς, που περνούσαν κάτω από το δάπεδο και μετέφεραν τη θερμότητα από το σημείο καύσης (κάμινος). Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν βρέθηκαν καθόλου στοιχεία σε σχέση με την πιθανή ύπαρξη κλιβάνου. Επομένως, είναι παρακινδυνευμένο να αναφερόμαστε στην ύπαρξη υπόκαυστου συστήματος.

Αμφιλεγόμενη είναι και η χρήση του ορθογώνιου δωματίου, δίπλα από το θόλο. Αν ο θόλος χρησιμοποιείτο για το καθαυτό λούσιμο, το ορθογώνιο δωμάτιο θα χρησίμευε πιθανότατα ως δωμάτιο εφίδρωσης. Η έρευνα που πραγματοποίησε η Monika Trümper για τα ελληνιστικά λουτρά και τη μέθοδο θέρμανσής τους, φανερώνει ότι ο συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός τύπος (θόλου και ορθογώνιου δωματίου) συναντάται συνήθως στην ανατολική Μεσόγειο³⁴⁷.

2.4.3. Αμαθούντα - Ιστορία της έρευνας

Η αρχαία πόλη της Αμαθούντας βρίσκεται στα νότια παράλια της Κύπρου, 7 περίπου χιλιόμετρα ανατολικά της σημερινής πόλης της Λεμεσού. Η πόλη της Αμαθούντας ιδρύθηκε στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, αλλά η κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή απαντάται ήδη από τα Νεολιθικά χρόνια και συνεχίζει μέχρι και τους Παλαιοχριστιανικούς χρόνους³⁴⁸. Στο λόφο της ακρόπολης της Αμαθούντας βρίσκεται το θρησκευτικό και διοικητικό κέντρο της Κυπρο-Αρχαϊκής και Κυπρο-Κλασικής πολιτείας³⁴⁹.

---

³⁴⁵ Για παραδείγματα βαλανείων με υπόκαυστο, βλ. Καυλωνία, Γέλα, Μέγαρο Υβλαία, Μοργαντίνη, Συρακούσες, Ελέα, Γόρτυνα (Αρκαδίας), Ολυμπία. Επίσης Trümper 2009, 166, πιν. 4· Fournet *et al.* 2013, αρ. κατ. 1-9· Greco και Di Nicuolo 2013.

³⁴⁶ Οι πρωιμότερες εφαρμογές τέτοιων αγωγών θέρμανσης απαντώνται σε θόλους μικρότερης διαμέτρου, όπως της Ολυμπίας (μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.) και της Γόρτυνας Αρκαδίας (πρώτο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.).

³⁴⁷ Trümper 2009, 143-144· Βλ. επίσης Ginouvès 1962, 191-198· Fournet *et al.* 2013, αρ. κατ. 2.

³⁴⁸ Aupert 1997· Hermary 1999, 55-56· Hermary και Iacovou 1999· Iacovou 2002.

³⁴⁹ Hermary 1993.

Κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους η πόλη θα ανακάμψει προσωρινά την εποχή των Αντωνίων και των Σεβήρων και θα συνεχίσει να κατοικείται μέχρι την Παλαιοχριστιανική περίοδο. Παρόλο που η πόλη επέζησε των πρώτων αραβικών επιδρομών, στα μέσα του 7^{ου} αιώνα, φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε οριστικά περί τα τέλη του ίδιου αιώνα³⁵⁰.

Κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ο χώρος ανασκάφηκε με μη συστηματικό τρόπο από τον Melchior de Vogüé και στη συνέχεια τον Luigi Palma di Cesnola. Αποτέλεσμα των ενεργειών τους ήταν η εξαγωγή σημαντικών αρχαιολογικών ευρημάτων στο Μουσείο του Λούβρου και στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης. Η πρώτη επιστημονική αρχαιολογική έρευνα πραγματοποιήθηκε από το Βρετανικό Μουσείο, το 1893-1894, με την ανασκαφή και δημοσίευση 312 τάφων³⁵¹. Το 1930, η Σουηδική Αποστολή ανέσκαψε και δημοσίευσε νεκροταφεία στα βόρεια, στα δυτικά και στα ανατολικά της ακρόπολης³⁵².

Το 1960, το Τμήμα Αρχαιοτήτων ξεκίνησε τη συστηματική ανασκαφή της αγοράς και της περιοχής που βρίσκεται στα δυτικά, όπου αποκαλύφθηκε συγκρότημα διοικητικών κτιρίων και οικιών, που χρονολογούνται από τη Ρωμαϊκή έως και την Παλαιοχριστιανική περίοδο³⁵³, καθώς και πέντε παλαιοχριστιανικές βασιλικές³⁵⁴.

Από το 1975 μέχρι σήμερα, παράλληλα με το Τμήμα Αρχαιοτήτων, η Γαλλική Σχολή Αθηνών ανέλαβε³⁵⁵ τη διεπιστημονική διερεύνηση της ακρόπολης αποκαλύπτοντας το ιερό στην κορυφή (το τέμενος και το ναό της Αφροδίτης)³⁵⁶, τη βασιλική³⁵⁷ και το βασιλικό διοικητικό κέντρο³⁵⁸, που αναφέραμε πιο πάνω. Η ίδια αποστολή ανέλαβε επίσης την υποβρύχια εξερεύνηση του εξωτερικού λιμανιού και διενήργησε επιφανειακή επισκόπηση σε μεγάλη έκταση βορείως της πόλης με στόχο την καταγραφή πιθανής ανθρώπινης κατοίκησης. Στα ανατολικά και δυτικά της πόλης αποκαλύφθηκαν από τη Γαλλική Αποστολή εκτενείς νεκροπόλεις με λαξευτούς τάφους, που χρονολογούνται από

---

³⁵⁰ Aupert 2000, 17-37.

³⁵¹ Murray, Smith και Walters 1900, 87-126.

³⁵² Gjerstad *et al.* 1935, 1-141.

³⁵³ Tytgat 1989· Aupert και Tytgat 1984.

³⁵⁴ Aupert 1996β.

³⁵⁵ Aupert 1980, 217-231· Hermary 1980, 231-238· Hermary 1984, 265-277.

³⁵⁶ Fourier και Hermary 2006.

³⁵⁷ Pralong 1994.

³⁵⁸ Petit 1991.

τη Γεωμετρική μέχρι και την Παλαιοχριστιανική περίοδο, και έφεραν στο φως σημαντικά ευρήματα κατοίκησης στην περιοχή³⁵⁹.

Δυστυχώς η Αμαθούντα επηρεάστηκε τόσο από φυσικούς όσο και τεχνητούς παράγοντες με αποτέλεσμα να γνωρίζουμε αποσπασματικά την τοπογραφία της πόλης. Πέραν από την αλληπάλληλη σύληση και την έντονη τουριστική ανάπτυξη του χώρου, η αλλαγή στη στάθμη της θάλασσας, καθώς και η επαναχρησιμοποίηση των δομικών υλικών (κυρίως για την κατασκευή της διώρυγας του Σουέζ) συντέιναν σε μεγάλο βαθμό στην καταστροφή της αρχαίας πόλης³⁶⁰.

Παρακάτω θα εξεταστούν δύο λουτρικές εγκαταστάσεις: ένα ελληνιστικό βαλανείο και ένα ρωμαϊκό λουτρό στην αγορά.

2.4.3.1. Βαλανείο στην αγορά

Γενική περιγραφή

Η συστηματική ανασκαφή της αγοράς πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1977-1991 από το Τμήμα Αρχαιοτήτων υπό τη διεύθυνση του Μιχάλη Λουλλουπή (Εικ. 56). Από το 2000 μέχρι σήμερα, τη μελέτη και δημοσίευση του χώρου ανέλαβε η Γαλλική Σχολή Αθηνών³⁶¹. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως ένα βαλανείο, νοτίως της αγοράς, που χρονολογείται στην Ελληνιστική περίοδο και φαίνεται να εμφανίζει δύο φάσεις (α' φάση: τέλη 4^{ου}/αρχές 3^{ου} αι. π.Χ., β' φάση: 2^{ος} αι. π.Χ.)³⁶². Το βαλανείο αποτελείται από θόλο και προσαρτημένα σ' αυτόν δωμάτια. Καλύπτει έκταση περίπου 450 τετραγωνικών μέτρων (Εικ. 57).

Το λούσιμο πραγματοποιούνταν στο θόλο (διαμ. 8,65 μ.), ο οποίος θα μπορούσε να χωρέσει στην περιφέρειά του 30-32 πυέλους. Το σύνολο των πυέλων χωρίζεται σε τέσσερις

---

³⁵⁹ Aupert 2000, 11-37.

³⁶⁰ Bousquet και Réchoux 1984, 119-146· Réchoux 1996, 9-12· Réchoux 2000, 11-14. Για περισσότερες λεπτομέρειες όσον αφορά την ιστορία των ανασκαφών και την τοπογραφία, βλ. Hellmann και Tytgat 1984· Aupert 1996α, 13-15· Hermary 2006, 5-13.

³⁶¹ Η διεπιστημονική ομάδα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών που πραγματοποιεί τις ανασκαφές στο χώρο αποτελείται από τους Jean-Paul Prête, Isabelle Tassignon, Tony Kozelj και Manuela Wurch-Közelj. Για τα δημοσιευμένα πορίσματα των ανασκαφών, βλ. Prête *et al.* 2002· Prête *et al.* 2003· Prête *et al.* 2004-2005· Prête 2007.

³⁶² Papageorgiou 1991, 818· Aupert 2000, 39-40· Prête 2004, 20, 27 και 30-31.

ομάδες, καθεμιά από τις οποίες διέθετε αρχικά οκτώ πυέλους (Εικ. 58). Εικάζεται ότι ένας ή δύο πύελοι από το βορειοανατολικό και βορειοδυτικό τμήμα θα αφαιρούνταν για να εξασφαλιστεί η πρόσβαση στο χώρο μέσω μιας εισόδου στα βόρεια. Μόνο δύο ομάδες πυέλων σώζονται σήμερα, αυτές στο νοτιοανατολικό και νοτιοδυτικό τμήμα του θόλου. Το βορειοανατολικό τμήμα έχει εξολοκλήρου καταστραφεί, ενώ από το νοτιοδυτικό τμήμα σώζεται αριθμός πυέλων σε κακή κατάσταση. Οι πύελοι είναι στενόμακρες (1,10-1,15 × 0,58-0,62 μ.)³⁶³ χωρίς οπή για αποστράγγιση. Χωρίζονται μεταξύ τους από χαμηλά διαχωριστικά. Σε κάποια μεταγενέστερη φάση πέντε πύελοι, που βρίσκονταν στο νοτιοδυτικό τμήμα του θόλου, αντικαταστάθηκαν από δύο ασαμίνθους, χωρίς κάθισμα, που προορίζονταν για ατομική εμβάπτιση (Εικ. 59). Οι ασάμινθοι είναι φτιαγμένες από κονίαμα αναμεμειγμένο με πέτρες και επικαλύπτονται με χοντρό υδραυλικό κονίαμα, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά. Στην επιμήκη πλευρά τους διαθέτουν οπή αποστράγγισης.

Στο κέντρο του θόλου σώζονται τα θεμέλια τετράγωνης κατασκευής από τέσσερις μακρόστενους πελεκητούς λίθους (1,04 × 1,00 μ. εξωτερικά, 0,55 × 0,62 μ. εσωτερικά)³⁶⁴. Η κατασκευή χρησίμευσε, μάλλον, ως εστία για τη θέρμανση νερού σε λέβητα ή ως μαγκάλι για τη θέρμανση του χώρου³⁶⁵.

Η χρήση των τεσσάρων δωματίων που βρίσκονται στο βόρειο τμήμα του θόλου δεν είναι μέχρι στιγμής ξεκάθαρη λόγω ελλিপών αρχαιολογικών τεκμηρίων³⁶⁶. Το μικρό δωμάτιο (c. 6,50 × 2,00 μ.) στο δυτικό άκρο (A/s) εξυπηρετούσε ως χώρος υπηρεσίας, αποθηκευτικός χώρος ή ακόμη και ως αποδυτήριο. Το δωμάτιο (c. 4,50 × 3,50 μ.), που βρίσκεται στο κέντρο (A), θα μπορούσε επίσης να χρησιμεύσει ως αποδυτήριο ή ως χώρος για στέγνωμα μετά το λούσιμο. Το δωμάτιο (c. 6,50 × 3,60 μ.) στο ανατολικό άκρο (U) ενδεχομένως να λειτουργούσε ως *αλειπήριον (unctorium)*, στην περίπτωση που πραγματοποιούνταν κάποιου είδους άσκηση στο χώρο, ή απλά για εντριβές. Ο μακρόστενος χώρος ανάμεσα στο θόλο και το δυτικό δωμάτιο (c. 6,20 × 1,10 μ.) αποτελούσε πιθανότατα διάδρομο, ο οποίος οδηγούσε στα παρακείμενα δωμάτια. Το

---

³⁶³ Prête 2004, 25

³⁶⁴ Fournet *et al.* 2013, αρ. κατ. 32.

³⁶⁵ Βλ. για παράδειγμα το λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα στην Κυρήνη. Για εκτενέστερη αναφορά στα ελληνιστικά λουτρά της Κυρήνης, βλ. Yegül 1992, 25-26.

³⁶⁶ Η αρχική ερμηνεία που δόθηκε στα δωμάτια αυτά ως «water reservoirs» οφειλόταν πιθανότατα στο γεγονός ότι ήταν επενδυμένα με υδατοστεγές κονίαμα (ARDAC 1990, 49· Papageorghiou 1991, 818). Κάτι τέτοιο βέβαια έχει από νωρίς απορριφθεί αφού φάνηκε ότι τα δωμάτια διαθέτουν είσοδο με κατώφλι.

κατόφλι στα δυτικά του θόλου φαίνεται να μαρτυρεί την ύπαρξη ενός ακόμη δωματίου (c. 2,70 × 9,10 μ.). Αντίστοιχο δωμάτιο, το οποίο δεν έχει ανασκαφεί, θα πρέπει να υπήρχε και στα ανατολικά του θόλου³⁶⁷.

Ενδιαφέρον προκαλεί ο επιμήκης χώρος (38 × 7 μ.) βορείως των δωματίων, που είναι προσαρτημένα στο θόλο. Ως αποτέλεσμα της απουσίας επαρκών αρχαιολογικών και επιγραφικών μαρτυριών, ο χώρος αυτός δεν μπορούσε να ταυτιστεί με ακρίβεια. Μέχρι πρόσφατα ερμηνευόταν είτε ως χώρος εξάσκησης (*δρόμος*), είτε ως διάδρομος μέσω του οποίου οι λουόμενοι προχωρούσαν στα διαδοχικά δωμάτια του λουτρού³⁶⁸. Οι πρόσφατες ανασκαφές της Γαλλικής Αποστολής προτείνουν μια νέα ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία ο επιμήκης χώρος ταυτίζεται με απλή στοά ή τη νότια στοά της αγοράς³⁶⁹, και αποτελείται από δεκατρείς κολώνες και μνημειώδη πύλη στο πίσω μέρος (βλ. Εικ. 56). Οι ανασκαφές στην εν λόγω περιοχή αποκάλυψαν εννέα ασβεστολιθικούς σπόνδυλους, παρόμοιας διαμέτρου, παρατεταγμένους ο ένας δίπλα στον άλλο³⁷⁰. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, οι σπόνδυλοι που αποτελούσαν αρχικά μέρος της στοάς καταστράφηκαν από κάποιο σεισμό και αφέθηκαν *in situ*³⁷¹, και βάσει της λείας επιφάνειας και της ραβδωτής διακόσμησης που τους χαρακτηρίζουν, δίνουν ένα *terminus ante quem* στον πρώιμο 2^ο αιώνα π.Χ.³⁷².

Η ύπαρξη της στοάς μαρτυρείται επίσης σε επιγραφή που χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ., η οποία εντοπίστηκε στην περιοχή της Λεμεσού (πιθανότατα το Κούριο ή την Αμαθούντα) και σήμερα βρίσκεται στο Επαρχιακό Μουσείο Λεμεσού³⁷³:

[Υ]πὲρ Βασιλέως Πτολεμαίου καὶ | Βασιλίσσης Κλεοπάτρας Θεῶν | Φιλομητόρων καὶ τῶν
τέκνων | αὐτῶν τὸ θύρωμα καὶ τῆς στοᾶς | τῆς προσκειμένης τῇ διπλῇ | ἐπικίονας δεκατρεῖς |
Ὀνησικράτης Ὀνησικράτους | γυμνασιάρχῶν

Σύμφωνα με την επιγραφή, ο Ονησικράτης, γιος του Ονησικράτη, γυμνασάρχος, αφιέρωσε στον Πτολεμαίο και την Κλεοπάτρα, Θεούς Φιλομήτορες, και στην οικογένειά

³⁶⁷ Fournet *et al.* 2013, αρ. κατ. 32.

³⁶⁸ Aupert 2000, 39-40· Prête 2004, 49-50.

³⁶⁹ Prête *et al.* 2002, 564-568· Prête *et al.* 2003, 536· Prête 2007, 122-128· Aupert 2009, 28-32. Σύμφωνα με τη νέα ερμηνεία η στοά βρίσκεται απέναντι (ή δίπλα) από την υποτιθέμενη διπλή στοά της αγοράς. Για αναλυτικότερη περιγραφή της διπλής στοάς (3^{ου} αι. π.Χ.), βλ. Prête *et al.* 2002, 558-564· Prête 2007, 117-121.

³⁷⁰ Prête *et al.* 2002, 564-565· Prête 2007, 122-126.

³⁷¹ Ανάμεσα στα ευρήματα βρέθηκε επιστόλιο δωρικού τύπου και στρωτήρες, που χρονολογούνται κυρίως πριν τη Ρωμαϊκή περίοδο (Prête *et al.* 2002, 564-566).

³⁷² Prête *et al.* 2002, 564-565· Prête 2007, 117-121.

³⁷³ Mitford 1961, 112-113.

τους, το *θύρωμα* και δεκατρία κιονόκρανα (*έπικίονας*) της στοάς, που βρίσκονται απέναντι (ή κοντά) από τη διπλή στοά. Βάσει της επιγραφής δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε την ύπαρξη της στοάς και κυρίως την εγγύτητά της σε μια άλλη διπλή στοά. Οι ανασκαφείς προτείνουν ότι η επιγραφή αναφέρεται ακριβώς σε αυτόν τον επιμήκη χώρο, που εφάπτεται του βαλανείου στα βόρεια, και ότι πράγματι πρόκειται για στοά και όχι δρόμο που είχε μέχρι στιγμής ταυτιστεί.

Η αναφορά στο γυμνασίαρχο είναι εξίσου σημαντική, καθώς υποδηλοί την πιθανή ύπαρξη γυμνασίου. Σύμφωνα με τον Prête, η παρουσία βαλανείου δίπλα από μια στοά γυμνασίου, όπως πιθανόν να είναι η περίπτωση της Αμαθούντας, είναι ευρέως διαδεδομένη στον ελληνικό χώρο³⁷⁴. Τέλος, τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κοντά στο δυτικό άκρο της στοάς, καθώς και το μνημειώδες πέρασμα που βρέθηκε στο πίσω μέρος του (2 μ. πλάτος), θα μπορούσε σύμφωνα με τους ανασκαφείς να ταυτιστεί με το *θύρωμα*, για το οποίο γίνεται αναφορά στην επιγραφή³⁷⁵.

Η εικασία για ύπαρξη γυμνασίου στην Αμαθούντα θα πρέπει να δίδεται με μεγάλη επιφύλαξη, καθώς δεν σώζεται μέχρι στιγμής καμιά αρχαιολογική μαρτυρία, πέραν της επιγραφής, που να μπορεί να υποστηρίξει την υπόθεση αυτή. Θα πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη μας ότι η προέλευση της επιγραφής είναι αδιευκρίνιστη και πολύ πιθανόν να αναφέρεται σε άλλο παρόμοιο οικοδόμημα και όχι σε αυτό της Αμαθούντας.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι η στοά εκτείνεται προς τα δυτικά και τη μη ανασκαμμένη περιοχή ανάμεσα σ' αυτήν και το θόλο. Ο χώρος αυτός θα μπορούσε να φιλοξενήσει ακόμη ένα οικοδόμημα, πιθανότατα ένα δεύτερο θόλο, κάτι που συναντούμε και αλλού³⁷⁶. Γνωρίζοντας ότι πρόκειται για δημόσιο λουτρό, θα ήταν εύλογο να υποθέσουμε ότι η ύπαρξη δύο θόλων θα εξυπηρετούσε ο ένας τους άνδρες και ο άλλος τις γυναίκες.

---

³⁷⁴ Prête *et al.* 2002, 565· Prête 2007, 126-128.

³⁷⁵ Prête *et al.* 2002, 565· Prête 2007, 126.

³⁷⁶ Για παρόμοια παραδείγματα, βλ. τα βαλανεία στο Karnak (Boirak 2009, εικ. 10), στην Taposiris Magna της Αιγύπτου (Fournet και Redon 2009, εικ. 4 και 8).

Διακόσμηση

Το κυκλικό δάπεδο του θόλου (διαμ. 6,37 μ.) δεν παρουσιάζει οποιεσδήποτε ενδείξεις ψηφιδωτής διακόσμησης. Το δάπεδο είναι φτιαγμένο από συμπαγές χώμα και καλύπτεται από υδραυλικό κονίαμα. Αλληπάλληλες επιστρώσεις κονιάματος φαίνεται να πραγματοποιήθηκαν κατά την αρχαιότητα, με σκοπό τη συντήρηση του δαπέδου.

Τα δωμάτια βορείως του θόλου είναι διακοσμημένα με ασπρόμαυρα γεωμετρικά βοτσαλωτά ψηφιδωτά, που χρονολογούνται στην Ελληνιστική περίοδο. Το δωμάτιο στο ανατολικό άκρο (U) κοσμείται από ψηφιδωτό που απεικονίζει δύο λευκούς ρόδακες σε μαύρο φόντο και περιβάλλεται εξωτερικά από λευκή και μαύρη ταινία (Εικ. 60). Οι ρόδακες εναλλάσσονται με ασπρόμαυρα τετράγωνα, το μεν πρώτο από την ένωση τεσσάρων τριγώνων, ενώ το δεύτερο από ζατρίκιο.

Ερμηνεία

Η διαρρύθμιση των πυέλων και λουτήρων, που φαίνεται να έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια του 2^{ου} αιώνα π.Χ. (β' φάση), εντάσσεται σε ένα ευρύτερο φαινόμενο που παρατηρείται στην ανατολική Μεσόγειο και κυρίως στην Αίγυπτο και σε περιοχές που βρίσκονταν υπό την κυριαρχία των Πτολεμαίων³⁷⁷. Πιθανότατα για λόγους υγιεινής ή νέων προτιμήσεων, οι πύελοι αντικαταστάθηκαν από λουτήρες για ατομική εμβάπτιση. Σε παραδείγματα που συναντούμε εκτός Κύπρου, ένα ξεχωριστό δωμάτιο με λουτήρες προστίθεται δίπλα από τον παραδοσιακό θόλο με πύελους³⁷⁸. Στις περιπτώσεις που παρατηρούμε τη νέα αυτή διαρρύθμιση, γύρω στο 2^ο αιώνα π.Χ. συχνά συναντούμε και ταυτόχρονη χρήση ατομικών θερμαινόμενων λουτήρων³⁷⁹. Κανένα όμως στοιχείο στην Αμαθούντα δεν μαρτυρεί τη θέρμανση των λουτήρων ή του δαπέδου την περίοδο αυτή.

³⁷⁷ Fournet και Redon 2009· Trümper 2009, 168, πιν. 5. Για μια παρόμοια διαρρύθμιση, βλ. το λουτρό στην Κυρήνη (Ginouvès 1962, 188-189).

³⁷⁸ Στη Γόρτυνα της Αρκαδίας μαρτυρούνται τρεις λουτήρες, δίπλα από 9 πύελους, δυσανάλογα διευθετημένοι, και η παρουσία τους πιθανότατα να μαρτυρεί διαφορετική προτίμηση στον τρόπο λουσίματος. Χαρακτηριστικά παραδείγματα συναντούμε στα λουτρά της Αιγύπτου (π.χ. Kom en-Negileh, Tell Atrib, Marsa-Matrouh): Trümper 2009, 165, πιν. 3.

³⁷⁹ Trümper 2009, 166, πιν. 4. Βλ. επίσης το λουτρό στην Κυρήνη, όπου ένας λουτήρας αντικατέστησε δύο πύελους (Ginouvès 1962, 188-189, εικ. 106).

Υποθέτουμε, επομένως, ότι το βαλανείο παρουσιάζει δύο χρονολογικές φάσεις. Κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης, από τα τέλη του 4^{ου} μέχρι το 2^ο αιώνα π.Χ., το βαλανείο χρησιμοποιούνταν μόνο για ψυχρό λούσιμο. Σε κάποιο μεταγενέστερο στάδιο φαίνεται ότι προστέθηκαν ταυτόχρονα οι λουτήρες και η κεντρική κατασκευή με στόχο τη δημιουργία ξηρού ατμού. Ενδεχομένως, κατά τη διάρκεια δεύτερης φάσης, το μέγεθος του θόλου περιορίστηκε με την προσθήκη τοίχου, αποκόπτοντας έτσι το βόρειο τμήμα του θόλου. Ενδεχομένως η ενέργεια αυτή οφειλόταν σε οικονομικούς λόγους. Συνεπώς, ο περιορισμένος πλέον χώρος και η στενή είσοδος σ' αυτόν επέτρεπαν πιο εύκολα τη δημιουργία ξηρού αέρα και τη χρήση του χώρου ως *Iacnicum* (δωμάτιο ξηράς εφίδρωσης). Η εγκατάλειψη του βόρειου τμήματος μπορεί να αιτιολογεί και την καταστροφή των πυέλων στο βορειοανατολικό τμήμα του θόλου.

Πότε ακριβώς εγκαταλείφθηκε εντελώς το λουτρό δεν μπορεί να εξακριβωθεί. Η πιθανότητα να συνυπήρχε μαζί με το ρωμαϊκό λουτρό (που θα δούμε αμέσως μετά), κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο θα μπορούσε να υποστηριχθεί λαμβάνοντας υπόψη ότι δεν υπήρχε πρόβλημα όσον αφορά την υδροδότηση της περιοχής, που εξασφαλιζόταν μέσω ενός υδραγωγείου.

2.4.3.2. Λουτρό στην αγορά

Γενική περιγραφή

Οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν στην αγορά της Αμαθούντας υπό τη διεύθυνση του Μιχάλη Λουλλουπή, του Τμήματος Αρχαιοτήτων, έφεραν στο φως λουτρική εγκατάσταση που χρονολογείται στη Ρωμαϊκή περίοδο³⁸⁰. Το λουτρό είναι μικρό σε μέγεθος, αλλά διαθέτει όλα τα βασικά δωμάτια ενός τυπικού λουτρού της αυτοκρατορικής περιόδου (1^{ος}-2^{ος} αι. μ.Χ.). Αποκαλύφθηκε στα ανατολικά της αγοράς και τα αρχιτεκτονικά του κατάλοιπα σώζονται σε ύψος περίπου δύο μέτρων (Εικ. 61). Καταλαμβάνει έκταση περίπου 140 περίπου τετραγωνικών μέτρων και διαθέτει τέσσερα δωμάτια για λούσιμο και μια κάμινο (Εικ. 62). Τα ψυχρά δωμάτια βρίσκονται στην ανατολική πλευρά και τα θερμά στη δυτική, όπως προτείνει ο Βιτρούβιος. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του λουτρού,

³⁸⁰ ARDAC 1988, 47· Karageorghis 1989, 827-828· Aupert 2000, 42-43· Prête 2004, 306-308.

χαρακτηρίζεται από τον *ευθύγραμμο παράλληλο* τύπο, βάσει του οποίου ο λουόμενος προχωρούσε από τα ψυχρά προς τα θερμά δωμάτια και έπειτα ακολουθούσε ανάδρομη πορεία για να εξέλθει από το λουτρό.

Η είσοδος βρίσκεται στα βόρεια και ανοίγει στο πρώτο δωμάτιο, το αποδυτήριο (A) (c. 5,50 × 4,00 μ.). Μεγάλο άνοιγμα (2,80 μ.), που πλαισιώνεται από παραστάδες, οδηγεί στο επόμενο δωμάτιο, το *frigidarium* (F) (c. 5,50 × 4,00 μ.). Δύο ορθογώνιες πισίνες (ανατολική: c. 2,30 × 1,80 μ., δυτική: c. 1,90 × 1,30 μ.) για κρύο λούσιμο (Pi) (c. 1 μ. βάθος) εφάπτονται του νότιου τοίχου του δωματίου. Και οι δύο πισίνες είναι επικαλυμμένες με υδραυλικό κονίαμα και διαθέτουν βαθμίδα, πάνω στην οποία καθόταν ο λουόμενος κατά το λούσιμο (Εικ. 63).

Στα δυτικά, το *frigidarium* οδηγεί σε ένα μικρό (γωνιακό) δωμάτιο, το *tepidarium* ή *sudatorium* (T) (c. 3,60 × 2,20 μ.) το οποίο χρησιμοποιούνταν μάλλον ως χώρος για ελαφριά εφίδρωση. Οι ενδείξεις, που είναι ακόμα ορατές κατά χώραν, μαρτυρούν ότι το δωμάτιο θερμαινόταν μέσω των τοίχων με τη χρήση πηνίων και κεραμικών πλακών (βλ. 3.4.3). Το *tepidarium/sudatorium* εξυπηρετούσε επίσης ως ενδιάμεση περιοχή πριν την είσοδο στο πιο θερμό δωμάτιο, το *caldarium*. Το *caldarium* (C) (c. 2,80 × 2,70 μ.) θερμαινόταν μέσω του υποκαύστου και των τοίχων, επίσης με την εφαρμογή πηνίων και κεραμικών πλακών. Μια κόγχη (άνοιγμα χορδής c. 2,30 μ.) στο ανατολικό μέρος του δωματίου χρησίμευε πιθανότατα για την τοποθέτηση μεγάλης λεκάνης (*labrum*) (Lb), που θα γέμιζε με νερό και θα πρόσφερε δροσιά στους λουόμενους (Εικ. 64).

Στο βόρειο τοίχο του *caldarium* σώζεται ορθογώνια δεξαμενή για ομαδικό λούσιμο (Al) με ζεστό νερό (*alveus*) (c. 2,50 × 0,80 μ.) και αμέσως στο βορειότερο τμήμα η κάμιнос (Pr). Η δεξαμενή ήταν τοποθετημένη ακριβώς πάνω από την κάμινο για να απορροφά τη μεγαλύτερη δυνατή θερμότητα. Είναι επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα και διαθέτει οπή αποστράγγισης. Η τοιχοποιία της φανερώνει ότι πρέπει να δέχθηκε κάποια ανοικοδόμηση στην εξωτερική της πλευρά, η οποία δεν φαίνεται να ακολουθεί το σύστημα που εμφανίζεται στην τοιχοδομία του υπόλοιπου λουτρού (Κεφ. III).

Διακόσμηση

Το λουτρό δεν διασώζει ψηφιδωτή διακόσμηση. Τα δάπεδα του *tepidarium* και του *caldarium* κοσμούνταν από μαρμαροθετήματα μερικά από τα οποία βρίσκονται ακόμη κατά χώραν. Και στα δύο δωμάτια σώζεται σε χαμηλό ύψος (0,30 μ.) η ορθομαρμάρωση που κοσμούσε τους τοίχους των δωματίων.

Ερμηνεία

Το λουτρό, παρότι μικρό σε μέγεθος, αποτελεί ένα ολοκληρωμένο λουτρικό οικοδόμημα σε ότι αφορά τον τρόπο κατασκευής και θέρμανσής του. Αν και ο ανασκαφέας δεν έχει δώσει συγκεκριμένη χρονολόγηση στο λουτρό, τυπολογικά θα μπορούσαμε να το τοποθετήσουμε γύρω στον 1^ο-2^ο αιώνα μ.Χ. Η τοποθεσία του δίπλα από την αγορά μαρτυρεί το δημόσιό του χαρακτήρα και χρήση, παρά το μικρό του μέγεθος. Θα υποθέταμε ότι ο αριθμός των ατόμων που θα μπορούσε να εξυπηρετήσει ταυτόχρονα δεν θα ξεπερνούσε τα 15-20 άτομα. Δεν γνωρίζουμε αν οι λόγοι, που οδήγησαν στην κατασκευή ενός τόσο μικρού λουτρού δίπλα από την αγορά, ήταν οικονομικοί ή οφείλονταν σε άλλου είδους περιορισμούς (μη διαθέσιμος χώρος κλπ). Μια πιθανή εξήγηση θα μπορούσε να δοθεί από την παρουσία του βαλανείου στο χώρο και την πιθανή συνέχιση χρήσης του κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Στην περίπτωση που το βαλανείο είχε μετατραπεί σε *laconicum*, θα είχε τη δυνατότητα να φιλοξενήσει και αυτό γύρω στα 15 άτομα, ανάλογο δηλαδή αριθμό με αυτό του ρωμαϊκού λουτρού.

2.4.4. Κούριο – Ιστορία της έρευνας

Ο λόφος του Κουρίου, που συχνά αναφέρεται ως «ακρόπολη»³⁸¹, βρίσκεται 17 περίπου χιλιόμετρα δυτικά της σημερινής πόλης της Λεμεσού και σε απόσταση ενάμιση χιλιομέτρου από τη θάλασσα. Μαρτυρίες για κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή του Κουρίου συναντούμε από τη Νεολιθική περίοδο μέχρι και τους ύστερους Βυζαντινούς χρόνους. Εικάζεται ότι στο λόφο βρισκόταν το διοικητικό κέντρο της πολιτείας/πόλης-

---

³⁸¹ Ο όρος «ακρόπολη» δόθηκε αρχικά από τους Murray, Smith και Walters (1900, 58 κ.ε.) και τους Myres και Ohnefalsch-Richter (1899, 7). Stillwell 1961, 36-78.

βασιλείου, τουλάχιστον από τον 7^ο μέχρι και τον 5^ο αιώνα³⁸², ενώ η μεγάλη ανάπτυξη στην περιοχή παρατηρείται κατά τους Ρωμαϊκούς και Παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Ο αρχαιολογικός χώρος εκτείνεται από το λόφο του Κουρίου προς τα δυτικά, κατά μήκος του παλαιού δρόμου Λεμεσού-Πάφου, όπου 3,5 περίπου χιλιόμετρα κατευθυνόμενοι προς Πάφο συναντούμε την εκτός των τειχών βασιλική, το στάδιο και το Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη (Εικ. 65). Όλα τα υπόλοιπα κτίσματα, που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη, βρίσκονται στο λόφο του Κουρίου εκτός από την παράλια βασιλική που, όπως υποδηλοί και ο χαρακτηρισμός της, βρίσκεται στους πρόποδες του λόφου κοντά στη θάλασσα.

Οι πρώτες εξερευνήσεις του Κουρίου πραγματοποιήθηκαν από διάφορους περιηγητές με σημαντικότερες αυτές του 1868 και του 1873 από τον Luigi Palma di Cesnola στην περιοχή όπου αργότερα αποκαλύφθηκε το Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη. Το 1934, ξεκίνησαν οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές στον ίδιο χώρο από το Πανεπιστημιακό Μουσείο της Πενσυλβανίας, υπό τη γενική διεύθυνση του B.H. Hill, και συνεχίστηκαν μέχρι το 1954 από τους G. McFadden, J.F. Daniel και J.S. Last³⁸³. Η ίδια αποστολή ανέσκαψε το στάδιο³⁸⁴, το θέατρο³⁸⁵ και υδρευτικά έργα του Κουρίου³⁸⁶.

Το 1964 το Τμήμα Αρχαιοτήτων ξεκίνησε την έρευνα στην περιοχή της ούτω καλούμενης «ακρόπολης» και της αγοράς, καθώς επίσης και της περιοχής στα δυτικά, όπου αποκαλύφθηκε η Οικία των Μονομάχων και η Οικία του Αχιλλέα³⁸⁷. Όπως θα δούμε αμέσως μετά, από το 1975 μέχρι το 1998, την ανασκαφή της «ακρόπολης» ανέλαβε ο Δήμος Χρήστου³⁸⁸.

Κατά τα έτη 1974-1979 η Αμερικανική Αποστολή του Κέντρου Βυζαντινών Σπουδών Dumbarton Oaks ανέλαβε την ανασκαφή της επισκοπικής παλαιοχριστιανικής βασιλικής³⁸⁹. Την περίοδο 1978-1982 δεύτερη Αμερικανική Αποστολή, με επικεφαλής τους David Soren και Diana Buitron, αποκάλυψε σημαντικό μέρος του ιερού της Αρχαϊκής

---

³⁸² Iacovou 2002, 78.

³⁸³ McFadden 1938, 10-17· McFadden 1940, 22-28· McFadden 1950, 14-26.

³⁸⁴ Whittingham 1982.

³⁸⁵ Stillwell 1961.

³⁸⁶ Last 1975.

³⁸⁷ Swiny 1982α· Iacovou 1987.

³⁸⁸ Christou 1983· Christou 1985α· Christou 2013.

³⁸⁹ Megaw 2007.

και Κλασικής περιόδου. Όπως μαρτυρούν οι επιγραφές της Κλασικής περιόδου, το ιερό ήταν αφιερωμένο στον Απόλλωνα Υλάτη³⁹⁰.

Το Κούριο δεν φαίνεται να εγκαταλείπεται, παρά τους καταστροφικούς σεισμούς του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. που έπληξαν την περιοχή. Παρατηρείται συνεχής κατοίκηση του χώρου μέχρι τον 8^ο αιώνα μ.Χ.³⁹¹, με αλλαγή ωστόσο στη χρήση που λάμβαναν τα διάφορα κτίρια. Η συνεχής χρήση του χώρου μέχρι και τα Μεσαιωνικά χρόνια αποτελεί ένα από τα βασικά προβλήματα ερμηνείας του χώρου, κυρίως όσον αφορά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο. Κατά κύριο λόγο η οριστική εγκατάλειψη του Κουρίου επήλθε με τις αραβικές επιδρομές.

Παρακάτω θα εξεταστούν έξι λουτρικές εγκαταστάσεις: μια στην περιοχή του Ιερού του Απόλλωνα Υλάτη και οι υπόλοιπες στο λόφο του Κουρίου.

2.4.4.1. Λουτρά στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη

Γενική περιγραφή

Το Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη³⁹² βρίσκεται περίπου 2,5 χιλιόμετρα δυτικά του χώρου της αρχαίας πόλης, κατά μήκος του παλαιού δρόμου Λεμεσού-Πάφου. Το Ιερό ιδρύεται στη μετάβαση από τη Γεωμετρική στην Αρχαϊκή περίοδο³⁹³ (Εικ. 66). Ο ναός παρουσιάζει δύο φάσεις: η αρχαιότερη χρονολογείται στα τέλη της Κλασικής ή στις αρχές της Ελληνιστικής περιόδου και η δεύτερη, που σώζεται εν μέρει αναστηλωμένη, στον 1^ο αιώνα μ.Χ.³⁹⁴. Η καταστροφή και εγκατάλειψη του ναού τοποθετείται στα τέλη του 4^{ου} αιώνα μ.Χ.

Στο νότιο τμήμα του ιερού αποκαλύφθηκε σειρά δωματίων, που πιθανότατα αποτελούσαν ξενώνες για τους προσκυνητές, ενώ στο νοτιοανατολικό τμήμα εντοπίστηκε

³⁹⁰ Buitron και Soren 1982· Buitron-Oliver 1996· Dietrich 1996· Buitron-Oliver 1997.

³⁹¹ Megaw 2007.

³⁹² Για μαρτυρίες αναφορικά με την ονομασία του Ιερού, βλ. McFadden 1938, 11· Mitford 1971, αρ. 105 και 123.

³⁹³ Buitron-Oliver 1996, 3· Buitron-Oliver 1999, 73-74.

³⁹⁴ Στα Αρχαϊκά χρόνια το ιερό ήταν υπαίθριο, με περίβολο και βωμό. Ο χώρος του αρχαϊκού ιερού διαταράχθηκε κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο και οι ανασκαφές έφεραν στο φως τα κατάλοιπα ενός κυκλικού μνημείου με λιθόστρωτο δάπεδο, το οποίο ενδέχεται να χρησιμοποιείτο για πομπές ή χορούς γύρω από κήπο ιερών δέντρων (Buitron-Oliver 1999, 73-74).

περίστυλος ορθογώνιος χώρος, που ταυτίζεται μάλλον με παλαίστρα ή χώρο συνεύρεσης. Οι ανασκαφές που διενήργησε το Πανεπιστημιακό Μουσείο της Πενσυλβανίας, τη δεκαετία του 1950, έφεραν στο φως ένα λουτρό (Εικ. 67), που βρίσκεται στα ανατολικά της περιβόλου του Ιερού και χρονολογείται από σχετική επιγραφή στο 101/2 μ.Χ.³⁹⁵.

Το λουτρό καλύπτει έκταση 270 τετραγωνικών μέτρων (Εικ. 68). Συμπεριλαμβανομένου της εξωτερικής περιβόλου ανέρχεται στα 810 περίπου τετραγωνικά μέτρα. Το λουτρό αποτελείται από εννέα δωμάτια. Τα θερμά δωμάτια βρίσκονται στα βόρεια και τα ψυχρά στα ανατολικά. Ο επισκέπτης ξεκινούσε από τα ψυχρά και κατέληγε στα θερμά δωμάτια, ενώ για να βγει έξω από το λουτρό θα έπρεπε να ακολουθήσει ανάδρομη πορεία και να επιστρέψει σταδιακά μέσω των γλιαρών και ψυχρών δωματίων προς την έξοδο/είσοδο. Το λουτρό εντάσσεται στον *ευθύγραμμο παράλληλο* τύπο³⁹⁶.

Η είσοδος του λουτρού βρισκόταν στα νότια και μπορούσε κανείς να εισέλθει μέσω ενός *προθαλάμου* που λειτουργούσε και ως *frigidarium* (V/F) (c. 4,30 × 9,70 μ.)³⁹⁷. Τα δωμάτια στα δυτικά και στα βόρεια, που εφάπτονταν της αίθουσας αυτής, χρησίμευαν ως *αποδυτήρια* (A) (c. 3,60 × 3,90 μ. και 3,30 × 3,60 μ.), ενώ αυτό που βρίσκεται ανάμεσα μάλλον ως δωμάτιο υπηρεσίας ή αποθηκευτικός χώρος (s)³⁹⁸. Στο ανατολικό άκρο του προθαλάμου αποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια με πισίνες (Pi) για ψυχρό λούσιμο. Το μεν πρώτο, που διαθέτει βαθμίδα για διευκόλυνση των λουομένων, ταυτίζεται με εξωτερικό *frigidarium* (c. 3,20 × 3,40 μ.) και το δεύτερο σχεδόν με βεβαιότητα ως εσωτερικό *frigidarium* (c. 2,60 × 4,70 μ.) (διαστάσεις πισίνας: c. 1,00 × 2,00 μ.). Το εξωτερικό *frigidarium* (και η πισίνα) πιθανότατα να εξυπηρετούσε ως επιπρόσθετος χώρος για τους επισκέπτες που ανέμεναν να εισέλθουν στο λουτρό, σε περίπτωση που το λουτρό ήταν πλήρες, ή απλά να απολαύσουν μόνο ένα γρήγορο λουτρό με ψυχρό νερό χωρίς να ακολουθήσουν τη συνηθισμένη διαδικασία λουσίματος. Οι λουόμενοι που ακολουθούσαν την τυπική διαδρομή συνέχιζαν το λούσιμο στο γλιαρό δωμάτιο, το *tepidarium* (T) (c. 2,80 × 4,20 μ.), στο πιο θερμό *sudatorium* (S) (c. 3,30 × 3,40 μ.) και τέλος στο *caldarium* (C) (c. 3,10 × 3,40 μ.). Δύο ορθογώνιες εσοχές στο δυτικό και νότιο τοίχο του *caldarium*

³⁹⁵ McFadden 1950· Scranton 1967, 57-62· Buitron και Soren 1982, 62.

³⁹⁶ Nielsen 1990, τόμος 2, 40, αρ. κατ. C323.

³⁹⁷ Για τις διαστάσεις των δωματίων, βλ. Scranton 1967.

³⁹⁸ Οι ανασκαφείς το ονομάζουν και γραφείο του φροντιστή του λουτρού (McFadden 1950, 14).

χρησίμευαν ως *alvei* (Al). Το *caldarium* εφάπτεται του *prae-furnium* (Pr) (c. 3,30 × 3,70 μ.) που βρίσκεται στο δυτικό άκρο του λουτρού.

Ο πυρακτωμένος αέρας από το *prae-furnium* μεταφερόταν διαδοχικά κάτω από το δάπεδο των θερμών δωματίων, στο υπόκαυστο, και μέσα στο θερμαντικό τοίχωμα (ψευδότοιχο) του δωματίου που δημιουργούνταν με τη χρήση πήλινων εμβόλων και κεραμικών πλακών (βλ. Κεφ. III). Παρατηρούμε ότι η θερμότητα μεταφερόταν κάτω από το δάπεδο του *caldarium*, του *sudatorium* και του βόρειου μόνο τμήματος του *tepidarium*. Φαίνεται ότι το *tepidarium* δέχθηκε κάποια συντήρηση ή αλλαγή στον τρόπο που χρησιμοποιούνταν. Η είσοδος που οδηγούσε από το *tepidarium* στο *caldarium* έχει αποφραχθεί (Εικ. 69) και το νότιο τμήμα του *tepidarium* (T) φαίνεται να έχει μετατραπεί σε εσωτερικό *frigidarium* με πισίνα για κρύο λούσιμο (F/Pi). Οι λόγοι της ενέργειας αυτής παραμένουν σε μας άγνωστοι, αλλά θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η μετατροπή πραγματοποιήθηκε για να καλύψει τις ανάγκες για πιο μεγάλους ή περισσότερους χώρους λουσίματος με ψυχρό νερό.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, το λουτρό χρονολογείται από επιγραφή στο 101/2 μ.Χ.³⁹⁹:

[Ἀπόλλωνι Καίσαρι καί]? / [Ἀπόλλωνι Ὑλάτῃ δι']? / [ἐπιμέλειαν Κοίντου] | Καιλ[ίου Ὀνηράτου ἀνθ(υπάτου)]? | κατ[εσκευ]ασθη τὸ βα[λα] | νεῖον ἐξ ὑποσχέσεω[ς τῶν] / πολε[ι]τῶν

Σύμφωνα με τον Mitford, η επιγραφή αναφέρει την κατασκευή ενός *βαλανείου* στο Ιερό του Απόλλωνα Ὑλάτῃ, που ολοκληρώθηκε με δημόσια δαπάνη υπό την επίβλεψη του ανθυπάτου Κοίντου Καιλίου Ὀνηράτου (Quintus Caelius Honoratus). Η ερμηνεία της επιγραφής δίνεται με μεγάλη επιφύλαξη καθώς είναι σε μεγάλο βαθμό αποσπασματική, αλλά και εξαιτίας του γεγονότος ότι αποτελείται από τρία τεμάχια που εντοπίστηκαν σε διαφορετικές τοποθεσίες και διαφορετικές ανασκαφικές περιόδους⁴⁰⁰.

³⁹⁹ Mitford 1971, 214-215, αρ. 110· McFadden 1950, πιν. VII. Σύμφωνα, επίσης, με την Vanderstar (1997, 7) η αποκάλυψη ενός δωρικού κιονόκρανου επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση του λουτρού στη Ρωμαϊκή περίοδο.

⁴⁰⁰ Το πρώτο θραύσμα βρέθηκε το 1949 σε μπάζα του υπόκαυστου του λουτρού, ενώ τα άλλα δύο στην επιφάνεια του ανατολικού συγκροτήματος, κατά τα έτη 1935 και 1937 (Mitford 1971, 214).

Το όνομα του ανθύπατου δίνει μια ακριβή χρονολόγηση στο 101/2 μ.Χ.⁴⁰¹. Όπως αναφέρει η επιγραφή, τα λουτρά ήταν αποτέλεσμα δωρεάς των ίδιων των πολιτών και όχι κάποιας δημόσιας δαπάνης, που ολοκληρώθηκε μετά από υπόσχεση στο λαό. Σύμφωνα με τον Mitford, τέτοιου είδους δωρεές αποτελούσαν συνήθη τακτική χρηματοδότησης για την κατασκευή κτιρίων στον αρχαίο κόσμο⁴⁰². Αυτό επιτυγχανόταν, όπως αναφέρει, με την εκ των προτέρων δέσμευση υποσχέσεων από τους πολίτες να αναλάβουν το κόστος του κτιρίου, *ἐξ ἐπαγγελίας* ή *ἐξ ὑποσχέσεως*, δηλαδή είτε με διακήρυξη είτε με υπόσχεση⁴⁰³.

Διακόσμηση

Μερικά δωμάτια του λουτρού διασώζουν ψηφιδωτή διακόσμηση με απλά γεωμετρικά μοτίβα και κανένα τους δεν φέρει εικονογραφική παράσταση. Ο προθάλαμος διασώζει μόνο το υπόστρωμα του ψηφιδωτού και πιθανές ενδείξεις ύπαρξης ψηφιδωτής διακόσμησης στο βόρειο τοίχο του δωματίου. Το εξωτερικό *frigidarium* διακοσμείται από απλή επίστρωση λευκών ψηφιδών. Αξίζει να αναφέρουμε ότι κάτω από αυτό μαρτυρείται προγενέστερο βοτσαλωτό ψηφιδωτό, όπως μαρτυρεί μικρό κομμάτι που σώζεται στη βορειοανατολική γωνιά του δωματίου, που φαίνεται να αποτελούσε μέρος απλής επίστρωσης δαπέδου. Το νότιο τμήμα του *tepidarium* και ο *alveus*, στο νότιο βραχίονα του *caldarium*, διασώζουν ψηφιδωτή γεωμετρική διακόσμηση ή απλά επίστρωση δαπέδου από μεγάλες ακανόνιστες ψηφίδες.

Ερμηνεία

Η ανέγερση του λουτρού δίπλα ακριβώς από το Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη και συγκεκριμένα η συμπερίληψή του στο σχεδιασμό του ιερού χώρου δεν μπορεί παρά να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η επιλογή ήταν συνειδητή και σκόπιμη. Εξ όσων

---

⁴⁰¹ Mitford 1971, 214-215: μαρτυρείται και από άλλες επιγραφές, βλ. Mitford 1971, αρ. 86 και 109. Σύμφωνα με τους Bagnall και Drew-Bear (1973, 226, υποσημ. 39), η χρονολόγηση που δίνει ο Mitford (και αποδέχεται ο Scranton) είναι προβληματική, αφού στηρίζεται στην αποκατάσταση του ονόματος του ανθυπάτου, που σώζεται αποσπασματικά, και συγκρίνεται με άλλα παραδείγματα που δεν έχουν κάποια σχέση με τη φράση *ἐξ ὑποσχέσεως*, στην οποία γίνεται αναφορά εδώ.

⁴⁰² Mitford 1971, 215.

⁴⁰³ Mitford 1971, 215. Αναφορικά με τις δωρεές, βλ. Robert 1936, 194-202.

γνωρίζουμε το ιερό εγκαταλείφθηκε κατά τον 4^ο αιώνα μ.Χ., επομένως η ταυτόχρονη συνύπαρξή τους για τουλάχιστον δύο αιώνες θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη.

Τόσο η επιγραφή, όσο και η θέση του λουτρού, μαρτυρούν το δημόσιο χαρακτήρα του, παρά το σχετικά μικρό μέγεθός του. Το λουτρό ενδεχομένως να είχε τη δυνατότητα να φιλοξενήσει ταυτόχρονα γύρω στους 15-20 λουόμενους, που θα ήθελαν να απολαύσουν ένα πλήρες θερμό λουτρό. Χάρη στην ύπαρξη των δύο *frigidaria*, εξωτερικό και εσωτερικό, ήταν εφικτή μάλλον και η χρήση μόνο ψυχρού λουτρού για όσους το επιθυμούσαν. Κατά πόσο η διαδικασία καθαρισμού του σώματος αποτελούσε μέρος κάποιου είδους *κάθαρσις*, που ακολουθούνταν πριν την είσοδο των πιστών στο Ιερό, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε. Δεν θα πρέπει ωστόσο να αποκλείεται μια τέτοια πιθανότητα. Οι μαρτυρίες αναφορικά με το λούσιμο προσκυνητών πριν την είσοδο τους σε χώρους λατρείας είναι αρκετές, τόσο στην υπό εξέταση περίοδο όσο και στις μεταγενέστερες περιόδους⁴⁰⁴.

Ενδιαφέρον προκαλεί επίσης η παρουσία της παλαίστρας⁴⁰⁵ (Εικ. 70) σε πολύ κοντινή απόσταση στα νότια του λουτρού. Η παλαίστρα, ή περίστυλος ανοικτός χώρος, πιθανότατα να αποτελούσε χώρο άσκησης ή απλά συνεύρεσης. Κατά πόσο τα δύο αυτά οικοδομήματα ήταν άμεσα συνδεδεμένα μεταξύ τους, όπως υποστηρίζει ο Wright⁴⁰⁶, είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί αρχαιολογικά.

---

⁴⁰⁴ Παρόμοια παραδείγματα στην Κύπρο παρατηρούμε κατά τους Υστερο-Ρωμαϊκούς χρόνους στο νέο λουτρό που αποκαλύφθηκε δίπλα από την Επισκοπική Βασιλική του Κουρίου (βλ. 2.4.3.6), στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας (βλ. 2.4.6.) και στην Καμπανόπετρα (βλ. 2.4.4.2).

⁴⁰⁵ Buitron και Soren 1981, 99,103· McFadden 1952, 588.

⁴⁰⁶ Σύμφωνα με τον Wright (1992, 170-172), τα δύο αυτά κτίσματα χωρίζονται από τον υπόλοιπο ιερό χώρο με περιτείχισμα, γεγονός που μαρτυρεί την αλληλένδετη σχέση τους. Δύο λουτρά, που χαρακτηρίζονται από παρόμοια διαρρύθμιση, μαρτυρούνται αρχαιολογικά στην Πτολεμαίδα στη Λιβύη (Kraeling 1962, αρ. 8 και 15, πιν. XXII, VIII). Για παραδείγματα λουτρών που συνδέονται με παλαίστρα, βλ. Nielsen 1992, 104 (υποσημ. 64) και 113.

2.4.4.2. Λουτρό στην Οικία των Μονομάχων (ανατολικά της αυλής)

Γενική περιγραφή

Το Τμήμα Αρχαιοτήτων διενήργησε συστηματικές ανασκαφές από το 1967 μέχρι το 1974, υπό τη διεύθυνση του Μιχάλη Λουλλουπή, στο δυτικό τμήμα του λόφου του Κουρίου και αποκάλυψε κτίσμα της Ρωμαϊκής περιόδου, που ταυτίστηκε από τον ανασκαφέα ως «οικία»⁴⁰⁷, αλλά όπως θα παρατηρήσουμε παρακάτω ενδεχομένως να πρόκειται για λουτρό με παλαίστρα.

Μόνο ένα τμήμα της οικίας σώζεται και καλύπτει έκταση 830 περίπου τετραγωνικών μέτρων. Η Οικία των Μονομάχων πήρε το όνομά της από τις ψηφιδωτές παραστάσεις μονομάχων, που βρέθηκαν στα ανατολικά της κεντρικής αυλής⁴⁰⁸. Συγκεκριμένα, στη μια παράσταση απεικονίζονται δύο ενεπίγραφες μορφές μονομάχων (Ελληνικός και Μαργαρείτης)⁴⁰⁹. Η δεύτερη παράσταση, και αυτή ενεπίγραφη, σώζεται αποσπασματικά και απεικονίζει δύο μονομάχους και ένα *lanista*⁴¹⁰. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, η Οικία κτίστηκε μάλλον στο δεύτερο μισό του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. και καταστράφηκε κατά τη διάρκεια των σοβαρών σεισμών του 4^{ου} αιώνα που έπληξαν το Κούριο⁴¹¹. Το συγκρότημα διαθέτει κεντρική περίστυλη αυλή, η νότια στοά της οποίας δεν σώζεται και πιθανότατα κατέρρευσε ήδη κατά την αρχαιότητα εξαιτίας κάποιου σεισμού και της απόκρημνης θέσης της⁴¹² (Εικ. 71). Την αυλή πλαισιώνουν μικρά δωμάτια

⁴⁰⁷ Για τα αποτελέσματα των ανασκαφών, βλ. ARDAC 1967, 18· ARDAC 1968, 16-17· ARDAC 1969, 18· Karageorghis 1968, 346-349, εικ. 134-136· Karageorghis 1969β, 560-562, εικ. 199-200· Karageorghis 1970, 289-291, εικ. 157-158· Karageorghis 1971, 418, εικ. 130-131· Nicolaou 1968, 374-375, πιν. 126, εικ. 21-22· Nicolaou 1970, 73-74, πιν. 21, εικ. 14-15· Nicolaou 1970, 394, πιν. 102, εικ. 14· Λουλλουπής 1971.

⁴⁰⁸ Οι παραστάσεις αυτές αποτελούν την πρώτη ένδειξη τέτοιων απεικονίσεων στην Κύπρο, επιβεβαιώνοντας μ' αυτό τον τρόπο την άποψη ότι τέτοιου είδους αγώνες πραγματοποιούνταν στο νησί και ότι η μετατροπή αρκετών θεάτρων σε αρένες μπορεί να τεκμηριωθεί (Nicolaou 1970α, 73-74· Michaelides 1992, 44-46).

⁴⁰⁹ Λουλλουπής 1971, 106-108, πιν. XXVII: 1, 2· Kondoleon 1982, 103-104· Michaelides 1987, 242· Michaelides 1992, 43-46.

⁴¹⁰ Και εδώ οι μορφές επιγράφονται, γεγονός που μας επιτρέπει να τις ταυτίσουμε. Ανάμεσα στους μονομάχους (Λύτρας και E[---]) υπάρχει ένα τρίτο πρόσωπο (Δαρείος), που φαίνεται να είναι ο διαιτητής ή ο εκπαιδευτής (*lanista*). Στο κάτω μέρος του ψηφιδωτού σώζονται τα γράμματα ONH..., από μια άλλη επιγραφή (Λουλλουπής 1971, 106-108· Loulloupis 1986· Michaelides 1987, 242· Michaelides 1992, 43-46).

⁴¹¹ Στα στρώματα καταστροφής βρέθηκαν νομίσματα του Κωνσταντίνου που ορίζουν το *terminus post quem* (AD 306-337): Λουλλουπής 1971, 116· Nicolaou 1972, 314· Christou 2008, 58-59.

⁴¹² Λουλλουπής 1971, 89-90.

διαφόρων χρήσεων, κυρίως εργαστηριακοί χώροι, αλλά και μεγάλος αριθμός δεξαμενών⁴¹³.

Στην ανατολική πλευρά της περίστυλης αυλής σώζεται σε κακή κατάσταση μικρό λουτρό, το οποίο δεν έχει ανασκαφεί πλήρως και το βόρειο τμήμα του οποίου εφάπτεται του φυσικού βράχου⁴¹⁴ (Εικ. 72). Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι στιγμής καλύπτουν έκταση 150 περίπου τετραγωνικών μέτρων. Ο προσανατολισμός του λουτρού ακολουθεί τον τυπικό σχεδιασμό ρωμαϊκών λουτρών, με τα ψυχρά δωμάτια στα ανατολικά και τα θερμά δωμάτια στα δυτικά, δηλαδή η ίδια διαρρύθμιση που παρατηρήσαμε και στα προηγούμενα λουτρά.

Η ανασκαφική σκαπάνη αποκάλυψε μόνο τέσσερα δωμάτια, μέχρι στιγμής, και το λουτρό φαίνεται να ανήκει στον *ευθύγραμμο παράλληλο* τύπο (Εικ. 73). Η είσοδος στο λουτρό επιτυγχανόταν μέσω εισόδου στα νότια. Αρχικά, ο λουόμενος εισερχόταν σε ένα ευρύχωρο δωμάτιο (V/A) (c. 8,00 × 4,00 μ.)⁴¹⁵, το οποίο φαίνεται να εξυπηρετούσε διπλό σκοπό: *προθάλαμος* και *αποδυτήριο*⁴¹⁶. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, σε κάποιο μεταγενέστερο στάδιο (δεύτερη οικοδομική φάση), το δωμάτιο αυτό χωρίστηκε σε δύο μικρότερα με την κατασκευή διαχωριστικού τοίχου⁴¹⁷. Στο ανατολικό τμήμα του χώρου, το οποίο ακόμη δεν έχει ανασκαφεί, εικάζεται ότι βρισκόταν το *frigidarium* (F). Βορείως του υποτιθέμενου *frigidarium* συναντούμε το ημι-ανασκαμμένο *tepidarium* (T) και στα δυτικά του το *caldarium* (C) (c. 2,70 × 1,50 μ.), που ταυτίζονται εύκολα εξαιτίας των σωζόμενων στυλίσκων. Το *caldarium* είναι σταυρόσχημο και διαθέτει έναν ορθογώνιο (c. 1,40 × 0,70 μ.) και έναν ημικυκλικό *alveus* (Al) στο δυτικό και νότιο βραχίονα αντίστοιχα. Το *praefurnium* (Pr) (c. 2,00 × 2,50 μ.) βρίσκεται αμέσως στα δυτικά του *caldarium*, μέρος του οποίου είναι λαξευμένο στο φυσικό βράχο.

Όπως αναφέραμε, ο χώρος διασώζει τουλάχιστον τέσσερις δεξαμενές, καθώς και μερικές υπόγειες στέρνες για τη συλλογή των όμβριων υδάτων, με σκοπό την υδροδότηση τόσο της «οικίας» όσο και του λουτρού.

---

⁴¹³ Τα δωμάτια, που θεωρούνται ως τμήμα της οικίας, αποτελούσαν μάλλον ανεξάρτητους χώρους που περιέβαλλαν μια κεντρική αυλή (ή παλαίστρα). Επομένως, ο χαρακτηρισμός που δόθηκε ως οικία θεωρείται μάλλον λανθασμένος.

⁴¹⁴ Λουλλουπής 1971, 97.

⁴¹⁵ Σημειώνεται ότι οι υπολογισμοί αφορούν μόνο το ανασκαμμένο τμήμα του δωματίου.

⁴¹⁶ Nicolaou 1970β, 394· Λουλλουπής 1971, 103-105· Nicolaou 1973α, 77.

⁴¹⁷ Λουλλουπής 1971, 103.

Διακόσμηση

Τα δωμάτια του λουτρού δεν παρουσιάζουν οποιαδήποτε ένδειξη ψηφιδωτής διακόσμησης. Ωστόσο, οι τοίχοι και μέρος των δαπέδων του λουτρού διασώζουν επένδυση και επίστρωση μαρμάρου αντίστοιχα.

Ερμηνεία

Σύμφωνα με τον ανασκαφέα το σχετικά μικρό μέγεθος της οικίας, σε συνδυασμό με το μικρό μέγεθος του λουτρού, υποδηλώνει ότι πρόκειται για κτίσμα ιδιωτικού χαρακτήρα που ανήκε σε κάποιον πλούσιο⁴¹⁸. Αναμφίβολα, όμως, το μέγεθος ενός λουτρού δεν θα πρέπει να θεωρείται κριτήριο για τον ιδιωτικό ή δημόσιο χαρακτήρα του, κυρίως αν λάβουμε υπόψη το μικρό σε μέγεθος δημόσιο ρωμαϊκό λουτρό που βρέθηκε στην αγορά της Αμαθούντας.

Η εισήγηση της Christine Kondoleon για ερμηνεία του χώρου ως λουτρό με παλαίστρα⁴¹⁹, παρά τη μικρή έκταση που καταλαμβάνει, φαίνεται πιο εύλογη. Προς υποστήριξη του επιχειρήματός της αναφέρουμε ότι οι χώροι, που έχουν αναγνωριστεί μέχρι στιγμής, συνδέονται περισσότερο με εργαστηριακές μονάδες (εργαστήριο κοπής ψηφιδών, πιεστήριο κρασιού, μυλόπετρες, δεξαμενές κλπ.) παρά με οικιστικό χώρο. Αν λάβουμε, επίσης, υπόψη το θεματολόγιο των ψηφιδωτών, που απεικονίζουν σκηνές από μονομαχίες, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο περίστυλος χώρος χρησιμοποιείτο ως *παλαίστρα* (δημόσιος χώρος άσκησης) και κατόπιν το λουτρό προσφερόταν για αναψυχή.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του λουτρού της Οικίας των Μονομάχων εμφανίζει μεγάλη ομοιότητα, αν και πολύ μικρότερο σε μέγεθος, με τα μεγάλα δημόσια ρωμαϊκά λουτρά και την παλαίστρα που βρέθηκαν στο Ανεμούριον της Κιλικίας⁴²⁰. Η χρονολόγηση που αποδίδεται στο συγκρότημα της Οικίας των Μονομάχων

---

⁴¹⁸ Συγκεκριμένα, ο Λουλλουπής αναφέρει ότι ανήκει σε κάποιο *πατρίκιο*, χωρίς όμως να βασίζεται σε κάποια γραπτή πηγή ή μαρτυρία (Λουλλουπής 1971, 116).

⁴¹⁹ Kondoleon 1982, 103.

⁴²⁰ Russell 1974, 96, εικ. 1.

συμπίπτει περίπου με αυτήν της κατασκευής του λουτρού και της παλαίστρας στο Ανεμούριον⁴²¹.

2.4.4.3. Μεταγενέστερο λουτρό στην Οικία των Μονομάχων

Ο Λουλλουπής αναφέρει την ύπαρξη ενός δεύτερου λουτρού, από το οποίο δεν σώζονται οποιαδήποτε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Οι ενδείξεις βρέθηκαν κάτω από την κεντρική αυλή της οικίας, και συγκεκριμένα κάτω από τη δυτική στοά της περίστυλης αυλής (Εικ. 74). Σύμφωνα με τις αναφορές του ανασκαφέα, σε αρκετά σημεία διατηρούνται τα ίχνη τετράγωνων στυλίσκων που στήριζαν το δάπεδο του λουτρού (C ?), καθώς και το στόμιο του υποκαύστου (Pr ?) στην ανατολική πλευρά⁴²². Μια δεξαμενή στη νοτιοδυτική γωνιά της δυτικής στοάς θα πρέπει να συνδεόταν με την υδροδότηση του εν λόγω λουτρού.

Όπως αναφέρει ο ανασκαφέας, το λουτρό αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη και κτίστηκε μετά την καταστροφή της αρχικής «οικίας». Η ερμηνεία προκύπτει από την ακατάλληλη θέση του λουτρού (στο χώρο της κεντρικής αυλής) σε συνδυασμό με το ότι η δεξαμενή στα βόρεια θεμελιώνεται σε παχιά στρώση επίχωσης και όχι στο φυσικό βράχο⁴²³. Τέλος, οι πήλινες πλάκες του υποκαύστου βρίσκονται σε ψηλότερο επίπεδο από το υπόστρωμα των παρακείμενων ψηφιδωτών⁴²⁴. Εικάζεται ότι ένα αποσπασματικό γεωμετρικό ψηφιδωτό, που βρέθηκε ακριβώς δίπλα, ανήκε σε αυτό το λουτρό.

2.4.4.4. Θέρμες στην ακρόπολη

Γενική περιγραφή

Το Τμήμα Αρχαιοτήτων, υπό τη διεύθυνση του Δήμου Χρήστου, ξεκίνησε το 1975 τη συστηματική ανασκαφή της ακρόπολης στο λόφο του Κουρίου. Οι ανασκαφές

---

⁴²¹ Russell 1980, 33.

⁴²² Λουλλουπής 1971, 95.

⁴²³ Μέσα στην επίχωση υπάρχουν ψηφίδες και όστρακα αγγείων, ενώ σπόλια έχουν ενσωματωθεί στους τοίχους της δεξαμενής (Λουλλουπής 1971, 95-96).

⁴²⁴ Λουλλουπής 1971, 95-96.

συνεχίστηκαν μέχρι και το 1998 και έφεραν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτιρίων (ιδιωτικές κατοικίες, δημόσια κτίρια, υδρευτικές εγκαταστάσεις κ.ά.) που χρονολογούνται από την Υστερο-Κλασική περίοδο μέχρι και τα Μεσαιωνικά χρόνια και καταλαμβάνουν έκταση 7,000 τετραγωνικών μέτρων⁴²⁵.

Οι ανασκαφές στο βορειοδυτικό τμήμα του λόφου έφεραν στο φως την κιονοστοιχισμένη στοά της ρωμαϊκής αγοράς, ένα νυμφαίο και ένα μνημειακό συγκρότημα λουτρών⁴²⁶ (Εικ. 75). Η ερμηνεία του χώρου είναι πολύ δύσκολη εξαιτίας κυρίως των αλληπάλλληλων οικοδομικών φάσεων που μαρτυρούνται. Σύμφωνα με τις μέχρι στιγμής διαθέσιμες πληροφορίες, το συγκρότημα των λουτρών οικοδομήθηκε πιθανότατα σε δύο φάσεις. Σύμφωνα με τον Χρήστου, η πρώτη οικοδομική φάση των λουτρών τοποθετείται το 15-115 μ.Χ. και η δεύτερη φάση το 115-245 μ.Χ., όπως μάλλον και το νυμφαίο⁴²⁷ που καταλαμβάνει τον κεντρικό άξονα των λουτρών. Σε μεταγενέστερο στάδιο (245-330 μ.Χ.) οι λουτρικές εγκαταστάσεις δέχθηκαν προσθήκες και μετατροπές, και καταστράφηκαν πιθανότατα από το σεισμό του 332 μ.Χ.⁴²⁸. Ο χώρος συνέχισε να χρησιμοποιείται, όχι πλέον ως λουτρά, μέχρι και τους Παλαιοχριστιανικούς χρόνους, περίοδο κατά την οποία δέχθηκε πολλές μετατροπές και επεμβάσεις⁴²⁹, και εγκαταλείφθηκε με τις αραβικές επιδρομές τον 7^ο αιώνα μ.Χ. Κατοίκηση του χώρου μαρτυρείται και πάλι κατά τους Μεσαιωνικούς χρόνους (Εικ. 76).

Τα λουτρά, κατά τη δεύτερη φάση οικοδόμησής τους, καλύπτουν έκταση 4,200 περίπου τετραγωνικών μέτρων και αποτελούν το εκτενέστερο ρωμαϊκό συγκρότημα λουτρών που έχει αποκαλυφθεί μέχρι στιγμής στην Κύπρο. Σημειώνεται ότι ένας κεντρικός, επιμήκης χώρος, που ταυτίζεται με νυμφαίο, αποτέλεσε τον κεντρικό άξονα και στις δυο φάσεις των λουτρών. Αυτά ανήκουν, επομένως, στο *συμμετρικό* τύπο. Διαθέτουν

---

⁴²⁵ Για τα προκαταρκτικά πορίσματα ανασκαφών, βλ. Christou 1985α· Christou 1985β· Christou 1986· Christou 1993· Christou 1995α· Christou 1995β· Christou 2007· Christou 2011. Η πρόσφατη δημοσίευση, που αφορά τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στο λόφο του Κουρίου από το Δήμο Χρήστου (2013), κυκλοφόρησε μετά την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης, επομένως οι νέες πληροφορίες που αυτή παρέχει δεν έχουν ληφθεί υπόψη αναλυτικά, κάτι που θα γίνει σε κατοπινό στάδιο. Εξάιρεση αποτελεί η Εικ. 6 που χρησιμοποιήθηκε ως βάση για τη δημιουργία της σχετικής κάτοψης των λουτρών της ακρόπολης, .

⁴²⁶ ARDAC 1988, 48· ARDAC 1989, 54· Christou 1995.

⁴²⁷ ARDAC 1983, 40· ARDAC 1984, 49· ARDAC 1986, 54· ARDAC 1987, 59· Herscher 1998, 345-346.

⁴²⁸ ARDAC 1988, 48· ARDAC 1989, 54· Steel 1997-1998, 140-141· Herscher 1998, 345-346· Christou 1995β, 127· Christou 2008.

⁴²⁹ Christou 2011.

δύο ξεχωριστά διαγράμματα διακίνησης, που ξεκινούν από έναν κεντρικό άξονα, όπως αυτά που χαρακτηρίζουν τις μεγάλες θέρμες.

Πρώτη φάση (15-115 μ.Χ.)

Κατά την πρώτη οικοδομική φάση, τα λουτρά καταλαμβάνουν μικρή έκταση που περιορίζεται σε σειρά τριών δωματίων εκατέρωθεν ενός κεντρικού χώρου, ο οποίος ταυτίστηκε ως νυμφαίο κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση. Συγκεκριμένα, μια μεγάλη υπαίθρια πισίνα (N?) για ψυχρό λούσιμο σηματοδοτεί το βόρειο τμήμα του μακρόστενου χώρου, ενώ το νοτιότερο τμήμα δεν παρουσιάζει οποιεσδήποτε ενδείξεις που να βοηθούν στην ταύτισή του. Πιθανότατα πρόκειται για ανοικτό χώρο, *αίθριο*, ή *παλαίστρα* (Π). Στην περίπτωση που ο χώρος ήταν καλυμμένος θα υποθέταμε ότι πρόκειται είτε για την αίθουσα υποδοχής/προθάλαμο, το *αποδυτήριο* ή ακόμη και το *frigidarium*.

Στο ανατολικό τμήμα η σειρά των παράλληλων δωματίων προσανατολίζεται στον άξονα βορρά-νότου. Η είσοδος στο λουτρό εξασφαλίζεται από το νότο, όπου βρίσκεται το πρώτο δωμάτιο, το οποίο διαθέτει βαθμίδα (που λειτουργούσε ως κάθισμα) στον ανατολικό, δυτικό και νότιο τοίχο. Η αίθουσα αυτή έχει μάλλον διπλή χρήση ως *αποδυτήριο* και *frigidarium* (A/F1). Ακολουθεί το *tepidarium* (ή *sudatorium*), η ταύτιση του οποίου οφείλεται στην παρουσία θερμαινόμενων κιβωτιόσχημων αγωγών στους τοίχους (βλ. 3.4.6). Το *caldarium* (C1) διαθέτει ορθογώνιο *alveus* για ομαδικό λούσιμο στο βόρειο τοίχο και ημικυκλική κόγχη στον ανατολικό τοίχο για την τοποθέτηση *labrum* (Lb), που τροφοδοτούνταν με νερό μέσω σωλήνωσης στον τοίχο. Στο βορειότερο τμήμα των δωματίων, θα βρισκόταν κατά πάσα πιθανότητα το *praefurnium* (Pr1), το οποίο δυστυχώς δεν μπορέσαμε να επιβεβαιώσουμε επί τόπου, καθώς η εν λόγω περιοχή δεν είναι προσβάσιμη.

Στο αντίστοιχο δυτικό τμήμα η σωζόμενη σειρά των παράλληλα διατεταγμένων δωματίων, παρουσιάζει αντίστροφη πορεία διακίνησης από αυτή που μόλις αναφέραμε. Η είσοδος επιτυγχάνεται μέσω του *αποδυτηρίου/frigidarium* (A/F1) στο βόρειο άκρο των αιθουσών. Ακολουθεί το *tepidarium* (ή *sudatorium*) (T1), που θερμαίνεται μέσω πήλινων κιβωτιόσχημων αγωγών στους τοίχους, όπως το αντίστοιχο ανατολικό *tepidarium*. Στο νοτιότερο άκρο τοποθετείται το *caldarium* (C1), που διαθέτει ημικυκλική εσοχή στο δυτικό

τοίχο για την τοποθέτηση *labrum* (Lb). Το κατεστραμμένο δάπεδο κοντά στο δυτικό τοίχο του *tepidarium* μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε ότι το *praefurnium* (Pr1) βρισκόταν μάλλον στα νότια. Αξίζει να αναφέρουμε επίσης ότι η χρήση του χώρου, που βρίσκεται βορείως του *αποδυτηρίου*, δεν έχει ταυτιστεί μέχρι στιγμής. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα πιθανότατα να πρόκειται για αποχωρητήρια (La), εξαιτίας κυρίως της παρουσίας αγωγών νερού⁴³⁰.

Δεύτερη φάση (115-245 μ.Χ.)

Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση, το λουτρό καταλαμβάνει πολύ μεγαλύτερη έκταση, αλλά διατηρεί την ίδια αξονική και συμμετρική διαρρύθμιση που χαρακτηρίζει την πρώτη φάση. Η είσοδος επιτυγχανόταν από τα νότια, όπου βρισκόταν μια ομάδα (5 ή 6) δωματίων σε κάθε πλευρά του κεντρικού άξονα (νυμφαίο), που ταυτίζονται μάλλον με *αποδυτήρια* (A2)⁴³¹. Μεγάλος υπαίθριος χώρος μεσολαβεί ανάμεσα στα αποκαλούμενα *αποδυτήρια* της ανατολικής πτέρυγας, ο οποίος οριοθετείται στα δυτικά από το νυμφαίο και στα βόρεια από τα θερμαινόμενα δωμάτια. Το δυτικό τμήμα του ανοικτού αυτού χώρου καταλαμβάνεται από ορθογώνιο χώρο, που κοσμεύεται με ψηφιδωτή γεωμετρική διακόσμηση, η χρήση του οποίου δεν μπορεί να εξακριβωθεί. Πιθανότατα να αποτελούσε προθάλαμο (V), χώρο συνεύρεσης ή πολλαπλής χρήσης. Το ανατολικό τμήμα του χώρου αυτού καταλαμβάνεται από υπαίθρια πισίνα εξαγωνικού σχήματος για κρύο λούσιμο (N). Παρόμοιες πισίνες συναντούμε στη Σαλαμίνα (βλ. 2.4.4.1.), αλλά και σε λουτρά της Μικράς Ασίας και της Βορείου Αφρικής, που χρονολογούνται περί τα τέλη του 1^{ου} αιώνα μ.Χ.⁴³².

Δεν γνωρίζουμε ποια θα ήταν η χρήση των προαναφερθέντων δωματίων της πρώτης φάσης, κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση. Πιθανότατα να χρησιμοποιούνταν πλέον για κρύο λούσιμο (*frigidaria*) ή ως ενδιάμεσος χώρος για εντριβές, επάλειψη λαδιού (*αλειπητήριο*) και απόξεση (*unctorium*), που οδηγούσε στα θερμότερα δωμάτια στο ανατολικό και δυτικό τμήμα αντίστοιχα.

---

⁴³⁰ Christou 2013, 89.

⁴³¹ Σημειώνεται ότι τα δωμάτια αυτά σώζονται κυρίως στο ανατολικό τμήμα των λουτρών, αλλά λόγω της συμμετρίας που χαρακτηρίζει το συγκρότημα, εικάζεται ότι αντίστοιχα δωμάτια θα καταλάμβαναν και το δυτικό τμήμα των λουτρών.

⁴³² Nielsen 1992, εικ. 237 (Πτολεμαΐδα).

Στα ανατολικά σώζονται μόνο δύο μεγάλες αίθουσες: το *tepidarium* (T2α) και το *caldarium* (C2α). Το *tepidarium*, εκτός από την παρουσία των *pilae*, δεν εμφανίζει οποιαδήποτε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που να βοηθούν στην ταύτιση του και φαίνεται να έχει δεχθεί αρκετές μεταγενέστερες επεμβάσεις. Το *caldarium* διαθέτει μια μεγάλη δεξαμενή για ομαδικό θερμό λούσιμο (*alveus*) (A1) στον ανατολικό τοίχο, μια μικρότερη στο βόρειο και μια πισίνα μάλλον στο νότιο (Pi). Στο απώτερο ανατολικό άκρο, κάτω ακριβώς από τον ανατολικό *alveus* βρίσκεται το *prae-furnium* (Pr2α).

Το δυτικό συγκρότημα της λουτρικής εγκατάστασης διαθέτει τρεις μεγάλες θερμαινόμενες αίθουσες, που εφάπτονται στα δυτικά της σειράς των τριών δωματίων της πρώτης φάσης. Το πρώτο αψιδωτό δωμάτιο, δυστυχώς, έχει υποστεί και αυτό πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις, γεγονός που δεν επιτρέπει να προβούμε σε ασφαλή συμπεράσματα. Εικάζεται ότι πρόκειται για το *tepidarium* (T2δ), εξαιτίας της παρουσίας των στυλίσκων. Το ορθογώνιο δωμάτιο, που ακολουθεί, ταυτίζεται με *sudatorium* (S2δ) και στο βόρειο τοίχο διαθέτει ορθογώνια δεξαμενή για ομαδικό λούσιμο (A1). Η παρουσία πλινθόκτιστου αψιδωτού ανοίγματος μαρτυρεί την ύπαρξη *prae-furnium* (Pr2δ), βορείως του *sudatorium*. Τέλος, στο δυτικό άκρο η αψιδωτή αίθουσα, το *caldarium* (C2δ), διαθέτει δύο *alvei* (A1): έναν ημικυκλικό στα βόρεια, που καταλαμβάνει την αψίδα του δωματίου, και έναν ορθογώνιο στο δυτικό τοίχο. Στα νότια του *caldarium* βρίσκεται στο *prae-furnium* (Pr2δ).

Σε κατώφλι δωματίου, που βρίσκεται στη βορειοδυτική πτέρυγα, σώζεται κτισμένη επιγραφή που αναφέρει: *Σεβαστός Ἀρχιερεὺς ἀνέκτισε*. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, η επιγραφή χρονολογείται στις αρχές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. (β' φάση)⁴³³, και αναφέρεται ενδεχομένως στις επιδιορθώσεις που πραγματοποιήθηκαν στα λουτρά από τον Τραϊανό, μετά τον καταστροφικό σεισμό του 76 μ.Χ., περίοδο κατά την οποία φαίνεται να ανακαινίστηκαν και άλλα δημόσια οικοδομήματα του νησιού⁴³⁴.

---

⁴³³ Christou 1985β, 355.

⁴³⁴ Για επιγραφές αναφορικά με τις επιδιορθώσεις επί Τραϊανού και το χαρακτηρισμό του αυτοκράτορα ως *Σεβαστός Ἀρχιερεὺς*, βλ. Mitford και Nicolaou 1974, 26-28, αρ. 12.

Διακόσμηση

Εξαιτίας κυρίως των πολλών μετατροπών και επεμβάσεων που επιδέχθηκαν οι λουτρικές εγκαταστάσεις δεν σώζεται η ψηφιδωτή διακόσμηση που θα κοσμούσε τις διάφορες αίθουσες. Μόνο σε ένα δωμάτιο, που ανήκει στο δυτικό συγκρότημα των λουτρών, μαρτυρείται βοτσαλωτό γεωμετρικό ψηφιδωτό δάπεδο, που σύμφωνα με τον ανασκαφέα, χρονολογείται στο πρώτο μισό του 1^{ου} αιώνα π.Χ.⁴³⁵.

Πολυτελή μάρμαρα χρησιμοποιούνται ευρέως για την ορθομαρμάρωση των τοίχων των δωματίων και στις πλείστες περιπτώσεις επενδύουν το εσωτερικό των ομαδικών δεξαμενών (*alvei*) που συναντούμε στα *caldaria*.

Ερμηνεία

Οι αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις, που δέχθηκε ο λόφος του Κουρίου, καθιστά την ερμηνεία των διαφόρων κτισμάτων δύσκολη. Όπως αναφέραμε, οι λουτρικές εγκαταστάσεις χαρακτηρίζονται από δύο φάσεις: η μια στις αρχές του 1^{ου} με αρχές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. και η άλλη συνεχίζει μέχρι τα μέσα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Στη δεύτερη φάση τα λουτρά επεκτάθηκαν σε μεγάλο βαθμό και φαίνεται να έλαβαν την επιβλητική μορφή που διαθέτουν σήμερα. Χαρακτηρίζονται από συμμετρικό σχεδιασμό που αναπτύσσεται εκατέρωθεν ενός κεντρικού άξονα (νυμφαίου). Αξίζει να αναφέρουμε ότι στη νότια πλευρά του συμπλέγματος σώζεται η ρωμαϊκή αγορά, που περιβάλλεται στις δυο επιμήκεις πλευρές της από κίονες. Οι νομισματικές μαρτυρίες και η κεραμική, που βρέθηκε στην περιοχή, υποδηλώνουν ότι η αγορά ανήκε στον ύστερο 2^ο με πρώιμο 3^ο αιώνα μ.Χ.⁴³⁶, περίοδο δηλαδή που συμπίπτει με τη δεύτερη οικοδομική φάση των λουτρών. Στην περίπτωση που τα δύο κτίσματα αποτελούσαν μέρος ενός συγκροτήματος θα υποθέταμε ότι τα λουτρά ανήκουν στο *μικρό αυτοκρατορικό τύπο* θερμών, που συναντούμε κυρίως στη Βόρειο Αφρική⁴³⁷. Ωστόσο, στις θέρμες του Κουρίου οι δύο λουτρικές εγκαταστάσεις αναπτύσσονται εκατέρωθεν του κεντρικού άξονα, που καταλαμβάνεται από το *apodyterium/frigidarium* και όχι το *caldarium*, όπως συμβαίνει συνήθως.

⁴³⁵ Christou 2011.

⁴³⁶ Herscher 1998, 345-346.

⁴³⁷ Βλ. για παράδειγμα τις θέρμες στη Cherchel (Nielsen 1992, εικ. 191).

Ο συμμετρικός σχεδιασμός παρείχε εύκολη πρόσβαση και διακίνηση στις αίθουσες για λούσιμο, αλλά και στους οργανωμένους υπαίθριους χώρους. Τα λουτρά μπορούσαν να φιλοξενήσουν μεγάλο αριθμό επισκεπτών και πιθανή ταυτόχρονη χρήση από άνδρες και γυναίκες σε ξεχωριστά τμήματα. Σε μια τέτοια περίπτωση το νυμφαίο θα αποτελούσε το διαχωριστικό άξονα ανάμεσα στα ανδρικά και γυναικεία λουτρά. Μπορούμε επομένως να υποθέσουμε σχεδόν με βεβαιότητα, κρίνοντας και από τη θέση που καταλαμβάνουν δίπλα από τη ρωμαϊκή αγορά σε ένα κεντρικό σημείο της πόλης, ότι επρόκειτο για τα μεγάλα δημόσια λουτρά (*θήρμες*) του Κουρίου.

Αναμφίβολα ένα τόσο εντυπωσιακό και μεγαλεπήβολο έργο δεν θα μπορούσε παρά να αποτελεί δωρεά του αυτοκράτορα ή του δήμου. Πέραν του κόστους ανέγερσης, το κόστος για τη λειτουργία και τη συντήρησή του θα ήταν τεράστιο, κάτι που θα μπορούσε να υλοποιηθεί μόνο με δημόσια δαπάνη ή εύνοια του αυτοκράτορα. Εξάλλου η επιγραφή που βρέθηκε στο κατώφλι του δωματίου στο δυτικό σύμπλεγμα συνηγορεί προς αυτή την κατεύθυνση.

2.4.4.5. Λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου

Γενική περιγραφή

Κατά τα έτη 1935, 1948 και 1950, το Πανεπιστημιακό Μουσείο της Πενσυλβανίας πραγματοποίησε ανασκαφές στο νοτιοανατολικό άκρο του λόφου του Κουρίου αποκαλύπτοντας το θέατρο και στα ανατολικά του τα λουτρά και το Παράρτημα (ή Οικία) του Ευστολίου⁴³⁸. Το όλο συγκρότημα είναι κτισμένο σε τρία διαφορετικά επίπεδα πάνω στο λόφο⁴³⁹ και παρουσιάζει διαφορετικές οικοδομικές φάσεις⁴⁴⁰. Στο ψηλότερο σημείο της πλαγιάς του λόφου αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα οικοδομήματος, που αποτελούσε

---

⁴³⁸ Ο χώρος ονομάζεται Παράρτημα, κυρίως λόγω της άμεσης σύνδεσής του με το παρακείμενο θέατρο στα δυτικά, του οποίου θεωρείται παράρτημα.

⁴³⁹ Daniel 1948, 4-10· De Coursey Fales 1950, 27-37· Mitford 1971, αρ. 201-206· Christou 1986, 18-23· Michaelides 1987, αρ. 107, 115-116 και 119.

⁴⁴⁰ Βλ. Rupp 1982.

πιθανότατα ιδιωτική μεγαλοπρεπή οικία, που είχε αρχικά οικοδομηθεί κατά την ύστερη Ελληνιστική περίοδο (150-50 π.Χ.)⁴⁴¹.

Το κτίριο στην παρούσα του μορφή οικοδομήθηκε μετά την καταστροφή του θεάτρου, κατά τη διάρκεια του 4^{ου} ή τις αρχές του 5^{ου} αιώνα μ.Χ., και εγκαταλείφθηκε πιθανότατα γύρω στα μέσα του 7^{ου} αιώνα μ.Χ.⁴⁴². Αποτελείται από αριθμό δωματίων, τα οποία συγκεντρώνονται γύρω από δύο εσωτερικές αυλές και μια λουτρική εγκατάσταση. Όλο το οικοδόμημα καταλαμβάνει έκταση 2,600 περίπου τετραγωνικών μέτρων, ενώ μόνο η λουτρική εγκατάσταση 360 περίπου τετραγωνικών μέτρων (Εικ. 77).

Βορείως της κεντρικής αυλής μια βαθμιδωτή κλίμακα οδηγεί σε ψηλότερο επίπεδο, που καταλαμβάνεται από τα λουτρά (Εικ. 78). Όπως συμβαίνει συνήθως, τα ψυχρά δωμάτια του λουτρού τοποθετούνται στα ανατολικά και τα θερμά στα δυτικά. Τα λουτρά ανήκουν στον *ευθύγραμμο* τύπο, και ο επισκέπτης ακολουθεί ανάδρομη πορεία για την έξοδό του από αυτά.

Τα λουτρά αποτελούνται από έξι τουλάχιστον δωμάτια και δύο καμίνους (Pr). Η είσοδος στο λουτρό επιτυγχάνεται, μέσα από το παράρτημα, μάλλον μέσω ενός μικρού *αποδυτηρίου* στα ανατολικά (A) ή ενός *προθαλάμου* στα δυτικά (V). Ακολουθούσε ένα μεγάλο ορθογώνιο κεντρικό δωμάτιο, που είναι προσανατολισμένο στον άξονα βορρά-νότου (c. 11,80 × 4,50 μ.), και ταυτίζεται με το *frigidarium* (F). Στο βόρειο και ανατολικό τοίχο της μεγάλης αυτής μακρόστενης αίθουσας σώζονται δύο χώροι για *ποδόλουτρο* (p), που κοσμούνται με μαρμαροθετήματα και διαθέτουν οπές εκροής. Ο ημικυκλικός χώρος στα βόρεια (Pi) (c. 3,90 × 4,50 μ.) και ο τετράγωνος (c. 2,30 × 2,30 μ.) στα ανατολικά προορίζονταν για κρύο λούσιμο (Pi). Η ορθογώνια δεξαμενή διέθετε δύο βαθμίδες για να κάθονται οι λουόμενοι και να διευκολύνονται κατά το λούσιμο. Στα βόρεια και νότια της ανατολικής δεξαμενής, συναντούμε τα *αποδυτήρια* (A).

Στη αριστερή πλευρά του *frigidarium* (F) συναντούμε το *tepidarium* (T) (c. 2,70 × 3,80 μ.), ένα ορθογώνιο δωμάτιο που πιθανότατα χρησίμευε και ως *sudatorium*. Σημάδια καύσης στους τοίχους του δωματίου μαρτυρούν μια δεύτερη κάμινο στα βόρεια (Pr).

⁴⁴¹ De Coursey Fales 1950, 27-35. Την αρχαιότερη ένδειξη χρονολόγησης στο χώρο (200 π.Χ.) παρουσιάζει ένα ελληνιστικό βοτσαλωτό ψηφιδωτό, που βρίσκεται στα ανατολικά του συγκροτήματος σε χαμηλότερο επίπεδο, και ανήκει σε ηρώον (Rupp 1978· Rupp 1982, 139, εικ. 106· Guimier-Sorbets 2009, 145-147).

⁴⁴² Η παρούσα μορφή του συγκροτήματος οικοδομήθηκε πιθανότατα από τον αυτοκράτορα Βάλη (360 μ.Χ) και ανακατασκευάστηκε από τον Θεοδόσιο Β' (408-450 μ.Χ.) (Rupp 1982, 134).

Αμέσως στα δυτικά του *tepidarium* συναντούμε το σταυρόσχημο *caldarium* (c. 3,60 × 3,80 μ.) με *alvei* στο βόρειο (c. 1,90 × 2,00 μ.) και νότιο (c. 1,30 × 1,80 μ.) βραχίονα (ενδεχομένως και στο δυτικό, αλλά έχει καταστραφεί). Η κάμινος βρίσκεται αμέσως στα δυτικά (Pr).

Στη σωζόμενη αποσπασματική ψηφιδωτή επιγραφή, που βρίσκεται στην ανατολική στοά, αναγράφεται το όνομα *Ευστόλιος*, ο οποίος θα μπορούσε να ήταν ο χορηγός ή ιδιοκτήτης του συγκροτήματος (Εικ. 79). Η επιγραφή χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} και αρχές του 5^{ου} αιώνα μ.Χ.⁴⁴³:

[Κουριάς] τὸ πάροιθεν [ἐν ὄλβ]ω παντὶ πέλοντας | [δυστηνοὺς ἐσιδ]ῶν ἐκ ποδὸς Εὐστόλιος | [οὐ πατέρων χῶ]ρης ἐπελήσατο· ἀλλ' ἄρα καὶ τῆς | [ἡμετέρας πόλε]ως λουτρὰ χαρισάμενος / [αὐτὸς δὴ τότε' ἐ]δίξετο Κούριον ὡς ποτε Φοῖβος | [ἤρχετο καὶ] ψυχρὴν θῆκεν ὑπνημίην

Η επιγραφή αναφέρει τον Ευστόλιο ως κτήτορα λουτρών στο Κούριο και ενός δροσερού καταφυγίου από τους ανέμους⁴⁴⁴. Γίνεται επίσης αναφορά στον Απόλλωνα (Φοῖβο), τον παλαιότερο προστάτη του Κουρίου. Ο Mitford αναφέρει ότι ο χρόνος που χρησιμοποιείται για τη λέξη *χαρισάμενος*, ο οποίος είναι διαφορετικός από αυτό του *ὑπνημίην*, υποδηλοί ότι η κατασκευή των λουτρών έλαβε χώρα σε διαφορετικό χρονικό διάστημα από αυτό της στοάς και του προθαλάμου, που συνθέτουν το Παράρτημα⁴⁴⁵. Το κενό μεταξύ των δύο περιόδων, όπως αναφέρει, δεν πρέπει να ήταν μεγάλο⁴⁴⁶. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε την ταυτότητα και το αξίωμα του Ευστολίου, και σημαντικό είναι να αναφέρουμε ότι τα οικοδομήματα που σχετίζονται μαζί του, φαίνεται να έχουν κατασκευαστεί μετά την καταστροφή του παρακείμενου θεάτρου τον 4^ο αιώνα μ.Χ.⁴⁴⁷.

⁴⁴³ Mitford 1971, 356, αρ. 204.

⁴⁴⁴ Mitford 1971, 356-357.

⁴⁴⁵ Σύμφωνα με τους Bagnall και Drew-Bear (1973, 239-241), η αποκατάσταση της επιγραφής από τον Mitford (1971, αρ. 204) είναι σε μεγάλο βαθμό παραπλανητική. Συγκεκριμένα, αναφέρουν ότι υπάρχουν πολλές ανακρίβειες και λανθασμένες αποκαταστάσεις σε σχέση με την αρχική δημοσίευση της επιγραφής. Παρόλο που δεν αμφισβητούν την ίδρυση/χορηγία λουτρού, που μαρτυρεί η επιγραφή, από τον Ευστόλιο, δεν αποδέχονται, ανάμεσα σε άλλα, την αποκατάσταση [ἡμετέρας πόλε]ως, η οποία είναι εντελώς υποθετική.

⁴⁴⁶ Mitford 1971, 356-357.

⁴⁴⁷ Stillwell 1961.

Διακόσμηση

Η μεγάλη επιμήκης αίθουσα του λουτρού, το *frigidarium*, κοσμείται από μεγάλο ψηφιδωτό δάπεδο, που αποτελείται από τέσσερις γεωμετρικούς πίνακες⁴⁴⁸. Ο βορειότερος πίνακας (Εικ. 80) απεικονίζει προτομή γυναικείας μορφής σε μέταλλο και περιβάλλεται από γεωμετρικά μοτίβα. Η επιγραφή, που την πλαισιώνει, μας πληροφορεί ότι πρόκειται για την Κτίση (ΚΤΙCIC), η οποία κρατά στο δεξί της χέρι το ρωμαϊκό πόδα. Ο τρίτος πίνακας απεικονίζει μια πέρδικα στο κέντρο και γύρω γεωμετρικά μοτίβα, ενώ οι υπόλοιποι δύο κοσμούνται μόνο με γεωμετρικά μοτίβα.

Το σημαντικότερο σε σχέση με το λουτρό, ίσως, μέρος της ψηφιδωτής διακόσμησης του δωματίου αυτού είναι η απεικόνιση μιας *tabula lusoria* (άβακας) κοντά στον ανατολικό τοίχο του ψυχρού δωματίου, που χρονολογείται στις αρχές του 5^{ου} αιώνα μ.Χ.⁴⁴⁹ (Εικ. 81). Η επιλογή του εν λόγω σχεδίου στο συγκεκριμένο σημείο του δωματίου φαίνεται να ήταν σκόπιμη και στόχευε στην ευχάριστη παραμονή και ψυχαγωγία των λουομένων στο λουτρό, καθώς θα ανέμεναν να εισέλθουν στα θερμότερα δωμάτια⁴⁵⁰.

Οι ποδοπιπτήρες (p), βόρεια και ανατολικά του *frigidarium*, κοσμούνται με μαρμαροθετήματα (*opus sectile*). Η ανατολική δεξαμενή (Pi) για ατομικό λούσιμο κοσμείται από ψηφιδωτή διακόσμηση πολύχρωμων κυματοειδών μοτίβων (Εικ. 82).

Όλα τα ψηφιδωτά χαρακτηρίζονται από το ονομαζόμενο «rainbow style», που είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του ύστερου 4^{ου}-5^{ου} αιώνα μ.Χ.

Ερμηνεία

Οι πολλαπλές οικοδομικές φάσεις, που δέχθηκε το οικοδόμημα, παρεμποδίζει την ασφαλή ερμηνεία του. Το γεγονός ότι βρίσκεται δίπλα από το θέατρο φαίνεται να δικαιολογεί την άποψη ότι πρόκειται για δημόσιο λουτρό. Επιπρόσθετα, οι επιγραφικές

---

⁴⁴⁸ Michaelides 1992, 86.

⁴⁴⁹ Μιχαηλίδης και Νικολάου 2008, 18-19.

⁴⁵⁰ Μαρτυρούνται διάφοροι τύποι παρόμοιων παιχνιδιών (*tabulae*), κινητών και μη, σε όλη τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, αλλά η ακριβής διαδικασία του παιχνιδιού αγνοείται. Σύμφωνα με τους Μιχαηλίδη και Νικολάου (2008, 18-19), φαίνεται ότι βασικός κανόνας ήταν η τοποθέτηση τριών πεσσίσκων, του ίδιου χρώματος, σε σειρά.

μαρτυρίες για αναστήλωση και επιδιόρθωση από τους αυτοκράτορες Βάλη και Θεοδόσιο Β'⁴⁵¹, φαίνεται να δικαιολογούν εν μέρει τη δημόσια χρήση του λουτρού.

Είναι πιθανόν ότι η ιδιωτική κατοικία, που μάλλον ιδρύθηκε αρχικά κατά την Ελληνιστική περίοδο, μετατράπηκε σε χώρο δημόσιας αναψυχής και κοινωνικών δραστηριοτήτων με την προσθήκη των λουτρών και του παραρτήματος⁴⁵². Η επιγραφή, που αναφέρει το όνομα του Ευστολίου, μας πληροφορεί ότι ο Ευστόλιος δώρισε λουτρά στην πόλη του Κουρίου. Στην περίπτωση που η επιγραφή αναφέρεται στα συγκεκριμένα λουτρά, θα ήταν λογικό να υποθέσουμε ότι ανήκαν στον Ευστόλιο και προσφέρονταν, τουλάχιστον περιστασιακά, στο ευρύ κοινό ή σε κάποιους εκλεκτούς προσκεκλημένους του οικοδεσπότη.

Μια ακόμα επιγραφική μαρτυρία για την ύπαρξη λουτρού προέρχεται από την περιοχή του Κουρίου, και ενδεχομένως να αναφέρεται στα συγκεκριμένα λουτρά ή ένα ξεχωριστό λουτρό στην περιοχή. Η επιγραφή αναφέρει:

[Τὸν δεῖνα τὸν υἱὸν] / [Δη]μοσθ[ένους] ? τοῦ ἄρ]ξαντο[ς] / [καὶ] ἀνταγ[ορανομήσαν]τος ?
ὕπ[ἐρ] / [το]ῦ ἀ[δελφοῦ] ? καὶ] κατο[ρθώσ]αντ[ος] / [καὶ] κοσμήσα]ντος ? τὸ λο[υτρὸν καὶ] /
[τῶν] δεκα[πρώτων], P[----- Ἡλι] - / [οδ]ώρου ? ἄ[ρ]ζας ? -----]

Σύμφωνα με την αποκατάσταση που πρότεινε ο Mitford, η επιγραφή αναφέρεται στο γιο του Δημοσθένη, ο οποίος τιμήθηκε από κάποιο γιο του Ηλιόδωρου και χρονολογείται στο 2^ο αιώνα μ.Χ.⁴⁵³. Ο Δημοσθένης, όταν ανέλαβε τα καθήκοντα του αγορανόμου ως αναπληρωτής του αδελφού του, αποκατέστησε και διακόσμησε ένα λουτρό. Ο τιμώμενος, ο οποίος θα μπορούσε και ο ίδιος να κατείχε κάποιο αξίωμα, ήταν γιος ενός τοπικά αναγνωρισμένου πατέρα. Αν αποδεχθούμε την προτεινόμενη αποκατάσταση της επιγραφής, είναι φανερό ότι αυτή μαρτυρεί ότι τα λουτρά, λόγω της εξέχουσας θέσης που κατείχαν στη ζωή των πολιτών, ανακαινίζονταν ή διακοσμούνταν και από ιδιώτες, που ανήκαν πιθανότατα στην εύπορη τάξη⁴⁵⁴. Αναμφίβολα, στις περιπτώσεις

⁴⁵¹ Rupp 1982, 134.

⁴⁵² Rupp 1982.

⁴⁵³ Mitford 1971, 186-188, αρ. 100.

⁴⁵⁴ Οι Bagnall και Drew-Bear (1973, 229) απορρίπτουν την αποκατάσταση του Mitford, κυρίως όσον αφορά το σημείο [τῶν] δεκα[πρώτων], που αναφέρεται σε κάποιο θεσμό πλούσιων πολιτών, ο οποίος δεν

όπου υπήρχε ανάγκη για επιδιόρθωση μεγάλων λουτρικών εγκαταστάσεων, όπως ήταν οι θέρμες, για τις οποίες μόλις έγινε αναφορά, το κόστος αναλάμβανε ο αυτοκράτορας ή ο δήμος.

Όπως αναφέραμε στην περιοχή του Κουρίου βρέθηκαν έξι λουτρά, ένα μόνο εκ των οποίων φαίνεται να ανήκει στο 2^ο αιώνα μ.Χ., αυτό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη. Κατά πόσο η επιγραφή αναφέρεται στο συγκεκριμένο λουτρό δίπλα στο Ιερό είναι δύσκολο να κρίνουμε, καθώς το λουτρό δεν διέσωσε οποιαδήποτε διακόσμηση πέραν των ψηφιδωτών γεωμετρικών δαπέδων, που να κρίνεται άξιο αναφοράς σε επιγραφή. Σύμφωνα με τον Mitford, η επιγραφή πιθανότατα να αναφέρεται στο αρχικό κτίσμα των λουτρών του Ευστολίου, που χρονολογείται στον ύστερο 2^ο αιώνα μ.Χ., όπως και η επιγραφή⁴⁵⁵.

2.4.4.6. Λουτρά δίπλα από την Επισκοπική Βασιλική του Κουρίου

Πρόσφατες ανασκαφές του Τμήματος Αρχαιοτήτων αποκάλυψαν λουτρό στα νοτιοανατολικά της Επισκοπικής Βασιλικής του Κουρίου (Εικ. 83). Δυστυχώς δεν υπάρχει μέχρι στιγμής οποιαδήποτε δημοσιευμένη αναφορά σε σχέση με αυτό, ώστε να μπορούμε να προβούμε σε οποιοδήποτε παρατηρήσεις⁴⁵⁶. Αν και τα δωμάτια του λουτρού δεν είναι προσβάσιμα, η παρουσία *pilae* και ενδεχομένως καμίνου επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για λουτρό. Με βάση την τοιχοδομία του λουτρού θα μπορούσαμε να το τοποθετούσαμε με επιφύλαξη στην Υστερο-Ρωμαϊκή περίοδο (5^ο-6^ο αιώνας μ.Χ.).

Δυστυχώς δεν μπορούμε να διακρίνουμε αν υπάρχει άμεση σχέση με τη βασιλική, εξαιτίας κυρίως της υψομετρικής διαφοράς που υπάρχει ανάμεσα στα δύο κτίσματα, αλλά και μεταγενέστερων επεμβάσεων στην περιοχή. Σε περίπτωση που πράγματι έχουν κάποια σχέση, η εγγύτητά του λουτρού στη βασιλική ενδεχομένως να μαρτυρεί ακόμη μια περίπτωση που αφορά την καθαριότητα των επισκεπτών προτού εισέλθουν σε αυτή, όπως παρατηρήσαμε στο λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο και στο λουτρό στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας, που θα εξετάσουμε παρακάτω (βλ. 2.4.6.).

μαρτυρείται πουθενά αλλού στην Κύπρο και, όπως αναφέρουν οι ίδιοι, πρόκειται για παραπλανητική ερμηνεία από τον Mitford.

⁴⁵⁵ Για τη χρονολόγηση της επιγραφής, βλ. Mitford 1971, αρ. 100, 102 και 103.

⁴⁵⁶ Ευχαριστώ τον Ελευθέριο Χαραλάμπους και την Κατερίνα Παπανικολάου για τη ενημέρωση αναφορικά με την ανασκαφή του πρόσφατου αυτού λουτρού.

2.4.5. Πάφος – Ιστορία της έρευνας

Η πόλη της Νέας Πάφου είναι κτισμένη πάνω σε μικρό ακρωτήριο στη νοτιοδυτική ακτή του νησιού σε απόσταση 16 περίπου χιλιομέτρων βορειοδυτικά της Παλαιπάφου⁴⁵⁷. Εικάζεται ότι η πόλη ιδρύθηκε στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από το βασιλιά της Παλαιπάφου Νικοκλή⁴⁵⁸, ο οποίος φαίνεται να μετέφερε την έδρα του βασιλείου του από την Παλαιάπαφο (τα σημερινά Κούκλια) στη Νέα Πάφο, πιθανότατα λόγω της καταλληλότητας της θέσης να λειτουργήσει ως λιμάνι⁴⁵⁹. Μέχρι τα τέλη του 2^{ου} αιώνα π.Χ. η Νέα Πάφος απέκτησε σημαντικό πολιτικό και οικονομικό ρόλο.

Όπως και οι υπόλοιπες περιοχές της Κύπρου, έτσι και η Πάφος συλήθηκε κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Το 1869-1870, ο γνωστός αρχαιολόγος Luigi Palma di Cesnola έδρασε και στην επαρχία της Πάφου, κυρίως στα Κούκλια, ευτυχώς ανεπιτυχώς.

Οι έρευνες στο χώρο της Νέας Πάφου ξεκίνησαν σχετικά αργά, στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Η British Kouklia Expedition πραγματοποίησε επιφανειακή έρευνα στην τοποθεσία *Σαράντα Κολώνες*, αποκαλύπτοντας αρχαιολογικά κατάλοιπα της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου. Το 1957, την ανασκαφή των Σαράντα Κολώνων ανέλαβε ο τότε διευθυντής του Τμήματος Αρχαιοτήτων A.H.S. Megaw⁴⁶⁰.

Το 1962 αποκαλύφθηκαν ψηφιδωτά δάπεδα σε κοντινή απόσταση από τις Σαράντα Κολώνες, γεγονός που οδήγησε στη συστηματική ανασκαφή του χώρου από τον Κυριάκο Νικολάου. Ο Νικολάου αποκάλυψε την Οικία του Διονύσου, μια ρωμαϊκή έπαυλη που διακοσμείται από εξαιρετικής ποιότητας ψηφιδωτά⁴⁶¹. Το 1965 ξεκίνησε να δραστηριοποιείται στην περιοχή η Πολωνική Αποστολή του Πανεπιστημίου της Βαρσοβίας, υπό τη διεύθυνση του K. Michałowski, πραγματοποιώντας συστηματικές ανασκαφές στο νότιο μέρος του αρχαιολογικού χώρου και στο λιμάνι. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως το μνημειώδες συγκρότημα της Έπαυλης του Θησέα. Από το 1966 μέχρι

⁴⁵⁷ Ήδη από το 2^ο αιώνα π.Χ. αρχίζει η διάκριση στις πηγές ανάμεσα στην *Πάφο* (δηλαδή τη Νέα Πάφο) και την *Παλαιά* (δηλαδή την Παλαιάπαφο): Mitford 1980, 1308, υποσημ. 83· Młynarczyk 1990, 23· Σατράκη 2012, 237-238.

⁴⁵⁸ Młynarczyk 1990.

⁴⁵⁹ Daszewski 1987· Młynarczyk 1990· Iacovou 2012.

⁴⁶⁰ Megaw 1952, 113· Megaw 1953, 135· Megaw 1971.

⁴⁶¹ Kondoleon 1994.

το 2008, τη συστηματική ανασκαφή του χώρου ανέλαβε ο W.A. Daszewski⁴⁶², και στη συνέχεια ο H. Meyza, ο οποίος συνεχίζει μέχρι σήμερα.

Αρκετές άλλες ξένες και ντόπιες αποστολές δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή. Μερικά από τα σημαντικότερα οικοδομήματα της Ρωμαϊκής κυρίως περιόδου που βρέθηκαν στη Νέα Πάφο είναι: το ασκληπιείο, το ωδείο⁴⁶³, η Οικία του Ορφέα, η Οικία του Αιώνα⁴⁶⁴, η ρωμαϊκή αγορά⁴⁶⁵, το θέατρο⁴⁶⁶, και η Βασιλική της Χρυσοπολίτισσας⁴⁶⁷.

Στην Πάφο εντοπίστηκαν έξι λουτρά: ένα στην Οικία του Ορφέα, ένα μέσα και ένα δυτικά της Έπαυλης του Θησέα, ένα δίπλα από το αμφιθέατρο (το ονομαζόμενο λουτρό του Τρίτωνα), και δύο πιθανές μαρτυρίες για λουτρικές εγκαταστάσεις (βορείως της Οικίας του Διονύσου και στο χωριό Αναρίτα).

2.4.5.1. Λουτρά της Οικίας του Ορφέα

Γενική περιγραφή

Η Οικία του Ορφέα βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του αρχαιολογικού χώρου της Κάτω Πάφου. Ο χώρος, όπου αργότερα αποκαλύφθηκε η οικία, ήταν γνωστός ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1940 από ένα ψηφιδωτό που βρέθηκε τυχαία κατά τη διάρκεια κατασκευής καταλύματος από τη Βρετανική Βασιλική Αεροπορία⁴⁶⁸. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων, υπό τη διεύθυνση του Κυριάκου Νικολάου, προσπάθησε μετά από χρόνια να εντοπίσει και πάλι το ψηφιδωτό, χωρίς ωστόσο να πραγματοποιήσει συστηματική ανασκαφή του χώρου, εντόπισε όμως την παράσταση της Αμαζόνας. Η συστηματική ανασκαφή ξεκίνησε το 1982 από τον Δημήτριο Μιχαηλίδη, ο οποίος εργαζόταν τότε στο Τμήμα Αρχαιοτήτων. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν μέχρι το 1991. Μετά από διακοπή εννέα χρόνων, ομάδα του Πανεπιστημίου Κύπρου, με επικεφαλής τον Μιχαηλίδη, επέστρεψε το

⁴⁶² Daszewski 1968· Daszewski 1970· Daszewski 1972· Daszewski 1976· Daszewski 1977· Daszewski 1984.

⁴⁶³ Maier και Karageorghis 1984, 252

⁴⁶⁴ Michaelides 1988· Daszewski και Michaelides 1989.

⁴⁶⁵ Mlynarczyk 1990, 208-212.

⁴⁶⁶ Green και Stennett 2002, 155-188· Green *et al.* 2004.

⁴⁶⁷ Maier και Karageorghis 1984, 292-295.

⁴⁶⁸ Το ψηφιδωτό απεικονίζει τον Ηρακλή με το λιοντάρι της Νεμέας, γι' αυτό και αρχικά η Οικία ονομαζόταν «Οικία του Ηρακλή». Μετονομάστηκε αργότερα σε «Οικία του Ορφέα» λόγω του σπάνιου για τα κυπριακά δεδομένα ψηφιδωτού, τη μεγαλύτερη ψηφιδωτή μεγαλογραφία, που βρέθηκε ακριβώς δίπλα και απεικονίζει τον Ορφέα που σαγηνεύει τα ζώα με τη λύρα του (Michaelides 1991, 3).

2010 στην περιοχή για την ολοκλήρωση της ανασκαφής του χώρου, η οποία βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη.

Η Οικία του Ορφέα (Εικ. 84) χρονολογείται, βάσει των ευρημάτων και νομισματικών μαρτυριών, στα τέλη του 2^{ου} με αρχές 3^{ου} αιώνα μ.Χ.⁴⁶⁹. Φαίνεται να εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια σεισμού του 4^{ου} αιώνα μ.Χ., που έπληξε ολόκληρη την περιοχή. Η οικία καλύπτει μέχρι στιγμής έκταση γύρω στα 1600 τετραγωνικά μέτρα και αποτελείται από διάφορα δωμάτια (ή/και καταστήματα), που οργανώνονται γύρω από μια ανοικτή περίστυλη αυλή σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένη. Τα όρια της οικίας καθορίζονται στα ανατολικά και στα βόρεια από δύο βασικές οδούς της πόλης⁴⁷⁰.

Στη βορειοανατολική γωνιά της οικίας και στη διασταύρωση των δύο κεντρικών οδών της πόλης, αποκαλύφθηκε λουτρό που συγκροτείται από έξι δωμάτια. Το λουτρό καλύπτει μέχρι στιγμής έκταση 200 περίπου τετραγωνικών μέτρων, αλλά δεν έχει ανασκαφεί πλήρως στο βόρειο τμήμα του (Εικ. 85). Ο προσανατολισμός των δωματίων του λουτρού φαίνεται να διαφέρει από τη συνηθισμένη διαρρύθμιση που προτείνει ο Βιτρούβιος. Τα θερμά δωμάτια βρίσκονται στα ανατολικά και τα ψυχρά στα δυτικά.

Το λουτρό ανήκει στο *γωνιώδη* (ή *παράλληλο-ευθύγραμμο*) τύπο. Η είσοδος στο λουτρό εξασφαλιζόταν από τα δυτικά, όπου αποκαλύφθηκε σειρά ψυχρών δωματίων, μέσω ενός *προθαλάμου* ή/και *αποδυτηρίου* (V/A). Από εκεί μια θύρα στα βόρεια οδηγούσε στο επόμενο δωμάτιο, το *frigidarium* (F), που ήταν επενδυμένο από πολύ καλής ποιότητας υδραυλικό κονίαμα. Το εφαπτόμενο δωμάτιο που βρίσκεται στα δυτικά διασώζει δυο πισίνες για ομαδικό λούσιμο με κρύο νερό (Pi), που χωρίζονται από ένα μεσότοιχο και κατώφλι που οδηγεί σε χαμηλότερο επίπεδο (Εικ. 86).

Στα ανατολικά του *προθαλάμου/αποδυτηρίου* σώζονται τρία παράλληλα παρατεταγμένα δωμάτια. Η είσοδος επιτυγχανόταν από το νοτιότερο δωμάτιο, που εικάζεται ότι επρόκειτο για ένα δεύτερο *frigidarium*, αφού διασώζει στην τοιχοποιία και στο δάπεδό του επίστρωση κονιάματος. Ο λουόμενος προχωρούσε διαδοχικά στα επόμενα δύο θερμά δωμάτια, το *tepidarium* (T) και το *caldarium* (C), τα οποία θερμαίνονταν μέσω υποκαύστου και, όπως μαρτυρούν τα πηνία και οι κεραμικές πλάκες που βρέθηκαν κατά

⁴⁶⁹ ARDAC 1987, 56· ARDAC 1989, 58· ARDAC 1990, 56· ARDAC 1991, 56· ARDAC 1992, 57· Karageorghis 1990, 977-979· Michaelides 1991, 3-10.

⁴⁷⁰ Michaelides 1991, 3-10.

την ανασκαφή, μέσω των τοίχων (βλ. 3.4.10). Το *praefurnium* (Pr) βρίσκεται σχεδόν με βεβαιότητα βορείως των δύο δωματίων, αλλά δεν έχει ακόμη ανασκαφεί.

Διακόσμηση

Πέραν των τριών ψηφιδωτών παραστάσεων που αναφέραμε, αυτή του Ορφέα, της Αμαζόνας και του Ηρακλή, και ενός τρίτου υστερο-ρωμαϊκού ψηφιδωτού στη νοτιοδυτική πλευρά της οικίας⁴⁷¹, δεν σώζεται άλλου είδους ψηφιδωτή διακόσμηση. Εντούτοις, τα λουτρά θα πρέπει να ήταν διακοσμημένα με ψηφιδωτά δάπεδα, καθώς αρκετές ψηφίδες και θραύσματα ψηφιδωτού ανευρέθησαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής κυρίως στην περιοχή του λουτρού. Επίσης, αν και η οικία διασώζει δωμάτια με διακόσμηση τοιχογραφιών στο νοτιοδυτικό τμήμα, δεν παρατηρείται οποιαδήποτε ένδειξη για ύπαρξη τοιχογραφιών ή ορθομαρμάρωσης στο λουτρό.

Ερμηνεία

Το μικρό μέγεθος του λουτρού, καθώς και το γεγονός ότι βρίσκεται εντός της οικίας, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ιδιωτικό λουτρό. Στην περίπτωση που η περίστυλη κεντρική αυλή ανήκει στο ίδιο σύμπλεγμα, τότε πιθανότατα να χρησιμοποιούνταν και για κάποιου είδους άσκηση, παρόλο που είναι πολύ παρακινδυνευμένο να υποθέσουμε κάτι τέτοιο, εν τη απουσία αρχαιολογικών μαρτυριών.

Ο «λανθασμένος» προσανατολισμός του λουτρού οφειλόταν είτε σε άγνοια αναφορικά με τα πλεονεκτήματα που πρόσφερε η απογευματινή ηλιοφάνεια στη διατήρηση της θερμοκρασίας στα θερμά δωμάτια του λουτρού, είτε στο γεγονός ότι η προμήθεια καυσίμων θα παρεχόταν με μεγαλύτερη ευκολία μέσω των κεντρικών οδών της πόλης.

---

⁴⁷¹ Michaelides 1991· Michaelides 1992, 18-21.

2.4.5.2. Λουτρό στην Έπαυλη του Θησέα

Γενική περιγραφή

Η ανασκαφή της Έπαυλης του Θησέα⁴⁷² ξεκίνησε το 1965 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα από διεπιστημονικές ομάδες του Πανεπιστημίου της Βαρσοβίας. Η Έπαυλη του Θησέα πήρε το όνομά της από το εξαιρετικό ψηφιδωτό που σώζεται σε ένα από τα δωμάτια της Έπαυλης και απεικονίζει το Θησέα με το Μινώταυρο. Η Έπαυλη αποτελεί το μεγαλύτερο (c. 7700 τ.μ.) και πιο μνημειακό κτίριο από όλα όσα γνωρίζουμε στη ρωμαϊκή Κύπρο και τα δωμάτια που το συγκροτούν ξεπερνούν τα 100. Κατασκευάστηκε περί τα τέλη του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. και καταστράφηκε από τους σεισμούς του 4^{ου} αιώνα μ.Χ.⁴⁷³. Μετά την ανοικοδόμηση και ανακαίνιση του κτιρίου, χρησιμοποιήθηκε για διοικητικούς σκοπούς. Πιθανότατα αποτέλεσε τη θερινή κατοικία του Ρωμαίου ανθύπατου⁴⁷⁴. Η εγκατάλειψη του κτιρίου συμπίπτει με τις αραβικές επιδρομές στα μέσα του 7^{ου} αιώνα μ.Χ.

Το επιβλητικό αυτό κτίριο αποτελείται από τέσσερις πτέρυγες που ομαδοποιούνται γύρω από ένα μεγάλο τετράγωνο περίστυλο αίθριο (Εικ. 87). Η είσοδος βρίσκεται στα ανατολικά. Τα δωμάτια δημόσιου χαρακτήρα και τα λουτρά βρίσκονται στα νότια, τα ιδιωτικά διαμερίσματα στα δυτικά, τα δωμάτια υπηρεσίας στα βόρεια, και οι εργαστηριακοί χώροι στα ανατολικά.

Το πολυτελές λουτρό, που καλύπτει έκταση περίπου 450 τετραγωνικών μέτρων, αποτελείται από 15 δωμάτια και καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική γωνιά της Έπαυλης⁴⁷⁵. Ο σχεδιασμός του λουτρού ανήκει στον *παράλληλο-ευθύγραμμο* τύπο και τα δωμάτια είναι διατεταγμένα σε δύο παράλληλες ευθείες (Εικ. 88). Τα θερμαινόμενα δωμάτια προσανατολίζονται στον άξονα ανατολής-δύσης με τα ψυχρά δωμάτια στα δυτικά και τα θερμά στα ανατολικά. Τα υπόλοιπα δωμάτια για ψυχρό λούσιμο βρίσκονται στα βόρεια αυτού του άξονα σε παράλληλη διαρρύθμιση.

---

⁴⁷² Το οικοδόμημα χαρακτηρίστηκε ως «Έπαυλη» από τον Daszewski, αφού σύμφωνα με τον ίδιο παρουσιάζει τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό που χαρακτηρίζει τα οικοδομήματα της Υστερο-Ρωμαϊκής περιόδου, όπως αυτό στην Απάμεια της Συρίας, που ταυτίζεται ως «παλάτι/έπαυλη» (Daszewski 1970, 112-113, υποσημ. 1-2).

⁴⁷³ Daszewski 1968· Daszewski 1970· Daszewski 1972· Daszewski 1976· Daszewski 1984.

⁴⁷⁴ Maier και Karageorghis 1984, 288.

⁴⁷⁵ Daszewski 1970, 112-141· Daszewski 1972, 204-236· Karageorghis 1972, 674-677· Daszewski 1976, 194-206.

Ο λουόμενος ακολουθούσε ανάδρομη πορεία από και προς την είσοδο. Η είσοδος στο λουτρό επιτυγχανόταν από τα ανατολικά, μέσω ενός *προθαλάμου* (V) ($7,20 \times 3,20$ μ.)⁴⁷⁶. Ακολουθεί το *apodyterium* (A) στα δυτικά ($5,25 \times 4,25$ μ.) και έπειτα το *frigidarium* (F). Το *frigidarium* είναι μια μεγάλη μακρόστενη κεντρική αίθουσα (F) ($15,03 \times 4,29$ μ.) και διασώζει ημικυκλική λεκάνη για ποδόλουτρο (p)⁴⁷⁷ στα ανατολικά και δύο δεξαμενές για ψυχρό λούσιμο στα βόρεια (Pi), μια ορθογώνια και μια ημικυκλική. Το δωμάτιο (U) ($4,80 \times 2,05$ μ.) στη βορειοδυτική γωνιά του λουτρού φαίνεται να λειτουργήσε αρχικά ως *αλειπήριον* (*unctorium*) ή ως δωμάτιο απόξεσης (*destrictarium*)⁴⁷⁸. Σε μεταγενέστερη φάση, η είσοδος που ανοίχτηκε στο δυτικό τοίχο του δωματίου παρείχε πρόσβαση στην ιδιωτική πτέρυγα της Έπαυλης⁴⁷⁹.

Μέσω ενός δεύτερου *αποδυτηρίου* (A) ($3,50 \times 3,75$ μ.) στη νοτιοδυτική γωνιά του λουτρού, δινόταν η πρόσβαση από το *frigidarium* στη διαδοχική σειρά των θερμαινόμενων δωματίων που βρίσκονται στα νότια. Τα τρία δωμάτια, που έπονται του *αποδυτηρίου*, θα πρέπει να ταυτιστούν με το *tepidarium* ($3,50 \times 2,60$ μ.), το *sudatorium* (S) ($3,50 \times 3,40$ μ.) και το *caldarium* (C) ($3,50 \times 4,00$ μ.) λόγω της ύπαρξης υποδαπέδιας θέρμανσης. Το *tepidarium* (T) και το *caldarium* διαθέτουν από μια ημικυκλική δεξαμενή στο νότιο τους τοίχο, που και στις δύο περιπτώσεις είναι σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένες (A1?). Λαμβάνοντας υπόψη το στενό άνοιγμα της εισόδου, το ενδιάμεσο δωμάτιο ταυτίζεται με *sudatorium*. Το *caldarium* διαθέτει ακόμη μια ορθογώνια δεξαμενή για ομαδικό λούσιμο (A1) ($2,25 \times 0,95$ μ.) στο ανατολικό άκρο, που θερμαινόταν άμεσα από το *praefurnium* ($2,50 \times 3,00$ μ.). Σύμφωνα με τους ανασκαφείς τεκμήρια μαρτυρούν την ύπαρξη ορειχάλκινου λέβητα για παροχή ζεστού νερού, αλλά δυστυχώς δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε οποιεσδήποτε ενδείξεις στο χώρο⁴⁸⁰. Μια μεγάλη ορθογώνια υδατοδεξαμενή στα ανατολικά χορηγούσε με νερό το λουτρικό συγκρότημα.

⁴⁷⁶ Για τις διαστάσεις των δωματίων, βλ. Daszewski 1976, 194-260.

⁴⁷⁷ Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ο *ποδόλουτράς* αποτελεί ενδεχομένως μεταγενέστερη προσθήκη των λουτρών (Daszewski 1976, 195).

⁴⁷⁸ Daszewski 1976, 195-197.

⁴⁷⁹ Daszewski 1976, 195-197.

⁴⁸⁰ Daszewski 1976, 202-203.

Τέλος, το χρησιμοποιημένο νερό από τα λουτρά διοχετευόταν στο αποχωρητήριο⁴⁸¹ (La) (c. 9,80 × 5,30 μ.), που βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνιά των λουτρών και είχε τη δυνατότητα να φιλοξενήσει ταυτοχρόνως 14 άτομα⁴⁸².

Διακόσμηση

Η Έπαυλη ήταν αφειδώς διακοσμημένη με εξαιρετικής ποιότητας ψηφιδωτά. Αναφέρουμε ενδεικτικά το ψηφιδωτό του Θησέα με το Μινώταυρο και το ψηφιδωτό του πρώτου λουτρού του Αχιλλέα, για τα οποία έγινε ήδη αναφορά. Το ίδιο το λουτρό κοσμείται από ψηφιδωτά δάπεδα κυρίως στα ψυχρά δωμάτια, που χαρακτηρίζονται από γεωμετρικό διάκοσμο (Εικ. 89). Θραύσματα ορθομαρμάρωσης στους τοίχους μαρτυρούν τη δαπανηρή διακόσμηση των λουτρών. Διάφορα σημεία του χώρου, όπου τα δάπεδα και οι τοίχοι επιστρώνονται από κομμάτια μαρμάρου σε δεύτερη χρήση, όπως είναι οι δύο μεγάλες δεξαμενές βορείως του *frigidarium*, φαίνεται να ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση συντήρησης του λουτρού.

Ερμηνεία

Τα λουτρά ήταν σχετικά μεγάλα σε μέγεθος αν λάβει κανείς υπόψη ότι αποτελούσαν μέρος μιας έπαυλης. Υποθέτουμε ότι θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν ταυτόχρονα γύρω στα 30 άτομα. Η τοποθεσία των λουτρών στη νοτιοανατολική γωνιά της Έπαυλης και με άμεση πρόσβαση από μια από τις κύριες οδούς της αρχαίας πόλης δικαιολογεί το δημόσιο χαρακτήρα που του έχει αποδοθεί, αν και σίγουρα αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της λειτουργίας της ίδιας της Έπαυλης. Απόδειξη είναι το γεγονός ότι το δεύτερο *αποδυτήριο* στη νοτιοδυτική γωνιά του λουτρού επικοινωνεί, μέσω εισόδου στο δυτικό τοίχο, με τη νότια πτέρυγα της Έπαυλης, όπου βρίσκονταν τα ιδιωτικά διαμερίσματα⁴⁸³.

---

⁴⁸¹ Σημειώνεται ότι σχεδόν δίπλα σώζεται ακόμη ένα αποχωρητήριο, μεγαλύτερης χωρητικότητας, το οποίο σύμφωνα με τους ανασκαφείς δεν ανήκει στο λουτρικό συγκρότημα (Daszewski 1976, 205). Και τα δύο αποχωρητήρια θα εξεταστούν αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο IV (4.6.2.2.).

⁴⁸² Karageorghis 1972, 675-677· Daszewski 1976, 204.

⁴⁸³ Daszewski 1976, 196.

2.4.5.3. Λουτρό στα δυτικά της Έπαυλης του Θησέα

Οι πρόσφατες ανασκαφές της Πολωνικής Αποστολής του Πανεπιστημίου της Βαρσοβίας, υπό τη διεύθυνση του H. Meyza, αποκάλυψαν λουτρό, το οποίο είναι μέχρι στιγμής αδημοσίευτο. Τα δύο δωμάτια με υπόκαυστο που αποκαλύφθηκαν, βρίσκονται στο νοτιοδυτικό άκρο του ανασκαμμένου χώρου, αλλά εκτός της Έπαυλης του Θησέα. Κατά χώραν σώζεται αριθμός κεραμικών πλακών, που χρησιμοποιήθηκαν για την επίστρωση του δαπέδου (Εικ. 90), ενώ σε μερικά σημεία σώζεται μόνο το αποτύπωμα που άφηναν αυτές πάνω στο συνδετικό κονίαμα (Εικ. 91). Μαρτυρούνται επίσης μικρές τετράγωνες *bessales* που θα χρησιμοποιούνταν για τη δημιουργία των στυλίσκων.

Εικάζεται ότι πρόκειται για ιδιωτικό λουτρό, αλλά κανένα πόρισμα δεν μπορεί να δοθεί με ασφάλεια. Η μελλοντική ανασκαφή του χώρου θα ξεκαθαρίσει αν πρόκειται για νέο λουτρό στην περιοχή ή κατά πόσο αυτό συνδέεται με τα δωμάτια που αποκαλύφθηκαν ακριβώς δίπλα και ανήκουν στην ονομαζόμενη «Ελληνιστική Οικία». Κάτι τέτοιο δεν θα ήταν παράλογο, λαμβάνοντας υπόψη την παρουσία υδατοστεγών επιχρισμάτων σε αρκετά δωμάτια της οικίας.

2.4.5.4. Λουτρά του Τρίτωνα

Το 1992 πραγματοποιήθηκε μικρής έκτασης σωστική ανασκαφή στο χώρο που βρίσκεται στα νότια της Έπαυλης του Θησέα και στα δυτικά του αμφιθεάτρου. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από το Τμήμα Αρχαιοτήτων, υπό τη διεύθυνση του Δημήτριου Μιχαηλίδη, και αποκάλυψε τρία δωμάτια: ένα επιστρωμένο με κονίαμα και δύο με ψηφιδωτά δάπεδα, εκ των οποίων το ένα γεωμετρικό και το άλλο, που μάλλον κοσμούσε τρικλίνιο, με απεικόνιση Τρίτωνα (Εικ. 92). Ο Μιχαηλίδης χρονολογεί τα ψηφιδωτά στα τέλη του 2^{ου} με αρχές του 3^{ου} αιώνα μ.Χ.⁴⁸⁴.

Την ύπαρξη λουτρού στο χώρο μαρτυρεί αριθμός *pilae*, που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής⁴⁸⁵. Δυστυχώς στο παρόν στάδιο δεν μπορούμε να προβούμε σε περαιτέρω συμπεράσματα σε σχέση με το λουτρό.

⁴⁸⁴ Michaelides 1999, 81.

⁴⁸⁵ Christou 1993, 746-747· Michaelides 1999, 81-84.

2.4.5.5. Πύελος πλησίον της Οικίας του Διονύσου

Σε ένα από τα δωμάτια των καταστημάτων στη βόρεια πλευρά της Οικίας του Διονύσου βρίσκεται θαμμένη κατά το ήμισυ μια πέτρινη πύελος⁴⁸⁶ (Εικ. 93). Η πύελος έχει μήκος 1,00 μ. και πλάτος 0,60 μ. και διαθέτει κάθισμα. Χρονολογείται σχεδόν με ασφάλεια στην Ελληνιστική περίοδο. Κατά πόσο βρίσκεται σε δεύτερη χρήση ή αποτελεί μέρος εργαστηριακού χώρου δεν μπορούμε να γνωρίζουμε.

Ότι ένα βαλανείον ή τουλάχιστον κάποιου είδους λουτρική εγκατάσταση, που χρονολογείται στην Ελληνιστική περίοδο, μπορεί να υπήρχε εκεί δεν είναι απίθανο λαμβάνοντας υπόψη ότι η πόλη ιδρύθηκε στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ., ενώ το κατάστημα μέσα στο οποίο βρέθηκε η πύελος φαίνεται να χρονολογείται στην πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο⁴⁸⁷. Μέχρις ότου γίνει εκτενέστερη ανασκαφή και εξερεύνηση της περιοχής, δεν είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε κατά πόσο πρόκειται για μια αυτόνομη πύελο ή αν αυτή αποτελεί μέρος ενός μεγαλύτερου συγκροτήματος. Αξίζει να σημειώσουμε ότι μέχρι στιγμής δεν μαρτυρείται κάποιο βαλανείον στην Πάφο, γεγονός που οφείλεται πιθανότατα στην επικάλυψή του από μεταγενέστερα κτίσματα.

2.4.5.6. Αναρίτα – Άγιος Ονησίφορος

Σύμφωνα με το Δημήτριο Μιχαλίδη, το Σεπτέμβριο του 1986 ανακαλύφθηκαν στην τοποθεσία *Τριμιθάριν* (οικόπεδο 218/18 και 128/19, τεμάχιο 51/31) του χωριού Αναρίτα, ένα παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό από μεγάλες χοντροκομμένες ψηφίδες, θραύσματα μαρμάρου, μεγάλος αριθμός κεραμικών πλακών και στρογγυλή *pila* από υπόκαυστο λουτρού. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η εν λόγω τοποθεσία βρίσκεται δίπλα από τα κατάλοιπα του παρεκκλησίου της Παναγίας Ιαματικής, τα οποία είναι ορατά σε απόσταση 700 περίπου μέτρων νοτίως του σημερινού ναού του Αγίου Ονησιφόρου⁴⁸⁸. Η παρουσία λουτρού κοντά σε βυζαντινό παρεκκλήσι δεν θα μας παραξένευε, αφού όπως ήδη

⁴⁸⁶ Daszewski 1968, 51.

⁴⁸⁷ Michaelides 1992, 13· Nikolaou 1984, 219-225. Για την Οικία του Διονύσου, βλ. Maier and Karageorghis 1984, 252-256· Kondoleon 1994.

⁴⁸⁸ Bakirtzis 2013, 8.

παρατηρήσαμε απαντάται και αλλού στο νησί (βλ. Καμπανόπετρα, Άγιο Γεώργιο της Πέγειας κλπ).

2.4.6. Άγιος Γεώργιος της Πέγειας - Ιστορία της έρευνας

Σε απόσταση 20 περίπου χιλιομέτρων βορειοδυτικά της Νέας Πάφου, στη δυτική ακτή του νησιού όπου βρίσκεται το ακρωτήριο Δρέπανον, βρίσκεται η τοποθεσία Άγιος Γεώργιος της Πέγειας. Μεταξύ του 1952 και 1955, το Τμήμα Αρχαιοτήτων υπό τη διεύθυνση του A.H.S. Megaw διενήργησε συστηματικές ανασκαφές στο χώρο, ο οποίος δεν είχε ερευνηθεί προηγουμένως⁴⁸⁹. Πολύ αργότερα, το διάστημα 1992 έως 1998, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης⁴⁹⁰ και, από το 1999, η Αρχαιολογική Αποστολή του Υπουργείου Πολιτισμού της Ελλάδας, υπό τη διεύθυνση του Χαράλαμπου Μπακιρτζή⁴⁹¹, ανέλαβε τη συστηματική ανασκαφή του χώρου. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών ήρθαν στο φως μεγάλος ανοχύρωτος οικισμός, τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, λουτρά, οικιστική περιοχή και νεκρόπολη⁴⁹². Η τοποθεσία ήκμασε κατά τον 6^ο αιώνα μ.Χ. Ο Μπακιρτζής πιστεύει ότι η θέση στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας ήταν ένας από τους σταθμούς για πλοία που μετέφεραν σιτηρά από την Αίγυπτο στην Κωνσταντινούπολη⁴⁹³. Ο χώρος φαίνεται να εγκαταλείφθηκε εξαιτίας των αραβικών επιδρομών.

2.4.6.1. Λουτρά μεταξύ των βασιλικών

Γενική περιγραφή

Το λουτρό αποκαλύφθηκε μεταξύ των Βασιλικών Α και Γ και συνδεόταν πιθανότατα με τη Βασιλική Α (Εικ. 94). Αρχαιολογικές ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το μικρό αυτό λουτρό κατασκευάστηκε στα θεμέλια πρωιμότερης κατασκευής, μέρος

⁴⁸⁹ Megaw 1960, 345-351· Megaw 1974, 59-88.

⁴⁹⁰ Megaw 1958, 348, εικ. 26, πιν. XXXIX, XL· Megaw 1974, 71-72.

⁴⁹¹ ARDAC 1991, 67· Christou 1992, 831· Christou 1993, 753· Christou 1994α, 689· Christou 1995β, 836· Herscher 1995, 291· Michaelides 1998β, 216-223, εικ. 28-31· Bakirtzis 2001, 153-169.

⁴⁹² Bakirtzis 1999, 35-41, εικ. 1-11· Bakirtzis 2001, 155-170.

⁴⁹³ Bakirtzis 1993, 247-253· Bakirtzis 1995, 327-332· Μπακιρτζής 1997.

της οποίας ενσωματώθηκε στο νέο οικοδόμημα⁴⁹⁴. Το λουτρό αποτελείται από έξι δωμάτια, συμπεριλαμβανομένης της καμίνου, και καλύπτει έκταση 140 περίπου τετραγωνικών μέτρων. Τα ψυχρά δωμάτια βρίσκονται στα δυτικά και τα θερμά στα ανατολικά, αντίθετα από τη συνηθισμένη διάταξη που εισηγείται ο Βιτρούβιος. Το λουτρό ανήκει στον *ευθύγραμμο* ή *γωνιώδη* τύπο.

Η είσοδος του λουτρού βρίσκεται στα νοτιοδυτικά και οδηγεί αρχικά σε ένα *προθάλαμο* (V) (c. 2,40 × 3,00 μ.). Μια λεκάνη για ποδόλουτρο (p) (c. 0,50 × 0,50 μ.) σώζεται στη βορειοανατολική γωνιά του προθαλάμου. Από εκεί, ο λουόμενος εισερχόταν στο *apodyterium* (A) (c. 2,40 × 2,70 μ.) και στο *frigidarium* (F) (c. 2,00 × 3,00 μ.), χώροι που πιθανότατα να μη διαχωρίζονταν ξεκάθαρα μεταξύ τους και ο επιμήκης αυτός χώρος να χρησίμευε και ως αποδυτήριο και ως ψυχρό δωμάτιο.

Ακολούθως, στα ανατολικά βρίσκεται το *tepidarium* (T) (c. 2,00 × 2,60 μ.) και έπειτα το *caldarium* (c. 3,20 × 3,40 μ.), το οποίο διαθέτει δεξαμενή για ομαδικό λούσιμο (*alveus*) (c. 1,00 × 1,00 μ.). Αξίζει να αναφέρουμε ότι τόσο το *frigidarium* όσο και το *caldarium* διέθεταν μάλλον παράθυρα, σύμφωνα με ενδείξεις στο βόρειο τοίχο των δύο δωματίων. Ένας χώρος στα νότια του *tepidarium*, ανήκε μάλλον στην πρωιμότερη φάση του λουτρού, αν κρίνουμε από τη μεγάλη υψομετρική διαφορά σε σχέση με τα υπόλοιπα δωμάτια, και μάλλον χρησίμευε ως υδατοδεξαμενή.

Στο ανατολικό άκρο της σειράς των δωματίων βρέθηκε η κάμινος (c. 2,30 × 3,30 μ.), που διασώζει ημικυκλικές κόγχες σε κάθε πλευρά (χορδή 0,90 μ.) για την τοποθέτηση λέβητα, όπου θα θερμαινόταν το νερό⁴⁹⁵. Η κάμινος και το υπόκαυστο, που κτίζονται με κυκλικές *pilae*, φαίνεται να αποτελούν μέρος της πρωιμότερης φάσης της κατασκευής που χρονολογείται περίπου στον 5^ο αιώνα μ.Χ.⁴⁹⁶.

Κατά μήκος της δυτικής πρόσοψης της λουτρικής εγκατάστασης αποκαλύφθηκε αυλή με περίστυλη στοά. Κτιστός οχετός διέσχιζε την αυλή με νοτιοανατολική κατεύθυνση για την εκκένωση του ακάθαρτου νερού από το λουτρό (Εικ. 95). Το νερό κατέληγε σε δεξαμενή απορροής λυμάτων του λουτρού στη νοτιοδυτική γωνιά της αυλής, το κάτω μέρος της οποίας ήταν λαξευμένο στο βράχο και το υπόλοιπο κτιστό (Εικ. 96). Η δεξαμενή

⁴⁹⁴ Bakirtzis 2001, 157.

⁴⁹⁵ Σύμφωνα με τον Μπακιρτζή (2001, 157) θα υπήρχαν δύο λέβητες για τη θέρμανση νερού.

⁴⁹⁶ Bakirtzis 1998, 46-47.

βρισκόταν σε δεύτερη χρήση. Επρόκειτο ουσιαστικά για βαθμιδωτό προθάλαμο ρωμαϊκού τάφου⁴⁹⁷, που επαναχρησιμοποιήθηκε κατά την Παλαιοχριστιανική περίοδο ως οχετός αποστράγγισης⁴⁹⁸.

Διακόσμηση

Παρόλον ότι οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές παρουσιάζουν πλούσια ψηφιδωτή διακόσμηση, το λουτρό φαίνεται να μην έτυχε της ίδιας σημασίας. Διασώζει απλό γεωμετρικό ψηφιδωτό διάκοσμο στα δάπεδα των ψυχρών δωματίων (*προθάλαμο, αποδυτήριο, frigidarium*) και στον ποδολουτήρα (Εικ. 97).

Ερμηνεία

Το λουτρό ήταν κατά πάσα πιθανότητα δημόσιο, λαμβάνοντας υπόψη τη θέση του δίπλα από τις βασιλικές. Θα ήταν επίσης εύλογο να υποθέσουμε ότι θα ικανοποιούσε και τις ανάγκες των κατοίκων του οικισμού, που βρισκόταν πολύ κοντά. Ωστόσο, η ανέγερσή του μεταξύ δύο βασιλικών παραπέμπει στον τελετουργικό ρόλο που πιθανότατα να διαδραμάτιζε το λουτρό, όπως ακριβώς το λουτρό που βρισκόταν στη Βασιλική της Καμπανόπετρας. Σε μια τέτοια περίπτωση, το λουτρό θα χρησιμοποιούνταν από προσκυνητές για τον καθαρισμό του σώματος, προτού εισέλθουν στον ιερό χώρο της βασιλικής.

Επιπρόσθετα, το λουτρό θα εξυπηρετούσε ταυτοχρόνως και τους ναύτες που κατέφθαναν στην περιοχή αφού, όπως αναφέρει ο Μπακιρτζής, ο οικισμός του Αγίου Γεωργίου αποτελούσε λιμάνι-σταθμό⁴⁹⁹.

---

⁴⁹⁷ ARDAC 1995, 48.

⁴⁹⁸ Ανάμεσα στα ευρήματα του τάφου βρέθηκαν πολυάριθμα πήλινα και γυάλινα δοχεία, που χρονολογούνται στον 6^ο-7^ο αιώνα μ.Χ. (Steel 1997-1998, 144· Megaw 1955, 45· Christou 1996, 1083-1084· Herscher 1998, 349-350).

⁴⁹⁹ Bakirtzis 1993, 247-253· Bakirtzis 1995, 327-332.

2.4.7. Λαγουδερά

Πενήντα περίπου χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Λευκωσίας και σε υψόμετρο 1000 μέτρων, στην τοποθεσία «Άγιος Γεώργιος» ή «Άγιος Επιφάνειος» του χωριού Λαγουδερά, αρχαιολογικά κατάλοιπα μαρτυρούν την ύπαρξη οικισμού της Ρωμαϊκής περιόδου.

Το 1964 κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών από το Τμήμα Αρχαιοτήτων αποκαλύφθηκε το υπόκαυστο, δεξαμενή νερού και πολύχρωμο ψηφιδωτό δάπεδο με αδρά γεωμετρικά μοτίβα⁵⁰⁰. Το ψηφιδωτό αποτελούσε μάλλον μέρος του δαπέδου ενός ψυχρού δωματίου. Δυστυχώς το ημι-ανασκαμμένο λουτρό έχει καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό και σώζονται μόνο ελάχιστα κομμάτια από το *in situ* ψηφιδωτό. Ένα δωμάτιο (Εικ. 98), που πιστεύεται ότι αποτελούσε μέρος του λουτρού, χρονολογείται στην αυτοκρατορική περίοδο από πήλινη λυχνία⁵⁰¹.

Ο χώρος δεν έχει ερευνηθεί πλήρως, ούτε πραγματοποιήθηκε μέχρι στιγμής συστηματική ανασκαφή με στόχο την ερμηνεία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Για το λόγο αυτό δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με το σχεδιασμό και τον τρόπο λειτουργίας του. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, κρίνοντας από την ορεινή τοποθεσία στην οποία εντοπίστηκε, ότι επρόκειτο για ιδιωτικό λουτρό, κάποιου εύπορου πολίτη, που εξυπηρετούσε μικρή ομάδα ατόμων.

2.4.8. Άλασσα - Ιστορία της έρευνας

Το χωριό Άλασσα βρίσκεται στους νότιους πρόποδες του Τροόδους 15 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Λεμεσού. Δύο θέσεις της Ύστερης Χαλκοκρατίας ερευνήθηκαν νοτίως του χωριού από το Τμήμα Αρχαιοτήτων, υπό τη διεύθυνση του Σοφοκλή Χατζησάββα, πριν από την κατασκευή του φράγματος του Κούρη⁵⁰². Στο κατώτερο σημείο του πλατώματος

---

⁵⁰⁰ ARDAC 1964, 13.

⁵⁰¹ Στην ετήσια έκθεση δεν δίνεται συγκεκριμένη χρονολόγηση αναφορικά με λυχνία (αυτοκρατορική περίοδος), ούτε οποιοσδήποτε περαιτέρω πληροφορίες που να συμβάλλουν στον καθορισμό πιο ασφαλούς χρονολόγησης.

⁵⁰² Hadjisavvas 1996, 23.

βρίσκεται η θέση *Πάνω Μαντηλάρης*, ενώ σε απόσταση 250 μέτρων βρίσκεται στο ανώτερο τμήμα η θέση *Παλιοταβέρνα*.

Γενική περιγραφή

Το 1984 κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στην τοποθεσία *Άγιος Νικόλαος* αποκαλύφθηκε το υπόκαυστο Υστερο-Ρωμαϊκής οικίας (5^{ος} αιώνας μ.Χ.)⁵⁰³. Σύμφωνα με τον Χατζησάββα, η «αγροικία» διέθετε πέντε δωμάτια και μια δεξαμενή για λούσιμο και κάλυπτε έκταση 250 τετραγωνικών μέτρων⁵⁰⁴ (Εικ. 99). Τα δωμάτια ήταν κτισμένα γύρω από τις τρεις πλευρές αιθρίου, το οποίο διέθετε *impluvium* στο κέντρο. Δύο δωμάτια βρίσκονταν βορείως του αιθρίου, ενώ στα δυτικά αποκαλύφθηκαν άλλα δύο δωμάτια με υπόκαυστο που ανήκαν σε λουτρό. Τα δωμάτια του λουτρού κάλυπταν έκταση 100 περίπου τετραγωνικών μέτρων (Εικ. 100).

Η δεξαμενή για ομαδικό λούσιμο, που βρισκόταν στα ανατολικά του αιθρίου, διέθετε τέσσερις βαθμίδες στη βορειοανατολική γωνιά της για εύκολη πρόσβαση σε αυτή και πιθανότατα για διευκόλυνση του καθαρισμού της. Στα ανατολικά, σύστημα πήλινων αγωγών περνούσε κάτω από την ανατολική στοά και κατέληγε σε κοίλη βάση κολώνας, που ήταν τοποθετημένη στο μέσο του *impluvium*⁵⁰⁵. Η βάση αυτή φαίνεται να χρησιμοποιείτο αρχικά για την τοποθέτηση μαρμάρινης λεκάνης, τα κομμάτια της οποίας βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών⁵⁰⁶.

Διακόσμηση

Τρία δωμάτια της αγροικίας κοσμούσαν με γεωμετρικά ψηφιδωτά δάπεδα, τα οποία έχουν μεταφερθεί στο Επαρχιακό Μουσείο Λεμεσού. Ένα από αυτά κοσμούσε το *impluvium*, ένα το δωμάτιο που εφαιτόταν στη δυτική στοά του αιθρίου, και το τρίτο δάπεδο βρισκόταν βορείως του αιθρίου.

⁵⁰³ Hadjisavvas 1985, 952· Hadjisavvas 1986, 63-64.

⁵⁰⁴ Hadjisavvas 1985, 932 και 935. Σημειώνεται ότι εξαιτίας της κατασκευής του φράγματος δεν σώζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στο χώρο. Ευχαριστώ τον Δρα Σοφοκλή Χατζησάββα για την παραχώρηση του αδημοσίετου φωτογραφικού υλικού για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης.

⁵⁰⁵ Hadjisavvas 1985, 952· Hadjisavvas 1986, 63-64.

⁵⁰⁶ Hadjisavvas 1986, 64.

Το κεντρικό μέρος του τρίτου ψηφιδωτού καταλαμβάνεται από ψευδο-έμβλημα που απεικονίζει το λουτρό της Αφροδίτης παρουσία φτερωτού Έρωτα (Εικ. 101). Στο πάνω μέρος του πίνακα υπάρχει η επιγραφή ΕΠ ΑΓΑΘΟΙΣ⁵⁰⁷. Το θέμα του λουτρού της Αφροδίτης ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές κατά την αρχαιότητα και ταιριάζει απόλυτα σε ένα λουτρικό συγκρότημα.

Ερμηνεία

Δυστυχώς, λόγω της κατασκευής του φράγματος του Κούρη, ο χώρος έχει καταστραφεί με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να προβούμε σε περαιτέρω συμπεράσματα. Κρίνοντας από το μέγεθος και την τοποθεσία στην οποία βρέθηκε το λουτρό, εικάζεται ότι πρόκειται για ιδιωτικό λουτρό που ανήκε σε μια αγροικία του 5^{ου} αιώνα μ.Χ.

2.4.9. Μανσούρα

Το χωριό Μανσούρα βρίσκεται στη βόρεια ακτή της Κύπρου, 18 περίπου χιλιόμετρα δυτικά των Σόλων. Δύο ψηφιδωτοί πίνακες, που προέρχονται από την τοποθεσία *Σταυρομενή*, αποτελούν μέρος της διακόσμησης δύο δωματίων ρωμαϊκού κτίσματος που αποκαλύφθηκε το 1924⁵⁰⁸. Οι πίνακες αυτοί αποκολλήθηκαν και μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λευκωσίας (Κυπριακό Μουσείο). Δυστυχώς σήμερα δεν σώζεται τίποτα άλλο εκτός από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του λουτρού.

Ο πρώτος πίνακας απεικονίζει *tabula ansata* με την επιγραφή ΚΑΛΩΣ ΛΟΥΥΕΙ ΦΙΛΟΘΑΛΑΚΚΟC⁵⁰⁹ (Εικ. 102). Σύμφωνα με τα αρχεία του Τμήματος Αρχαιοτήτων, η πινακίδα προέρχεται από «ρωμαϊκό λουτρό που αποτελείται από δύο δωμάτια με ένα ψηφιδωτό»⁵¹⁰. Το ψηφιδωτό κοσμούσε δωμάτιο με υπόκαυστο, που πιθανότατα

⁵⁰⁷ Michaelides 1987, 239-240.

⁵⁰⁸ Mitford 1950, 46, αρ. 24· Dikaios 1961, 139.

⁵⁰⁹ Παραδείγματα επιγραφών σε *tabulae ansatae* που απαντώνται στην είσοδο συνήθως των λουτρών και καλωσορίζουν τους επισκέπτες μαρτυρούνται ευρέως στον αρχαίο κόσμο. Η ελληνική εκδοχή του χαιρετισμού δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη και, μέχρι στιγμής, μαρτυρούνται μόνο τρεις τέτοιες περιπτώσεις. Για παραδείγματα, βλ. Russell 1974.

⁵¹⁰ Michaelides 1993, 267.

αποτελούσε τμήμα έπαυλης. Λόγω της κακής διατήρησης στην οποία βρέθηκε, κρίθηκε πολύ δύσκολη η ερμηνεία του χώρου και του περιβάλλοντος από το οποίο προήλθε.

Ο Mitford ερμήνευσε την επιγραφή ως ακολούθως: “you bathe well who love the sea”, με τη λέξη ΦΙΛΟΘΑΛΑССOC ως ένα *άπαξ λεγόμενον*⁵¹¹. Σύμφωνα όμως με τον Μιχαηλίδη «είναι πολύ πιο πιθανό ότι η επιγραφή δεν αποτελεί ένα γενικό χαιρετισμό σε αυτούς που αγαπούν τη θάλασσα, αλλά διαφήμιση κάποιου που ονομαζόταν Φιλοθάλασσος. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο ΦΙΛΟΘΑΛΑССOC είναι ο ιδιοκτήτης των λουτρών»⁵¹². Στη περίπτωση που η εισήγηση του Μιχαηλίδη είναι ορθή, τότε πρόκειται για μια ξεχωριστή περίπτωση για την Κύπρο, που αφορά την παρουσία κάποιου ιδιώτη που διαφημίζει την επιχείρησή του. Μοναδικό μπορεί να θεωρηθεί και το γεγονός ότι πρόκειται για το όνομα και όχι το επίθετο του «επιχειρηματία», που και πάλι απαντάται στην Κύπρο για πρώτη φορά. Με βάση επιγραφικά και καλλιτεχνικά δεδομένα, ο Μιχαηλίδης χρονολογεί τα ψηφιδωτά στον 4^ο αιώνα μ.Χ.⁵¹³.

Το δεύτερο δωμάτιο του λουτρού κοσμούνταν από ψηφιδωτό που απεικονίζει σκύλο, που παγιδεύει μια πέρδικα, και συνοδεύεται από την επιγραφή ΦΗΡΙΑ ΚΑΛΗ⁵¹⁴ (Εικ. 103).

2.4.10. Πύελος σε οικία στην Αγία Ειρήνη

Τη δεκαετία του 1970 Ιταλική Αποστολή με επικεφαλής τον L. Quilici ανέσκαψε ιδιωτική οικία στη βορειοδυτική ακτή του νησιού στην τοποθεσία *Παλαιόκαστρο*, κοντά στο χωριό Αγία Ειρήνη⁵¹⁵. Η οικία χρονολογείται στην ύστερη Ελληνιστική με πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο⁵¹⁶. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, βρέθηκαν λουτρικές εγκαταστάσεις

⁵¹¹ Mitford 1950, 46, αρ. 24· Russell 1974.

⁵¹² Michaelides 1992, 75-76, αρ. 40-41· Michaelides 1993, 265-273.

⁵¹³ Michaelides 1992, 75. Ο Mitford (1950, 46) δίνει επίσης χρονολόγηση γύρω στον 3^ο/4^ο αιώνα μ.Χ., αν και θεωρεί ότι ο τύπος γραφής ανήκει περισσότερο στον 4^ο/5^ο αιώνα μ.Χ.

⁵¹⁴ Michaelides 1992, 76.

⁵¹⁵ Quilici 1971· ARDAC 1972, 20· Quilici 1985.

⁵¹⁶ ARDAC 1970, 16· Nicolaou 1972, 317· Nicolaou 1973β, 428-429. Η κεραμική που ανακαλύφθηκε στο χώρο, καθώς επίσης και αρκετές μυλόπετρες από ηφαιστειακή πέτρα, πήλινι λύχνι και γυάλινα δοχεία χρονολογούνται στην Ελληνιστική περίοδο.

δίπλα σε εργαστήρια, πηγάδια και λεκάνες, που πιθανότατα ανήκαν στην προαναφερθείσα οικία⁵¹⁷.

Μικρό «λουτρό» βρέθηκε έναντι του βόρειου τοίχου της οικίας, κοντά στην κεντρική οδό της περιοχής. Το ούτω καλούμενο «λουτρό» προσανατολίζεται προς τα δυτικά και, παρόλο που μόνο ένα μικρό μέρος του είναι ορατό σήμερα, τα στοιχεία τείνουν να υποστηρίξουν ότι μόνο μια πύελος σώζεται (Εικ. 104). Η πύελος ήταν επενδυμένη, εσωτερικά και εξωτερικά, με καλής ποιότητας ασβεστοκονίαμα⁵¹⁸. Είναι ορθογώνιου σχήματος (1,25 μ. μήκος και 0,80 μ. πλάτος) και διασώζει ερεισίχειρα και ερεισίνωτα. Δεν διαθέτει όμως κάθισμα. Το εσωτερικό της είναι 0,80 × 0,60 μ., με βάθος 0,75 μ.⁵¹⁹, και ο πυθμένας κλίνει προς μια κοιλότητα (χωρίς οπή για αποστράγγιση) για τη συλλογή του χρησιμοποιημένου νερού⁵²⁰.

Η παρουσία της πύελου δίπλα από εργαστηριακό χώρο⁵²¹ οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ήταν άμεσα συνδεδεμένη με αυτόν. Στην περίπτωση που η πύελος αποτελεί μέρος μιας μεγαλύτερης λουτρικής εγκατάστασης, η οποία δεν έχει μέχρι στιγμής αποκαλυφθεί, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για μικρό ιδιωτικό λουτρό.

2.5. Συμπεράσματα

Η ανακάλυψη 25 λουτρικών εγκαταστάσεων που χρονολογούνται από την Ελληνιστική μέχρι και την Υστερο-Ρωμαϊκή περίοδο, επισημαίνουν το σημαντικό ρόλο που τα κτίρια αυτά διαδραμάτιζαν στη ζωή των Κυπρίων. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι η παρουσία δύο μόνο βαλανείων οφείλεται κυρίως στη μειωμένη αρχαιολογική ορατότητα και την κατάχωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Ελληνιστικής περιόδου από τα ρωμαϊκά στρώματα.

Η έρευνα μέχρι στιγμής κατέδειξε ότι τα λουτρά κατανέμονται κατά μήκος της νότιας ακτογραμμής του νησιού και συγκεκριμένα στη δυτική ακτή του νησιού, κάτι που

---

⁵¹⁷ Η αρχαιολογική θέση της Αγίας Ειρήνης ήταν ήδη γνωστή από την Κλασική περίοδο από τα κατάλοιπα οικισμού και της νεκρόπολής του (Nicolaou 1975-1976, 57· Karageorghis 1971, 392-394).

⁵¹⁸ Karageorghis 1971, 392-394, εικ. 105.

⁵¹⁹ Quilici 1971, 68.

⁵²⁰ Ginouvès 1962, 29-50 και 151-224.

⁵²¹ Karageorghis 1973, 667-668.

μπορεί να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι η Νέα Πάφος αποτέλεσε την πρωτεύουσα της Κύπρου κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο. Επιπρόσθετα, εξαιτίας της τουρκικής εισβολής του 1974, η μετέπειτα αρχαιολογική έρευνα περιορίστηκε στο νότιο τμήμα του νησιού. Μπορούμε να υποθέσουμε όμως ότι ανάλογος αριθμός λουτρών θα υπήρχε και στη Σαλαμίνα, τους Σόλους και άλλες μεγάλες πόλεις του νησιού.

Οι μεγάλες λουτρικές εγκαταστάσεις (*θήρμες*) εγκαταλείπονται σιγά-σιγά εξαιτίας κυρίως του μεγάλου κόστους διαχείρισης και της οικονομικής εξασθένησης της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η έλευση του Χριστιανισμού συνέβαλε στη μειωμένη χρήση των λουτρών, αφού φαίνεται ότι οι προτιμήσεις αλλά και οι οικονομικές δυνατότητες άλλαξαν. Ωστόσο, μερικά λουτρά μαρτυρούνται δίπλα από βασιλικές και το κόστος λειτουργίας τους επωμιζόταν μάλλον η Εκκλησία.⁵²² Η ολοκληρωτική εγκατάλειψη των λουτρών επέρχεται με τις αραβικές επιδρομές.

---

⁵²² Για τον οικονομικό ρόλο των επισκόπων και γενικότερα της εκκλησίας κατά τα πρώτα χριστιανικά χρόνια, βλ. Ziche 2006, 69-78.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ: Τρόποι δόμησης και τεχνικές θέρμανσης

3.1. Εισαγωγή

Η ομαλή και επιτυχημένη λειτουργία ενός λουτρού στηριζόταν στις κατασκευαστικές και τεχνολογικές μεθόδους που εφαρμόζονταν σ' αυτό. Τα διαθέσιμα υλικά, σε συνδυασμό με την τεχνογνωσία και τις ικανότητες του αρχιτέκτονα που το αναλάμβανε, συνέβαλλαν στο σωστό σχεδιασμό και συνακόλουθα στην αρμονική λειτουργία του λουτρού. Στόχος ήταν η εξασφάλιση της διάχυσης της θερμότητας και του νερού στα διαδοχικά δωμάτια, για να προσφέρει (πέραν από το λούσιμο) ευχάριστη παραμονή των λουομένων μέσα στο λουτρό για αρκετό χρονικό διάστημα. Το νερό αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο στη λειτουργία ενός λουτρού και ήταν αυτό που ουσιαστικά διαφοροποιούσε το λουτρό από κάποιον άλλο θερμαινόμενο χώρο.

Η θερμαντική και υδραυλική τεχνολογία που στήριζε τα λουτρά ήταν σε μεγάλο βαθμό αθέατη, αφού βρισκόταν κάτω από το δάπεδο ή πίσω από την επιφάνεια του τοίχου του λουτρού. Το υπέργειο μέρος του λουτρού έρχεται στο φως σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένο, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η παρακολούθηση των τεχνικών αυτών. Σημαντικό παράγοντα στην αναγνώριση των λουτρών, κατά την ανασκαφή, αποτελεί αναμφίβολα η παρουσία στυλίσκων (*pilae*) στα θερμά δωμάτια. Λόγω των διαβαθμισμένων θερμοκρασιών, που αποτελούν βασικό στοιχείο στο σχεδιασμό των ρωμαϊκών λουτρών, είναι εφικτή η ταύτιση και ερμηνεία τόσο του ίδιου του υποκαύστου όσο και των υπόλοιπων δωματίων.

Η έρευνα εντόπισε μέχρι στιγμής 25 λουτρικές εγκαταστάσεις, όπως παρατηρήσαμε στο προηγούμενο Κεφάλαιο. Εντούτοις, μόνο τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα 12 από αυτές σώζονται σε ικανοποιητικό βαθμό ώστε να επιτρέπεται η εξαγωγή συμπερασμάτων που αφορούν τον τρόπο κατασκευής, θέρμανσης και υδροδότησής τους. Το παρόν κεφάλαιο θα επικεντρωθεί σε δύο άξονες. Στο πρώτο μέρος θα περιγραφούν τα υλικά και οι τρόποι δόμησης που εφαρμόζονταν στα λουτρά της Κύπρου, αφού πρώτα γίνει μια σύντομη γενική περιγραφή των κατασκευαστικών μεθόδων που απαντώνται στον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο. Στο δεύτερο μέρος θα παρουσιαστούν οι υποδαπέδιες και εντοίχιες τεχνικές θέρμανσης, και οι τρόποι θέρμανσης και διατήρησης της θερμοκρασίας του νερού

στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά λουτρά. Ακολουθώντας, θα επικεντρωθούμε στις μεθόδους θέρμανσης που εφαρμόστηκαν στα κυπριακά παραδείγματα. Με γνώμονα πάντοτε την όσο το δυνατόν πιο ακριβή διαχρονική ανάλυση των δεδομένων, θα ερευνηθούν τυχόν επιρροές, που δέχθηκε το νησί κυρίως κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, σε σχέση με την κατασκευή και θέρμανση των λουτρών.

Σημειώνεται ότι όλα τα πορίσματα αναφορικά με τα κυπριακά λουτρά προέρχονται από επί τόπου παρατηρήσεις και μελέτη αδημοσίευτου υλικού, όπου αυτό κατέστη δυνατό⁵²³. Δεν υπάρχει μέχρι στιγμής καμία εμπειριστατωμένη συγκριτική μελέτη που να αφορά στην τοιχοποιία ή στις τεχνικές θέρμανσης που εφαρμόζονταν στα κυπριακά λουτρά. Η μόνη δημοσιευμένη μελέτη, που αφορά στις κατασκευαστικές και λειτουργικές τεχνικές κυπριακού λουτρού, είναι αυτή του Robert Scranton για το λουτρό δίπλα από το Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο⁵²⁴.

3.2. Τρόποι δόμησης

Το μέγεθος ενός δημόσιου λουτρού βασιζόταν κατά κύριο λόγο στον αριθμό των ατόμων, που προορίζονταν να το χρησιμοποιήσουν, αλλά και στην οικονομική δυνατότητα του χορηγού, είτε αυτός ήταν ο αυτοκράτορας, ο δήμος ή κάποιος εύπορος ιδιώτης. Η επιλογή του τρόπου δόμησης οφειλόταν κυρίως στα υλικά που ήταν διαθέσιμα στην ευρύτερη περιοχή, όπου επρόκειτο να αναγερθεί το λουτρό, στην προϋπάρχουσα οικοδομική παράδοση και τεχνογνωσία, καθώς και στις διαφορετικές τάσεις που επικρατούσαν κατά την περίοδο οικοδόμησης του λουτρού.

Παρακάτω επιχειρείται μια σύντομη ανασκόπηση των υλικών και τρόπων δόμησης, που εφαρμόζαν οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι, και φαίνεται να εφαρμόζονται στα κυπριακά λουτρά. Στόχος είναι η εξέταση των υλικών και των επιλεγμένων τρόπων δόμησης, που χαρακτηρίζουν τα λουτρά της Κύπρου, που φαίνεται να συνδέονταν με τις παραδόσεις που επικρατούσαν στην ανατολική Μεσόγειο.

---

⁵²³ Υπό εξέταση τέθηκε αδημοσίευτο υλικό από το λουτρό της Οικίας του Ορφέα στην Πάφο, από τα δημόσια λουτρά στην ακρόπολη του Κουρίου, το λουτρό της Οικίας των Μονομάχων και το λουτρό στην αγορά της Αμαθούντας. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Δήμο Χρήστου, τον Δημήτριο Μιχαηλίδη, τον αείμνηστο Μιχάλη Λουλλουπή και το Τμήμα Αρχαιοτήτων για την παραχώρηση της σχετικής άδειας για μελέτη του υλικού.

⁵²⁴ Scranton 1967.

3.2.1. Ελληνική δόμηση

3.2.1.1. Λίθος

Ο λίθος ήταν αναμφίβολα το βασικό υλικό δόμησης στην ελληνική αρχιτεκτονική⁵²⁵. Οι Έλληνες κατάφεραν σχετικά νωρίς να επιτύχουν κατασκευαστικά τη σταθερότητα και την αντοχή των τοίχων, χρησιμοποιώντας ταυτόχρονα την επιφάνειά τους για να εκφράσουν μια συγκεκριμένη αισθητική. Αρχικά, οι Έλληνες κατασκεύαζαν ξηρές λιθοδομές χωρίς να χρησιμοποιούν κονίαμα στις ενώσεις. Η συνένωση επιτυγχανόταν με χάλκινους και σιδερένιους γάντζους ή καρφιά⁵²⁶.

Στις απλές κατασκευές χρησιμοποιούνταν συχνά αργοί λίθοι (αργολιθοδομή), ενώ η επίτευξη μεγαλύτερων οικοδομημάτων στηριζόταν στη δόμηση με πελεκητούς λίθους. Η λιθοδομή με πελεκητό οικοδομικό υλικό διαιρείται σε τέσσερις βασικές ομάδες⁵²⁷ (Εικ. 105): α) πολυγωνική λιθοδομή αποτελούμενη από λίθους με ακανόνιστους αρμούς, β) λιθοδομή αποτελούμενη από μεγάλους πολυγωνικούς λίθους, μεταξύ των οποίων τοποθετούνται κάθετα μικρότερες πέτρες, γ) τραπεζιόσχημη λιθοδομή (τοίχοι με λίθους σε κανονική ή ακανόνιστη οριζόντια διάταξη και λοξοκομμένους αρμούς), και δ) ορθογώνια λιθοδομή αποτελούμενη από λιθοπλίνθους σε ισόδομη ή ψευδοϊσόδομη συναρμογή.

Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο, οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν λίθους σκληρών πετρωμάτων⁵²⁸. Στις περιπτώσεις που απέφευγαν την κατασκευή με ξηρή λιθοδομή, τοποθετούσαν κανονικά λαξευμένους λίθους (πάλι από σκληρά πετρώματα) και έδεναν τους αρμούς τους με την εναλλαγή των δόμων, κατά τον ίδιο τρόπο που κτίζανε με πλίνθους⁵²⁹. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιτύγχαναν την αντοχή και σταθερότητα της κατασκευής. Μαρτυρούνται δύο είδη τέτοιων λιθοδομών: το ισόδομο και το ψευδοϊσόδομο. Ισόδομο ονομάζεται το σύστημα λιθοδομής, σύμφωνα με το οποίο όλοι οι δόμοι είναι ισοψηείς, και ψευδοϊσόδομο εκείνο που όλοι οι δόμοι είναι ανισοψηείς και οι λίθοι ανισομεγέθεις (Εικ. 106). Ο Βιτρούβιος αναφέρει, επίσης, ότι οι Έλληνες (σε

⁵²⁵ Από τη Γεωμετρική μέχρι και την πρώιμη Αρχαϊκή εποχή τα βασικά υλικά δόμησης ήταν το ξύλο, ο πηλός, οι ακατέργαστοι λίθοι και τα κεραμίδια. Από τον 6^ο αιώνα π.Χ., οι κατασκευές κτίζονταν με φυσικούς λίθους (πωρόλιθοι, ασβεστόλιθοι και μάρμαρα), ενώ ταυτόχρονα αναπτύχθηκε η τεχνική επίχρισης με κονιάματα ή οπτό πηλό (Ορλάνδος 1955-1956· 1958).

⁵²⁶ White 1984, 78· Müller-Wiener 1995, 89-94.

⁵²⁷ Περισσότερα για τα διάφορα είδη τοιχοποιίας, βλ. Wright 2000, 96-105.

⁵²⁸ Vitruvius 2.8.5.

⁵²⁹ Vitruvius 2.8.5-6 (μτφρ. Λέφας).

αντίθεση με τους Ρωμαίους) κατασκεύαζαν έναν ενιαίο και συμπαγή τοίχο με επίπεδες επιφάνειες εδράσεως των λίθων, για να αποφεύγεται η διαρροή κονιάματος και η εισχώρηση υγρασίας⁵³⁰. Εκτός από αυτό παρεμβάλλουν εγκάρσιους λίθους, τους καλούμενους *διάτονους*, που διαπερνούν τα δύο μέτωπα του τοίχου, εξασφαλίζοντας έτσι τη μέγιστη σταθερότητά του⁵³¹.

3.2.1.2. Κονιάματα

Τα κυριότερα κονιάματα που χρησιμοποιήθηκαν από τους αρχαίους Έλληνες κυρίως για επιχρίσεις παράγονταν από ασβέστη (ή γύψο). Ο ασβέστης χρησιμοποιήθηκε ως κονίαμα για την επίχριση επιφανειών (δαπέδων, τοίχων και οροφών) σε οικίες ή έργα που έχρηζαν στεγανότητας, όπως δεξαμενές και λιμάνια. Αρκετές φορές χρησιμοποιούνταν για την επικάλυψη λίθινων αρχιτεκτονικών μελών, που διέθεταν τραχιά επιφάνεια, ή ως βάση για τη δημιουργία τοιχογραφιών⁵³².

Κατά την Ελληνιστική περίοδο, οι Έλληνες συνδύαζαν την υδραυλική άσβεστο με χαλίκια (ή σπασμένους λίθους) ως συνδετικό και, ταυτόχρονα, οικοδομικό υλικό. Χρησιμοποιούνταν ουσιαστικά με σκοπό τη δημιουργία μείγματος που θα μπορούσε να συμπληρώσει ή να στηρίξει μια κατασκευή⁵³³. Το μεγαλύτερο μειονέκτημα της χρήσης του συνηθισμένου κονιάματος, ως συνδετικό υλικό, ήταν οι διαφορετικές ανθεκτικές ιδιότητες που παρουσίαζαν τα δύο υλικά (ασβέστης και λίθοι), γεγονός που δυσκόλευε τη σταθερότητα και αντοχή της κατασκευής⁵³⁴. Για την παραγωγή υδατοστεγών κονιαμάτων χρησιμοποιούσαν ως πρόσμειξη, εκτός από τον ασβέστη, κεραμιδόσκονη και ηφαιστειογενή τέφρα από την περιοχή της Θήρας⁵³⁵.

Όπως θα παρατηρήσουμε παρακάτω, στην Κύπρο χρησιμοποιήθηκαν κονιάματα για την επίχριση των δαπέδων ή άλλων τμημάτων των λουτρικών εγκαταστάσεων (π.χ. θόλου, πυλώνων), δεξαμενών κλπ., που χρειαζόνταν υδατοστεγανότητα. Επίσης, το κονίαμα σε

⁵³⁰ Vitruvius 2.8.6 (μτφρ. Λέφας).

⁵³¹ Vitruvius 2.8.7 (μτφρ. Λέφας).

⁵³² Ορλάνδος 1958, 46.

⁵³³ Robertson 1945, 233.

⁵³⁴ Αντίθετα, η κατασκευή με πλίνθους, που θεωρούνταν μια πρόιμη τεχνική και λιγότερο ανθεκτική στις δύσκολες καιρικές συνθήκες, ήταν ιδανική στη δημιουργία τοίχων με ομοιογενή σταθερότητα.

⁵³⁵ Παραδείγματα συναντούμε στη Γόρτυνα Αρκαδίας, στη Δήλο και στην Πέργαμο (βλ. Müller-Wiener 1995, 58).

συνδυασμό με λίθους χρησιμοποιήθηκε και ως δομικό υλικό στην κατασκευή ασαμίνθων (π.χ. στο βαλανείο της Αμαθούντας).

3.2.2. Ρωμαϊκή δόμηση

3.2.2.1. Λιθοδομή

Ο λίθος, κυρίως όπου ήταν εύκολα διαθέσιμος, αποτελούσε αναμφίβολα μια επιλογή δόμησης και τη Ρωμαϊκή περίοδο. Για τη λιθοδομή χρησιμοποιούνταν κατά κανόνα πελεκητοί λίθοι που τοποθετούνταν σε συστοιχία. Παρόλο που το ορθογώνιο ισόδομο και ψευδοϊσόδομο σύστημα αποτελούσε το βασικό τύπο δόμησης των Ελλήνων, οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν το ισόδομο σύστημα επιλεκτικά, ανάλογα με την τοπική παράδοση ή επιρροές που υπήρχαν στην περιοχή⁵³⁶. Επιπρόσθετα, οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν κατά κανόνα λίθους πιο μαλακών πετρωμάτων, που μπορούσαν να σχηματοποιηθούν και να λειανθούν με μεγαλύτερη ευκολία.

Η μεγάλη διαφορά του τρόπου δόμησης των Ελλήνων όσον αφορά την εφαρμογή του ορθογώνιου ισόδομου ή ψευδοϊσόδομου συστήματος δόμησης ήταν η απολάξευση των λίθων στα μέτωπα του τοίχου, ενώ το υπόλοιπο τμήμα έμενε ακατέργαστο. Στη συνέχεια, κτίζονταν με κονίαμα και δένονταν με εναλλασσόμενους αρμούς ώσεως⁵³⁷. Προφανώς η επιλογή του συγκεκριμένου τρόπου κατασκευής οφειλόταν στην ταχύτερη ολοκλήρωση του έργου, αφού δημιουργούσαν αρχικά τα δύο μέτωπα του τοίχου και γέμιζαν το κενό ανάμεσά τους με σκύρα και κονίαμα.

Μια τέτοια παράδοση φαίνεται να απουσιάζει από την Κύπρο. Η δόμηση πραγματοποιείτο κατά κανόνα με λίθους και συνδετικά κονιάματα κατά το ελληνικό πρότυπο.

---

⁵³⁶ Μια συγκεκριμένη προτίμηση φαίνεται να παρατηρείται στο σχήμα που λάμβανε ο λίθος κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Διέθετε μεγαλύτερο ύψος και πιο τετραγωνισμένη πρόσοψη, σε αντίθεση με τις προτιμήσεις της Κλασικής και Ελληνιστικής περιόδου που ήθελαν τους λίθους πιο μακρόστενους.

⁵³⁷ Vitruvius 2.8.6-7.

3.2.2.2. Κέραμος (οπτόπλινθος)

Το πιο διαδεδομένο υλικό δόμησης στη Ρώμη ήταν η κέραμος (οπτόπλινθος)⁵³⁸. Αρχικά χρησιμοποιήθηκε για τη στέγαση οροφών⁵³⁹ αλλά στην πορεία χρησιμοποιήθηκε ποικιλοτρόπως, ιδίως για την επένδυση των χυτών τοίχων που κατασκευάζονταν με τη χρήση του *opus caementicium*⁵⁴⁰. Οι οπτόπλινθοι χρησιμοποιούνταν ευρέως και με μεγάλη επιδεξιότητα, αλλά δεν φαίνεται να ικανοποιούσαν την αισθητική των Ρωμαίων για διακόσμηση των εσωτερικών χώρων. Γι' αυτό, οι τοίχοι επενδύονταν συνήθως με γύψο που έφερε πλαστικό ή γραπτό διάκοσμο, ή με μαρμάρινες πλάκες. Η οπτόπλινθος αποτέλεσε ιδανικό υλικό στην κατασκευή των λουτρών, αφού είναι εξαιρετικά ανθεκτική στις υψηλές θερμοκρασίες που επικρατούσαν σ' αυτά.

Όπως θα εξετάσουμε παρακάτω, στην Κύπρο χρησιμοποιήθηκαν ευρέως κεραμικές πλάκες για την επίστρωση δαπέδων των θερμών δωματίων των λουτρών, αλλά και στην κατασκευή της καμίνου.

3.2.2.3. Opus caementicium

Μια μεγάλη επανάσταση στην αρχιτεκτονική επήλθε με την εισαγωγή του σκυροδέματος (*opus caementicium*) από τους Ρωμαίους ήδη από το 2^ο αιώνα π.Χ.⁵⁴¹. Γύρω στον 3^ο αιώνα π.Χ. οι Ρωμαίοι ανακάλυψαν την ποζολάνη (*pulvis puteolanus, pozzolana*) από την πόλη Puteoli κοντά στον Κόλπο της Νεάπολης⁵⁴². Πρόκειται για ηφαιστειογενή στάχτη πλούσια σε πυρίτιο. Η ποζολάνη χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως υλικό για την κατασκευή κονιάματος αναβαθμισμένης ποιότητας. Η ανάμειξή της με ασβέστη και νερό της χάριζε υδατοστεγείς και πυρίμαχες ιδιότητες. Ακολούθως, η τεχνογνωσία και τα μέσα που διέθεταν πλέον οι Ρωμαίοι οδήγησαν στη δημιουργία ομοιογενούς μείγματος, που

⁵³⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Πλίνιος (*Historia Naturalis* 7.195) αναφέρει ότι τα κεραμίδια (*tegulae*) εφευρέθηκαν στο νησί της Κύπρου από κάποιο Έλληνα, που ονομαζόταν Κινύρας και ήταν γιος του Αγρίππα. Εντούτοις, δεν μας πληροφορεί σχετικά με τη χρονολογία εφεύρεσής τους.

⁵³⁹ Ο Λίβιος (42.3) αναφέρει ότι οι κέραμοι (*tegulae*) χορηγούνταν από το κράτος για τη στέγαση οροφών, καθώς οι ξύλινες οροφές θεωρούνταν πολύ επικίνδυνες σε περίπτωση πυρκαγιάς.

⁵⁴⁰ Adam 1994, 125-157· Wright 2005, 191-193, 198-199· Wright 2009, 256-259. Για την τοιχοποιία ως μέσο χρονολόγησης των ρωμαϊκών κατασκευών, βλ. Fortini 1992, 31.

⁵⁴¹ Η χρήση του *opus caementicium* εμφανίστηκε αρχικά περί τα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ. στο Λάτιο και την Καμπανία, και σύντομα διαδόθηκε ευρέως στον υπόλοιπο ρωμαϊκό κόσμο (MacDonald 1982, 13-143· Marta 1990, 28).

⁵⁴² Αναλυτική περιγραφή της χρήσης της pozzolana αναφέρει ο Βιτρούβιος (2.41 και 2.6,1).

αποτελούνταν από ένα ισχυρό συνδετικό υλικό (*pulvis puteolanus*) και ένα εξίσου δυνατό υλικό με το οποίο επρόκειτο να αναμειχθεί, σκύρα ή θραύσματα οπτοπλίνθων⁵⁴³.

Η επινόηση του *opus caementicium* έδωσε μεγάλη ελευθερία στη δημιουργία κυρτών επιφανειών, που ήταν εξαιρετικά δύσκολο ή αδύνατον να δημιουργηθούν προηγουμένως⁵⁴⁴. Η συνεχής επέκταση των δωματίων έκανε αδύνατη τη στέγασή τους με την εφαρμογή μιας μόνο απλής αψίδας. Το σκυρόδεμα σε συνδυασμό με τις οπτοπλίνθους παρείχαν τη δυνατότητα στους Ρωμαίους να στεγάσουν τα επιβλητικά οικοδομήματα των λουτρών με τεράστιους θόλους⁵⁴⁵, κάτι που ήταν αδύνατο να επιτύχουν οι Έλληνες με τη χρήση της ξυλείας ή των λίθων⁵⁴⁶. Παρότι στην Κύπρο δεν σώζονται οι θόλοι των λουτρών, εικάζεται ότι τουλάχιστον στις περιπτώσεις των τεράστιων λουτρικών εγκαταστάσεων (π.χ. οι θέρμες στην ακρόπολη του Κουρίου και το λουτρό-γυμνάσιο στη Σαλαμίνα), θα ήταν αδύνατο να στεγαστούν με τη χρήση λίθων και προφανώς θα χρησιμοποιούνταν ρωμαϊκό σκυρόδεμα.

3.2.3. Είδη τοιχοποιίας στην Κύπρο

Το *opus caementicium* χρησιμοποιήθηκε ευρέως στην ιταλική χερσόνησο και γενικότερα στο δυτικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αλλά δεν είχε την ίδια απήχηση και στο ανατολικό τμήμα⁵⁴⁷. Η χρήση του λίθου ήταν περισσότερο διαδεδομένη στις ανατολικές απ' ό,τι στις δυτικές επαρχίες, όπου η χρήση σκυροδέματος και οπτοπλίνθων (τούβλων) ήταν συχνότερη.

Η εφαρμογή του ορθογώνιου ισόδομου ή ψευδοϊσόδομου συστήματος λιθοδομής στην Ανατολή αποτελούσε τον κανόνα στην κατασκευή των μνημειακών κτιρίων, εκτός εάν υπήρχε κάποιος λόγος που το αντενδείκνυε. Η Κύπρος δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Η

⁵⁴³ White 1984, 83-84· Wright 2005, 197.

⁵⁴⁴ Η μόνη δυσκολία που εμφάνιζε ήταν η τοποθέτησή του στη σωστή χρονική στιγμή, όταν δηλαδή ήταν ακόμη σε υγρή σύσταση και επομένως εύπλαστο. Robertson 1945, 233· Lamprecht 1985· Wright 2000, 120-121.

⁵⁴⁵ Briggs 1956, 399-405. Η ανέγερση θόλου προϋπόθετε προσωρινή στήριξη από ξύλινα πλαίσια, γεγονός που έκανε την όλη κατασκευή δαπανηρή. Στην πορεία όμως, η χρήση κεράμων σε συνδυασμό με την ελαφριά ποζολάνη έκανε εφικτή την κάλυψη μεγάλων χώρων στις θέρμες.

⁵⁴⁶ Η κατασκευή των θόλων επιτυγχανόταν, και πριν τη Ρωμαϊκή περίοδο, με την τοποθέτηση σφηνοειδών πελεκητών λίθων με αποτέλεσμα η σταθερότητα του θόλου να μην εξαρτιόταν από μεγάλες ποσότητες συνδετικού κονιάματος, αλλά από μεταλλικές ή ξύλινες ράβδους (Wright 2005, 63).

⁵⁴⁷ Wright 2000, 113.

εύκολη πρόσβαση σε λίθους μαλακών πετρωμάτων συντέινει στην ευρεία χρήση τους ως δομικό υλικό, κυρίως όσον αφορά την κατασκευή δημοσίων κτιρίων. Ο τοπικός πωρόλιθος και ασβεστόλιθος αποτέλεσε βασικό υλικό δόμησης στο νησί από την Κλασική μέχρι και την Οθωμανική περίοδο. Ο όρος πωρόλιθος περιλαμβάνει πετρώματα διαφορετικής ποιότητας (μαλακά με ερυθρο-κίτρινο χρώμα) που επεξεργάζονταν εύκολα⁵⁴⁸. Όσον αφορά τον ασβεστόλιθο, το πιο διαδεδομένο είδος στο νησί ήταν ο σκληρός γκρίζος ασβεστόλιθος. Πέραν της εύκολης λάξευσης και λείανσής τους, τα δύο αυτά πετρώματα θεωρούνταν ελαφρά και κατάλληλα για να χρησιμοποιηθούν σε μεγάλες κατασκευές.

Η χρήση αργών λίθων απαντάται κυρίως στις μικρές απλές κατασκευές, ενώ στα μεγαλύτερα οικοδομήματα χρησιμοποιούνταν ημίεργοι, λειασμένοι γωνιόλιθοι ή πλήρως πελεκητοί λίθοι, τετράγωνου ή ορθογώνιου σχήματος. Στη λιθοδομή χρησιμοποιούνταν σχεδόν πάντα συνδετικό κονίαμα. Η ξηρή λιθοδομή ή δόμηση με ωμές ή οπτές πλίνθους κατά τους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους, δεν μαρτυρείται στο νησί όπως ούτε και στη γειτονική Μικρά Ασία και την Ελλάδα⁵⁴⁹. Η μοναδική ίσως περίπτωση, που συναντούμε την οπτόπλινθο ως υλικό δόμησης είναι σε σχέση με τα λουτρά. Χρησιμοποιήθηκε κυρίως για την επένδυση και την κατασκευή συγκεκριμένων τμημάτων των λουτρών (π.χ. της καμίνου σε συνδυασμό με αργούς λίθους). Χάρη στις πυρίμαχες ιδιότητές του αποτέλεσε το βασικό υλικό δόμησης του υποκαύστου, των πρόσθετων ψευδότοιχων, αλλά πιθανόν και της στήριξης των κογχών και του θόλου των λουτρών.

3.2.3.1. Ελληνιστική περίοδος

Τα δύο βαλανεία, που έχουν ανασκαφεί μέχρι στιγμής στην Κύπρο, σώζονται σε επίπεδο θεμελίωσης με αποτέλεσμα να μην επιτρέπεται η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τον τρόπο κατασκευής της ανωδομής τους.

Το βαλανείο στην τοποθεσία *Χρυσοπολίτισσα* στο Κίτιο (2.4.1.1.) σώζεται σε πολύ κακή κατάσταση και παρότι ο Καραγιώργης αναφέρεται στην ύπαρξη υποκαύστου δεν υπάρχουν οποιεσδήποτε αρχιτεκτονικές ενδείξεις για κάτι τέτοιο στο χώρο. Από τα

⁵⁴⁸ Για τους δομικούς λίθους στην Κύπρο, βλ. Κωνσταντίνου και Παναγίδης 2013, 266-279.

⁵⁴⁹ Τόσο στη Μικρά Ασία όσο και στην Ελλάδα η κατασκευή δεν αφορούσε απλά την επικάλυψη των παρειών του τοίχου, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις και την εξολοκλήρου κατασκευή από οπτόπλινθους (Dodge 1987, 106-116).

σύντομα δημοσιευμένα πορίσματα και φωτογραφίες των ανασκαφών⁵⁵⁰, και αυτοψίες στο χώρο υποθέτουμε ότι το λουτρό ήταν κατασκευασμένο από μικρούς ακανόνιστους λίθους και κροκάλες μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, που συγκρατούνταν με συνδετικό κονίαμα. Στο χώρο σώζονται ημίεργοι λίθοι, που πιθανότατα να χρησίμευαν ως γωνιόλιθοι στους τοίχους των δωματίων που βρίσκονταν δίπλα από το θόλο. Η οροφή πιθανώς να ήταν ξύλινη, κωνικού σχήματος, και να υποστηριζόταν από κάθετη ξύλινη δοκό, η οποία ήταν τοποθετημένη στην εσοχή του χαμηλού κίονα, που βρέθηκε στο κέντρο του δωματίου (βλ. Εικ. 51).

Το βαλανείο, νοτίως της αγοράς της Αμαθούνας, σώζεται σε πολύ καλύτερη κατάσταση, αλλά και πάλι σε επίπεδο θεμελίωσης (ύψος *c.* 0,40 μ.). Το βαλανείο έχει δεχθεί αλλεπάλληλες συντηρήσεις, κυρίως στους τοίχους των δωματίων που βρίσκονται βορείως του θόλου. Επομένως, και πάλι τα συμπεράσματα δίδονται με επιφύλαξη. Ο θόλος επενδύεται εξωτερικά από ημίεργες ασβεστολιθικές πλάκες μικρού και μεσαίου μεγέθους και επιχρίεται με κονίαμα, όπως φανερώνουν υπολείμματα στην εξωτερική παρειά του θόλου (Εικ. 107). Παρόμοια τοιχοποιία χαρακτηρίζει και τα θεμέλια των τοίχων των παρακείμενων δωματίων. Σ' αυτά χρησιμοποιούνται κυρίως ασβεστολιθικές πλάκες στα μέτωπα του τοίχου, ενώ ο πυρήνας συμπληρώνεται από μικρότερες ακανόνιστες πέτρες. Η κατασκευή συγκρατείται από συνδετικό κονίαμα και διαθέτει επίχρισμα σε όλες τις εξωτερικές και εσωτερικές επιφάνειες των δωματίων.

Το πάνω τμήμα των πυέλων και τα κάθετα διαχωριστικά μεταξύ τους φαίνεται να σχηματίστηκαν με την απολάξευση λίθου (Εικ. 108). Το κάθισμα και το ερεισίνωτο των πυέλων καλύφθηκαν από χονδρό στρώμα κονιάματος, το οποίο σώζεται μερικώς. Οι δύο ασάμινθοι, στο νοτιοδυτικό μέρος του θόλου, είναι κατασκευασμένες από χυτό μείγμα κονιάματος με θραύσματα λίθων και επιχρίονται από υδραυλικό κονίαμα (κοκκινωπού χρώματος) (Εικ. 109).

---

⁵⁵⁰ Karageorghis 1960α, 286· Karageorghis 1960β, 510· Karageorghis 2005, 101-103.

3.2.3.2. Ρωμαϊκή περίοδος

Κατά τη Ρωμαϊκή και Υστερο-Ρωμαϊκή περίοδο παρατηρούμε ότι τα λουτρά δεν παρουσιάζουν μεγάλες ιδιαιτερότητες όσον αφορά την τοιχοποιία τους. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην περιοχή της Αμαθούντας και του Κουρίου χρησιμοποιείται ευρέως ο ασβεστόλιθος, εν αντιθέσει με την περιοχή της Πάφου, της Πέγειας και της Σαλαμίνας, όπου χρησιμοποιείται ο παρόλιθος. Οι κάτοικοι, δηλαδή, εκμεταλλεύονταν τα πετρώματα που ήταν διαθέσιμα στην κάθε περιοχή, αφού και τα δύο είναι μαλακά και εύκολα στην επεξεργασία τους.

Στις εξαιρετικές περιπτώσεις που διασώζεται το δάπεδο των λουτρών παρατηρούμε ότι και αυτό ήταν επιστρωμένο με ανισομεγέθεις και αδρά δουλεμένες πλάκες από ασβεστόλιθο και σχιστόλιθο, όπως στην περίπτωση του λουτρού στην αγορά της Αμαθούντας, ή με μεγάλες ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες, όπως στα λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου.

Στην Κύπρο απαντώνται τρία είδη τοιχοποιίας στην κατασκευή των λουτρών των Ρωμαϊκών και Υστερο-Ρωμαϊκών χρόνων: η αργολιθοδομή, το ορθογώνιο ισόδομο σύστημα και το ορθογώνιο ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής (τρεις παραλλαγές).

Αργολιθοδομή

Το ρωμαϊκό λουτρό της Αμαθούντας είναι κτισμένο με αργολιθοδομή. Συγκεκριμένα, ημίεργοι λίθοι και μεγάλοι ορθογώνιοι πελεκητοί ασβεστόλιθοι, στα κενά των οποίων τοποθετούνται μικροί λίθοι ακανόνιστου σχήματος ή πλάκες σχιστόλιθου, συγκρατούνται από συνδετικό κονίαμα⁵⁵¹ (Εικ. 110). Συναντούμε σποραδικά θραύσματα οπτοπλίνθων στους αρμούς, που συγκρατούνται με συνδετικό κονίαμα.

Η τοιχοποιία του εξωτερικού μετώπου του βόρειου τοίχου του *caldarium* μαρτυρεί μάλλον μια μεταγενέστερη φάση του λουτρού (Εικ. 111). Χαρακτηρίζεται από ισόδομο σύστημα από τετράγωνους πελεκητούς λίθους, που διαχωρίζονται οριζοντίως μεταξύ τους από μικρές ασβεστολιθικές πλάκες και συγκρατούνται με συνδετικό κονίαμα. Ο τοίχος

---

⁵⁵¹ Κατά τη Βυζαντινή περίοδο, το συγκεκριμένο είδος αργολιθοδομής αποκαλείται και ως «εγχόρηγη τοιχοδομία» (Καλοπίση-Βέρτη και Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου 2010, 333).

αυτός, που είναι ουσιαστικά ο βόρειος τοίχος της δεξαμενής για ομαδικό λούσιμο (*alveus*) του *caldarium*, φαίνεται ότι οικοδομήθηκε σε μεταγενέστερη φάση ή επιδέχθηκε μεταγενέστερη συντήρηση⁵⁵². Η απόφραξη της εισόδου στο δυτικό τοίχο του αποδυτηρίου (Εικ. 112) εικάζεται, με μεγάλη επιφύλαξη, ότι έλαβε χώρα την ίδια χρονική περίοδο, ίσως για να παρεμποδιστεί η πρόσβαση στην κάμινο ή στους χώρους υπηρεσίας του λουτρού από τους επισκέπτες που εισέρχονταν στο αποδυτήριο.

Η κατασκευή από αργολιθοδομή χαρακτηρίζει και το λουτρό της Οικίας του Ορφέα στην Πάφο. Παρατηρούμε και εδώ τη χρήση μεγάλων γωνιασμένων πωρόλιθων και μικρών ακανόνιστων λίθων στα ενδιάμεσά τους που συγκρατούνται με συνδετικό κονίαμα (Εικ. 113). Χαρακτηριστικό είναι ότι δύο μακρόστενες λίθινες παραστάδες (μήκος 1,00 μ.) τοποθετημένες στο κατώφλι οριοθετούν το πέρασμα από το ένα δωμάτιο στο άλλο (Εικ. 114).

Ο ίδιος τύπος αργολιθοδομής, αλλά και παραστάδες, απαντάται σε όλα τα δωμάτια δύο ακόμη λουτρών: αυτό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο (Εικ. 115) και στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας (Εικ. 116).

Τα λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου χαρακτηρίζονται από συνδυασμό αργών λίθων και μεγάλων πελεκητών ασβεστόλιθων. Συγκεκριμένα, για την κατασκευή του τμήματος που βρίσκεται κάτω από το δάπεδο των δωματίων, το οποίο δεν θα ήταν ορατό, χρησιμοποιούνται αργοί λίθοι, κροκάλες και ενίοτε ημίεργοι γωνιόλιθοι, που επενδύονται με κεραμικές πλάκες (Εικ. 117). Το δάπεδο του λουτρού, όπως μάλλον και το ανώτερο τμήμα των λουτρών που έχει καταστραφεί, δομείται από μεγάλους πελεκητούς ασβεστόλιθους (Εικ. 118).

Ορθογώνιο ισόδομο σύστημα λιθοδομής

Η μοναδική άλλη μαρτυρία για παρουσία ορθογώνιου ισόδομου συστήματος, εκτός αυτή του *alveus* στο *caldarium* του λουτρού της Αμαθούνας, στα κυπριακά λουτρά της Κύπρου, απαντάται στο λουτρό-γυμνάσιο της Σαλαμίνας. Τετραγωνισμένοι πωρόλιθοι

---

⁵⁵² Το ισόδομο σύστημα λιθοδομής είναι ορατό μόνο στο εξωτερικό μέτωπο του τοίχου, καθώς το εσωτερικό είναι επιχρισμένο με κονίαμα. Επομένως δεν γνωρίζουμε αν επρόκειτο για απλή επένδυση ή συμπαγή τοίχο.

(κυβόλιθοι) συνδέονται με λεπτή στρώση κονιάματος (Εικ. 119). Οι κάθετοι αρμοί επαφής των παρόλιθων δεν τοποθετούνται ο ένας πάνω στον άλλο, ώστε να επιτυγχάνεται περισσότερη σταθερότητα και αντοχή. Η εν λόγω τοιχοποιία μαρτυρείται σε όλα τα δωμάτια του λουτρού, εκτός από τα μεγάλα αποχωρητήρια (ημικυκλικός τοίχος), που είναι κτισμένα με το ορθογώνιο ψευδοϊσόδομο σύστημα (βλ. παρακάτω).

Όπως αναφέραμε ήδη (Κεφ. II), το λουτρό-γυμνάσιο της Σαλαμίνας παρουσιάζει διάφορες χρονολογικές φάσεις. Είναι δύσκολο να διακρίνουμε ξεκάθαρα την αρχική μορφή του κτίσματος πριν τις επεμβάσεις του 1^{ου}-2^{ου} αιώνα μ.Χ. Όπως επισημαίνει ο Wright, φαίνεται ότι κατά την περίοδο ανοικοδόμησης από τον Τραϊανό και τον Αδριανό, η οροφή του *caldarium* και το κεντρικό *sudatorium* χαρακτηρίζονταν από πελεκητή λιθοδομή που καλυπτόταν με καμαροσκεπείς θόλους⁵⁵³. Η περίτεχνη όμως αρχιτεκτονική των λουτρών της Σαλαμίνας με τοξοστοιχίες και τυφλά αψιδώματα πιθανότατα ανήκει στη φάση ανοικοδόμησης των Υστερο-Ρωμαϊκών χρόνων⁵⁵⁴.

Ορθογώνιο ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής

Το ορθογώνιο ψευδοϊσόδομο σύστημα απαντάται σε τέσσερα λουτρά στο νησί. Το πρώτο παράδειγμα είναι αυτό των λουτρών της Καμπανόπετρας στη Σαλαμίνα (βλ. Εικ. 44). Το σύστημα δόμησης χαρακτηρίζεται από ορθογώνιους δρομικούς παρόλιθους (κατά μήκος), που εναλλάσσονται με διάτονους λίθους (*φορμηδόν*, κατά πλάτος). Την ίδια διαρρύθμιση παρατηρούμε και στα μεγάλα ημικυκλικά αποχωρητήρια (Εικ. 120) και στη *natio* (Εικ. 121) του λουτρού-γυμνασίου της Σαλαμίνας, καθώς και στο αποχωρητήριο της Έπαυλης του Θησέα (Εικ. 122).

Μια παραλλαγή του τύπου που μόλις περιγράφηκε συναντούμε στα δημόσια λουτρά στην ακρόπολη του Κουρίου. Συγκεκριμένα, η τοιχοποιία των θερμών δωματίων του δυτικού συμπλέγματος των λουτρών (δυτικά του νυμφαίου) χαρακτηρίζεται από τετραγωνισμένους οικοδομικούς λίθους σε σειρά, που επικάθονται σε ορθογώνιες, οριζόντια τοποθετημένες, λίθινες πλάκες (Εικ. 123). Τα κενά ανάμεσα στους πελεκητούς λίθους συμπληρώνονται με μικρές ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες και όλα μαζί

⁵⁵³ Wright 1992, 187 και 357.

⁵⁵⁴ Karageorghis 1966β· Karageorghis 1967β, 348-355.

συγκρατούνται με συνδετικό κονίαμα. Όπως θα δούμε παρακάτω, οι διάφοροι τύποι δόμησης, που εμφανίζονται στα λουτρά της ακρόπολης του Κουρίου, σηματοδοτούν τις διαφορετικές χρονολογικές φάσεις που τα χαρακτηρίζουν.

Το ορθογώνιο ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής εμφανίζεται στα λουτρά της Έπαυλης του Θησέα στην Πάφο. Μεγάλοι ορθογώνιοι ή τετραγωνισμένοι πωρόλιθοι συνδέονται μεταξύ τους με κονίαμα και στα κενά μεταξύ τους τοποθετούνται μικρότεροι αργοί λίθοι. Η εν λόγω τοιχοποιία χαρακτηρίζει κυρίως τα θερμά δωμάτια, εν αντιθέσει με τα υπόλοιπα δωμάτια, όπου κυριαρχεί η αργολιθοδομή. Οι τοίχοι των δωματίων που δεν διέθεταν κάποιου είδους πολυτελή διακόσμηση ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα. Η κατασκευή του λουτρού φαίνεται να στηρίχθηκε στα διαθέσιμα υλικά της περιοχής, ή υλικό σε δεύτερη χρήση, χωρίς ιδιαίτερη προσοχή στην τοιχοποιία. Αν και το λουτρό δεν σώζεται σε μεγάλο ύψος (c. 0,60 μ.) μπορούμε να συμπεράνουμε ότι επρόκειτο για μια κατασκευή, που δέχθηκε αρκετές επεμβάσεις σε διαφορετικές χρονικές περιόδους⁵⁵⁵. Πιθανότατα αυτό αιτιολογεί την τόσο κακή τοιχοποιία του αφού θα ανέμενε κανείς ότι η Έπαυλη, που αποτελεί ίσως το πιο μνημειώδες κτιριακό συγκρότημα της ρωμαϊκής Κύπρου, θα ετύγχανε και της ανάλογης προσοχής στον τρόπο κατασκευής όλων των τμημάτων της.

Τέλος, μια τρίτη παραλλαγή του ψευδοϊσόδομου συστήματος δόμησης, γνωστό και ως *σκάλα*, απαντάται σε δύο λουτρά στην περιοχή του Κουρίου. Οι τοίχοι των δωματίων του λουτρού της Οικίας των Μονομάχων αποτελούνται από μεγάλους πελεκητούς γωνιόλιθους, αργούς λίθους και σπασμένες κεράμους βαθμιδωτά τοποθετημένες στα μεταξύ τους κενά (Εικ. 124). Η ίδια παραλλαγή απαντάται και στην τοιχοδομία μέρους των χλιαρών δωματίων (T2α) που ανήκουν στην ανατολική πτέρυγα των δημόσιων λουτρών της ακρόπολης του Κουρίου (Εικ. 125). Λαμβάνοντας υπόψη ότι το λουτρό της Οικίας των Μονομάχων χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αιώνα μ.Χ.⁵⁵⁶, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η συγκεκριμένη τοιχοποιία, που συναντούμε στα δημόσια λουτρά της ακρόπολης, ανήκει στην ίδια χρονολογική φάση.

---

⁵⁵⁵ Daszewski 1976.

⁵⁵⁶ Λουλλουπής 1971.

3.3. Τεχνικές θέρμανσης

Η αρχαία γραμματεία παρέχει αρκετές πληροφορίες αναφορικά με τις θερμοκρασίες που επικρατούσαν στα αρχαία λουτρά. Οι αναφορές αυτές συχνά χαρακτηρίζονται από υπερβολή, είτε για να εκφράσουν τη δυσαρέσκεια των λουομένων σε σχέση με την επιθυμητή θερμοκρασία του νερού ή ακόμα και για να σατιρίσουν κάποιο γεγονός⁵⁵⁷. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Αθήναιου σε πρώιμο ελληνιστικό λουτρό (3^{ος} αι. π.Χ.) το οποίο, αν και βρισκόταν δίπλα από ένα αφειδώς διακοσμημένο ιερό, ήταν τόσο λιτό που χορηγείτο μόνο με κρύο νερό⁵⁵⁸. Ο Αθήναιος αναφέρει ειρωνικά ότι δεν τον ξαφνιάζει ο μεγάλος αριθμός αναθημάτων που αφιερώνονταν στο ιερό, αφού πρέπει να επρόκειτο για προσφορές όλων όσων εισέρχονταν στο λουτρό και κατάφερναν να βγουν ζωντανοί.

Η μαρτυρία του είναι μάλλον ακραία όσον αφορά τα ελληνιστικά λουτρά, που προορίζονταν για χρήση από το κοινό. Σ' αυτά, το νερό που προσφερόταν μέσα στους λουτήρες (ασαμίνθους ή πυέλους) θα ήταν πιθανότατα χλιαρό ή ζεστό. Εντούτοις, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι οι θερμοκρασίες που επικρατούσαν στα ελληνιστικά λουτρά, ακόμη και στις περιπτώσεις που αυτά θερμαίνονταν, ήταν πολύ πιο χαμηλές σε σχέση με αυτές των ρωμαϊκών λουτρών⁵⁵⁹. Για να περπατήσει κανείς στο ζεστό δάπεδο του *caldarium* του λουτρού ήταν απαραίτητα σανδάλια με ξύλινη σόλα (*soleae balneares*), όπως μαθαίνουμε από αρχαία κείμενα και απεικονίσεις σε ψηφιδωτά (Εικ. 126)⁵⁶⁰.

Η επίτευξη απόλυτα ελεγχόμενων θερμοκρασιών στον αρχαίο κόσμο, είτε αυτή αφορούσε το ψήσιμο του φαγητού είτε τη θέρμανση των χώρων, δεν ήταν δυνατή ούτε κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Απουσίαζε η γνώση της επιστημονικής μεθόδου μέτρησης και καταγραφής της θερμότητας. Όπως μαρτυρούν και οι αναφορές στην αρχαία γραμματεία, πιθανότατα μερικά λουτρά να απολάμβαναν υψηλότερες θερμοκρασίες από άλλα. Αυτό οφειλόταν κατά κύριο λόγο στην τεχνολογική γνώση που διέθεταν οι εκάστοτε

⁵⁵⁷ Άμφις, *Αθήνας*, 3.123ε. Ο Πλούταρχος (1109b-c) προτείνει την ιδανική θερμοκρασία για τα λουτρά.

⁵⁵⁸ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 8.351c.

⁵⁵⁹ Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Σενέκα (*Epistulae* 86.10) στις υπερβολικά ψηλές θερμοκρασίες που λάμβανε το λουτρό στις μέρες του. Επίσης, ο Πλίνιος (*Epistulae* 3.14) περιγράφει κάποιο περιστατικό, όπου οι σκλάβοι του Larcus Macedo, θέλοντας να τον εκδικηθούν για τις αδικίες που διέπραξε, αφού τον κτύπησαν τον πέταξαν στο ζεματιστό δάπεδο του λουτρού με αποτέλεσμα να βρει τραγικό θάνατο.

⁵⁶⁰ Βλ. για παράδειγμα τα ψηφιδωτά στις θέρμες της Σαβράθα στη Λιβύη και της Timgad στην Αλγερία, που απεικονίζουν σανδάλια στην είσοδο του λουτρού, και καλωσορίζουν τον επισκέπτη με τις φράσεις «BENE LAVA» ή «SALVOM LAVISSE».

κατασκευαστές για να επιτύχουν με αποτελεσματικό τρόπο τη διάχυση της θερμότητας στα δωμάτια ενός λουτρού. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο σωστός προσανατολισμός του κτιρίου, όπως προτείνει ο Βιτρούβιος, συνήθως λαμβανόταν υπόψη στο σχεδιασμό, έτσι ώστε ορισμένα δωμάτια να απολάμβαναν τη μεγαλύτερη δυνατή ηλιοφάνεια και να διατηρούνται ζεστά, κυρίως κατά τους χειμερινούς μήνες.

3.3.1. Ελληνιστική περίοδος

Το σύστημα θέρμανσης που εφαρμοζόταν στα λουτρά μέχρι τον 1^ο αιώνα π.Χ. ήταν πολύ απλό. Όπως αναφέραμε, τα ελληνιστικά λουτρά μπορούν να χωριστούν σε δύο ομάδες: με ή χωρίς υπόκαυστο (βλ. 1.4.2.). Αναμφίβολα, το υπόκαυστο δεν αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι των ελληνιστικών λουτρών ούτε είχε την ίδια διαδεδομένη εφαρμογή, όπως συνέβαινε στους Ρωμαϊκούς χρόνους. Επιπρόσθετα, αυτό αποτελούσε έναν πρώιμο τύπο υποκαύστου που δεν θα μπορούσε να συγκριθεί με το μετέπειτα ρωμαϊκό υπόκαυστο.

Οι Έλληνες πειραματίστηκαν σε μεγάλο βαθμό για να εφαρμόσουν την υποδαπέδια θέρμανση σε περισσότερα από ένα δωμάτια των λουτρών, σε επαύλεις και άλλου είδους εσωτερικούς χώρους. Αυτό επιτυγχανόταν με τη δημιουργία ενός ή, σπανιότερα, περισσοτέρων καναλιών κάτω από το δάπεδο, όπου διοχετευόταν ο θερμός αέρας που τροφοδοτούνταν από μια εξωτερική εστία (κάμινος) (Εικ. 127). Η θερμότητα διοχετευόταν μόνο κάτω από το δάπεδο του δωματίου, το οποίο επρόκειτο να θερμάνει, και όχι μέσω των τοίχων⁵⁶¹. Σε μερικές περιπτώσεις τα αέρια διοχετεύονταν στις τέσσερις γωνιές του δωματίου (μέσω καναλιών) και κατέληγαν σε εντοιχισμένους αγωγούς που λειτουργούσαν ως καπνοδόχοι⁵⁶².

Όπου η εφαρμογή υποδαπέδιας θέρμανσης δεν ήταν εφικτή για οικονομικούς λόγους ή εξαιτίας της απουσίας τεχνολογικής γνώσης, η θέρμανση του χώρου παρεχόταν

---

⁵⁶¹ Εξάιρεση αποτελεί το λουτρό στη Γόρτυνα της Αρκαδίας (3^{ος} αι. π.Χ.), όπου η θέρμανση των δωματίων επιτυγχανόταν με τη μεταφορά αερίων από την κάμινος στα αλληλένδετα κανάλια και τους ψευδοτοιχούς (θερμαντικά τοιχώματα) (Ginounès 1958· Ginounès 1960, 58-77 και 164-167, εικ. 93-101· Ginounès 1962, 199).

⁵⁶² De Angelis d'Ossat 1943, 43-44· Crema 1959, 69-73, εικ. 72-73.

από πύραυνα (μαγκάλια) που τοποθετούνταν στο κέντρο του θόλου⁵⁶³. Η χρήση του πυραύνου για τη θέρμανση των χώρων ήταν ήδη γνωστή από την Κλασική περίοδο και αποτέλεσε σημαντική εξέλιξη στη δημιουργία φωτιάς με τη χρήση ξύλων⁵⁶⁴. Το πύραυνο διέθετε συνεπώς δύο πλεονεκτήματα σε σχέση με το άναμμα φωτιάς: μπορούσε να είναι μια κινητή συσκευή, γεγονός που διευκόλυνε τη μετακίνησή της μέσα στο χώρο, και παρήγαγε πολύ λιγότερο καπνό απ' ό,τι η φωτιά⁵⁶⁵. Ο ατμός από τη θέρμανση του νερού και η θερμότητα που προερχόταν από το πύραυνο, επαρκούσε για να θερμάνει τον περιορισμένο χώρο ενός λουτρού.

3.3.2. Ρωμαϊκή περίοδος

Στα πρώιμα παραδείγματα ρωμαϊκών λουτρών συναντούμε το σύστημα θέρμανσης με κανάλια. Τα κανάλια σκάβονταν στο έδαφος σε βάθος περίπου 0,45 μ. και οι κάθετες πλευρές τους επιχρίονταν με κονίαμα ή άργιλο. Έπειτα, το κανάλι καλυπτόταν από πλάκες λιθόστρωσης ή κεραμικές πλάκες, ώστε να δημιουργηθεί επίπεδη επιφάνεια, και να επιτρέψει τη δημιουργία του δαπέδου του δωματίου. Το σύστημα αυτό θεωρούνταν λιγότερο αποτελεσματικός τρόπος θέρμανσης, καθώς κατένειμε άνισα τη θερμότητα και δεν επέτρεπε τη δημιουργία διαβαθμισμένων θερμοκρασιών στα δωμάτια του λουτρού (Εικ. 128). Χαρακτηρίζει κυρίως πρώιμα λουτρά της ανατολικής Μεσογείου⁵⁶⁶ και της νοτίου Ιταλίας⁵⁶⁷, αλλά συνέχισε να χρησιμοποιείται μέχρι τη Ρωμαϊκή περίοδο στην κεντρική Ευρώπη και την Αγγλία⁵⁶⁸.

Οι Ρωμαίοι δεν αρκέστηκαν σε αυτού του είδους την πρωτόγονη διαρρύθμιση για τη θέρμανση των λουτρών. Η σημαντικότερη συμβολή τους στην «επιπόνηση» του υπόκαυστου συστήματος ήταν η εφαρμογή διαβαθμισμένων θερμοκρασιών στα διαδοχικά δωμάτια, με την εκμετάλλευση της θερμότητας των πυρακτωμένων αερίων, που

⁵⁶³ Βλ. το βαλανείο στην Κυρήνη, το λουτρό στην Αγορά της Δήλου (Wassenhoven 2012, 58) και τον Οίκο του Εφήβου στην Πομπηία (Adam 1994, εικ. 621).

⁵⁶⁴ Κάμινοι ή ίχνη πυραύλων για τη θέρμανση του νερού έχουν ανασκαφεί στα βαλανεία στις Συρακούσες, Γέλα, Μέγαρο Υβλαία και Ελέα, στο βαλανείο του Κενταύρου στην Κόρινθο και αλλού.

⁵⁶⁵ White 1984, 44.

⁵⁶⁶ Ginouès 1962, 126, 185, 206-207.

⁵⁶⁷ Διαδεδομένη χρήση του ελληνιστικού τύπου λουτρών με υπόκαυστο συναντούμε στη Σικελία και τη νότια Ιταλία ήδη από τον 3^ο αιώνα π.Χ. (Γέλα, Μοργαντίνη, Συρακούσες, Ελέα και Μέγαρο Υβλαία κ.ά.).

⁵⁶⁸ Yegül 1992, 361· Briggs 1956, 419-420.

απελευθερώνονταν από την κάμινο (Εικ. 129). Το λειτουργικό αυτό σύστημα, που ήταν άμεσα συνδεδεμένο με τον αρχικό σχεδιασμό του λουτρού, επιτυγχανόταν με τη μεταφορά των θερμών αερίων κάτω από το δάπεδο των δωματίων, που επρόκειτο να θερμανθούν, και την ταυτόχρονη διοχέτευσή τους στα παρακείμενα δωμάτια, μέσω ειδικά κατασκευασμένων θερμαντικών τοιχωμάτων (πρόσθετος ψευδότοιχος) (Εικ. 130). Κατ' αυτόν τον τρόπο μετέτρεψαν τους τοίχους των δωματίων σε κύρια επιφάνεια θερμότητας⁵⁶⁹.

Η μεγαλύτερη ίσως διαμάχη των μελετητών σε σχέση με την προέλευση και την εξέλιξη του ρωμαϊκού λουτρού αφορά στην επινόηση του υπόκαυστου συστήματος. Ο Ginouvens υποστήριξε ότι οι ρίζες των ρωμαϊκών λουτρών, καθώς και η πλήρης εξέλιξη του τυπικού ρωμαϊκού συστήματος, συμπεριλαμβανομένου και του υποκαύστου, προέρχεται από την ελληνική παράδοση. Η άποψή του στηρίζεται κυρίως στην πρόιμη χρονολόγηση (2^{ος} αι. π.Χ.), που έδωσαν οι Kunze και Schleif⁵⁷⁰, στο ρωμαϊκού τύπου υπόκαυστο που βρέθηκε στο λουτρό στην Ολυμπία, αλλά και στα αποτελέσματα της δικής του ανασκαφής και στην ανακάλυψη της τεχνικής θέρμανσης με διάκενους τοίχους στα λουτρά της Γόρτυνας στην Αρκαδία, που χρονολογούνται στα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ.⁵⁷¹.

Η θεωρία του Ginouvens είναι αντίθετη με τις αρχικές προτάσεις που τοποθετούσαν την εξέλιξη των ρωμαϊκών λουτρών στην Καμπανία. Σύμφωνα με αυτές, εφευρέτης του υποκαύστου ήταν ο C. Sergius Orata, ένας επιχειρηματίας από τις Baiae, που έζησε γύρω στο 80-100 π.Χ.⁵⁷². Ο Orata διέθετε, αρχικά, μια επιτυχημένη επιχείρηση που αφορούσε την παραγωγή στρειδιών σε πέτρινες δεξαμενές και, σύμφωνα με τον Valerius Maximus⁵⁷³, χρησιμοποίησε αρχικά την εφευρέσή του για τη θέρμανση αυτών των δεξαμενών. Ακολούθως, εφάρμοσε το σύστημα αυτό θέρμανσης σε λουτρά, που έκτιζε ο ίδιος σε ιδιωτικές επαύλεις, τις οποίες αγόραζε και πωλούσε αργότερα αποκομίζοντας τεράστια κέρδη⁵⁷⁴.

⁵⁶⁹ Forbes 1966, 38-39· DeLaine 1989, 112, υποσημ. 9.

⁵⁷⁰ Kunze και Schleif 1944.

⁵⁷¹ Ginouvens 1958· Ginouvens 1960, 58-77 και 164-167, εικ. 93-101· Ginouvens 1962, 199.

⁵⁷² Vitruvius 9.76.168. Για τον Sergius Orata γνωρίζουμε από διάφορους αρχαίους συγγραφείς: βλ. Varro, *De Re Rustica* 3.3.10· Columella 8.16.5· Macrobius, *Saturnalia* 2.1. Γενικά για τον Sergius Orata σε δευτερογενείς πηγές, βλ. Sgobbo 1929· Di Capua -1940· Crova 1953· Fabricotti 1976· Fagan 1996.

⁵⁷³ Valerius Maximus, 9.1.1.

⁵⁷⁴ Fagan 1996.

Ο ενεργός ρόλος που διαδραμάτισε η Καμπανία το 2^ο αιώνα π.Χ. στην ανάπτυξη των διαφορετικών τεχνικών τοιχοποιίας, και ιδιαίτερα της επιμόησης του *opus caementicium*, οδήγησε στην έντονη αμφισβήτηση της ελληνικής θεωρίας του Ginouvens. Η θεωρία αυτή υιοθετήθηκε αρχικά από διάφορους μελετητές⁵⁷⁵, αλλά φαίνεται να έγινε ευρέως αποδεκτή με τη δημοσίευση των Σταβιανών θερμών της Πομπηίας από τον Eschebach, ο οποίος τοποθετεί τη χρονολόγηση της πρώιμης φάσης του υπόκαυστου στα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ.⁵⁷⁶. Προς υποστήριξη της θεωρίας αυτής, η DeLaine επισημαίνει ότι ο 2^{ος} αιώνας π.Χ. ήταν μια πολιτικά και οικονομικά ασταθής περίοδος για την κεντρική Ελλάδα, γεγονός που θα απέτρεπε την εφεύρεση της νέας αυτής πολυτελούς τεχνολογίας, και επομένως η επιμόηση του υποκαύστου σε ιταλικό έδαφος φαίνεται πιο πειστική⁵⁷⁷.

3.3.2.1. Υποδαπέδια θέρμανση

3.4.2.1.1. Κάμινος, *Praefurnium*

Ο πυρήνας για τη λειτουργία του συστήματος θέρμανσης των λουτρών ήταν φυσικά η κάμινος. Η κάμινος απαντά στις πηγές ως *praefurnium*, *hyrocausis* (υπόκαυσις) και *propnigeum* (προπνιγείον)⁵⁷⁸. Η ερμηνεία σε όλες τις περιπτώσεις παραμένει η ίδια: κάμινος σε συνδυασμό με υπόκαυστο σύστημα. Επιπρόσθετα, τόσο το *praefurnium* όσο και το *propnigeum* μπορούν να ερμηνευτούν ως εστία πυροδότησης, όπου βρισκόταν και ο φούρνος (*furnus*).

Ολόκληρο το συγκρότημα των λουτρών τροφοδοτούνταν από το *praefurnium*. Πρόκειται για ένα κυκλικό ή τετράγωνο θολωτό δωμάτιο που διέθετε χαμηλό πλινθόκτιστο (και σπανιότερα πέτρινο) αψιδωτό άνοιγμα (c. 0,50 × 0,50 μ.), που οδηγούσε κατευθείαν

⁵⁷⁵ Brödner 1976· Eschebach 1979, 40-54.

⁵⁷⁶ Ο Eschebach (1979, 40-54) χρονολογεί την κατασκευή του πρώτου υπόκαυστου των Σταβιανών θερμών στον πρώιμο 2^ο αιώνα π.Χ., ενώ η Nielsen (1993, 25) τη μεταφέρει στις αρχές του 1^{ου} αιώνα π.Χ. Σύμφωνα με τον Eschebach οι θέρμες διακρίνονται από δύο οικοδομικές φάσεις, και όταν κτίστηκαν οι θέρμες της Αγοράς το 80 περίπου π.Χ., οι Σταβιανές θέρμες ανακαινίστηκαν για να ενσωματώσουν και την υποδαπέδια θέρμανση, όπως φανερώνουν οι *pilae* του υποκαύστου που είναι φτιαγμένες από κεραμίδια οροφής (Blake 1947, 307, υποσημ. 76).

⁵⁷⁷ DeLaine 1988, 14-15.

⁵⁷⁸ *Hyrocausis*: Vitruvius 5.10.1-2· Πλούταρχος 658d-e· *Propnigeum*: Vitruvius 5.11.2. Σε αρκετές περιπτώσεις δεν είναι σαφής η έννοια του *praefurnium*, αφού χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει μόνο το άνοιγμα της κάμινου. Άλλοτε χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει όλο το δωμάτιο ή την περιοχή μπροστά από το στόμιο, απ' όπου αναδεδυόταν η φωτιά. Για παραδείγματα, βλ. Yegül 1992, 465, υποσημ. 37.

στον κενό χώρο κάτω από το δάπεδο του δωματίου που επρόκειτο να θερμάνει. Στην περίπτωση που το *praefurnium* δεν ήταν εξολοκλήρου κτισμένο από πυρίμαχα τούβλα, όπως συνέβαινε στα κυπριακά λουτρά, ο πυρήνας κατασκευαζόταν από σκυρόδεμα (ή λίθους με κονίαμα) και επενδυόταν εξωτερικά με τούβλα. Η φωτιά αναβόταν κατευθείαν πάνω στο δάπεδο του *praefurnium*, μπροστά από την αψίδα, ή κοντά στους χαμηλούς προεξέχοντες τοίχους ακριβώς μπροστά από την αψίδα. Τα καύσιμα που χρησιμοποιούνταν ήταν συνήθως ξύλα και σπανιότερα κάρβουνο⁵⁷⁹.

Υπήρχαν πολλές παραλλαγές του βασικού αυτού αψιδωτού *praefurnium*. Στα μεγαλύτερα λουτρά, το αψιδωτό πέρασμα της καμίνου είναι τόσο ψηλό που κάποιος μπορούσε να περάσει όρθιος από κάτω⁵⁸⁰. Σε άλλες περιπτώσεις υπήρχαν δύο τέτοιοι κάμινοι και χρησίμευαν όχι μόνο για τη θέρμανση των κτιρίων, αλλά και του νερού.

3.4.2.1.2. Υπόκαυστο, *Hypocauston*

Το υπόκαυστο, αν και έχει ταυτιστεί με τη θέρμανση των δημόσιων και ιδιωτικών λουτρών, χρησιμοποιήθηκε ευρέως και για τη θέρμανση επαύλεων⁵⁸¹. Η λέξη *υπόκαυστο*⁵⁸² σημαίνει ουσιαστικά την καύση που πραγματοποιείται κάτω από ένα χώρο (*υπο-καίω*). Η έννοια αυτή προσδιορίζεται στα αρχαία ελληνικά κείμενα από τις λέξεις *υποκαυστήριον*, *υποκαύστα*, *υποκαύστης* ή *υπόκαυσις*, και στα λατινικά από τις λέξεις *hypocaustis*, *hypocausterium* ή *hypocauston*⁵⁸³. Αξίζει να αναφέρουμε εδώ ότι με τον όρο «υπόκαυστο» εννοούμε το χώρο που βρίσκεται κάτω από το δάπεδο των θερμών δωματίων και όχι το ίδιο το δάπεδο. Για τον προσδιορισμό του «αναρτημένου» δαπέδου των θερμών δωματίων, που

⁵⁷⁹ Yegül 1992, 368, υποσημ. 38.

⁵⁸⁰ Για παράδειγμα, βλ. τις μεγάλες θέρμες της Trier (Krencher 1929).

⁵⁸¹ Ο όρος *hypocaustum* αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Στάτιο (*Silvae* 1.5.57-59) για να εξυμνήσει το περίτεχνο λουτρικό σύστημα μιας έπαυλης. Ο Πλίνιος (*Epistulae* 2.17.25· 5.6.25) αναφέρει την ύπαρξη επαύλεων με υπόκαυστα στο Laurentum και στην Όστια. Επίσης, ο Σενέκας (*De Providentia* 4.9) αναφέρει αίθουσες για δείπνο, που διαθέτουν εντοίχια και υποδαπέδια θέρμανση. Για τη θέρμανση οικιών, βλ. Degbomont 1984.

⁵⁸² Ο ορισμός δόθηκε από τον Επιφάνιο (*Adversus Haereses* 2.52.2.), Επίσκοπο της Σαλαμίνας, τον 4^ο αιώνα μ.Χ.: «μηχανισμός θέρμανσης που τοποθετούνταν κάτω από το κτίριο που προοριζόταν να θερμάνει». Αξίζει να αναφερθεί ότι στη Βασιλική του Αγίου Επιφανίου στη Σαλαμίνα μαρτυρούνται ενδείξεις για την ύπαρξη υποκαύστου, κάτω από τη σταυρόσχημη δεξαμενή και *βαπτιστήριο*, για τη θέρμανση του νερού (Megaw 1974, 62· Michail 2013, 255).

⁵⁸³ Ο Βιτρούβιος (5.10.2) χρησιμοποιεί τη λέξη *hypocaustis* για να προσδιορίσει τη φωτιά (καύση) και το *hypocauston* για να προσδιορίσει το χώρο, όπου πραγματοποιείται η καύση. Χρησιμοποιεί επίσης τον όρο *balneae pensiles* για να ορίσει τα λουτρά που θερμαίνονται με υπόκαυστο.

υποβασιάζεται από στυλίσκους (*pilae*), μας διαφωτίζει ο Βιτρούβιος με την αναφορά του ως *suspensura caldariorum*⁵⁸⁴.

Ο τρόπος κατασκευής του υπόκαυστου συστήματος (σε αντίθεση με αυτόν που αναφέραμε παραπάνω με κανάλια) αφορά τη στήριξη του δαπέδου των δωματίων, που επρόκειτο να θερμανθούν, σε χαμηλούς στυλίσκους (*pilae*) με σκοπό να δημιουργήσουν το «αναρτημένο» δάπεδο (*suspensura*) (Εικ. 131).

Σημαντικές είναι οι οδηγίες που παρέχει ο Βιτρούβιος για την κατασκευή του υποκαύστου⁵⁸⁵, που φαίνεται να τεκμηριώνονται και αρχαιολογικά. Το έδαφος θα πρέπει να επιστρωθεί με *tegulae sesquipediales* (τετράγωνες κεραμικές πλάκες 0,45 μ.)⁵⁸⁶ (Εικ. 132). Η παρατακτική τοποθέτησή τους θα πρέπει να γίνει προσεκτικά με στόχο τη δημιουργία ενός δαπέδου που κλίνει ελαφρώς προς το στόμιο της καμίνου (*praeefurnium*), έτσι ώστε εάν αφεθεί μια μπάλα στο δάπεδο να κυλίσει ομαλά προς τα έξω. Η μικρή αυτή κλίση χρησίμευε στην καλύτερη διάδοση του πυρακτωμένου αέρα κάτω από το υπερυψωμένο δάπεδο⁵⁸⁷.

Ο Βιτρούβιος αναφέρει επίσης ότι πάνω σ' αυτό το δάπεδο (*pavimentum*) κατασκευάζονται σε τακτά διαστήματα, *c.* 0,40 μ., μικροί πεσσοί (ή στυλίσκοι), που ονομάζονται *pilae*. Αυτές κατασκευάζονται από την τοποθέτηση αλληπάλληλων *bessales* (τετράγωνα κεραμικά πλακίδια 0,30 μ.)⁵⁸⁸. Πάνω από τις *pilae* τοποθετούνται οι *tegulae bipedales* (τετράγωνες κεραμικές πλάκες 0,60 μ.) για να δημιουργήσουν τη *suspensura*. Η *bipedalis* είναι το μεγαλύτερο σε μέγεθος από όλα τα ρωμαϊκά κεραμίδια⁵⁸⁹. Κάθε γωνιά του έπρεπε να καλύψει στο κεντρικό σημείο των τεσσάρων στυλίσκων, με σκοπό να δημιουργηθεί η βάση του πραγματικού δαπέδου του δωματίου (βλ. Εικ. 129). Η ακριβής και απολύτως οριζόντια τοποθέτηση των *bipedales* κρινόταν αναγκαία, για την εναπόθεση

⁵⁸⁴ Ο όρος *suspensurae* εμφανίζεται στον Βιτρούβιο (5.10), στο Σενέκα (*Epistulae* 90.25), στον Παλλάδιο (1.40) και στον Μακρόβιο (*Saturnalia* 2.11).

⁵⁸⁵ Vitruvius 5.10.2-3.

⁵⁸⁶ Vitruvius 5.10.2.

⁵⁸⁷ Vitruvius 5.10.2.

⁵⁸⁸ Vitruvius 7.56.

⁵⁸⁹ Ο Βιτρούβιος (5.10.2) αναφέρει τη *bipedalis* και τις χρήσεις της πολύ περισσότερο από οποιοδήποτε άλλη κεραμική πλάκα. Οι διαστάσεις της (2 πόδες) επιβεβαιώνονται και από τον Παλλάδιο (*Opus Agri* 1.19, i).

του χοντρού κονιάματος ή σκυροδέματος, που θα κάλυπτε όλες τις ενώσεις και θα διασφάλιζε την αποφυγή ρωγμών στην επικαλύπτουσα επιφάνεια⁵⁹⁰.

Το υπερυψωμένο δάπεδο, *suspensura*, είναι φτιαγμένο από χοντρό στρώμα σκυροδέματος, πάχους 0,20-0,40 μ., που περιέχει συνήθως θραύσματα οπτοπλίνθων (Εικ. 133). Αυτό επικαλυπτόταν στη συνέχεια από ένα λεπτό στρώμα ασβεστοκονιάματος, που χρησιμοποιε ως θεμελίωση για την τοποθέτηση του καταληκτικού μαρμάρου ή του ψηφιδωτού δαπέδου. Οι πυρίμαχες και υδατοστεγείς ιδιότητες που αποκτούσε το δάπεδο, το καθιστούσαν ανθεκτικό στις ρωγμές που προκαλούνταν από τις υψηλές θερμοκρασίες που επιτυγχάνονταν στο λουτρό.

Οι *pilae*, που στήριζαν τη *suspensura*, κατασκευάζονται συνήθως από τετράγωνα (c. 0,18-0,21 μ.) ή στρόγγυλες *bessales*⁵⁹¹. Σε μερικές περιπτώσεις έχουμε μαρτυρίες για την ύπαρξη πέτρινων *pilae*⁵⁹² ή σπανιότερα από μονούς ή διπλούς αγωγούς κάθετα διατετημένους⁵⁹³. Ο Βιτρούβιος προτείνει την ένωση των *bessales* με πηλό αναμεμειγμένο με ινώδη υλικά, ενώ ο Παλλάδιος προτείνει συγκεκριμένα τρίχες αλόγου για την κατασκευή του μείγματος⁵⁹⁴. Το ύψος των *pilae* ποικίλει από 0,65 έως 1,00 μ. Ωστόσο, ψηλοί πεσσοί (1,50 ή 1,70 μ.) δεν ήταν ασυνήθιστο φαινόμενο στις μεγάλες θέρμες⁵⁹⁵. Ο ακριβής αριθμός *bessales*, που απαιτούνταν για την κατασκευή μιας *pila*, θα εξαρτιόταν από το πάχος των *bessales*, που ποίκιλλε από 0,02-0,07 μ., και το πάχος του συνδετικού κονιάματος. Συνήθως, ο μέσος αριθμός *bessales* που απαιτούνταν για τη δημιουργία μιας *pila* είναι περίπου δέκα.

Τα πυρακτωμένα αέρια, που δημιουργούνταν στην κάμινο, μεταφέρονταν κάτω από το δάπεδο των δωματίων και στη συνέχεια στα διάκενα των τοίχων (ψευδότοιχοι, βλ.

⁵⁹⁰ Σε μερικές περιπτώσεις (π.χ. στη Βρετανία) συναντούμε τη χρήση της *pedalis* (τετράγωνη κεραμική πλάκα 0,60 εκ.) ως επικάλυμμα κάθε *pila*. Σύμφωνα με τον Brodrigg (1987, 91-92), με τον τρόπο αυτό δεν εξασφαλίζεται μόνο επιπρόσθετη σταθερότητα, αλλά γεμίζουν ταυτόχρονα τα κενά που δημιουργούνταν από το ακανόνιστο μέγεθος των *bipedalis*. Η απόσταση ανάμεσα σε κάθε *pila* εξαρτάται πολύ στο μέγεθος των *pedalis*. Ο Βιτρούβιος δεν κάνει καμιά αναφορά σ' αυτή, αλλά η *pedalis* μαρτυρείται αρχαιολογικά και στην Κύπρο, όπως στο λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο.

⁵⁹¹ Σε εξαιρετικές περιπτώσεις σώζονται οκτάγωνα: Fiesole (Yegül 1992, 357).

⁵⁹² Στις περιπτώσεις που οι *pilae* ήταν φτιαγμένες από πέτρα, οι παρειές τους καλύπτονταν με κονίαμα που περιείχε κεραμιδόσκονη, έτσι ώστε να μην φθείρονται από τον πυρακτωμένο αέρα και τις υψηλές θερμοκρασίες (Yegül 2010, 83, εικ. 36: π.χ. ανατολικές θέρμες του Γυμνασίου στην Πέργαμο).

⁵⁹³ Για τις διάφορες παραλλαγές που σώζονται, βλ. Brodrigg 1987, 93-94.

⁵⁹⁴ Vitruvius 5.10· Παλλάδιος 1.40.

⁵⁹⁵ Για παράδειγμα, βλ. τις μεγάλες θέρμες της Trier (Krencher 1929).

3.3.2.2.)⁵⁹⁶. Στα πρώιμα στάδια εξέλιξης του υποκαύστου, η έλλειψη τεχνογνωσίας θα οδηγούσε στην εισχώρηση καπνού μέσα στα δωμάτια, γεγονός που θα απέτρεπε την πολύωρη παραμονή των λουομένων μέσα σε αυτό. Η μετέπειτα ενσωμάτωση καπνοδόχων στα θερμαινόμενα δωμάτια συνέβαλε στην επιτυχή απελευθέρωση του καπνού από την περιοχή της *suspensura*. Κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργούνταν ρεύμα, που οδηγούσε τα αέρια καύσης προς τα έξω, ώστε να αποφεύγεται η συμύκνωση και κατ' επέκταση η υγραποίησή τους. Οι καπνοδόχοι ήταν στην πραγματικότητα εντοιχισμένοι πήλινοι αγωγοί (τετράγωνοι ή κυκλικοί σε διατομή), που λειτουργούσαν ως καμινάδες⁵⁹⁷. Εξαιτίας της καταστροφής του μεγαλύτερου μέρους της ανωδομής των κτιρίων, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό καπνοδόχων που διέθετε ένα λουτρό.

Τον τρόπο λειτουργίας του υπόκαυστου συστήματος προσπάθησε να ερμηνεύσει πειραματικά ο Kretzschmer και θεωρητικά ο Thatcher⁵⁹⁸, χωρίς ωστόσο να προβούν σε συμβαδίζοντα αποτελέσματα κυρίως όσον αφορά τις θερμοκρασίες που επιτυγχάνονταν στα διάφορα δωμάτια. Το 2003 ομάδα ερευνητών πραγματοποίησε ακόμη ένα πείραμα κατασκευάζοντας εξολοκλήρου ένα μικρό λουτρό στις Σάρδεις, με στόχο να μελετήσουν τον τρόπο λειτουργίας και θέρμανσής του⁵⁹⁹. Το πείραμα ολοκληρώθηκε επιτυχώς, αποδεικνύοντας ότι, η γνώση, που αποκτήθηκε μέσα από τις αρχαίες αναφορές σε συνδυασμό με τις κατασκευαστικές και λειτουργικές τεχνικές που μαρτυρούνται στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των λουτρών, συνάδει με την ομαλή λειτουργία ενός λουτρού.

3.3.2.2. Θέρμανση τοίχων

Μια σημαντική εξέλιξη στην τεχνολογία της υποδαπέδιας θέρμανσης, που οδήγησε στην αποτελεσματικότερη διατήρηση της θερμότητας στα δωμάτια, ήταν η μεταφορά των θερμών αερίων όχι μόνο κάτω από το δάπεδο, αλλά και πίσω από το εσωτερικό μέτωπο του τοίχου των δωματίων. Αυτό επιτυγχανόταν με την κατασκευή ενός πρόσθετου

⁵⁹⁶ Rook 1978, 269-270· Adam 1994, 287-293· Neuburger 1969, 262 κ.ε., εικ. 349· Forbes 1958, 36-57.

⁵⁹⁷ Βλ. για παράδειγμα τα λουτρά στην Πομπηία (Rook 1978, 270).

⁵⁹⁸ Kretzschmer 1953, 7-41· Thatcher 1956, 167-264. Για μια κριτική ερμηνεία, βλ. Rook 1978, 277-278.

⁵⁹⁹ Yegül και Couch 2004, 169-175· Yegül 2010, 89 (https://www.youtube.com/watch?v=FKBc3_fKHtA).

ψευδότοιχου στο εσωτερικό μέτωπο του πραγματικού τοίχου του δωματίου, δημιουργώντας έτσι ένα κενό απ' όπου περνούσε ο θερμός αέρας⁶⁰⁰ (Εικ. 134) .

3.4.2.2.1. *Tegulae mammatae*

Η δημιουργία του συνεχόμενου αυτού κενού πίσω από το εσωτερικό μέτωπο των τοίχων έγινε κατορθωτή με την εφαρμογή ειδικά κατασκευασμένων κεραμικών πλακών, των *tegulae mammatae* (Εικ. 135). Οι *tegulae mammatae* δεν αποτελούσαν μια νέα εφεύρεση, αλλά όπως αναφέρει ο Βιτρούβιος χρησιμοποιούνταν ήδη στην εποχή του για να επενδύσουν την εσωτερική παρειά των τοίχων των δωματίων και να αποτρέψουν την εισχώρηση της υγρασίας και την καταστροφή των τοιχογραφιών⁶⁰¹.

Οι *tegulae mammatae* (c. 0,40 × 0,50 μ.) διέθεταν τέσσερις προεξοχές (c. 0,07 μ.), μια σε κάθε γωνιά (*mamma* = μαστός). Τοποθετούνταν συνεχόμενα και παράλληλα στην επιφάνεια του τοίχου με σκοπό να δημιουργήσουν τον κενό χώρο, που θα λειτουργούσε ως μονωτικό ή ως αγωγός θερμού αέρα⁶⁰². Στην προκείμενη περίπτωση, το κενό που δημιουργούνταν ήταν περίπου 0,05-0,07 μ., όσο δηλαδή και το μήκος των προεξοχών. Κάθε *tegula mammata* χρειαζόταν τουλάχιστον δύο μεγάλα πλατυκέφαλα καρφιά σε σχήμα T ή γάντζους για να στερεωθεί στον τοίχο.

3.4.2.2.2. *Κεραμικές πλάκες και πηνία*

Μια πιο εξελιγμένη μέθοδος για τη δημιουργία διάκενου χώρου για τη μεταφορά της θερμότητας στα δωμάτια επιτυγχανόταν με τη χρήση κεραμικών πλακών (ακόμη και αχρηστεμένων κεραμιδιών οροφής) που δεν διέθεταν προεξοχές. Οι επίπεδες αυτές

⁶⁰⁰ Adam 1994, 292-293· Farrington και Coulton 1990.

⁶⁰¹ Vitruvius 7.4.2. Δεν φαίνεται να είχαν χρησιμοποιηθεί ακόμη για σκοπούς θέρμανσης, τουλάχιστον ενόσω ζούσε ο Βιτρούβιος.

⁶⁰² De Angelis d'Ossat 1943, 45-47· Crema 1959, 71-73· Neuburger 1969, 260-261. Μαρτυρείται ακόμη ένας τύπος κεραμικής πλάκας με εξέχοντα περίγυρο (στις δύο απέναντι πλευρές), που δεν επέτρεπε εύκολη διάχυση των αερίων. Δεν υπάρχει κάποιος ξεχωριστός όρος για τον εν λόγω τύπο και συχνά ο όρος *tegula mammata* χρησιμοποιείται και για τους δύο τύπους (Bidwell 1979, 33, υποσημ. 4). Σύμφωνα με τον Brodrigg (1987, 65): "It seems more logical to make a distinction between the two types, and to call the breasted type *tegula mammata*, and to refer to that with the deep flange and central cut-away as a "half-box", on the basis that the "half-box" is similar to a large box tile cut in half".

κεραμικές πλάκες, που συνήθως αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως *terracotta plaques* για να διαφοροποιούνται από τις *tegulae mammatae*, τοποθετούνταν παράλληλα με το εσωτερικό μέτωπο του τοίχου και συγκρατούνταν στη θέση τους με την εφαρμογή πήλινων πηνίων. Υπάρχουν τρεις τύποι πηνίων.

Μασούρι (bobbin)

Ο πρώτος τύπος είναι ένα κυλινδρικό ή κωνικό πηνίο, *μασούρι* (στην αγγλική βιβλιογραφία αναφέρεται ως *bobbin*), που τοποθετούνταν ανάμεσα στον τοίχο και την κεραμική πλάκα για να δημιουργήσει το επιθυμητό κενό (0,05-0,07 μ.)⁶⁰³ (Εικ. 137). Οι κεραμικές πλάκες τοποθετούνταν παράλληλα με το εσωτερικό μέτωπο του τοίχου του δωματίου και στερεώνονταν με μεταλλικά καρφιά σχήματος T, τα οποία διαπερνούσαν την κεραμική πλάκα και ταυτόχρονα το κεντρικό μέρος του πηνίου. Αξίζει να αναφερθεί ότι μια τέτοια κατασκευή απαιτούσε σχετικά μαλακή τοιχοποιία. Κατ' αυτό τον τρόπο, μπορούσαν να τοποθετηθούν οι κεραμικές πλάκες και με εύκολο τρόπο να επιτευχθεί η διάνοιξη οπών στον τοίχο, όπου θα στερεώνονταν τα καρφιά.

Πήλινα καρφιά (terracotta spacer pins)

Ο δεύτερος τύπος πηνίων είναι τα ονομαζόμενα *πήλινα καρφιά*, γνωστά στη ξένη βιβλιογραφία ως *terracotta spacer pins* ή *Ton-nägeln*. Ο τύπος αυτός, που είχε την ίδια χρήση, διαθέτει δύο παραλλαγές. Η πρώτη ομάδα χαρακτηρίζεται από μακρόστενο στέλεχος (c. 0,19 μ.) σε σχήμα καρφιού στο ένα άκρο, και κυκλική απόληξη στο άλλο (κεφάλι) (διάμετρος c. 0,05 μ.) (Εικ. 136). Το κυκλικό κεφάλι διαθέτει εσοχή μέσα στην οποία στερεωνόταν η κεραμική πλάκα. Η δεύτερη ομάδα χαρακτηρίζεται επίσης από μακρόστενο στέλεχος σε σχήμα καρφιού στο ένα άκρο, αλλά εμφανίζει τετράγωνη απόληξη στο άλλο άκρο (c. 0,03-0,06 × 0,06-0,08 μ.). Το ίδιο στέλεχος, όμως, είναι κυκλικό σε τομή, όπως και ο προηγούμενος τύπος (Εικ. 138). Το μήκος του κυμαίνεται από 0,15 μέχρι 0,22 μ. και η τετράγωνη απόληξη διαθέτει επίσης εσοχή, περίπου 0,03-0,04 μ.,

⁶⁰³ Η μέθοδος αυτή δεν μελετήθηκε συστηματικά εξαιτίας του μικρού αριθμού δειγμάτων που ανακαλύφθηκαν. Τα περισσότερα παραδείγματα απαντώνται στη Μεγάλη Βρετανία (2^{ος} αι. μ.Χ.) (Brodrigg 1987, 67-69).

μέσα στην οποία στερεωνόταν η κεραμική πλάκα. Σε μερικές περιπτώσεις, παρατηρούμε ότι, όσον αφορά τη δεύτερη κατηγορία πήλινων καρφιών με τετράγωνη απόληξη, υπάρχει δεύτερη εσοχή κάπου στο μέσο του στελέχους. Η εσοχή διευκόλυνε προφανώς στην τοποθέτηση δεύτερης κεραμικής πλάκας, η οποία εφαπτόταν του εσωτερικού μετώπου του τοίχου και συνέβαλλε σε μια πιο στερεή κατασκευή αλλά και στη μόνωση του θερμαντικού τοιχώματος που δημιουργούνταν.

Φαίνεται ότι αρχικά κατασκευαζόταν το μακρύ στέλεχος και στη συνέχεια, πριν την όπτηση, προστίθετο η κυκλική ή τετράγωνη απόληξη. Το «αιχμηρό» άκρο των καρφιών (c. 0,05 μ.) προωθούνταν στις χαραμάδες των τοίχων⁶⁰⁴ ή οπών, που ανοίγονταν σκόπιμα σε τακτά διαστήματα 0,40-0,50 μ., για την τοποθέτηση των πήλινων καρφιών. Σύμφωνα με υπολείμματα κονιάματος που σώζονται στους τοίχους, αλλά και πάνω στα ίδια τα πήλινα καρφιά, φαίνεται ότι στερεώνονταν στη θέση τους με συνδετικό κονίαμα (Εικ. 139). Με την τοποθέτηση της κεραμικής πλάκας στην εσοχή των πήλινων καρφιών δημιουργούνταν κενό, περίπου 0,10 μ., ανάμεσα στην κεραμική πλάκα και το εσωτερικό μέτωπο του τοίχου (ή της άλλης πλάκας). Έπειτα, η όλη κατασκευή επικαλυπτόταν με κονίαμα και τοποθετούνταν καταληκτικό μάρμαρο που θα κοσμούσε τον τοίχο (βλ. Εικ. 134). Η μέθοδος αυτή ήταν ευρέως διαδεδομένη στη ανατολική Μεσόγειο, κυρίως στη Μικρά Ασία⁶⁰⁵, και όπως θα δούμε στη συνέχεια και στην Κύπρο.

Αξίζει να αναφερθεί ότι, συχνά, παρατηρείται σκόπιμη αφαίρεση των τεσσάρων γωνιών των κεραμικών πλακών, με στόχο την ασφαλέστερη και πιο στερεή προσαρμογή των τετράγωνων απολήξεων των πήλινων καρφιών (Εικ. 140). Σπανιότερα, παρατηρείται η διάνοιξη οπών, κυκλικής διατομής, σε τυχαία σημεία πάνω στις κεραμικές πλάκες για την τοποθέτηση επιπρόσθετων πήλινων καρφιών. Πιθανότατα, αυτό υλοποιούνταν σε μεταγενέστερο στάδιο συντήρησης του λουτρού, για περαιτέρω ενίσχυση του συστήματος και εξασφάλιση μεγαλύτερης σταθερότητας των κεραμικών πλακών⁶⁰⁶.

---

⁶⁰⁴ Radt 1980, 412, εικ. 8.

⁶⁰⁵ Βλ. Yegül 1992, 465, υποσημ. 26· Farrington και Coulton 1990· Κοçyiğit 2006.

⁶⁰⁶ Βλ. παρακάτω (3.4.10) στο λουτρό της Οικίας του Ορφέα.

Πήλινα έμβολα (*terracotta plugs ή pegs*)

Ο τρίτος τύπος πηνίων, τα οποία ονομάζουμε *πήλινα έμβολα*⁶⁰⁷, είναι μεγαλύτερα σε μέγεθος από τα προαναφερθέντα πηνία και διαφορετικού σχήματος (Εικ. 141). Είναι ορθογώνια (c. μήκος 0,22-0,27 μ., πλάτος 0,08-0,10 μ., ύψος 0,05-0,06 μ.) και κατασκευάζονταν από χονδροειδή πηλό. Τμήμα του εμβόλου (c. 0,08-0,10 μ.) στερεωνόταν μέσα στον τοίχο, ενώ το υπόλοιπο κομμάτι προεξείχε κάπου 0,16-0,18 μ.

Το προεξέχον τμήμα διαθέτει τρεις εσοχές. Δύο εκατέρωθεν κοντά στο μέσο και μια τρίτη πριν την ορθογώνια απόληξη του πηνίου. Στις πρώτες στερεωνόνταν οι κεραμικές πλάκες που επικάλυπταν το εσωτερικό μέτωπο του τοίχου, ενώ στην τρίτη εφαρμόζονταν οι κεραμικές πλάκες, που αποτελούσαν την εξωτερική παρειά του πρόσθετου ψευδότοιχου, οι οποίες ακολούθως επιχρίονταν με κονίαμα και καλύπτονταν συνήθως από μάρμαρο. Με αυτό τον τρόπο δημιουργούνταν ανάμεσά τους ένα κενό (c. 0,10 μ.) μέσα στο οποίο περνούσε ο θερμός αέρας από το υπόκαυστο. Στις περιπτώσεις που χρησιμοποιούνταν τα πήλινα έμβολα αυτού του τύπου είναι πολύ πιο εύκολο να εντοπίσουμε τις οπές ορθογώνιας διατομής που ανοίγονταν στον τοίχο για να στερεωθούν. Όπως θα δούμε παρακάτω, σε μερικές περιπτώσεις, τμήμα των εμβόλων σώζεται ακόμη κατά χώραν. Συνήθως τα συναντούμε στους τοίχους των θερμών και χλιαρών δωματίων σε αποστάσεις 0,40-0,50 μ. οριζοντίως και καθέτως. Τα πήλινα έμβολα συγκρατούνταν στη θέση τους με αρκετή ποσότητα συνδετικού κονιάματος.

Και στις τρεις υπο-κατηγορίες που κάνουν χρήση κεραμικών πλακών, στρώση επιχρίσματος (πάχους 0,03-0,06 μ.) κάλυπτε την εξωτερική επιφάνεια της πλάκας (που επρόκειτο ουσιαστικά για την εξωτερική παρειά του ψευδότοιχου) και τις απολήξεις των πηνίων. Έπειτα, ο τοίχος επενδυόταν με λεπτές πλάκες μαρμάρου, που συγκρατούνταν στη θέση τους με τη βοήθεια σφικτήρων.

Η χρήση των κεραμικών πλακών σε συνδυασμό με τους τρεις τύπους πηνίων εμφάνιζε αρκετά μειονεκτήματα, που αφορούσαν κυρίως την ακριβή τοποθέτηση και στερέωσή τους παράλληλα με τον τοίχο των δωματίων. Επιπρόσθετα, ο διάκενος χώρος που δημιουργούνταν δεν υπερέβαινε τα 0,10 μ., με αποτέλεσμα να επιτυγχάνεται μεν η

---

⁶⁰⁷ Ο Scranton τα αναφέρει ως *hollow-wall pegs* στη σχετική δημοσίευση του λουτρού δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο (Scranton 1967, εικ. 61).

ευκολότερη κυκλοφορία του θερμού αέρα σε σχέση με τα *tegulae mammatae*, χωρίς ωστόσο να εξασφαλίζεται κατ' ανάγκη και η καλύτερη δυνατή εξοικονόμηση καυσίμων.

3.4.2.2.3. *Tubuli*

Τα μειονεκτήματα της εφαρμογής των δύο προηγούμενων τεχνικών (*tegulae mammatae* και κεραμικών πλακών με πηνία) ξεπεράστηκαν με την εφαρμογή πήλινων κιβωτιόσχημων αγωγών⁶⁰⁸, των *tubuli*. Ο Σενέκας αναφέρεται σ' αυτά ως μια πρόσφατη εφεύρεση (1^{ος} αι. μ.Χ.)⁶⁰⁹. Αναφέρει επίσης ότι πρόκειται για αγωγούς καθέτως τοποθετημένους και παράλληλους με το εσωτερικό μέτωπο του τοίχου των δωματίων, που στόχευαν στη μετάδοση του θερμού αέρα και την εξίσωση της θερμοκρασίας ανάμεσα στα χαμηλότερα και ψηλότερα επίπεδα των δωματίων. Η χρήση των *tubuli* μαρτυρείται αρχαιολογικά στις Κεντρικές Θέρμες στην Πομπηία και σε λουτρά στο Ηράκλειο. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι Κεντρικές Θέρμες ήταν ημιτελείς κατά την έκρηξη του Βεζούβιου, η ανακάλυψη των *tubuli* φαίνεται να τοποθετείται τουλάχιστον στο τρίτο τέταρτο του 1^{ου} αιώνα μ.Χ.⁶¹⁰.

Ο *tubulus* είναι ένας ορθογώνιος (κιβωτιόσχημος) πήλινος αγωγός με ορθογώνια διατομή⁶¹¹. Το ύψος του φτάνει συνήθως στα 0,30-0,45 μ., το πλάτος 0,15-0,20 μ. στην μεγάλη πλευρά, και 0,10-0,12 μ. στη μικρότερη⁶¹². Στην επιμήκη πλευρά του διέθετε μερικές φορές πλευρικά ανοίγματα (ορθογώνια ή σπανιότερα κυκλικά) για να εξασφαλίζεται η οριζοντίως διάχυση των θερμών αερίων. Οι *tubuli* ήταν αυθυπόστατοι και μπορούσαν να τοποθετηθούν κάθετα⁶¹³, ο ένας μέσα στον άλλο, δημιουργώντας μια ενιαία επιφάνεια. Συγκρατούνταν μεταξύ τους με συνδετικό κονίαμα. Μόνο περιστασιακά

⁶⁰⁸ Οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρονται σε αυτούς ως *cuniculi* (αγωγοί) (Ausonius, *Mosella* 339-340· Seneca, *De Providentia* 4.9· Seneca, *Quaestiones Naturales* 3.24.3) ή *tubuli* (*Digest.* 8.2.13· 43.21.3.6· Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Epistulae* 2.17.9) εννοώντας του πήλινους αγωγούς.

⁶⁰⁹ Seneca, *Epistulae* 90.25. Ο Σενέκας τα ονομάζει *impressi parietibus tubi* (εντοιχισμένοι αγωγοί) και φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν στην εποχή του (1^{ος} αι. μ.Χ.). Αρχαιολογικά η ύπαρξή τους τεκμηριώνεται στις θέρμες της Via dei Vigili στην Όστια που χρονολογείται στον 1^ο αιώνα μ.Χ. (Blake 1959, 67 και 163).

⁶¹⁰ Rook 1978, 270· Brodrribb 1987, 71.

⁶¹¹ Για τις διάφορες παραλλαγές του *tubulus*, βλ. Brodrribb 1987, 70-83. Σπανιότερα συναντούμε *tubuli* κυκλικής διατομής (βλ. τα λουτρά στις Fregellae στην Ιταλία: Tsiolis 2013, εικ. 11).

⁶¹² Briggs 1956, 420.

⁶¹³ Οι *tubuli* τοποθετούνταν συνήθως κάθετα, παράλληλα με τον τοίχο, αλλά σε μερικές εξαιρετικές περιπτώσεις συναντούμε και την οριζόντια τοποθέτησή τους, όπως λ.χ. στο λουτρό στο Great Witcombe της Μεγάλης Βρετανίας (Brodrribb 1987, 73).

τοποθετούνταν καρφιά, σε σχήμα T, για να διασφαλίσουν την αποτελεσματικότερη στερέωσή τους⁶¹⁴. Ακολουθώς, επιχρίονταν με κονίαμα πάχους 0,03-0,06 μ., ώστε να είναι πλήρως καλυμμένοι και να τοποθετηθεί το καταληκτικό μάρμαρο ή άλλη επένδυση.

Η χρήση των *tubuli* παρείχε πολλά πλεονεκτήματα σε σχέση με τις προηγούμενες τεχνικές, γι' αυτό και τη συναντούμε συχνά στα μεγαλύτερα σε μέγεθος λουτρά. Κατά κύριο λόγο, η εύκολη τοποθέτησή τους εξοικονομούσε χρόνο στην κατασκευή των λουτρών. Επιπρόσθετα, το κενό που δημιουργούνταν με την τοποθέτησή τους ήταν μεγαλύτερο από αυτό των *teguale mammatae* και των κεραμικών πλακών με πηνία, γεγονός που επέτρεπε την ανεμπόδιση διάχυση των θερμών αερίων και κατ' επέκταση την αποφυγή συμπύκνωσης και υγραποίησή τους. Τέλος, η ομαλή διάχυση θερμού αέρα (από το υπόκαυστο στους τοίχους των δωματίων) είχε ως αποτέλεσμα την ισότιμα κατανεμημένη θερμοκρασία στα δωμάτια και την συνακόλουθη εξοικονόμηση καυσίμων.

3.3.2.3. Θέρμανση θόλου

Ο θερμαινόμενος θόλος δεν ήταν πολύ διαδεδομένο σύστημα, αλλά απαντάται σε μερικά λουτρά⁶¹⁵. Η ευκολότερη μέθοδος εφαρμογής της τεχνολογίας αυτής επιτυγχανόταν με την τοποθέτηση αλληλένδετων αγωγών στο εσωτερικό του τόξου του θόλου, που αποτελούσαν συνέχεια των θερμαντικών τοιχωμάτων (Εικ. 142)⁶¹⁶. Οι κεραμικές πλάκες και οι *tubuli* διαπερνούσαν το αψίδωμα ή την οροφή, έτσι ώστε να δρουν ως καπνοδόχοι ή αεραγωγοί εξάτμισης⁶¹⁷.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, όταν ο θόλος δεν θερμαινόταν, που ήταν το σύνηθες, οι απολήξεις της πάνω σειράς των κεραμικών πλακών και των *tubuli* του θερμαντικού τοιχώματος (ψευδότοιχου) σφραγίζονταν από το εσωτερικό γείσο του δωματίου, έτσι ώστε να μην υπάρχει απώλεια θερμότητας. Ο καπνός οδηγούνταν έξω από το λουτρό μέσω καπνοδόχων που βρίσκονταν στις γωνίες των δωματίων ή ανά διαστήματα

⁶¹⁴ Σε μερικές περιπτώσεις μαρτυρείται η χάραξη πατρών (προτύπου) για την ακριβή τοποθέτηση των αγωγών, κυρίως σε λουτρά στη Μεγάλη Βρετανία (Lowther 1948· Rook 1978, 270-271).

⁶¹⁵ Για παράδειγμα, βλ. το βόρειο σύμπλεγμα λουτρών στη Μοργαντίνη (Lucore 2003/4· Lucore 2009· Lucore 2013, 160-172, εικ. 8, 9, 16 και 20).

⁶¹⁶ Lucore 2013, 160-172.

⁶¹⁷ Yegül 1992, 365-368.

στους τοίχους. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιτυγχανόταν η ομαλή διακίνηση των αερίων χωρίς να προκαλείται συμπύκνωση και κατ' επέκταση υγροποίησή τους.

Τα κυπριακά λουτρά δεν διασώζουν ενδείξεις θέρμανσης των θόλων. Κατ' ακρίβεια, το μεγαλύτερο μέρος της ανωδομής τους είναι συχνά κατεστραμμένο με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να παρακολουθήσουμε τον τρόπο κατασκευής ή πιθανής θέρμανσης των θόλων τους.

3.3.2.4. Θέρμανση νερού

Σημαντικό ρόλο στην ομαλή λειτουργία του λουτρού διαδραμάτιζε η παροχή ζεστού νερού. Βασικός παράγοντας στη θέρμανση του νερού αποτελούσε και πάλι η κάμινος. Το νερό θερμαινόταν συνήθως σε πύραυνα (σταθερά ή κινητά) ή λέβητα, που τοποθετούνταν πάνω στην κάμινος. Στα πρώιμα παραδείγματα λουτρών ή στις ιδιωτικές κατοικίες⁶¹⁸, το νερό θερμαινόταν σε πύραυνα στην περιοχή της κουζίνας, απ' όπου μεταφερόταν σε ειδικά δοχεία στην αίθουσα για λούσιμο.

Τη χρήση λέβητα για θέρμανση του νερού και διοχέτευσή του στα θερμά δωμάτια και στις πισίνες ή δεξαμενές του λουτρού αναφέρει ο Βιτρούβιος⁶¹⁹: *πάνω από την υπόκαυση τοποθετούνται τρεις ορειχάλκινοι [λέβητες]⁶²⁰, ένας για το θερμό, ένας για το χλιαρό και ένας για το ψυχρό λουτρό, διατεταγμένοι έτσι ώστε το χλιαρό νερό που εισρέει από το χλιαρό λουτρό στο λέβητα του θερμού να αντικαθίσταται [στο λέβητα του χλιαρού] από ίδια ποσότητα νερού από το ψυχρό λουτρό· τα ημικυλινδρικά δοχεία των δεξαμενών (alvei) πρέπει να θερμαίνονται και αυτά από την ίδια υπόκαυση.*

Οι λέβητες επικάθονταν σε αψιδωτές κοιλότητες της καμίνου και θερμαίνονταν από κοινή εστία⁶²¹. Συνήθως εγκλείονταν σε τοιχοδομία που λειτουργούσε ως μονωτικό της θερμότητας⁶²², όπως θα δούμε παρακάτω στο λουτρό στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας.

⁶¹⁸ Βλ. Villa Rustica στο Boscoreale (Yegül 1992, 373-374).

⁶¹⁹ Vitruvius 5.10.1 (μτφρ. Λέφας, 319).

⁶²⁰ Η αναφορά του Βιτρούβιου σε τρεις ξεχωριστούς λέβητες μπορεί να τεκμηριωθεί αρχαιολογικά στις θέρμες του Forum στο Ηράκλειο (Νάπολη) (Maiuri 1958, 109-111, εικ. 68 και 88).

⁶²¹ Vitruvius 5.10.1.

⁶²² Στα μεγάλα λουτρά, το μεγάλο πάχος των τοίχων καθιστούσε αναγκαία την εγκοπή τους από το *praeefurnium* συχνά δημιουργώντας μια ημικυκλική κόγχη.

Η κάμινος⁶²³, που τροφοδοτούσε ουσιαστικά το υπόκαυστο και θέρμανε το λέβητα ταυτοχρόνως, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό το αρχιτεκτονικό σχέδιο των θερμαινόμενων αιθουσών στα λουτρά. Το νέο σχέδιο συνέβαλε στην ευκολότερη θέρμανση του νερού, καθώς και στη διατήρηση της θερμοκρασίας του νερού που χορηγούνταν στα θερμά δωμάτια. Χαρακτηριστικό είναι ότι η ευκολότερη παροχή θερμού νερού μέσω λέβητα φαίνεται να επηρέασε την αλλαγή του σχεδίου των *caldaria*, κυρίως στα λουτρά της Βορείου Αφρικής⁶²⁴. Τα *caldaria* της Βορείου Αφρικής λαμβάνουν σχήμα σταυρού και οι μικροί προεξέχοντες βραχίονες του χρησιμοποιούνταν ως θερμαινόμενες δεξαμενές για ομαδικό λούσιμο (*alvei*). Οι εσοχές ανάμεσα στους βραχίονες μετατρέπονται σε σκεπαστούς θαλάμους, που εξυπηρετούν στη διατήρηση της θερμότητας στις πισίνες. Στα λουτρά που συναντούμε κυρίως στη Μικρά Ασία⁶²⁵ και στην Κύπρο, όπως θα δούμε παρακάτω, το *caldarium* συνήθως δεν προεξέχει από τον όγκο του κτιρίου. Αντίθετα, οι *alvei* (ή λέβητες) που εμφανίζονται και πάλι σε σχήμα σταυρού σε μερικές περιπτώσεις σχηματίζονται από τη δημιουργία εσοχών (ορθογώνιων ή ημικυκλικών) στους χονδρούς τοίχους των *caldaria*.

Ένα ακόμη στοιχείο που αναφέρει ο Βιτρούβιος, αναφορικά με την παροχή θερμού (ή ψυχρού) νερού στα λουτρά, είναι το *labrum*⁶²⁶. Επρόκειτο ουσιαστικά για μια αβαθή, κυκλική λεκάνη που τοποθετούνταν σε κόγχη στον τοίχο των θερμών δωματίων. Στα μεγάλα ρωμαϊκά λουτρά η βαριά αρχιτεκτονική βάση της λεκάνης συνδεόταν με αγωγό θέρμανσης, που τροφοδοτούνταν πιθανότατα από την κάμινο του λουτρού⁶²⁷. Στα μικρότερα λουτρά κάτι τέτοιο μάλλον θα ήταν αδύνατο και το *labrum* θα γέμιζε με νερό

---

⁶²³ Ανάλογα με το μέγεθος των λουτρών υπήρχαν συχνά περισσότερες της μίας κάμινο που μπορούσαν να θερμάνουν ξεχωριστά το υπόκαυστο και το λέβητα. Στις μεγάλες θέρμες, ξεχωριστές κάμινοι εξυπηρετούσαν τα δωμάτια με τις πισίνες με το ζεστό νερό και μερικές συνδέονταν με τους λέβητες.

⁶²⁴ Lézine 1962· Yegül 1992, 371.

⁶²⁵ Yegül 1992, 371.

⁶²⁶ Vitruvius 5.10.4.

⁶²⁷ Σύμφωνα με τον Mallwitz, το αρχαιότερο γνωστό *labrum* βρίσκεται στο ελληνιστικό λουτρό της Ολυμπίας (c. 100 π.Χ.). Ο Mallwitz (1972, 272-273) πρότεινε ότι η κόγχη στην Ολυμπία, που φιλοξενούσε το *labrum*, γέμιζε με ατμό από το ζεστό νερό του θερμαινόμενου *labrum* που πιθανότατα να εξυπηρετούσε ως βασικό στοιχείο του *laconicum*.

(ζεστό ή κρύο) που μεταφερόταν σε δοχεία. Συνήθως το *labrum* τοποθετούνταν στο *caldarium*, αρκετές φορές σε υπερυψωμένο βάθρο⁶²⁸.

Περί τις αρχές του πρώτου αιώνα μ.Χ., όταν εισήχθηκε η τεχνική εφαρμογής θερμαντικών τοιχωμάτων, η θερμοκρασία του δωματίου έγινε πολύ ψηλή, το *labrum* έπαψε να θερμαίνεται και εξυπηρετούσε μόνο ως βάθρο που έφερε αβαθή λεκάνη με κρύο νερό, έτσι ώστε το λούσιμο με υδρατμούς (*εφιδρωτήριο*) να γίνει πιο άνετο μέσα στο δωμάτιο⁶²⁹. Στα παραδείγματα των *labra* που συναντούμε στα κυπριακά λουτρά κανένα από αυτά δεν θερμαινόταν και εμφανίζονται κατά κανόνα στο *caldarium*.

3.4. Τεχνικές θέρμανσης στα κυπριακά λουτρά

Όπως ήδη αναφέραμε, υπό εξέταση θα τεθούν μόνο 12 λουτρά, η κατάσταση των οποίων επιτρέπει την εξέταση του τρόπου θέρμανσής τους. Προς εξυπηρέτηση του πιο πάνω στόχου κρίθηκε απαραίτητη η μελέτη αδημοσίευτου σχετικού αρχαιολογικού υλικού, το οποίο μέχρι στιγμής δεν είχε μελετηθεί ή τύχει της δέουσας σημασίας⁶³⁰. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα πορίσματα της έρευνας προέκυψαν από το συνδυασμό επί τόπου παρατηρήσεων και τη μελέτη δημοσιευμένων προκαταρκτικών ανασκαφικών πορισμάτων, που δεν αφορούν όμως την τεχνική θέρμανσης⁶³¹.

Μετά από μια σύντομη αναφορά στα ελληνιστικά παραδείγματα, θα επικεντρωθούμε στα ρωμαϊκά και υστερο-ρωμαϊκά σωζόμενα λουτρά εξετάζοντας αναλυτικά για κάθε λουτρό την τεχνική θέρμανσης του δαπέδου, των τοίχων και του νερού που χρησιμοποιούνταν σ' αυτά. Η περιγραφή ξεκινά από την κάμινο, που ήταν αναμφίβολα

⁶²⁸ Το καλύτερο σωζόμενο παράδειγμα που μπορεί να ταυτιστεί με την περιγραφή του Βιτρούβιου είναι η μεγάλη στρογγυλή μαρμάρινη λεκάνη, που ανακαλύφθηκε στο *caldarium* των Σταβιανών Θερμών στην Πομπηία (Yegül 1992, 376).

⁶²⁹ Ο Eschebach αναφέρει επίσης ότι κάποια στιγμή στον ύστερο 1^ο αιώνα π.Χ., η μετατροπή του κυκλικού *laconicum* σε *frigidarium* (π.χ. στις Σταβιανές Θέρμες στην Πομπηία) συνέπεσε με την κατασκευή της *schola labri*. Η ασπίδα λειτουργούσε πλέον ως υποκατάστατο του *laconicum*. Φαίνεται επομένως ότι υπήρξε κάποιου είδους αλλαγή στις προτιμήσεις και τις συνήθειες του λουσίματος, από τον ξηρό ατμό στους υδρατμούς (εφιδρωτήριο) (Eschebach 1977, 156-176· Eschebach 1979, 43-44, πιν. 31).

⁶³⁰ Σχετική άδεια μελέτης του αδημοσίευτου υλικού παραχωρήθηκε μόνο για τα τέσσερα λουτρά που θα παρουσιαστούν παρακάτω αναλυτικότερα: το ρωμαϊκό λουτρό στην αγορά της Αμαθούντας, τα δημόσια λουτρά στην ακρόπολη του Κουρίου, το λουτρό της Οικίας των Μονομάχων στο Κούριο και τα λουτρά της Οικίας του Ορφέα στην Πάφο. Ευχαριστώ τον αειμνηστο Μιχάλη Λουλλουπή, Δήμο Χρήστου και Δημήτριο Μιχαηλίδη για την παραχώρηση της σχετικής άδειας.

⁶³¹ Η μόνη δημοσιευμένη μελέτη αναφορικά με τον τρόπο θέρμανσης των δωματίων του λουτρού σχετίζεται με το λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο (Scranton 1967).

ο πυρήνας για την ομαλή λειτουργία των λουτρών, συνεχίζει με τον τρόπο κατασκευής του υποκαύστου και του θερμαντικού τοιχώματος (ψευδότοιχου) και ολοκληρώνεται με τυχόν στοιχεία που σχετίζονται με το νερό (π.χ. λέβητας, *labrum*, *alveus*).

3.4.1. Βαλανείο στο Κίτιο

Κατά την Ελληνιστική περίοδο δεν φαίνεται να εφαρμόζονται υποδαπέδια συστήματα θέρμανσης στην Κύπρο. Η μόνη περίπτωση για την οποία έχουμε αναφορά σε σχέση με υπόκαυστο σύστημα είναι στο βαλανείο του Κιτίου, το οποίο δυστυχώς διατηρείται σε πολύ κακή κατάσταση. Όπως αναφέραμε ήδη (2.4.1.1), η αναφορά σε ύπαρξη υποκαύστου κάτω από τον κεντρικό θόλο δεν μπορεί να τεκμηριωθεί αρχαιολογικά με βάση τα σημερινά ελάχιστα κατάλοιπα στο χώρο.

3.4.2. Βαλανείο στην αγορά της Αμαθούντας

Τη μοναδική βέβαια ένδειξη για θέρμανση λουτρού κατά την Ελληνιστική περίοδο συναντούμε στο βαλανείο της Αμαθούντας. Η τετράγωνη κατασκευή στο κέντρο του θόλου, η οποία σχηματίζεται από την ένωση τεσσάρων ημίεργων ορθογώνιων ασβεστόλιθων, θα αφορούσε μάλλον τη θέρμανση του χώρου, όπου έκαιγαν ξύλα (Εικ. 143). Σε άμεση σύνδεση με την κατασκευή αυτή θα πρέπει να ήταν και ο μικρός τοίχος, που κτίστηκε πιθανότατα κατά τη δεύτερη φάση του βαλανείου για να περιορίσει το μέγεθος του θόλου και να συμβάλει στην πιο αποτελεσματική θέρμανσή του (Εικ. 144).

3.4.3. Λουτρό-γυμνάσιο στη Σαλαμίνα

Τα επιβλητικά λουτρά της Σαλαμίνας (βλ. Εικ. 35) στήριζαν τη θέρμανσή τους σε δύο εντυπωσιακές κατασκευές: το βόρειο και νότιο *prae-furnium* (Εικ. 145). Επρόκειτο για πελώριες κατασκευές (7,00 × 6,30 μ.) εξολοκλήρου από ορθογώνιους πελεκητούς λίθους, που τροφοδοτούσαν το βόρειο και νότιο *sudatorium* αντίστοιχα⁶³². Η *suspensura* του

⁶³² Karageorghis 1966β, 13-14· Karageorghis 1970, 278-280.

βορείου *sudatorium* (πάχους 0,40-0,50 μ.) έχει ύψος 2 περίπου μέτρων από το δάπεδο του υποκαύστου και υποβαστάζεται από *pilae* από τετράγωνα *bessales* (Εικ. 146)⁶³³.

Από μερικές ενδείξεις που παρατηρούμε στους τοίχους των θερμών δωματίων, φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν και εδώ κάποιου είδους τεχνική θέρμανσης των δωματίων μέσω θερμαντικών τοιχωμάτων (Εικ. 147). Εξαιτίας του μεγέθους των αιθουσών που θερμαίνονταν, και λαμβάνοντας υπόψη ότι θα επιδιωκόταν η μεγαλύτερη και αποδοτικότερη μέθοδος για διάχυση των αερίων, υποθέτουμε ότι θα χρησιμοποιούνταν *tubuli*. Το άνοιγμα τους ήταν αρκετά μεγάλο έτσι ώστε να επιτυγχάνεται καλή εξάτμιση των θερμών αερίων και να αποφεύγονται οι αναταράξεις, που θα δημιουργούνταν σε πιο στενό πέρασμα.

3.4.4. Λουτρά στη Βασιλική της Καμπανόπετρας

Τα λουτρά της Βασιλικής της Καμπανόπετρας, όπως αναφέραμε πιο πάνω, δεν έχουν ανασκαφεί πλήρως. Ανάμεσα στα μη ανασκαμμένα τμήματα του λουτρού είναι και το *praefurnium*, το οποίο θα βρισκόταν στο βορειότερο τμήμα του συμπλέγματος. Σύμφωνα με τη σχετική δημοσίευση το υπόκαυστο των θερμών δωματίων δομείται από τετράγωνα *pilae*, διατεταγμένες σε έξι σειρές, που έχουν 0,60 μ. απόσταση μεταξύ τους⁶³⁴ (Εικ. 148). Κατασκευάζονται από τετράγωνα *bessales* (0,245 μ.) και το ύψος κάθε *pila* ανέρχεται στα 0,81 μ.⁶³⁵. Η *suspensura*, επομένως, θα βρισκόταν σε ύψος περίπου 1,10-1,20 μ., συμπεριλαμβανομένου του συνδετικού κονιάματος και του καταληκτικού μαρμάρου ή επιχρίσματος του δαπέδου.

3.4.5. Λουτρό στην αγορά της Αμαθούντας

Το *praefurnium* του λουτρού της Αμαθούντας, όπως και το υπόλοιπο λουτρό, είναι κτισμένο από αργολιθοδομή. Πρόκειται για ορθογώνια κατασκευή που σχηματίζεται από ημίεργους και πελεκητούς (τετράγωνους και ορθογώνιους) λίθους, που συγκρατούνται με

⁶³³ Εξαιτίας της τουρκικής κατοχής δεν λήφθηκαν επί τόπου μετρήσεις, ούτε κατέστη δυνατή η μελέτη του υλικού που αποκαλύφθηκε στις ανασκαφές.

⁶³⁴ Roux 1998, 263.

⁶³⁵ Roux 1998, 263.

συνδετικό κονίαμα (βλ. Εικ. 62). Οι δύο προεξέχοντες τετράγωνοι πεσσοί του *prae-furnium* θα χρησίμευαν μάλλον για την τοποθέτηση λέβητα για τη θέρμανση νερού. Αν και δεν διασώζονται οποιεσδήποτε ενδείξεις κατά χώραν για κάτι τέτοιο, θα πρέπει να θεωρήσουμε την παρουσία λέβητα, ή έστω τη μεταφορά ζεστού νερού από κάποιο παρακείμενο δωμάτιο, δεδομένη αν λάβουμε υπόψη ότι το *caldarium* διέθετε ομαδική δεξαμενή για λούσιμο (*alveus*) (AI) στο βόρειο τμήμα του. Επομένως, η εξασφάλιση ζεστού νερού θα ήταν αναγκαία.

Το στόμιο του *prae-furnium* (c. 0,50 μ. πλάτος, 0,65 μ. ύψος) και το στενό πέρασμα που οδηγεί στο υπόκαυστο του *caldarium* είναι επενδυμένα με κεραμικά πλακίδια ή κεραμίδια οροφής σε δεύτερη χρήση που φέρουν σημάδια καύσης (Εικ. 149). Το πέρασμα καταλήγει σε τρεις τετράγωνους πλινθόκτιστους πεσσούς, τοποθετημένους σε σειρά, και τρία αψιδωτά πλινθόκτιστα ανοίγματα που στηρίζουν το κάτω μέρος της *suspensura* (Εικ. 150).

Από το ημι-κατεστραμμένο δάπεδο του *caldarium* μπορούμε να διακρίνουμε ότι το δάπεδο υποβασιάζεται από *pilae*, που είναι κατασκευασμένες από τετράγωνα *bessales*. Οι *pilae* διαθέτουν ύψος περίπου 0,65 μ. και επικαλύπτονται από κεραμική πλάκα, που λειτουργεί ως επικεφαλίδα, πάνω στην οποία τοποθετούνται οι *tegulae bipedales*. Έπειτα, δημιουργείται η βάση για την τοποθέτηση του καταληκτικού μαρμάρου, που αποτελείται από χονδρό στρώμα συνδετικού κονιάματος (c. 0,30-0,40 μ.) και επιπλέον στρώση υδραυλικού κονιάματος (c. 0,10 μ.) (Εικ. 151).

Τέσσερις αεραγωγοί, που λειτουργούσαν ως καπνοδόχοι, διασώζονται στο *caldarium* και στο *tepidarium*: ένας στον ανατολικό τοίχο και ένας στη νοτιοδυτική γωνιά του *caldarium* (Εικ. 152), και δύο αεραγωγοί στο νότιο τοίχο του *tepidarium* (Εικ. 153). Είναι φανερό ότι στην οικοδόμηση του κτιρίου, λήφθηκε πρόνοια για κατασκευή των αεραγωγών ώστε να εντοιχιστούν αργότερα στο κενό που αφέθηκε στους τοίχους (0,20 × 0,20 μ.). Το κενό δεν είχε απολαξευτεί στους λίθους, αλλά δημιουργούνταν με την τοποθέτηση αλλεπάλληλων μικρών ασβεστολιθικών πλακών, και θα χρησίμευε πιθανότατα για την τοποθέτηση πλήινων αγωγών σε συστοιχία (τετράγωνης ή κυκλικής διατομής) που θα οδηγούσαν τα αέρια από το υπόκαυστο προς τα πάνω και έξω από το κτίριο. Δυστυχώς,

δεν διασώζονται κατά χώραν οποιεσδήποτε ενδείξεις για την ύπαρξη αγωγών, ούτε κατέστη δυνατόν να τεκμηριωθεί η ύπαρξή τους από τη μελέτη του αδημοσίευτου υλικού.

Ο πυρακτωμένος αέρας από την κάμινο μεταφερόταν κάτω από το δάπεδο του *caldarium* και του *tepidarium*, και ακολούθως στο κενό που δημιουργούνταν από την προσθήκη του ψευδότοιχου, παράλληλου με το εσωτερικό μέτωπο των δωματίων. Η θέρμανση των δωματίων επιτυγχανόταν με την εφαρμογή κεραμικών πλακών και πήλινων εμβόλων στους τοίχους⁶³⁶. Το μπροστινό τμήμα των εμβόλων, που είχε εισχωρήσει σε ειδικά διαμορφωμένη εσοχή στον τοίχο, είναι ορατό σε αρκετά σημεία κατά χώραν⁶³⁷. Οι εσοχές, τετράγωνης διατομής (c. 0,10 × 0,10 μ.), απαντώνται σε διαστήματα 0,40 μ. οριζοντίως και 0,50 μ. καθέτως⁶³⁸ (Εικ. 154). Στο κάτω μέρος των τοίχων του *tepidarium* σώζεται μέρος του ψευδότοιχου, που μας επιτρέπει να εξετάσουμε τον τρόπο κατασκευής του (Εικ. 155). Το εσωτερικό μέτωπο του τοίχου επενδύεται με κεραμικές πλάκες, οι οποίες στερεώνονταν στις πρώτες δύο εσοχές του εμβόλου. Το μπροστινό τμήμα του εμβόλου είναι στερεωμένο με κονίαμα μέσα στον τοίχο. Στη τρίτη εσοχή του εμβόλου στερεώνεται δεύτερη κεραμική πλάκα, που δημιουργεί κατ' αυτόν τον τρόπο διάστημα 0,08-0,10 μ. Ακολούθως, η όλη κατασκευή επιχρίεται με κονίαμα (πάχους 0,05 μ.), καλύπτοντας ταυτόχρονα και την απόληξη του πήλινου εμβόλου. Τέλος, η εξωτερική παρειά του ψευδότοιχου επενδύεται με λεπτές πλάκες σχιστόλιθου (κυπριακό «μάρμαρο»).

Στον ανατολικό τοίχο του *caldarium* σώζεται κόγχη, σε ύψος περίπου 2 μ., η οποία δομείται στον πυρήνα της από λίθους, εξωτερικά με μεγάλα κάθετα κεραμίδια που συγκρατούν την κατασκευή και τέλος επίχριση κονιάματος. Η κόγχη προοριζόταν προφανώς για να φιλοξενήσει μια αβαθή λεκάνη με νερό σε υπερυψωμένη βαθμίδα (*labrum*) (Εικ. 156).

⁶³⁶ Τα πήλινα έμβολα εμφανίζονται στον ανατολικό, δυτικό και νότιο τοίχο του *tepidarium* και μέρος του βόρειου τοίχου που ενώνεται με το *caldarium*, καθώς και στο δυτικό και νότιο τοίχο του *caldarium*.

⁶³⁷ Σημειώνεται ότι κατά τη μελέτη υλικού στο Μουσείο της Επισκοπής δεν εντοπίστηκε κανένα πήλινο έμβολο, γι' αυτό και δεν παρουσιάζονται στο σχετικό πίνακα. Εντούτοις, στο δάπεδο του *tepidarium* βρέθηκε πεσμένο θραύσμα πηνίου, που επιβεβαιώνει την εικασία μας όσον αφορά το συγκεκριμένο τύπο πήλινων εμβόλων.

⁶³⁸ Συνολικά καταγράφηκαν 60 εσοχές στο *tepidarium*, που θα επικαλύπτονταν από 25 περίπου κεραμικές πλάκες. Δυστυχώς η μελέτη υλικού δεν προσφέρει οποιαδήποτε γνώση αναφορικά με τον αριθμό ή τον τύπο των κεραμικών πλακών που χρησιμοποιήθηκαν, καθώς δεν εντοπίστηκε καμιά από αυτές. Πιθανότατα κατά την ανακάλυψή τους να θεωρήθηκαν ως κεραμίδια οροφής.

3.4.6. Λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο

Ο τετράγωνος χώρος στο δυτικό άκρο του λουτρού δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη (βλ. Εικ. 68), που είναι κτισμένος από αργολιθοδομή και διαθέτει δύο προεξέχοντες τετράγωνους πεσσούς, ταυτίζεται με το *prae-furnium* (Εικ. 157). Εικάζεται και εδώ η χρήση λέβητα, που δεν τεκμηριώνεται όμως μέχρι στιγμής αρχαιολογικά. Το *prae-furnium* διαθέτει τετράγωνο στόμιο (0,50 μ.) που οδηγεί, μέσω ενός στενού περάσματος, στο υπόκαυστο του *caldarium*. Οι τοίχοι του μακρόστενου αυτού περάσματος ενέχουν κεραμικές πλάκες στην εξωτερική επένδυσή τους (Εικ. 158) και σε μερικά σημεία σώζονται σημάδια καύσης.

Το δάπεδο του υποκαύστου είναι επιστρωμένο με ορθογώνιες (0,25 × 0,50 μ.) και τετράγωνες κεραμικές πλάκες (*tegulae sesquipedales*, 0,50 μ.)⁶³⁹ (Εικ. 159). Το δάπεδο (*suspensura*) των τριών θερμών δωματίων (*caldarium*, *sudatorium*, *tepidarium*) υποβασταζόταν από *pilae*, κατασκευασμένες από τετράγωνες *bessales* δύο μεγεθών (0,21 μ. αυτές στο κέντρο, και 0,32 μ. αυτές κοντά στους τοίχους). Οι *pilae* έχουν ύψος 0,90 μ. και είναι τοποθετημένες ανά διαστήματα 0,30-0,40 μ. Στο ανατολικό τμήμα του *caldarium* και του *sudatorium* διασώζεται μέρος της *suspensura*, γεγονός που μας επιτρέπει να μελετήσουμε τον τρόπο κατασκευής της (Εικ. 160). Μια *tegula bipedalis* (0,31 × 0,62 μ.)⁶⁴⁰ τοποθετείται στις γωνιές τεσσάρων *pilae*, έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένα συνεχόμενο «αναρτημένο δάπεδο». Πάνω από αυτές τοποθετείται κονίαμα αναμειγμένο με πέτρες (πάχους 0,15 μ.), πάνω στο οποίο θα επιστρωνόταν το καταληκτικό κονίαμα ή μάρμαρο που θα κοσμούσε το δάπεδο των δωματίων, το οποίο όμως δεν σώζεται. Το επίπεδο του δαπέδου του δωματίου βρισκόταν κατά 1,10-1,20 μ. πάνω από το δάπεδο του υποκαύστου.

Ο εξαερισμός των δωματίων και η μεταφορά του καπνού προς τα έξω επιτυγχανόταν με αεραγωγούς. Συγκεκριμένα, δύο λαξευμένες εσοχές (0,20 × 0,20 μ.) στο βόρειο (Εικ. 161) και δύο στο νότιο τοίχο του *caldarium* και του *sudatorium*, επικοινωνούσαν με το υπόκαυστο (Εικ. 162) και λειτουργούσαν ως καπνοδόχοι. Στις τετράγωνες αυτές εσοχές θα τοποθετούνταν πιθανότατα πήλινοι ορθογώνιοι αγωγοί.

Η διάδοση του θερμού αέρα από το *prae-furnium* στα διαδοχικά δωμάτια επιτυγχανόταν μέσω του κενού χώρου που δημιουργούνταν κάτω από το δάπεδο των

⁶³⁹ Τις παρατηρούμε μόνο στο *caldarium* και στο *sudatorium*, αφού το δάπεδο του *tepidarium* είναι άθικτο (Scranton 1967, 59).

⁶⁴⁰ Scranton 1967, 59.

δωματίων και της διάκενης επένδυσης στους τοίχους, που δημιουργούνταν και πάλι με την κατασκευή πρόσθετου ψευδότοιχου και τη χρήση πήλινων εμβόλων. Ο Robert Scranton, που μελέτησε το υλικό που βρέθηκε στο λουτρό, ονομάζει τα πήλινα έμβολα «hollow-wall peg tiles»⁶⁴¹ (Εικ. 163). Πρόκειται για τα πήλινα έμβολα για τα οποία έγινε ήδη αναφορά στο λουτρό της Αμαθούνας. Κατά χώραν υπάρχει μόνο μια ένδειξη για ένα τέτοιο έμβολο στο βόρειο τοίχο του *sudatorium*. Σώζεται ουσιαστικά η εσοχή μέσα στην οποία θα στερεωνόταν το μπροστινό τμήμα του εμβόλου (Εικ. 164). Σύμφωνα με τον Scranton, περισσότερες οπές ήταν ορατές στους τοίχους του *caldarium* και του *sudatorium* την περίοδο της ανασκαφής, οι οποίες μαρτυρούσαν την τοποθέτηση των εμβόλων με απόσταση 0,50 μ. μεταξύ τους το ένα από το άλλο⁶⁴².

Τα ορθογώνια έμβολα (μήκος 0,26 μ., πλάτος 0,08 μ., ύψος 0,055 μ.)⁶⁴³ ήταν κατασκευασμένα από χονδροειδή πηλό και διέθεταν τρεις εσοχές, που όπως ήδη αναφέραμε, διευκόλυναν τη στερέωση κεραμικών πλακών και τη δημιουργία διαστήματος περίπου 0,14 μ., μέσα στο οποίο περνούσαν τα θερμά αέρια. Σε διάφορα σημεία, στο κάτω μέρος των τοίχων του *caldarium* και του *tepidarium*, σώζονται οι κεραμικές πλάκες που επένδυναν το εσωτερικό μέτωπο του τοίχου (Εικ. 165).

Δυστυχώς δεν υπάρχουν καθόλου ενδείξεις σχετικά με την κατασκευή του ψευδότοιχου. Υποθέτουμε όμως ότι, και σε αυτή την περίπτωση, στρώση επιχρίσματος θα κάλυπτε την εξωτερική επιφάνεια του ψευδότοιχου και το όλο θα επενδυόταν με λεπτές πλάκες μαρμάρου⁶⁴⁴.

Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στην ύπαρξη παραθύρων στο μεσαίο δωμάτιο, το *sudatorium*⁶⁴⁵. Αυτή είναι η μοναδική αναφορά για κάτι τέτοιο σε κυπριακό λουτρό, γεγονός που συμβάλλει στην ευκολότερη ταύτιση του δωματίου ως *sudatorium*. Η ηλιοφάνεια που θα εισερχόταν στο δωμάτιο, σε συνδυασμό με την υποδαπέδια και εντοίχια θέρμανση, θα συνέβαλε στη διατήρηση της θερμοκρασίας του δωματίου και τη δημιουργία υδρατμών.

---

⁶⁴¹ Scranton 1967, 57-62.

⁶⁴² Scranton 1967, 59-60.

⁶⁴³ Scranton 1967, 60.

⁶⁴⁴ Μερικές πλάκες του είδους βρίσκονται ακόμη στο χώρο του λουτρού, αλλά όχι στην αρχική τους θέση.

⁶⁴⁵ Scranton 1967, 59· Wright 1992, 398-399.

3.4.7. Λουτρά στην Οικία των Μονομάχων στο Κούριο (ανατολικά της αυλής)

Η κακή κατάσταση στην οποία σώζεται το λουτρό στην Οικία των Μονομάχων, δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων αναφορικά με την τεχνολογική κατασκευή του (βλ. Εικ. 73). Το ορθογώνιο *praefurnium* είναι στο μεγαλύτερο μέρος του κτισμένο από κεραμικά πλακίδια. Διαθέτει αψιδωτό πλινθόκτιστο στόμιο (πλάτος 0,45 μ. και ύψος 0,50 μ.) που οδηγεί στο υπόκαυστο του επόμενου δωματίου (Εικ. 166).

Το δάπεδο του *caldarium* σώζεται σε ύψος περίπου 0,80 μ. και υποβάσται από *pilae* φτιαγμένες από τετράγωνες *bessales* (0,20 μ.) (Εικ. 167). Πάνω από τις *pilae* τοποθετούνται *tegulae bipedales*, που δημιουργούσαν τη βάση για την εναπόθεση χονδρού κονιάματος αναμειγμένου με λίθους (πάχους *c.* 0,20 μ.) και του καταληκτικού μαρμάρου, το οποίο σώζεται εν μέρει.

Η απελευθέρωση του καπνού θα πρέπει να επιτυγχανόταν και σε αυτή την περίπτωση με αεραγωγούς. Σύμφωνα με τον Λουλλουπή, πήλινοι αγωγοί βρέθηκαν εντοιχισμένοι στο δωμάτιο του *caldarium*⁶⁴⁶ πιθανότατα για τη μεταφορά του καπνού προς τα έξω. Παρατηρούμε ότι ένας τέτοιος αγωγός, κυκλικής διατομής, σώζεται επί τόπου δίπλα από τον νότιο *alveus* του *caldarium* (Εικ. 168). Κυλινδρικοί αγωγοί που χρησιμοποιούνται στους τοίχους ως καπνοδόχοι μαρτυρούνται, όπως θα δούμε παρακάτω, και στο λουτρό της Οικίας του Ορφέα. Η ίδια τεχνική εφαρμόζεται και σε λουτρά στην Ανατολή⁶⁴⁷.

Παρόλο που τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του λουτρού δεν διατηρούν οποιεσδήποτε ενδείξεις που να αφορούν τη θέρμανσή του, η μελέτη αρχαιολογικού υλικού καταδεικνύει ότι και σε αυτή την περίπτωση γινόταν χρήση πήλινων εμβόλων. Συγκεκριμένα, καταγράψαμε οκτώ ολόκληρα και πέντε θραύσματα πήλινων εμβόλων (Πίνακας 2), ορθογώνιου σχήματος (*c.* μήκος 0,24 μ., πλάτος 0,10 μ. και ύψος 0,05 μ.), φτιαγμένα από οπτό χονδροειδή πηλό (Εικ. 169). Διαθέτουν τις αναγκαίες εσοχές για την τοποθέτηση κεραμικών πλακών και τη δημιουργία διαστήματος 0,085-0,10 μ. Τα έμβολα είναι σχεδόν πανομοιότυπα με αυτά που ανασκάφηκαν στο λουτρό δίπλα από το Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο.

⁶⁴⁶ Λουλλουπής 1971, 104-105.

⁶⁴⁷ Βλ. για παράδειγμα τα λουτρά στο Ανεμούριον (Russell 1980).

Ανάμεσα στο υλικό που εξετάστηκε εντοπίστηκαν δύο κεραμικές πλάκες, που μάλλον θα κάλυπταν την επιφάνεια του τοίχου των θερμών δωματίων: μια ολόκληρη και μια αποσπασματικά σωζόμενη. Οι διαστάσεις της άθικτης κεραμικής πλάκας είναι $0,22 \times 0,26$ μ. και το πάχος $0,025-0,03$ μ., γεγονός που αποδεικνύει ότι η τοποθέτησή της θα εφάρμοζε απόλυτα σε μια από τις εσοχές του πήλινου εμβόλου. Είναι φανερό ότι οι γωνιές (c. $0,03-0,04$ μ.) των κεραμικών πλακών αποκόπτονταν σκόπιμα, έτσι ώστε η απόληξη (κεφάλι) του πήλινου εμβόλου να στερεωθεί εύκολα (Εικ. 170). Και σε αυτή την περίπτωση, στρώση κονιάματος θα κάλυπτε την εξωτερική επιφάνεια του θερμαντικού τοιχώματος και θα συγκρατούσε την όλη κατασκευή στη θέση της.

3.4.8. Θέρμες στην ακρόπολη του Κουρίου

Τα δημόσια λουτρά στην ακρόπολη του Κουρίου διασώζουν πέντε *praefurnia*. Δύο από αυτά χρονολογούνται στην πρώτη φάση των λουτρών (15-115 μ.Χ.), ενώ τα υπόλοιπα τρία στη δεύτερη (115-245 π.Χ.)⁶⁴⁸ (βλ. Εικ. 76).

Τα *praefurnia* της πρώτης φάσης (Pr1) δυστυχώς δεν επιτρέπουν την αναλυτική εξέτασή τους, καθώς η περιοχή στην οποία βρίσκονται δεν είναι προσβάσιμη, αφού έχουν καλυφθεί από μεταγενέστερες οικοδομικές επεμβάσεις που δέχθηκαν λόγω της επέκτασης και ανοικοδόμησης των μεγάλων θερμών της δεύτερης φάσης. Όπως αναφέραμε παραπάνω, το πρώτο *praefurnium* βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του λουτρού στο ανατολικό συγκρότημα των λουτρών (ανατολικά του νυμφαίου), ενώ το δεύτερο βρίσκεται στα δυτικά του *tepidarium* του δυτικού συμπλέγματος.

Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση, τα λουτρά μετατράπηκαν σε θέρμες και θερμαίνονταν από τρία *praefurnia*. Το πρώτο (Pr2δ) βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο του συμπλέγματος (δυτικά του νυμφαίου), το δεύτερο (Pr2δ) βορείως του κεντρικού *sudatorium* του ίδιου συμπλέγματος, και το τρίτο (Pr2α) στο ανατολικό άκρο του ανατολικού συμπλέγματος (ανατολικά του νυμφαίου).

Ο χώρος όπου βρίσκεται το δεύτερο *praefurnium* (Pr2δ) δεν είναι και πάλι προσβάσιμος. Μπορούμε να διακρίνουμε, ωστόσο, ότι επρόκειτο για πλινθόκτιστη

⁶⁴⁸ Christou 1995β, 127· Christou 2008.

κατασκευή που θέρμαινε πρωτίστως τη δεξαμενή για ομαδικό λούσιμο (A1) του *sudatorium*, που βρισκόταν ακριβώς δίπλα, και βέβαια το ίδιο το *sudatorium*.

Ο πυρήνας των δύο άλλων *praefurnia* κτίστηκε με μεγάλους πελεκητούς λίθους και αργολιθοδομή και επενδύθηκε εξωτερικά με πυρίμαχους οπτοπλίνθους.

Το στόμιο του δυτικού *praefurnium* (Pr 2δ), που οδηγεί στο υπόκαυστο του δυτικού συμπλέγματος των λουτρών, διαθέτει άνοιγμα 0,50 μ. και διασώζει εν μέρει την πλινθόκτιστη αψίδα του (περίπου 1,5 μ. σε ύψος) (Εικ. 171). Το δάπεδο του υποκαύστου του *caldarium* και του *tepidarium* δεν παρουσιάζει ενδείξεις επίστρωσης με κεραμικές πλάκες, σε αντίθεση με το *sudatorium* που βρίσκεται στο κέντρο που διατηρεί εν μέρει τις κεραμικές πλάκες του δαπέδου (0,54 × 0,54 μ. *sesquipedales*). Το δάπεδο βρισκόταν περίπου στα 1,70 μ. ύψος πάνω από το επίπεδο δαπέδου του υποκαύστου και υποβασταζόταν από *pilae* αποτελούμενες από τετράγωνες *bessales* (0,20 μ.), που ήταν τοποθετημένες ανά διαστήματα 0,40-0,45 μ. (Εικ. 172). Την ίδια διαρρύθμιση παρουσιάζουν και τα παρακείμενα δωμάτια: το *sudatorium* και το *tepidarium*. Εξ όσων μπορούμε να διακρίνουμε από τη βόρεια πλευρά του δωματίου, η *suspensura* είχε πάχος 0,40 μ. (Εικ. 173). Το *praefurnium*, με την ταυτόχρονη/παράλληλη χρήση και του μεσαίου *praefurnium*, θα θέρμαινε τουλάχιστον τα τρία παράλληλα δωμάτια (C2δ, S2δ, T2δ) που βρίσκονται δυτικά του νυμφαίου.

Σε όλα τα δωμάτια της δυτικής πτέρυγας διασώζονται τετράγωνες εσοχές (c. 0,20 μ.) λαξευμένες στους οικοδομικούς λίθους των τοίχων των δωματίων, που λειτουργούσαν ως καπνοδόχοι (Εικ. 174). Συγκεκριμένα, απαντώνται οι λαξευμένες εσοχές, ανά δύο μέτρα στους βόρειους και νότιους τοίχους των δωματίων, όπου θα τοποθετούνταν οι αγωγοί. Στην περίπτωση του αψιδωτού *tepidarium* σώζονται δύο καπνοδόχοι, που θα ήταν κρυμμένοι πίσω από την επένδυση του τοίχου. Οι καπνοδόχοι επικοινωνούσαν με το υπόκαυστο για να μεταφέρουν τον καπνό έξω από το κτίριο (Εικ. 175).

Αξίζει να αναφέρουμε ότι η δυτική πτέρυγα διέθετε δύο ημικυκλικούς *alvei* (A1): έναν στη βόρεια αψίδα του *caldarium*, που διαθέτει πολύ καλής ποιότητας υδραυλικό κονίαμα, και πιθανότατα έναν στη βόρεια αψίδα του *tepidarium*. Επιπρόσθετα, ένας ορθογώνιος *alveus* απαντάται στο δυτικό τοίχο του *caldarium* και ένας στο βόρειο τοίχο του *sudatorium*.

Στη ανατολική πτέρυγα του συγκροτήματος σώζεται μόνο ένα *praefurnium* (Pr2a), αλλά ενδεχομένως να υπήρχε και δεύτερο, το οποίο δεν έχουμε εντοπίσει κατά την επί τόπου έρευνα. Το *praefurnium*, που φαίνεται να συντηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό, αποτελείται κυρίως από αργολιθοδομή και εξωτερική επένδυση με οπτόπλινθους, όπου διακρίνονται σημάδια καύσης (Εικ. 176). Το στόμιο του περάσματος που οδηγεί στο υπόκαυστο είναι 0,50 μ. πλάτος και σώζεται σε ύψος ενός περίπου μέτρου. Το δάπεδο του υποκαύστου και στα δύο θερμά δωμάτια (C2a, T2a) δεν διασώζει τις κεραμικές πλάκες επίστρωσης, που πιθανότατα να υπήρχαν αρχικά. Οι σωζόμενες *pilae* του *caldarium* αποτελούνται από κυκλικές και τετράγωνες *bessales*. Αναμφίβολα, αυτό το τμήμα του λουτρού δέχθηκε αλλεπάλληλες επεμβάσεις με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να διακρίνουμε σε μεγάλο βαθμό την αρχική φάση οικοδόμησης των δωματίων. Το *tepidarium* (T2a), που βρίσκεται στα δυτικά, διαθέτει κυκλικές *bessales* (Εικ. 177). Και στο σημείο αυτό συναντούμε λαξευμένους αεραγωγούς (c. 0,20 μ.) στους τοίχους των δωματίων (Εικ. 178).

Το *caldarium* διαθέτει μια μεγάλη ορθογώνια δεξαμενή για ομαδικό θερμό λούσιμο στην ανατολική πλευρά του δωματίου και μια ορθογώνια στα βόρεια. Η ημικυκλική δεξαμενή στα νότια (Pi) πιθανότατα να χρησιμοποιούνταν είτε για ζεστό ή κρύο νερό.

Μέσα από τις επί τόπου παρατηρήσεις και τη μελέτη του σχετικού αδημοσίευτου υλικού συμπεραίνουμε ότι στα δημόσια λουτρά του Κουρίου εφαρμόζονται δύο τεχνικές θέρμανσης, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν και στοιχείο χρονολόγησης για τις διαφορετικές φάσεις του λουτρού⁶⁴⁹.

Στις λουτρικές εγκαταστάσεις της πρώτης φάσης, παρατηρούμε ότι τα δωμάτια θερμαίνονταν με τη χρήση *tubuli*. Στο αδημοσίευτο υλικό που εξετάστηκε δεν υπήρχε οποιαδήποτε ένδειξη αναφορικά με τη χρήση αυτής της μεθόδου, ωστόσο η επί τόπου έρευνα μας βοήθησε να διεξάγουμε μερικά συμπεράσματα. Οι *tubuli* απαντώνται στα *tepidaria* (T1) που εφάπτονται εκατέρωθεν του νυμφαίου (στο νότιο τους τοίχο) και είναι

---

⁶⁴⁹ Σημειώνεται ότι για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας έχει μελετηθεί όλο το υλικό από τις αποθήκες του Μουσείου της Επισκοπής (Πίνακας 3). Συγκεκριμένα εξετάστηκαν 72 πηνιόσχημα αντικείμενα που ανήκουν στον τύπο των καρφιών και εμβόλων. Δεν κατέστη όμως δυνατόν να μελετηθούν όλα τα αντικείμενα που βρίσκονται στον αρχαιολογικό χώρο του Κουρίου, καθώς δεν παραχωρήθηκε η σχετική άδεια και τα κινητά ευρήματα βρίσκονταν εκτός του περιβάλλοντος που ανασκάφηκαν. Τα μόνα που λήφθηκαν υπόψη ήταν τα *tubuli*, που βρίσκονται ακόμη στη θέση τους.

σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένοι. Διασώζεται, όμως, το αποτύπωμά τους πάνω στο κονίαμα που καλύπτει τον τοίχο των δωματίων και αποτελούσε προφανώς τη βάση για τη στερέωσή τους (Εικ. 179).

Επρόκειτο για κιβωτιόσχημους ορθογώνιους πήλινους αγωγούς που τοποθετούνταν με κάθετη επαλληλία μέσα στον τοίχο για να μεταφέρουν τα θερμά αέρια καθέτως, αλλά και οριζοντίως μέσω ορθογώνιων πλευρικών ανοιγμάτων σε όλη την επιφάνεια του τοίχου των δωματίων (Εικ. 180). Οι αγωγοί είναι 0,23 μ. σε ύψος, 0,15 μ. σε μήκος (πλατειά επιφάνεια) και 0,10 μ. πλάτος (στενή επιφάνεια). Η τοποθέτηση και στερέωσή τους στο εξωτερικό μέτωπο του τοίχου επιτυγχανόταν με τη χρήση κονιάματος με στόχο να δημιουργηθεί ένας πρόσθετος ψευδότοιχος. Ακολούθως, αυτός επιχριόταν με κονίαμα πάχους περίπου 0,04-0,05 μ. και επιστρωνόταν με λεπτές μαρμάρινες πλάκες (Εικ. 181).

Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση εφαρμόστηκε διαφορετική τεχνική θέρμανσης. Η ανατολική πτέρυγα των λουτρών δεν διασώζει οποιεσδήποτε ενδείξεις αναφορικά με τη θέρμανση των δωματίων, πιθανότατα λόγω μεταγενέστερων επεμβάσεων που δέχθηκε το κτίριο. Μόνο στο *caldarium* της δυτικής πτέρυγας παρατηρούμε χρήση κεραμικών πλακών και πήλινων εμβόλων.

Ο δυτικός τοίχος του *caldarium* (C2δ), ο οποίος σώζεται σε ύψος 5 περίπου μέτρων, διασώζει στη θέση τους αριθμό πήλινων εμβόλων (Εικ. 182). Το τμήμα του εμβόλου που τοποθετούνταν μέσα στην εσοχή στον τοίχο σώζεται κατά χώραν και οι ενδείξεις μαρτυρούν ότι συγκρατούνταν με κονίαμα. Το υπόλοιπο, προεξέχον στέλεχος, έχει προφανώς χαθεί. Από τα υπολείμματα στον τοίχο και τις σωζόμενες εσοχές παρατηρούμε ότι τα έμβολα τοποθετούνταν σε αποστάσεις περίπου 0,45-0,50 μ. καθέτως και 0,40 μ. οριζοντίως (Εικ. 183). Στα σημεία όπου απαιτούνταν επιπλέον στήριξη τοποθετούνταν δύο έμβολα μαζί, προφανώς για να συγκρατήσουν την κεραμική πλάκα. Σε μερικές περιπτώσεις διασώζονται επιπλέον έμβολα σε τυχαία διαστήματα που πιθανότατα προστέθηκαν σε κάποια μεταγενέστερη φάση συντήρησης του κτιρίου (Εικ. 184).

Κατά τη μελέτη του υλικού από το λουτρό καταγράψαμε 21 έμβολα (7 ακέραια και 14 θραύσματα) (Πίνακας 3). Τα έμβολα αποτελούνται από χονδροειδή κεραμική ύλη (μήκος 0,20-0,23 μ., πλάτος 0,08 μ., ύψος 0,05-0,06) (Εικ. 185) και διαθέτουν εσοχές για την τοποθέτηση κεραμικών πλακών και τη δημιουργία διαστήματος, απ' όπου περνούσε ο

θερμός αέρας, γύρω στα 0,10-0,12 μ. Από τις επί τόπου ενδείξεις, αλλά και υπολείμματα κονιάματος πάνω στα έμβολα, είναι φανερό ότι στερεώνονταν στη θέση τους με κονίαμα. Η επιφάνεια του τοίχου καλυπτόταν με κεραμικές πλάκες (0,52 × 0,44 μ.), μερικές από τις οποίες απαντώνται ακόμη και σήμερα κατά χώραν στο κάτω μέρος των τοίχων του *caldarium*. Η δεύτερη κεραμική πλάκα, που θα τοποθετούνταν στην εξωτερική εσοχή του εμβόλου, θα επιστρωνόταν με κονίαμα και πιθανότατα λεπτές πλάκες μαρμάρου.

Η παρουσία των *tubuli* στα δωμάτια που ανήκουν στην πρώτη φάση του λουτρού συνάδει και με τη χρονολόγηση που δίνεται όσον αφορά τη χρήση τους στον αρχαίο κόσμο (1^ο-2^ο αιώνα μ.Χ.). Πιθανότατα οι λόγοι που οδήγησαν στη χρήση κεραμικών πλακών και πηνίων στη δεύτερη φάση των λουτρών, να ήταν η ευκολότερη κατασκευή των πηνίων και το χαμηλότερό τους κόστος, αφού η κατασκευή τους δεν απαιτούσε ιδιαίτερη επιδεξιότητα, όπως αυτή των *tubuli*. Θα πρέπει, ωστόσο, να τονίσουμε ότι η τοποθέτηση των πηνίων θα ήταν πιο χρονοβόρα και επίπονη για να δημιουργηθεί ένας επίπεδος ψευδότοιχος.

3.4.9. Λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου στο Κούριο

Το *prae-furnium* είναι ένας κυκλικός χώρος, που σχηματίζεται από την ένωση δύο ημικυκλικών αψίδων (Εικ. 186). Βρίσκεται στο δυτικό άκρο της λουτρικής εγκατάστασης και είναι κτισμένο με αργολιθοδομή (βλ. Εικ. 77). Το εξωτερικό μέρος της κατασκευής του επενδύεται από πυρίμαχες κεραμικές πλάκες, οι οποίες φέρουν σημάδια καύσης. Ενδεχομένως επάνω από το χώρο αυτό να τοποθετούνταν λέβητας για θέρμανση νερού. Η παρουσία εξάλλου τριών *alvei*, στις τρεις κόγχες του *caldarium*, θα επέβαλλε τη χρήση λέβητα για παροχή θερμού νερού.

Το στόμιο του *prae-furnium*, που οδηγεί στο υποκαύστο του *caldarium*, έχει περίπου 0,60 μ. πλάτος και 0,90 μ. ύψος. Το δάπεδο του υποκαύστου δεν φέρει επίστρωση κεραμικών πλακών. Οι *pilae*, που στήριζαν τη *suspensura* σε ύψος περίπου 1,30 μ. πάνω από το δάπεδο του υποκαύστου, είναι τυχαία διαρρυθμισμένες σε μεταξύ τους αποστάσεις 0,30-0,40 μ.⁶⁵⁰ (Εικ. 187). Συναντούμε δύο είδη τετράγωνων *pilae* (0,18 μ. και 0,32 μ.), που μαρτυρούν πιθανότατα τις διάφορες φάσεις και επεμβάσεις που δέχθηκαν τα λουτρά.

⁶⁵⁰ Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να εξακριβωθεί κατά πόσο αυτό οφείλεται σε μεταγενέστερες συντηρήσεις, ούτε υπήρχε διαθέσιμο σχετικό υλικό στο φωτογραφικό αρχείο του Τμήματος Αρχαιοτήτων.

Αναφορικά με τη διοχέτευση αερίων προς τα έξω φαίνεται ότι αυτό επιτυγχανόταν με κυλινδρικούς πήλινους αγωγούς, όπως παρατηρήσαμε και στην περίπτωση των λουτρών στην Οικία των Μονομάχων. Σχετικές ενδείξεις συναντούμε στην ανατολική γωνιά του *caldarium*, όπου διασώζεται ένας λίθινος πεσσός με δύο λαξευμένες κοιλότητες για την τοποθέτηση αγωγών (Εικ. 188). Επίσης, λαξευμένοι αεραγωγοί παρατηρούνται στις τέσσερις γωνιές του *caldarium*.

Στα βόρεια του *tepidarium* βρίσκεται ένας μικρός τετράγωνος χώρος με σημάδια καύσης (Εικ. 189). Ο χώρος αυτός αποτελούσε ενδεχομένως ένα δεύτερο μικρό *prae-furnium* που τροφοδοτούσε με θερμό αέρα το *tepidarium*. Το εν λόγω δωμάτιο ταυτίζεται ίσως καλύτερα με *sudatorium* παρά *tepidarium*, όταν λάβουμε υπόψη την παρουσία του *prae-furnium* δίπλα του και την πολύ μικρή είσοδο ανάμεσα σε αυτό και το *caldarium*, που θα βοηθούσε στη δημιουργία περισσότερων υδρατμών.

Δεν σώζονται οποιεσδήποτε άλλες ενδείξεις για τον τρόπο θέρμανσης των λουτρών, ούτε κατέστη δυνατή η εξασφάλιση άδειας για μελέτη του συναφούς υλικού.

3.4.10. Λουτρά στην Οικία του Ορφέα

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του λουτρού της Οικίας του Ορφέα στην Πάφο δεν σώζονται ούτε αυτά σε πολύ καλή κατάσταση. Το αρχαιολογικό υλικό, όμως, που βρέθηκε στο λουτρό συνέβαλε σημαντικά στην εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τη θέρμανσή του⁶⁵¹.

Η ανασκαφή του λουτρού βρίσκεται σε εξέλιξη και μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί το *prae-furnium*. Εικάζεται, σχεδόν με βεβαιότητα, ότι βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του λουτρού (Εικ. 190). Η τοιχοδομία από το ήδη ανασκαφέν τμήμα του μαρτυρεί ότι θα πρέπει να ήταν κατασκευασμένο από ημίεργους και πελεκητούς πωρόλιθους και πιθανώς επενδυμένο εξωτερικά με κεραμικές πλάκες, αν κρίνουμε από τα υπόλοιπα παραδείγματα καμίνων που συναντούμε στο νησί. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η δίοδος, απ' όπου θα περνούσαν τα θερμά αέρια από το *prae-furnium* στο υπόκαυστο των θερμών

⁶⁵¹ Σημειώνεται ότι λόγω του μεγάλου όγκου του υλικού που προήλθε από την Οικία, θα ήταν αδύνατο να μελετηθεί στην ολότητά του στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Η επιλογή βασίστηκε στα στρώματα που προέρχονται από τους χώρους του λουτρού, όπου ήταν εφικτό. Η ολοκλήρωση της μελέτης του σχετικού υλικού θα πραγματοποιηθεί σε μεταγενέστερο στάδιο.

δωματίων, έχει αποφραχθεί με την τοποθέτηση τετράγωνου κεραμιδιού (0,42 μ.) (Εικ. 191). Πιθανότατα αυτό να πραγματοποιήθηκε σε κάποιο μεταγενέστερο στάδιο όταν το λουτρό δεν χρησιμοποιείτο πλέον.

Η *suspensura*, βάσει των αρχαιολογικών ενδείξεων που απαντώνται βορείως του *caldarium*, θα πρέπει να βρισκόταν σε ύψος περίπου 1,30 μ. από το δάπεδο του υποκαύστου. Υποβασταζόταν από *pilae* φτιαγμένες από κυκλικές *bessales* (διαμ. 0,20 μ.). Το δάπεδο του υποκαύστου στο *caldarium* και *tepidarium* είναι επιστρωμένο από χονδρό υδραυλικό κονίαμα. Αξίζει να αναφέρουμε ότι, σε ορισμένα σημεία στο *caldarium*, σώζεται στο έδαφος το αποτύπωμα των κυκλικών *bessales* (Εικ. 192) που ήταν μάλλον αποτέλεσμα της προσωρινής τοποθέτησης των *bessales* στο έδαφος μέχρις ότου ο τεχνίτης τις χρησιμοποιήσει για να δημιουργήσει το επιθυμητό ύψος της *pila*⁶⁵².

Στο νότιο τοίχο του *tepidarium* σώζονται ακόμη κατά χώραν δύο ενωμένοι πήλινοι αγωγοί, κυκλικής διατομής, που λειτουργούσαν ως καπνοδόχοι. Το κάτω τμήμα του αγωγού επικοινωνεί με το υπόκαυστο (Εικ. 193). Αεραγωγοί τετράγωνης διατομής φαίνεται να ήταν εντοιχισμένοι στο δυτικό τοίχο και των δύο θερμών δωματίων. Δυστυχώς ο ανατολικός τοίχος των δωματίων δεν σώζεται, αλλά εικάζεται ότι θα υπήρχαν αντίστοιχοι αεραγωγοί. Στην κατασκευή των τοίχων λήφθηκε πρόνοια για δημιουργία του κενού αυτού, όπου θα τοποθετούνταν οι ειδικά διαμορφωμένοι πήλινοι τετράγωνοι αεραγωγοί (c. 0,10 × 0,15 μ.) (Εικ. 194). Η τοποθέτησή τους στερεωνόταν με κονίαμα, το οποίο είναι ορατό κατά χώραν. Η χρήση αυτού του είδους τετράγωνων αγωγών δεν μαρτυρείται μόνο από τις λαξευμένες εσοχές στους τοίχους, αλλά επιβεβαιώνεται και από το αρχαιολογικό υλικό που βρέθηκε στα εν λόγω δωμάτια. Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης δεν ήταν εφικτό να μελετηθεί το σύνολο του υλικού, αλλά η ανακάλυψη μεγάλου αριθμού τέτοιων αγωγών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτοί θα τοποθετούνταν και στις γωνιές των δωματίων, αφού το σχήμα τους θα ταίριαζε απόλυτα.

Το κάτω μέρος του εσωτερικού μετώπου των τοίχων του *caldarium* και του *tepidarium* είναι επιστρωμένο με χονδρές (0,03 μ.) τετράγωνες κεραμικές πλάκες (0,52 μ.) (Εικ. 195). Η μελέτη του αρχαιολογικού υλικού καταδεικνύει ότι εφαρμόζονταν και εδώ θερμαντικά τοιχώματα για τη διοχέτευση των θερμών αερίων και τη συνακόλουθη

⁶⁵² Ευχαριστώ τον Δημήτριο Μιχαηλίδη για την εν λόγω επισήμανση και την παραχώρηση του σχετικού φωτογραφικού υλικού από τις πρώτες ανασκαφικές περιόδους.

θέρμανση των δωματίων του λουτρού⁶⁵³. Εντοπίστηκαν 23 ακέραια πήλινα «καρφιά» και τουλάχιστον άλλα 85 θραύσματα βρέθηκαν στα στρώματα του υπόκαυστου (Πίνακας 4). Από τη μελέτη των πήλινων καρφιών διαφαίνεται ότι το στέλεχος έχει μήκος περίπου 0,15-0,22 μ. και είναι κυκλικό σε τομή (Εικ. 196). Το ένα άκρο είναι «αιχμηρό», ενώ η άλλη απόληξη είναι τετράγωνη (το μέγεθος ποικίλλει από *c.* 0,03-0,06 × 0,06-0,08 μ.). Το πηνίο διαθέτει εσοχή, περίπου 0,03-0,04 μ., στην οποία στερεώνονταν οι κεραμικές πλάκες. Παρατηρούμε ότι σε μερικά πηνία υπάρχουν αβαθείς εσοχές στο μέσο του στελέχους, που είχαν δημιουργηθεί με το χέρι όταν ο πηλός ήταν ακόμα μαλακός, και βοηθούσαν όπως αναφέραμε ήδη για την καλύτερη στερέωση της κεραμικής πλάκας (Εικ. 197).

Μεγάλος αριθμός κεραμικών πλακών εντοπίστηκε κατά την εξέταση του αρχαιολογικού υλικού, που προήλθε από τα στρώματα ανασκαφής μέσα στα θερμά δωμάτια. Όπως και στην Οικία των Μονομάχων, μαρτυρούνται κεραμικές πλάκες, των οποίων οι γωνιές αποκόπτονταν με στόχο την καλύτερη στερέωση των τετράγωνων απολήξεων των πήλινων καρφιών (Εικ. 198). Επίσης, εντοπίστηκε ένας δεύτερος τύπος κεραμικής πλάκας με άθικτες τις γωνιές, αλλά ειδικά διαμορφωμένες οπές (κυκλικής διατομής) (Εικ. 199). Πιστεύεται ότι οι οπές χρησίμευαν για την τοποθέτηση επιπρόσθετων πήλινων καρφιών, με στόχο την εξασφάλιση μεγαλύτερης σταθερότητας της όλης κατασκευής⁶⁵⁴, ίσως μετά από κάποια διορθωτική παρέμβαση που δέχθηκε το λουτρό.

3.4.11. Λουτρά στην Έπαυλη του Θησέα

Το λουτρό στην Έπαυλη του Θησέα στην Πάφο είναι σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένο, κυρίως όσον αφορά τις αίθουσες των θερμών δωματίων. Το ορθογώνιο *praefurnium* βρίσκεται στο ανατολικό άκρο του λουτρού (βλ. Εικ. 88). Όπως και αλλού, ο πυρήνας του είναι κτισμένος από αργολιθοδομή, ενώ εξωτερικά επενδύεται από κεραμικές πλάκες (Εικ. 200). Σύμφωνα με τους ανασκαφείς υπάρχουν ενδείξεις που μαρτυρούν την

⁶⁵³ Τυχαία ανακάλυψη πήλινων εμβόλων στο αρχαιολογικό υλικό φαίνεται να μαρτυρεί τη χρήση τους και στο λουτρό της Οικίας του Ορφέα.

⁶⁵⁴ Παρόμοιες οπές για την τοποθέτηση πήλινων καρφιών συναντούμε σε αρκετά λουτρά στη Λυκία της Μικράς Ασίας. Σύμφωνα με τους Farrington και Coulton (1990, 58, εικ. 4), οι αποστάσεις που καταγράφονται ανάμεσα στις οπές, δεν συνάδουν με αυτές που μαρτυρούνται στον υπόλοιπο αρχαίο κόσμο (*c.* 0,50 μ.). Ως εκ τούτου, προτείνουν την κατασκευή ενός συγκεκριμένου τύπου κεραμικής πλάκας (0,14 × 0,16 μ.), τουλάχιστον στην Λυκία, με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ειδικά για την τοποθέτηση των πήλινων καρφιών (Farrington 1995, 102-105).

ύπαρξη ορειγάλκινου λέβητα, ακριβώς πάνω από το *praefurnium*, ο οποίος τροφοδοτούσε με ζεστό νερό τη δεξαμενή για ομαδικό λούσιμο (A1) που βρισκόταν ακριβώς από πάνω⁶⁵⁵. Το πλινθόκτιστο αψιδωτό άνοιγμα, που οδηγεί στο *caldarium*, έχει πλάτος 0,50 μ. και ύψος 0,75 μ. (Εικ. 201). Είναι φανερό ότι η όλη κατασκευή επιδέχθηκε κάποια μεταγενέστερη συντήρηση, όχι και τόσο επιμελημένη (μερικά από τα κεραμίδια που χρησιμοποιούνται, δαπέδου ή οροφής, φαίνεται να είναι σε δεύτερη χρήση)⁶⁵⁶.

Το δάπεδο του υποκαύστου του *caldarium* είναι επιστρωμένο με τετράγωνα κεραμικές πλάκες (0,52 μ.) και διασώζει ελάχιστες *pilae* κατασκευασμένες από κυκλικές *bessales*. Αξίζει να αναφέρουμε ότι στο νότιο τοίχο του *caldarium* σώζεται *pila* κατασκευασμένη από τετράγωνους λίθους (0,20 μ., πάχος 0,10 μ.), που συγκρατούνται με χονδρό κονίαμα (Εικ. 202). Το ύψος του δαπέδου θα ήταν περίπου στα 0,90-1,10 μ. Το πάχος της κεραμικής πλάκας που επικαλύπτει τις *pilae* είναι περίπου 0,15-0,20 μ., ενώ το κονίαμα που τοποθετείται από πάνω γύρω στα 0,10 μ. Ο βόρειος και νότιος τοίχος του *caldarium* και του *sudatorium* διαθέτουν τετράγωνα εσοχές (0,10 × 0,15 μ.) για την τοποθέτηση αγωγών που θα λειτουργούσαν ως καπνοδόχοι (Εικ. 203).

Δεν σώζονται οποιεσδήποτε ενδείξεις για τη μέθοδο θέρμανσης των δωματίων του λουτρού. Παρόλο που οι ανασκαφείς αναφέρουν ότι τόσο το δάπεδο όσο και οι τοίχοι των δωματίων θερμαίνονταν, δεν αναφέρουν τη μέθοδο με την οποία αυτό επιτυγχανόταν⁶⁵⁷. Οι κεραμικές πλάκες, που καλύπτουν τους τοίχους των θερμών δωματίων, θα μπορούσαν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι κι εδώ δημιουργούνταν θερμαντικά τοιχώματα με τη χρήση πηνίων⁶⁵⁸.

3.4.12. Λουτρά στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας

Το *praefurnium*, όπως και αλλού, είναι κτισμένο με αργολιθοδομή και επένδυση κεραμικών πλακιδίων (Εικ. 204). Στο βόρειο προεξέχοντα πεσσό του *praefurnium* σώζεται πλινθόκτιστη αψιδωτή κατασκευή, όπου θα τοποθετούνταν ο λέβητας για τη θέρμανση του νερού (Εικ. 205). Δυστυχώς ο νότιος πεσσός έχει καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό, αλλά

⁶⁵⁵ Daszewski 1976, 196.

⁶⁵⁶ Daszewski 1976, 202.

⁶⁵⁷ Daszewski 1976, 195.

⁶⁵⁸ Σημειώνεται ότι δεν παραχωρήθηκε η σχετική άδεια για μελέτη αδημοσίετου υλικού από το χώρο.

μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική βεβαιότητα ότι εδώ μαρτυρείται μια τέτοια διαρρύθμιση για την τοποθέτηση λέβητα, που πιθανότατα να εγκλειόταν στην τοιχοδομία του κτιρίου⁶⁵⁹. Η παρουσία *alveus* για ομαδικό λούσιμο υποστηρίζει την υπόθεση για ύπαρξη λέβητα, η οποία θα ήταν απαραίτητη για την τροφοδότηση θερμού νερού (Εικ. 206).

Το πλινθόκτιστο αψιδωτό στόμιο του *praeurnium* (πλάτος 0,50 μ., ύψος 0,50 μ.) οδηγεί στο υπόκαυστο των παρακείμενων δωματίων. Το σημείο πυροδότησης του *praeurnium* οριοθετείται με μεγάλες πελεκητές ορθογώνιες πέτρες. Το υπόκαυστο των δωματίων φαίνεται να μην έχει ανασκαφεί εξολοκλήρου η πιθανότατα να έχει καταστραφεί. Δεν μπορούμε επομένως να διακρίνουμε οτιδήποτε άλλο σε σχέση με την κατασκευή του υποκαύστου ή τον τρόπο θέρμανσης του λουτρού, αφού η κακή διατήρηση του συμπλέγματος δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα⁶⁶⁰.

3.5. Συμπεράσματα

Είναι φανερό από την πιο πάνω εξέταση των τεχνολογικών στοιχείων που συνθέτουν τα λουτρά, ότι η επιλογή όσον αφορά το είδος δόμησής τους σχετίζεται κατά κύριο λόγο με το μέγεθος των λουτρών και κατά δεύτερο λόγο με τη χρονική περίοδο που αυτά κατασκευάστηκαν. Τα μικρότερα λουτρά κτίζονται με αργολιθοδομή, που χαρακτηρίζεται συνήθως από ημίεργους και πελεκητούς λίθους. Αντίθετα, τα μεγαλύτερα οικοδομήματα φαίνεται να εφαρμόζουν το ορθογώνιο ισόδομο ή ψευδοισόδομο σύστημα λιθοδομής. Η ξηρολιθοδομή απουσιάζει από το νησί στις υπό εξέταση περιόδους, ενώ όλες οι κατασκευές ολοκληρώνονται με τη χρήση συνδετικού κονιάματος στους αρμούς των λίθων και επίχρισμα στην εξωτερική τους επιφάνεια. Σε ελάχιστες περιπτώσεις που η εκμετάλλευση του φυσικού βράχου φαίνεται να αποτελεί εναλλακτική λύση για λάξευση τμημάτων του οικοδομήματος, αυτό εφαρμόζεται, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των λουτρών στην Οικία των Μονομάχων και στο Παράρτημα του Ευστολίου.

⁶⁵⁹ Ο Μπακιρτζής (2001, 157) αναφέρει την πιθανή ύπαρξη δύο λεβήτων.

⁶⁶⁰ Δεν κατέστη δυνατή η εξασφάλιση σχετικής άδειας για μελέτη του αδημοσίετου υλικού.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι και η δόμηση του υπόκαυστου συστήματος είναι παρόμοια. Κυρίως όσον αφορά τα μικρού μεγέθους λουτρά, ο πυρήνας του *praefurnium* δομείται με αργούς λίθους και επενδύεται εξωτερικά με κεραμικές πλάκες ή μικρότερα κεραμικά πλακίδια που έχουν πυρίμαχες ιδιότητες. Μόνο στις περιπτώσεις των μεγάλων λουτρών του γυμνασίου της Σαλαμίνας φαίνεται να συναντούμε κατασκευή εξολοκλήρου από δομικούς λίθους.

Το θερμαντικό τοίχωμα, που αποτελούσε προέκταση του υπόκαυστου συστήματος, ήταν μια μεγάλη καινοτομία στην τεχνολογία και αρχιτεκτονική των λουτρών. Ο πυρακτωμένος αέρας μεταφερόταν από την κάμινο κάτω από το δάπεδο των θερμών δωματίων και στη συνέχεια διοχετευόταν στους ψευδότοιχους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θερμαίνονταν οι τοίχοι διατηρώντας σταθερή τη θερμοκρασία του δωματίου ή, στις περιπτώσεις που η ενέργεια των πυρακτωμένων αερίων είχε εξαντληθεί, λειτουργούσε ως μονωτικό που διατηρούσε τη θερμότητα του δωματίου σε κανονικά επίπεδα.

Οι δύο τεχνικές θέρμανσης που εφαρμόστηκαν στην Κύπρο για τη δημιουργία του θερμαντικού τοιχώματος είναι: οι κεραμικές πλάκες με πήλινα πηνία («καρφιά» και έμβολα) και οι *tubuli*, με πιο διαδεδομένη αυτή των πηνίων. Τα *tegulae mammatae* δεν μαρτυρούνται στο νησί μέχρι στιγμής. Συγκεκριμένα τα πηνία εμφανίζονται σε ένα λουτρό στην Αμαθούντα (ρωμαϊκό λουτρό αγοράς), σε τρία λουτρά στο Κούριο (δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, στην Οικία των Μονομάχων και στις θέρμες στην ακρόπολη), και ένα λουτρό στην Πάφο (Οικία του Ορφέα), ενώ οι *tubuli* σε δύο μόνο λουτρά: στις θέρμες στην ακρόπολη του Κουρίου και ενδεχομένως στο λουτρό-γυμνάσιο της Σαλαμίνας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV: Αποθήκευση, διανομή και χρήση νερού

4.1. Εισαγωγή

Το νερό αποτελεί στοιχείο ζωτικής σημασίας για τον άνθρωπο. Από αρχαιοτάτων χρόνων διατέλεσε σημαντικό και απαραίτητο παράγοντα για τη γεωργία και την υδροδότηση των οικισμών. Κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο η διαχείριση και διανομή του νερού, καθώς και η ευθύνη του ατόμου που το αναλάμβανε, θεωρούνταν εξέχουσας σημασίας. Συχνά, τα οικοδομήματα που σχετίζονται με το νερό συνδέονται άμεσα με τα λουτρά, αφού αυτά ήταν μεγάλοι καταναλωτές νερού.

Στο παρόν κεφάλαιο θα γίνει σύντομη αναφορά στη γεωλογία και στις φυσικές πηγές νερού του νησιού, καθώς και σε πρωτογενείς γραπτές πηγές που αναφέρονται στη λειτουργία και υδροδότηση των πόλεων κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Σημειώνεται ότι δεν σώζονται οποιεσδήποτε αναφορές ειδικά για την Κύπρο, γι' αυτό λαμβάνονται παραδείγματα από το κέντρο της αυτοκρατορίας για το οποίο έχουμε τις περισσότερες πληροφορίες. Ακολουθώς, παρατίθενται οι διάφοροι τρόποι συλλογής και αποθήκευσης νερού (πηγάδια, στέρνες, δεξαμενές), διανομής και υδροδότησης των πόλεων (υδραγωγεία), όπως και χρήσης (δημόσιες κρήνες, νυμφαία, αποχωρητήρια) με αναλυτική περιγραφή των σωζόμενων παραδειγμάτων του νησιού.

Μια συλλογική μελέτη της αρχιτεκτονικής των οικοδομημάτων που σχετίζονται με το νερό, καθώς και των υδραυλικών τους συστημάτων δεν έχει πραγματοποιηθεί μέχρι στιγμής για την Κύπρο για τις περιόδους που εξετάζουμε. Οφείλουμε να παραδεχθούμε ότι κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο να παρουσιαστεί στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, λόγω του όγκου του υλικού, κυρίως όσον αφορά τα υδραγωγεία. Επιπρόσθετα, ο περιορισμένος αριθμός δημοσιευμένων πληροφοριών σε σχέση με την υδροδότηση τόσο των πόλεων όσο και των ιδίων των οικοδομημάτων κάνει ακόμη πιο δύσκολο το εν λόγω εγχείρημα. Αξίζει να αναφέρουμε ότι την πληρέστερη και διεξοδικότερη σχετική έρευνα πραγματοποίησε ο αρχιτέκτονας και τοπογράφος Joseph S. Last για το αρχαίο Κούριο, βασισμένος σε επί τόπου παρατηρήσεις επί σειρά ετών⁶⁶¹.

---

⁶⁶¹ Last 1975.

4.2. Γεωλογία της Κύπρου και φυσικές πηγές νερού

Η Κύπρος χαρακτηρίζεται από ξηρό ημι-ερημικό κλίμα. Η ανάπτυξη του νησιού βασίστηκε αρχικά σε πηγές που βρίσκονται στις ορεινές περιοχές του νησιού και κατέληγαν μέσω χειμάρρων στις πόλεις. Το νησί βασίστηκε στο βρόχινο νερό, αφού οι υδάτινοι του πόροι είναι περιορισμένοι και εξαρτώνται απόλυτα από την ετήσια βροχόπτωση και χιονόπτωση. Οι αποθέσεις των κλαστικών ιζημάτων⁶⁶² σχημάτισαν υπόγειους υδροφορείς, οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα να αποθηκεύσουν μεγάλες ποσότητες νερού στα διάκενα και τους πόρους τους και να το χορηγήσουν εύκολα στα διάφορα υδρομαστευτικά έργα, όπως πηγάδια, λαγούμια και γεωτρήσεις⁶⁶³. Δεν μαρτυρούνται μέχρι στιγμής αρχαία αρδευτικά κανάλια ή *qanats*⁶⁶⁴ στην Κύπρο στις υπό εξέταση περιόδους.

Οι μακροχρόνιες ανομβρίες που έπλητταν το νησί, η ανεξέλεγκτη χρήση, καθώς και οι αυξανόμενες ανάγκες σε νερό που υπερέβαιναν τις δυνατότητες της περιοχής, οδήγησαν στη σταδιακή εξάντληση των πηγών των μικρών υδροφορικών ζωνών σε διάφορες περιοχές. Από την Εποχή του Σιδήρου μέχρι και την Ελληνιστική περίοδο, οι κάτοικοι επέλυσαν αρχικά το πρόβλημα με τη διάνοιξη πηγαδιών σε αβαθείς υδροφορείς⁶⁶⁵. Η χρήση υδραυλικών κονιαμάτων και δομικού λίθου βοήθησε αρχικά στην κατασκευή στερνών για συλλογή και αποθήκευση των όμβριων υδάτων, και ακολούθως στην κατασκευή μεγάλων δεξαμενών για αποθήκευση μεγαλύτερων ποσοτήτων νερού που μεταφέρονταν από πηγές και ποταμούς. Η μεγάλη αλλαγή στον τρόπο υδροδότησης των

---

⁶⁶² Χαλαρά θραύσματα πετρωμάτων που δημιουργούνται από διάβρωση, π.χ. άμμος και ίλος.

⁶⁶³ Κωνσταντίνου και Παναγίδης 2013, 290-296: «Με αυτόν τον τρόπο σχηματίστηκαν οι μεγάλοι υπόγειοι υδροφορείς της δυτικής και νοτιοανατολικής Μεσαορίας, του Ακρωτηρίου, καθώς επίσης και οι μικρότεροι υδροφορείς της κεντρικής Μεσαορίας και των βόρειων παρυφών του Τροόδους. Σχηματίστηκαν, επίσης, οι παράκτιοι υδροφορείς του Κιτίου, της Πάφου, της Πόλεως Χρυσοχούς, της Κερύνειας και της Καρπασίας, καθώς επίσης οι υδροφορείς μέσα στις αλλουβιακές προσχώσεις κατά μήκος των μεγάλων ποταμών».

⁶⁶⁴ Μόνο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας κατασκευάζονται qanat/κανάτ (λαγούμι), που αποτελούσαν συνηθισμένη τεχνική για υδρομάστευση αβαθών υδροφορέων. Η κατασκευή τους, εκτός από δαπανηρή και επικίνδυνη, απαιτούσε υψηλή τεχνογνωσία, η οποία περιλάμβανε ακριβείς υπολογισμούς της κατεύθυνσης και της κλίσης του υπόγειου καναλιού έτσι ώστε να επιτευχθεί η ομαλή ροή του νερού. Τα κανάτ αποτελούνταν από σειρά πηγαδιών, τα οποία ανορύσσονταν ανά διαστήματα, το ένα δίπλα στο άλλο, και τα οποία στη βάση τους ενώνονταν μεταξύ τους με υπόγεια σήραγγα. Στην Κύπρο σώζονται περισσότερα από 200 κανάτ, με πιο γνωστά αυτά του Σιλικτάρ, του Αράπ Αχμέτ και του Πεκίρ Πασά, με τα οποία υδρεύονταν οι πόλεις της Λευκωσίας και της Λάρνακας στα Οθωμανικά χρόνια (Κωνσταντίνου και Παναγίδης 2013, 315-319).

⁶⁶⁵ Κωνσταντίνου και Παναγίδης 2013, 302.

πόλεων επήλθε τη Ρωμαϊκή περίοδο με την κατασκευή των υδραγωγείων, που έδωσαν τη δυνατότητα μεταφοράς νερού από πολύ μακρινές αποστάσεις.

4.3. Πρωτογενείς γραπτές πηγές

Δεν σώζονται αναφορές σε αρχαίες πηγές σε σχέση με τη λειτουργία και την υδροδότηση των λουτρών στην Κύπρο κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο. Πέραν από τις πληροφορίες που αντλούμε μέσα από τη μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων, γενικές πληροφορίες για την παροχή του νερού στα λουτρά αντλούμε από τον Βιτρούβιο⁶⁶⁶ και κυρίως τον Sextus Julius Frontinus⁶⁶⁷. Συγκεκριμένα, αυτοί αναφέρονται στην τεχνική και στους τρόπους διανομής νερού στα διάφορα μέρη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας με ιδιαίτερη έμφαση στη Ρώμη. Υποθέτουμε ότι κάτι ανάλογο, σε μικρότερη βέβαια κλίμακα, θα εφαρμοζόταν και στην Κύπρο.

Ο Βιτρούβιος αναφέρει ότι το νερό έφτανε στην πόλη (της Ρώμης) και διοχετευόταν στην κεντρική υδατοδεξαμενή (*castellum divisorium* ή *castellum*). Από εκεί διακλαδωνόταν σε τρία μέρη: σε δεξαμενές και κρήνες, στα λουτρά και σε ιδιωτικές οικίες⁶⁶⁸. Η περιγραφή του Βιτρουβίου αναφορικά με τον τριμερή καταμερισμό του νερού δεν συμφωνεί με την ανάλυση που παραθέτει ο Frontinus.

Ο Frontinus, διακεκριμένος πρώην αξιωματικός του στρατού, διορίστηκε από τον αυτοκράτορα Νέρβα ως υπεύθυνος διαχείρισης του νερού (*curator aquarum*). Η θέση του ήταν ιδιαίτερα σημαντική και αποσκοπούσε στην οργάνωση και επίβλεψη της υδροδότησης της Ρώμης. Το 97 μ.Χ., ο Frontinus συνέταξε την πραγματεία *De aquaeductu urbis Romae*, η οποία βασίζεται στην εμπειρία του αναφορικά με τη διαχείριση των υδάτων και προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για τη λειτουργία και τον τρόπο διαχείρισης των ρωμαϊκών υδραγωγείων. Σύμφωνα με τον Frontinus, το νερό χορηγούνταν *nomine Caesaris* (με την άδεια του αυτοκράτορα) για ιδιωτική και δημόσια χρήση. Αντίθετα με τα όσα αναφέρει ο Βιτρούβιος, ο Frontinus⁶⁶⁹ επεξηγεί ότι η δημόσια χρήση του νερού

⁶⁶⁶ Vitruvius, *De Architectura*, 5 και 8.

⁶⁶⁷ Frontinus, *De aquaeductu urbis Romae*, 1-2.

⁶⁶⁸ Vitruvius 8.6.1-2. (μτφρ. Λέφας).

⁶⁶⁹ Frontinus, *De aquaeductu urbis Romae*, 3.

αφορούσε την υδροδότηση των *castra*⁶⁷⁰, *opera publica* (δημόσια κτίρια), *munera* και *lacus*⁶⁷¹.

Οι επεξηγήσεις του Frontinus είναι συχνά συγκεχυμένες, ανακριβείς και με πολλές ελλείψεις και αξίζει να σημειώσουμε ότι, όπως αναφέρει ο ίδιος, δεν διέθετε οποιουδήποτε είδους εμπειρία στην υδραυλική μηχανολογία⁶⁷². Για παράδειγμα, οι στατιστικές αναλύσεις που παραθέτει αναφορικά με τη διανομή του νερού είναι περιορισμένες και αρκετές φορές ανεπαρκείς⁶⁷³. Εντούτοις, ο Frontinus φαίνεται να είναι πολύ πιο αξιόπιστος από τον Βιτρούβιο αφού περιγράφει, αν και από τη γραφειοκρατική τους πλευρά, αυτά που παρατηρεί στο δικό του πεδίο ως εμπειρογνώμονας. Από την άλλη, η πραγματεία του Βιτρούβιου είναι πολύ θεωρητική και φαίνεται να μη συμφωνεί πάντοτε με τις πρακτικές που εφαρμόζονταν και μαρτυρούνται αρχαιολογικά στο ρωμαϊκό κόσμο. Ο Hodge επισημαίνει ότι οι περιγραφές του Βιτρούβιου είναι συχνά εσφαλμένες, κυρίως σε σχέση με τους ποσοτικούς υπολογισμούς που αφορούν το νερό. Αμφισβητεί, επομένως, κατά πόσο ο Βιτρούβιος περιγράφει κάτι που πραγματικά γνώριζε και παρακολουθούσε ή απλά δίνει τις δικές του εισηγήσεις και συμβουλές για το πως θα έπρεπε να κτιστούν τα υδραγωγεία⁶⁷⁴.

---

⁶⁷⁰ Η μετάφραση και ερμηνεία των *castra* είναι προβληματική. Παρόλο που συχνά μεταφράζονται ως στρατιωτικές εγκαταστάσεις ή υδατοδεξαμενές, καμιά εκδοχή δεν είναι ευρέως αποδεκτή. Για συζήτηση επί του θέματος, βλ. Rodgers 2004 και Wilson 2007.

⁶⁷¹ Η ερμηνεία των *munera* και *lacus* είναι επίσης προβληματική αλλά, όπως συμφωνούν οι περισσότεροι μελετητές, πρόκειται για κρηναία οικοδομήματα (νυμφαία) και δημόσιες κρήνες αντίστοιχα. Για περισσότερα, βλ. Rodgers 2004· Αριστοδήμου 2012.

⁶⁷² Frontinus, *De aquaeductu urbis Romae*, 3.

⁶⁷³ Η πραγματεία του παρουσιάζει πολλές ανακρίβειες σχετικά με τη διανομή του όγκου νερού μέσω της γραμμής των υδραγωγείων. Για αναλυτική παράθεση των ανακρίβειών και προβλημάτων του έργου του Frontinus, βλ. Hodge 1984· Bruun 1991, 372· Blackman και Hodge 2001, 15-24· de Kleijn 2001, 44-74.

⁶⁷⁴ Σύμφωνα με τον Hodge (1992, 15), ιδιαίτερες ανακρίβειες παρατηρούνται στην περιγραφή των σιφονιών, όπου οι τεχνικοί όροι δίνονται χωρίς επεξήγηση ώστε να γίνει αντιληπτός ο τρόπος λειτουργίας τους.

4.4. Συλλογή και αποθήκευση νερού

4.4.1. Πηγάδια

Η πρώτη προσπάθεια του ανθρώπου για εξασφάλιση νερού επιτεύχθηκε μέσω πηγαδιών⁶⁷⁵, απ' όπου το νερό λαμβανόταν με τη βοήθεια ενός δοχείου δεμένου σε σχοινί⁶⁷⁶. Δεν υπάρχει κανένα τεκμήριο ή ένδειξη γεωλογικής γνώσης για την εξόρυξη πηγαδιών και η όλη διαδικασία, στην αρχή τουλάχιστον, φαίνεται να ήταν εξολοκλήρου εμπειρική⁶⁷⁷. Το πηγάδι ήταν κατά κανόνα κυκλικό και επιχρίοταν εσωτερικά με κονίαμα ή συγκρατιόταν από λίθους, πλίνθους ή ξύλα. Συνήθως ανασκάπτονταν ταυτόχρονα πολλαπλά πηγάδια, αφού πολλές φορές κατέρρεαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής τους ή ενόσω βρίσκονταν σε χρήση, κυρίως αν δεν διέθεταν επίχρισμα. Επίσης, σε μερικές περιπτώσεις η πηγή στέρευε με αποτέλεσμα να επιδιώκεται η ανεύρεση νέας πηγής. Συχνά, οι οικίες διέθεταν δικό τους πηγάδι (ή και στέρνα). Όπου κάτι τέτοιο δεν ήταν εφικτό, ένα κοινό πηγάδι χρησιμοποιούνταν από πολλές οικίες.

Στην Κύπρο οι οικισμοί που ασχολούνταν με τη γεωργία ιδρύονταν πάντοτε κοντά σε πηγές νερού και βασιζόνταν εξολοκλήρου σε αυτές για την υδροδότησή τους. Μόνο στην Ύστερη Χαλκοκρατία μαρτυρείται η διάνοιξη πηγαδιών εντός των συνόρων οικισμού⁶⁷⁸, με σκοπό την επίλυση του προβλήματος των μακροχρόνιων ανομβριών που έπλητταν το νησί ήδη από τα τέλη της 9^{ης} χιλιετίας π.Χ. Συγκεκριμένα, η εξάντληση των μικρών υδροφορικών πηγών στις θέσεις *Μυλούθκια* στην Κισσόνεργα και *Σηλλουρόκαμπος* στην Παρεκκλησιά⁶⁷⁹, οδήγησαν τους κατοίκους των εν λόγω περιοχών στην ανασκαφή πηγαδιών για ανεύρεση υπόγειου νερού. Τα πηγάδια αυτά (βάθους 12,5 μ. και διαμέτρου 0,90-2,00 μ.) είναι τα αρχαιότερα χρονολογημένα πηγάδια στον αρχαίο

---

⁶⁷⁵ Όπως επισημαίνει ο Forbes (1964, 150) «the word 'well' should be confined to man's attempts to obtain water from the earth, vertically below the spot where it is required, when it is not obviously present at the surface».

⁶⁷⁶ Τα πολύ βαθιά πηγάδια παρουσίαζαν πρακτικά προβλήματα που αφορούσαν κυρίως την ανύψωση του νερού στην επιφάνεια με τη χρήση ενός απλού σχοινιού ή κάποιου άλλου είδους μηχανισμό.

⁶⁷⁷ Ο Βιτρούβιος (8.1.1-7) προτείνει κατευθυντήριες γραμμές για τον τρόπο επισκόπησης του εδάφους και της βλάστησης με στόχο την ανεύρεση νερού καλής ποιότητας.

⁶⁷⁸ Βλ. Dikaios 1969-1971, πιν. 294· Karageorghis 1974-1985, τομ. 1, πιν. 21-23, 27, 28.

⁶⁷⁹ Βλ. Peltenburg *et al.* 2001· Peltenburg 2003 και Guilaine και Briois 2001, αντίστοιχα.

κόσμο και η πρώτη ένδειξη οργανωμένης εκμετάλλευσης υπόγειου νερού από τον άνθρωπο⁶⁸⁰.

Κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο εφαρμόζεται ένα πιο εξελιγμένο σύστημα ύδρευσης των πόλεων, το υδραγωγείο, αλλά δεν παύει να συνεχίζει η παράλληλη χρήση (ή ανόρυξη) πηγαδιών σε χώρους όπου μαρτυρούνται λουτρικές εγκαταστάσεις. Αναμφίβολα, τα λουτρά θα ήταν αδύνατο να λειτουργήσουν μόνο με τη χρήση πηγαδιών, αφού η λειτουργία τους απαιτούσε μεγάλες ποσότητες νερού. Ένα πηγάδι σώζεται κοντά στον ανατολικό τοίχο του κρύου δωματίου του ρωμαϊκού λουτρού της Αμαθούντας, που συγκρατείται από λίθους, και πιθανότατα χρησίμευε για την εύκολη υδροδότηση του λουτρού με νερό. Πηγάδια επενδυσμένα με πέτρα συναντούμε και στην Πάφο. Συγκεκριμένα, ένα πηγάδι σώζεται στην Έπαυλη του Θησέα, ανατολικά του *praefurnium*, για να προμηθεύει άμεσα το λέβητα και το λουτρό με νερό, και τρία πηγάδια στην Οικία του Ορφέα, σε κοντινή απόσταση από το λουτρό, που θα συνέβαλλαν στη υδροδότηση τόσο της οικίας όσο και του λουτρού.

4.4.2. Δεξαμενές

Η ανάπτυξη των αστικών κέντρων είχε ως αποτέλεσμα αύξηση στις ανάγκες σε νερό, οι οποίες φαίνεται να μην ικανοποιούνταν μόνο από τις φυσικές πηγές που ήταν διαθέσιμες στην εκάστοτε περιοχή. Όπως αναφέραμε πιο πάνω, η βελτίωση των υδραυλικών κονιαμάτων σε συνδυασμό με τη χρήση δομικού λίθου οδήγησε στην κατασκευή δεξαμενών για συλλογή και αποθήκευση αρχικά των όμβριων υδάτων. Στόχος ήταν, αρχικά, να εξυπηρετηθούν οι ιδιωτικές οικίες και άλλοι εργαστηριακοί χώροι.

Οι δεξαμενές⁶⁸¹ ήταν συνήθως κυκλικές ή ορθογώνιες⁶⁸², λαξευτές ή κτιστές, και τροφοδοτούνταν με βρόχινο νερό, είτε απευθείας από τις οροφές των κτιρίων ή από

---

⁶⁸⁰ Η ραδιοχρονολόγηση των καταλοίπων χλωρίδας και πανίδας, που βρέθηκαν στα πηγάδια, επιβεβαιώνει τη χρονολόγησή τους και στις δύο περιοχές στα 8200 π.Χ. (Kinnaird *et al.* 2007).

⁶⁸¹ Συχνά η δεξαμενή αναφέρεται και ως *στέρνα*. Ενίοτε, η *στέρνα* χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει τον αποθηκευτικό χώρο νερού που κατασκευαζόταν από τη λάξευση του φυσικού βράχου, ενώ η *δεξαμενή* για την κατασκευή με χρήση δομικού λίθου (ή χυτού μείγματος από κονίαμα και λίθους) και επίχριση υδραυλικού κονιάματος.

⁶⁸² Σε ελάχιστες περιπτώσεις συναντούμε τις λεγόμενες «bottle cisterns» ή «bell-shaped cisterns», όπως στην ακρόπολη του Κουρίου και στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη (Christou 1985β, 351), και στο Ανάκτορο στο Βουνί (Gjerstad 1932, 149-150· Gjerstad *et al.* 1937, 147 και 163-173).

φρεάτια στο έδαφος που κατεύθυναν το νερό σ' αυτές. Στο εσωτερικό τους επιχρίονταν με υδατοστεγές κονίαμα και σε αρκετές περιπτώσεις καλύπτονταν από επίπεδες λίθινες πλάκες ή καμαροειδή οροφή για να αποτραπεί η ρύπανσή τους. Συνήθως, διέθεταν βαθμίδες για εύκολη πρόσβαση και καθαρισμό.

Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, οι αυξημένες ανάγκες σε νερό οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στη λειτουργία των λουτρών, νυμφαίων, δημοσίων κρηνών κ.ά, που αποτελούσαν μεγάλους καταναλωτές νερού. Η ανάγκη αυτή οδήγησε στη δημιουργία πιο ανεπτυγμένων αποθηκευτικών δεξαμενών. Μια μεγάλη κεντρική υδατοδεξαμενή (*castellum*), που αποτελούσε τον τελικό προορισμό ενός υδραγωγείου, τροφοδοτούσε μικρότερες δεξαμενές που απαντώνται συνήθως σε σημεία διανομής νερού της πόλης.

Η παρουσία δεξαμενών μαρτυρείται σχεδόν σε όλες τις λουτρικές εγκαταστάσεις στο νησί σε μικρότερη ή μεγαλύτερη κλίμακα. Αυτό που συχνά είναι δύσκολο να παρακολουθήσουμε είναι ο τρόπος με τον οποίο μεταφερόταν το αποθηκευμένο νερό στα ίδια τα λουτρά. Θα αναφερθούμε παρακάτω στα παραδείγματα που συναντούμε στο Κούριο, στην Σαλαμίνα και στη Νέα Πάφο.

Κούριο

Το Κούριο διέθετε ένα πολύ καλά οργανωμένο σύστημα υδροδότησης και ο αριθμός των σωζόμενων δεξαμενών προκαλεί τεράστιο ενδιαφέρον. Στη βορειοανατολική πτέρυγα των λουτρών του Κουρίου, στο ανατολικό άκρο, αποκαλύφθηκαν τα αρχαιότερα δείγματα υδρευτικών εγκαταστάσεων, που περιλαμβάνουν πέντε υπόγειες λαξευτές υδατοδεξαμενές⁶⁸³. Από αυτές οι δύο μεγαλύτερες ήταν αποθηκευτικές και επικοινωνούσαν με αβαθή λαξευτά αυλάκια με τις υπόλοιπες τρεις, οι οποίες χρησίμευαν ως διυλιστικές για τον καθαρισμό του νερού πριν αυτό χορηγηθεί στην πόλη. Οι ανάγκες των λουτρικών εγκαταστάσεων καλύπτονταν επίσης σε μεγάλο βαθμό από μια μεγάλη λαξευτή υδατοδεξαμενή στο βόρειο μέρος του νυμφαίου.

Η μεγάλη ανοικτή υδατοδεξαμενή (9,60 × 8,30 × 3,50 μ.), που αποκαλύφθηκε στο ανατολικό μέρος της αγοράς, πιθανότατα ανάγει το σύστημα υδροδότησης του Κουρίου

⁶⁸³ Για την παρουσία δεξαμενών κατά την Κλασική και Ελληνιστική περίοδο στο Κούριο, βλ. Christou 2011, 335-337.

στην Ελληνιστική περίοδο⁶⁸⁴ (Εικ. 207). Η δεξαμενή είναι κατασκευασμένη από λίθους, διαθέτει κλίμακα οκτώ βαθμίδων και είναι επενδυμένη με ερυθρωπό υδραυλικό κονίαμα με κεραμικές προσμίξεις⁶⁸⁵. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα η κατασκευή της τοποθετείται στην πρώιμη Ελληνιστική περίοδο και η εγκατάλειψή της περίπου στο 50 π.Χ.⁶⁸⁶. Ο Wright αναφέρει ότι, αν οι χρονολογήσεις που δίνονται είναι σωστές, η δεξαμενή θα μπορούσε να καθορίσει τη χρονολόγηση οποιουδήποτε συστήματος διανομής νερού με το οποίο ήταν συνδεδεμένο⁶⁸⁷. Επομένως, στην περίπτωση που θεωρήσουμε ότι η δεξαμενή συνδεόταν με το σχέδιο υδροδότησης που καταγράφηκε από τον Last⁶⁸⁸, τότε το σύστημα αυτό θα μπορούσε να χρονολογηθεί τουλάχιστον στον πρώιμο 1^ο αιώνα π.Χ. και να θεωρηθεί μια ελληνιστική κατασκευή⁶⁸⁹.

Στην Οικία των Μονομάχων συναντούμε τουλάχιστον έξι δεξαμενές που χρησιμοποιούνταν τόσο για την υδροδότηση των λουτρών όσο και των εργαστηριακών χώρων της οικίας. Οι δεξαμενές είναι σε μεγάλο βαθμό λαξευμένες στο βράχο, βορείως του λουτρού, και συνέχιζαν υπογείως σε σημείο που δεν έχει εξερευνηθεί πλήρως⁶⁹⁰.

Μια μεγάλη υδατοδεξαμενή, σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένη, συναντούμε στο βόρειο τμήμα των λουτρών του Παραρτήματος του Ευστολίου (Εικ. 208). Η εν λόγω δεξαμενή, καθώς και άλλες μικρότερες μέσα στο χώρο του παραρτήματος, θα χορηγούσαν τα λουτρά με άφθονο νερό. Δυστυχώς, λόγω των διαφόρων οικοδομικών φάσεων που δέχθηκε ο χώρος, δεν κατέστη δυνατόν να εξετάσουμε το σύστημα ύδρευσης των λουτρών.

Μεγάλη παρουσία δεξαμενών, με σημαντικότερη μια μεγάλων διαστάσεων κτιστή υδατοδεξαμενή (8,70 × 3,20 × 1,35 μ.) με χωρητικότητα 37,6 κυβικών τόνων⁶⁹¹ που καλύπτεται εσωτερικά με ερυθρωπό υδραυλικό κονίαμα, συναντούμε στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη (Εικ. 209). Δυστυχώς και εδώ δεν μπορούμε να εξετάσουμε το σύστημα ύδρευσης μέσα στο χώρο και τον τρόπο υδροδότησης των λουτρών. Καθώς δεν υπάρχει δεξαμενή κοντά στα λουτρά, υποθέτουμε ότι θα τροφοδοτούνταν μέσω αβαθών λαξευτών

---

⁶⁸⁴ Christou 2011, 336-337.

⁶⁸⁵ Christou 1985β, 350-351· Christou 2011, 336-337.

⁶⁸⁶ Christou 1983, 269-271.

⁶⁸⁷ Wright 1992, 175.

⁶⁸⁸ Last 1975.

⁶⁸⁹ Christou 1983, 269-271· Wright 1992, 175.

⁶⁹⁰ Λουλλουπής 1971.

⁶⁹¹ Last 1975, 59-60.

καναλιών στο έδαφος από τη μεγάλη κεντρική υδατοδεξαμενή στα ανατολικά του Ιερού, που μαρτυρούνται σε αρκετά σημεία μέσα στο χώρο.

Νέα Πάφος

Το σύστημα διανομής νερού στην περιοχή της Νέας Πάφου σώζεται λιγότερο καλά. Δύο δεξαμενές, επιχρισμένες εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα, σώζονται στα δυτικά του λουτρού της Οικίας του Ορφέα και παρείχαν άφθονο νερό σ' αυτό. Στο ανατολικό άκρο των λουτρών της Έπαυλης του Θησέα μια μεγάλη δεξαμενή τροφοδοτούσε με νερό τα λουτρά⁶⁹². Αυτή, ωστόσο, δεν θα επαρκούσε για την πλήρη υδροδότηση του μεγάλου αυτού συμπλέγματος λουτρών. Η σωλήνωση μεγάλου αριθμού πήλινων αγωγών, που διασχίζουν την αρχαία πόλη της Νέας Πάφου, θα προμήθευε πιθανότατα νερό στην πόλη από ένα υδραγωγείο.

Σαλαμίνα

Στη Σαλαμίνα έχουν εντοπιστεί τρεις μεγάλες δεξαμενές που συνδέονται άμεσα με την υδροδότηση της πόλης και των λουτρών⁶⁹³. Σε κοντινή απόσταση από τα τείχη της Σαλαμίνας, δίπλα ακριβώς από την αγορά και στον ίδιο άξονα με το Ναό του Διός, σώζονται τα επιβλητικά κατάλοιπα τεράστιας λιθόκτιστης δεξαμενής που είναι γνωστή ως *Λουτρόν* ή *Βούτα*⁶⁹⁴ (Εικ. 210). Η ορθογώνια δεξαμενή (52,50 × 15,30 μ.) διέθετε θολωτή οροφή, που στηριζόταν σε 36 πεσσούς (1,10 × 1,10 μ.) και 12 παραστάδες (Εικ. 211)⁶⁹⁵. Χαρακτηρίζεται από ορθογώνιο ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής και εσωτερικά είναι

⁶⁹² Daszewski 1976, 196-197.

⁶⁹³ Αξίζει να αναφέρουμε εδώ, παρόλο που δεν φαίνεται να συνδέεται με οποιοδήποτε τρόπο με την ύδρευση των λουτρών αλλά πρέπει να σχετίζεται άμεσα με την υδροδότηση της πόλης, το ονομαζόμενο *Αγίασμα του Νικόδημου*. Πρόκειται για δύο θολωτές δεξαμενές, που αποκάλυψε η Βρετανική Αποστολή στο ανατολικό τμήμα της πόλης σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα, που χρονολογούνται στον 6^ο αιώνα μ.Χ. (Munro και Tubbs 1891, 81-91· du Plat Taylor 1933, 97-108). Πιστεύεται ότι αρχικά είχαν κατασκευαστεί ως δεξαμενές όμβριων υδάτων (γύρω στον 1^ο αι. μ.Χ.) και σε μεταγενέστερο στάδιο συνδέθηκαν με το υδραγωγείο και λειτούργησαν ως αποθηκευτικές μονάδες νερού. Η παρούσα φάση ανήκει στα τέλη του 5^{ου} ή αρχές του 6^{ου} αιώνα μ.Χ., γεγονός που μαρτυρούν οι τοιχογραφίες στο εσωτερικό της πρώτης δεξαμενής (du Plat Taylor 1933, 97-108· Whitehouse 2009, 253-254).

⁶⁹⁴ Munro και Tubbs 1891, 81-91· Vessberg και Westholm 1956, 16-18, εικ. 14· Wright 1992, 154-155.

⁶⁹⁵ Παρόμοιου τύπου υδατοδεξαμενές συναντούμε στην Κωνσταντινούπολη, τη γνωστή Bin Bir Direk (1001 Κολώνες) και στην Πτολεμαΐδα της Λιβύης που αποτελεί μια κοντινή παραλλαγή της δεξαμενής της Σαλαμίνας (Kraeling 1962, 62-73, πιν. VIII, IX). Η δεξαμενή αυτή, που είναι μεγαλύτερη από αυτή της Σαλαμίνας (c. 66 × 71 μ.), χρονολογείται πριν το 2^ο αιώνα μ.Χ.

επιχρισμένη με χονδρό υδραυλικό κονίαμα. Είχε βάθος περίπου 5 μ. και χωρητικότητα περίπου 4,000 κυβικών μέτρων⁶⁹⁶. Στο πάνω μέρος του ανατολικού τοίχου της δεξαμενής τρεις μεγάλες οπές επέτρεπαν την είσοδο του νερού σ' αυτήν (Εικ. 212). Η εν λόγω δεξαμενή ήταν ξεκάθαρα η κύρια αποθηκευτική μονάδα νερού της Σαλαμίνας και πιθανότατα αποτελούσε τον τελικό προορισμό (*castellum*) ενός υδραγωγείου⁶⁹⁷.

Η τοιχοδομία του Λουτρού και διάφορες επεμβάσεις στο βόρειο τοίχο φαίνεται να αντιστοιχούν σε δύο οικοδομικές φάσεις. Οι Munro και Tubbs, με βάση την τοιχοδομία που χαρακτηρίζει το μεγαλύτερο μέρος της, υποστηρίζουν ότι η δεξαμενή ανήκει μάλλον στο 2^ο αιώνα μ.Χ.⁶⁹⁸. Δεν είναι εφικτό να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα κατά πόσο η δεξαμενή ανήκει στην πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο ή αργότερα. Μια επιγραφή από την Κυθρέα που μαρτυρεί την ύπαρξη υδραγωγείου (βλ. παρακάτω), το οποίο σύμφωνα με τους Mitford και Nicolaou χρονολογείται στην εποχή των Σεβήρων⁶⁹⁹, θα μπορούσε να χρονολογήσει και την εν λόγω κατασκευή νοουμένου ότι αποτελούσε το *terminus* του υδραγωγείου.

Νοτίως του λουτρού-γυμνασίου σώζονται δύο μεγάλες δεξαμενές (Εικ. 213). Η μεγαλύτερη από τις δύο είναι θολωτή και ορθογώνια με διαστάσεις 26 × 4,30 μ. και είχε ενδεχομένως 5 μ. βάθος⁷⁰⁰ (Εικ. 214). Θα μπορούσε να αποθηκεύσει περίπου 550 κυβικά μέτρα νερού. Η δεξαμενή, που θα προμηθευόταν με νερό από κάποιο υδραγωγείο, θα αποτελούσε αναμφίβολα την κύρια δεξαμενή για τη λειτουργία του λουτρού-γυμνασίου. Ακριβώς στα νότια της δεξαμενής, σώζεται μια μικρότερη ορθογώνια δεξαμενή (c. 10,00 × 4,90 μ.) βάθους 2 μ. περίπου και χωρητικότητας άνω των 100 κυβικών μέτρων⁷⁰¹ (Εικ. 215). Η δεξαμενή αυτή ίσως χρησίμευε για διύλιση του εισερχόμενου νερού και απομάκρυνση ξένων στοιχείων, προτού αυτό χορηγηθεί στη μεγάλη θολωτή δεξαμενή και εξυπηρετήσει τα λουτρά.

---

⁶⁹⁶ Munro και Tubbs 1891, 83.

⁶⁹⁷ Munro και Tubbs 1891, 62 και 81· Gunnis 1947, 420· Vessberg και Westholm 1956, 17.

⁶⁹⁸ Munro και Tubbs 1891, 89.

⁶⁹⁹ Vessberg και Westholm 1956, 17, 244.

⁷⁰⁰ Munro και Tubbs 1891, 90.

⁷⁰¹ Munro και Tubbs 1891, 90.

4.5. Διανομή νερού

4.5.1. Υδραγωγεία

Οι αυξανόμενες ανάγκες των πόλεων σε νερό οδήγησαν σταδιακά στην ανέγερση υδραγωγείων. Η συλλογή μόνο των όμβριων υδάτων σε στέρνες και δεξαμενές δεν φαίνεται να ικανοποιούσε τις απαιτήσεις που επέβαλλαν τα λουτρά και άλλα οικοδομήματα που ανεγείρονταν κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Σύμφωνα με τον Frontinus, η ανέγερση υδραγωγείων συνδεόταν κυρίως με την υδροδότηση των λουτρών και όχι με την εξασφάλιση πόσιμου νερού⁷⁰². Το υψηλό κόστος ανέγερσής τους, τα καθιστούσε είδος πολυτέλειας και, συνακόλουθα, αποτέλεσμα αυτοκρατορικής ή άλλης ευγενούς χορηγίας. Αναμφισβήτητα, το νερό που προμήθευε ένα υδραγωγείο χρησιμοποιούνταν και για άλλους σκοπούς: υδροδότηση των οικιών, άρδευση, υδροδότηση δημοσίων κρηνών, ναυμαχιών, και, σύμφωνα με τον Frontinus, για άλλους «σκοπούς πολύ ασήμαντους για αναφορά», υπονοώντας τα αποχωρητήρια⁷⁰³.

Το ρωμαϊκό υδραγωγείο ήταν στο μεγαλύτερο μέρος του αθέατο αφού το ορατό κτιστό μέρος, που σώζεται σε αρκετές περιπτώσεις, αποτελούσε μόνο το 10 τοις εκατό του συνολικού μήκους ενός υδραγωγείου⁷⁰⁴. Το υπέργειο τμήμα του υδραγωγείου στηριζόταν σε υπερυψωμένο ανάχωμα (*substructio*) ή τόξο, έτσι ώστε να κρατήσει το νερό αρκετά ψηλά ακόμη και αν έπρεπε να διασχίσει μια πεδιάδα, διατηρώντας πάντα την αναγκαία κλίση. Το νερό, που ανάβλυζε συνήθως από πηγή (ή ποταμό) ή σπανιότερα από κάποια δεξαμενή, μεταφερόταν μέσω ενός κλειστού αγωγού (*specus, forma* ή *rivus*) στον τελικό προορισμό ή την κεντρική δεξαμενή διανομής νερού της πόλης (*castellum*). Κατά μήκος της γραμμής του υδραγωγείου ενσωματωνόταν αριθμός δεξαμενών με στόχο τη διύλιση εξωτερικών ουσιών ή ιζημάτων, που μεταφέρονταν από την πηγή, και την αποφυγή εναπόθεσής τους στο *castellum*.

Ο κλειστός αγωγός εκτεινόταν συνήθως κάτω από το έδαφος ή στο επίπεδο του εδάφους. Το εσωτερικό του επιστρωνόταν μέχρι ενός σημείου με *opus signinum* ή άλλου είδους υδραυλικό κονίαμα. Επίσης, με στόχο να υποβοηθηθεί η ροή του νερού, η

⁷⁰² Frontinus, *De aquaeductu urbis Romae*, 2.91.

⁷⁰³ Frontinus, *De aquaeductu urbis Romae*, 2.91.

⁷⁰⁴ Hodge 1992, 93-125· Hodge 1995.

εσωτερική επιφάνεια του αγωγού στυλβωνόταν⁷⁰⁵. Ο αγωγός δεν ήταν ποτέ πλήρως γεμάτος με νερό ενόσω ήταν σε λειτουργία και διατηρούνταν πάντα ώθηση προς τα εμπρός.

Μια εναλλακτική μέθοδος του κλειστού αγωγού με συνεχόμενη ροή ήταν η σωλήνωση αγωγών (*fistula* ή *tubus*). Βάσει του συστήματος αυτού το νερό κινούνταν υπό πίεση, ακολουθώντας τις αρχές ενός ανάστροφου σιφονιού⁷⁰⁶, και οι αγωγοί ήταν πλήρως γεμάτοι με νερό όταν ήταν σε χρήση. Στις περιπτώσεις που δεν χρησιμοποιούνταν κτιστά φρεάτια, τα συστήματα διανομής νερού μέσα στις πόλεις αποτελούνταν σχεδόν εξολοκλήρου από πήλινους ή μολύβδινους σωλήνες⁷⁰⁷. Οι αγωγοί προχωρούσαν διακριτικά υπογείως, έξω και μέσα στην πόλη, μέχρι τον τελικό προορισμό τους (*castellum*) απ' όπου θα διανεμόταν το νερό στα διάφορα οικοδομήματα.

Στην Κύπρο έχουμε αναφορές σε υδραγωγεία σε τρεις επιγραφές και αρχαιολογικά κατάλοιπα σε τέσσερις πόλεις.

4.5.1.1. Επιγραφικές μαρτυρίες

Σημαντική πηγή πληροφόρησης για την ανέγερση υδραγωγείων αποτελεί η επιγραφική. Συνήθως αφιερωματικές επιγραφές τεκμηριώνουν την ανέγερση ή επισκευή υδραγωγείων, αφού ο πρωτεργάτης ενός τόσο ακριβού και σημαντικού κτίσματος θα ήθελε οπωσδήποτε να καταγράψει τη δωρεά του.

Η πρώτη από τις τρεις κυπριακές επιγραφές, που σώζεται σε δύο κομμάτια, είναι το κάτω μέρος στήλης. Ο Περισιτιάνης αναφέρει ότι βρέθηκε ένα μίλι νοτιοδυτικά της

---

⁷⁰⁵ Taylor 2000, 23-25.

⁷⁰⁶ Ο Hodge (1992, 133) διαφωνεί ότι προτιμούνταν οι τοξωτοί υδροφορείς σε σχέση με τα σιφόνια, εφόσον τα τελευταία ήταν πολύ πιο ακριβά για να ανοικοδομηθούν και πολύ πιο δύσκολο να καθαριστούν. Αναφέρει επίσης ότι το ανάστροφο σιφόνι ήταν γνωστό και χρησιμοποιούνταν, τόσο για να διασχίσει αγροτικές κοιλάδες όσο και για διανομή νερού μέσα στην πόλη. Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με τα σιφόνια, βλ. Hodge 1992, 147-160.

⁷⁰⁷ Ο Βιτρούβιος (8.6.1) αντιτίθεται στη χρήση μολύβδινων αγωγών εξαιτίας των δηλητηριωδών ιδιοτήτων του μολύβδου. Ωστόσο, οι μολύβδινι αγωγοί χρησιμοποιούνταν, παρά τις προειδοποιήσεις του Βιτρούβιου, σε όλες τις περιόδους και σε μεγάλες ποσότητες. Αξίζει να σημειωθεί ότι εξαιτίας της εναπόθεσης αλατούχων ιζημάτων στο εσωτερικό των αγωγών οι πολίτες προστατεύονταν από δηλητηρίαση.

Κερύνειας στην τοποθεσία *Harmanlar* (Αλώνια)⁷⁰⁸, περίπου ένα μίλι κοντά στην πηγή *Λίμναι* κάτω από τις πλαγιές του Αγίου Ιλαρίωνα⁷⁰⁹. Η επιγραφή αναφέρει:

A: Ἐπὶ Αὐτοκράτορος | Τιβερίου Κλαυδίου | Καίσαρος Σεβαστοῦ | Γερμανικοῦ | ἔτους τρίτου
| Τίτος Κομίνιος Πρόκλος | [ἀ]νθύπατος καὶ Τίτος | [Τ]ατιῆνος Σαβεῖνος | Πρεσβευτῆς καὶ |
[ἀν]τιστράτηγος | [εἰσήγα]γαν ὕδωρ τὸ | [ἐκρέον ἐκ] τῆς ἐν Λίμναις | [πηγῆς - - - - -] /

B: ταμιεύων τὴν ἀρχὴν | ἐποίησατο τῷ πρώτῳ | τῆς Τιβερίου Κλαυδίου | Καίσαρος Σεβαστοῦ
| Αὐτοκράτορος ἡγεμονίας.

Σύμφωνα με την ερμηνεία του Mitford, η επιγραφή αναφέρεται στην κατασκευή υδραγωγείου (*εἰσήγαγαν ὕδωρ*) από τον Νέρωνα Κλαύδιο, έργο το οποίο είχε ολοκληρωθεί στο τρίτο έτος της ηγεμονίας του (42/43 μ.Χ.) και εγκαινιάστηκε επίσημα από τον ανθύπατο (Τίτο Κομίνιο Πρόκλο) και τον πρεσβευτή του (*legatus*) (Τίτο Τατιήνο Σαβεῖνο)⁷¹⁰.

Η δεύτερη επιγραφή προέρχεται από το χωριό Γαληνή, που βρίσκεται πέντε περίπου χιλιόμετρα νοτιοδυτικά των Σόλων, και αναφέρει:

[Νέρων Κλαύ]διος Καῖ- / [σαρ Σεβαστ]ὸς Γερμανι- / [κὸς τὸ ὕδωρ] εἰσήγαγε | [διὰ
Οὐείλιου?] Μειλιωνίου | [τοῦ ἀγνοῦ? ἀ]νθυπάτου.

Αν και η επιγραφή είναι σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένη, η λέξη *εἰσήγαγε* παραπέμπει στην αναφορά της προηγούμενης επιγραφής και εισηγείται την ανέγερση υδραγωγείου και πάλι από το Νέρωνα Κλαύδιο⁷¹¹. Η εξονυχιστική επισκόπηση του χώρου από τον Westholm δεν κατέγραφε καμιά μαρτυρία αναφορικά με τα κατάλοιπα του εν λόγω υδραγωγείου⁷¹². Οι Σόλοι βρίσκονται ανάμεσα σε δύο ποταμούς, τον Ξεροπόταμο στα ανατολικά και τον Κάμπο στα δυτικά, και η Γαληνή σε ψηλό πλάτωμα που φτάνει μέχρι την κοιλάδα μερικά χιλιόμετρα από τους δύο ποταμούς⁷¹³. Είναι φανερό ότι το υδραγωγείο θα αντλούσε νερό από τον Κάμπο, τη μόνη διαθέσιμη πηγή, αφού ο Ξεροπόταμος θα ήταν μάλλον ένας ξερός ποταμός. Η εισαγωγή νερού στην πόλη από μακρινή απόσταση ή από τα χαμηλότερα στρώματα της κοιλάδας δεν αποτελούσε

⁷⁰⁸ Peristianis 1925, 160.

⁷⁰⁹ Seyrig 1927, 153-154· Mitford 1950, 17-20.

⁷¹⁰ Mitford 1950, 20.

⁷¹¹ Mitford 1950, 28-31.

⁷¹² Westholm 1936, 9-15.

⁷¹³ Gjerstad *et al.* 1937, 402.

πρόβλημα. Η τεχνολογική γνώση για την κατασκευή υδραγωγείου υπήρχε ήδη. Το κύριο μέλημα ήταν το μεγάλο κόστος που απαιτούνταν για την ολοκλήρωση ενός τέτοιου εγχειρήματος, που συνήθως αναλαμβάνονταν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα ή το δήμο.

Η τρίτη επιγραφή αναγράφεται σε λίθινη πλάκα που προέρχεται από την τοποθεσία *Χαλόσπιτα* στην Αγκαστίνα στην επαρχία Αμμοχώστου. Η πλάκα αποκαλύφθηκε σε απόσταση περίπου 100 μέτρων από τις δύο σωζόμενες αψίδες υδραγωγείου (βλ. παρακάτω) και βρίσκεται τώρα στο Κυπριακό Μουσείο. Η επιγραφή αναφέρει:

[*Νέρων Κλαύδιος, Θεοῦ*] *Κλαυδίου* | [*υἱός, Τιβερίου Καίσαρος*] *Σεβαστοῦ* | [*υἱωνός, Θεοῦ*
Σεβαστοῦ] *ἔκγονος*, | [*Ἰουλίου Καίσαρος ἀπόγονος, Καῖσαρ*], | [*Σεβαστός, Γερμανικός*]
ἀρχιερεὺς | [*μέγιστος, ὕπατος τό - -, αὐτὸκράτωρ*] | [*τό - -, πατήρ πατρίδος, τὸ ὕδωρ εἰσή-*] /
[*γαγε ...*]

Η επιγραφή, σύμφωνα με τους Mitford και Nicolaou, αναφέρει την κατασκευή υδραγωγείου, που προμήθευε την πόλη με νερό, από τον Νέρωνα Κλαύδιο τον 1^ο αιώνα μ.Χ.⁷¹⁴. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η επιγραφή είναι σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένη με αποτέλεσμα οι Mitford και Nicolaou να δίνουν την πιο πάνω ερμηνεία βασισμένοι στα παραδείγματα που έχουμε ήδη αναφέρει που φαίνεται να μαρτυρούν την ίδια φράση, και πάλι όχι αυτούσια, που ταυτίζεται με την ανέγερση υδραγωγείου ή την υδροδότηση της πόλης γενικότερα (*τὸ ὕδωρ εἰσήγαγε*). Υποστηρίζουν ότι η επιγραφή αφορά το υδραγωγείο των Χύτρων που υδροδοτούσε τη Σαλαμίνα, εφόσον η Αγκαστίνα βρίσκεται σχεδόν σε ευθεία γραμμή με αυτό, και η επιγραφή θα μπορούσε να είχε τοποθετηθεί σε εξέχουσα θέση του υδραγωγείου⁷¹⁵.

Αναφορικά και με τις τρεις επιγραφές θα πρέπει να τονιστεί ότι η ταύτιση του χορηγού του υδραγωγείου με τον Νέρωνα Κλαύδιο είναι επίσης προβληματική και πρέπει να δίνεται με επιφύλαξη. Το όνομά του σώζεται αποσπασματικά στη δεύτερη επιγραφή, ενώ στην τρίτη σχεδόν καθόλου. Επομένως, το θέμα της χρονολόγησης θα πρέπει να δίδεται με μεγάλη επιφύλαξη.

⁷¹⁴ SEG 23 (1968), αρ. 675· Nicolaou 1962, 48-49.

⁷¹⁵ Nicolaou 1962, 48-49.

4.5.1.2. Αρχαιολογικές ενδείξεις

Αμαθούντα

Δύο ξεχωριστά συστήματα αγωγών εξασφάλιζαν τη συνεχή παροχή νερού στην πόλη της Αμαθούντας κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο: μια ξεκινούσε βορείως από το *Αρμενοχώρι* και μια βορειοδυτικά από την τοποθεσία *Δοξαμένες* (Εικ. 216). Μια αστείρευτη πηγή στο Αρμενοχώρι χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα για την ύδρευση της περιοχής. Μια δεύτερη πηγή στη θέση *Λαζαρίδες*, περίπου 350 μ. νοτιοανατολικά του Αρμενοχωρίου, στηρίζεται στην εξασφάλιση νερού από τέσσερα πηγάδια. Και οι δύο πηγές έχουν εντοπιστεί σε υψόμετρο 250 μ. πάνω από το επίπεδο της θάλασσας⁷¹⁶. Κατά μήκος της πορείας που ακολούθησε το υδραγωγείο υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση πήλινων αγωγών, μερικοί από τους οποίους χρονολογούνται από τις επιγραφές που φέρουν στο δεύτερο έτος βασιλείας του Αδριανού⁷¹⁷.

Το υδραγωγείο συνεχίζει μέχρι τα ανατολικά όρια του Άγιου Τύχωνα. Κάπου 300 μέτρα βορείως των αμυντικών τειχών της Αμαθούντας, η βόρεια διακλάδωση του υδραγωγείου κατέληγε σε μια μεγάλη υδατοδεξαμενή (35 × 20 μ.) στη θέση *Λαξιά του Αντωνή* (υψόμετρο 62 μ.)⁷¹⁸. Παρά την αρκετά απομονωμένη θέση της δεξαμενής, δίπλα στις *Δοξαμένες*, αυτή αποτελούσε συνέχεια του βορειοδυτικού τμήματος του υδραγωγείου που κατέληγε και αυτό σε αποθηκευτική υδατοδεξαμενή βορείως του τείχους της πόλης της Αμαθούντας⁷¹⁹. Επάνω στο λόφο της Αμαθούντας, βορείως των τειχών, και κοιτώντας προς το σύγχρονο αυτοκινητόδρομο μπορεί να διακρίνει κανείς τμήματα του υδραγωγείου που διέσχισε τις νεκροπόλεις. Επίσης, κατά μήκος των τειχών σώζεται μεγάλος αριθμός πήλινων αγωγών.

Οι πρόσφατες έρευνες της Γαλλικής Αποστολής μετατοπίζουν τη μέχρι τώρα αποδεκτή χρονολόγηση του υδραγωγείου υπό τον Αδριανό στην Ελληνιστική περίοδο (175-150 π.Χ.) βάσει της αρχιτεκτονικής κατασκευής της δημόσιας κρήνης (ή νυμφαίου) στα βορειοδυτικά της αγοράς (βλ. 4.6.1.3.)⁷²⁰. Ένα σημαντικό παρακλάδι του υδραγωγείου θα πρέπει να μετέφερε νερό στη δημόσια κρήνη/νυμφαίο, η οποία με τη σειρά της

⁷¹⁶ Aupert 2000, κάτοψη 21.

⁷¹⁷ Aupert 2000, 103, εικ. 41.

⁷¹⁸ Aupert 2000, 85 και 103.

⁷¹⁹ Aupert 2000, 85.

⁷²⁰ Prête *et al.* 2003, 531-533· Aupert 2009, 28-32.

τροφοδοτούσε την κρήνη, που βρισκόταν στο κέντρο της αγοράς, και τα παρακείμενα ρωμαϊκά λουτρά. Σύμφωνα με τη Γαλλική Αποστολή, το δίκτυο των αγωγών αναδιοργανώθηκε σε κάποιο μεταγενέστερο στάδιο από τον Αδριανό, στην εποχή του οποίου χρονολογούνται και οι ενεπίγραφοι πήλινοι αγωγοί⁷²¹.

Κούριο

Το σύστημα υδροδότησης του αρχαίου Κουρίου ερευνήθηκε και καταγράφηκε από τον J.S. Last⁷²² (Εικ. 217). Σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνάς του μαρτυρούνται δύο υδραγωγεία που τροφοδοτούν το Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, το στάδιο και την ακρόπολη του Κουρίου από τις αρχές της Ρωμαϊκής περιόδου μέχρι τα μέσα του 7^{ου} αιώνα μ.Χ. Συνολικά υπάρχουν έξι πηγές, απ' όπου αντλείται το νερό, που συνδέονταν αντίστοιχα με τις δύο γραμμές του υδραγωγείου, τον «Ανατολικό» και το «Δυτικό Αγωγό»⁷²³.

Ο «Δυτικός Αγωγός» θα πρέπει να είναι ο αρχαιότερος και ενδεχομένως ο μόνος αγωγός που υδροδοτούσε τα λουτρά στην Ακρόπολη του Κουρίου κατά την πρώτη οικοδομική τους φάση. Δύο ή τρεις σειρές πήλινων αγωγών, διαμέτρου 0,20 μ. και μήκους 0,20-0,25 μ., σχημάτιζαν σωλήνωση 11 περίπου χιλιομέτρων με νοτιοανατολική κατεύθυνση⁷²⁴. Οι αγωγοί ήταν τοποθετημένοι κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, αλλά σε μερικές περιπτώσεις το νερό μεταφερόταν στο επίπεδο του εδάφους μέσω ειδικά λαξευμένων κιβωτιόσχημων λίθων (όπως το *specus* ενός συνηθισμένου υδραγωγείου)⁷²⁵. Σε κάποιο σημείο, ο διπλός ή τριπλός αγωγός διαχωριζόταν σε δύο μονούς αγωγούς. Ο μικρότερος αγωγός μετέφερε το νερό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, ενώ ο μεγαλύτερος, διατηρώντας νοτιοανατολική κατεύθυνση, διερχόταν πρώτα από τη νότια πλευρά του σταδίου και κατέληγε στη δυτική πύλη της πόλης του Κουρίου, ακριβώς απέναντι από την Οικία του Αχιλλέα, όπου εισερχόταν σε υπόγεια σήραγγα⁷²⁶.

⁷²¹ Aupert 2000, 103, εικ. 41.

⁷²² Last 1975.

⁷²³ Last 1975, 40.

⁷²⁴ Last 1975, 40-48.

⁷²⁵ Για περισσότερες πληροφορίες για τις ποσότητες νερού που χρησιμοποιούνταν στο Κούριο, βλ. Last 1975· Wright 1992, 177-178.

⁷²⁶ Ενδεχομένως η σήραγγα αυτή να κατέληγε στη μεγάλη υδατοδεξαμενή που βρίσκεται βορείως του νυμφαίου.

Ο «Ανατολικός Αγωγός» αποτελούνταν από μεγαλύτερους πήλινους αγωγούς, διαμέτρου 0,30-0,35 μ. και μήκους 0,30 μ., και ακολουθούσε ευθύγραμμη βορειοανατολική κατεύθυνση σ' ολόκληρο το χώρο ανατολικά του σταδίου⁷²⁷. Εξαιτίας της απότομης κλίσης του εδάφους τοποθετήθηκαν αποθηκευτικές δεξαμενές, που εναλλάσσονταν με μικρότερες διυλιστικές δεξαμενές για την ομαλή ροή του νερού και τον ταυτόχρονο καθαρισμό του. Τα κατάλοιπα τριών τέτοιων αλληλένδετων δεξαμενών σώζονται δίπλα από την Οικία του Αχιλλέα⁷²⁸. Υπάρχουν ενδείξεις που μαρτυρούν τη συνέχιση του υδραγωγείου μέσα στην πόλη του Κουρίου με κατεύθυνση προς το ανατολικό τμήμα, όπου βρίσκονται το θέατρο και τα λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου.

Σύμφωνα με τον Last, το υδραγωγείο χρονολογείται στις αρχές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. και αυτό εμπίπτει χρονικά με τη χρονολόγηση του λουτρού στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη και την πρώτη φάση των δημοσίων λουτρών στην ακρόπολη του Κουρίου. Αναφέρει επίσης ότι αναστηλώθηκε, έπειτα από τους καταστροφικούς σεισμούς του 332 και 342 μ.Χ., και κατά την ανακατασκευή του είχε μήκος 60 μ., πλάτος 3 μ. και ύψος 5 μέτρων⁷²⁹.

Σαλαμίνα

Το υδραγωγείο που τροφοδοτούσε με νερό την πόλη της Σαλαμίνας φαίνεται να είχε κατασκευαστεί σε μεγαλύτερη κλίμακα. Ωστόσο ελάχιστα κατάλοιπα σώζονται και η πορεία του είναι δυστυχώς μέχρι στιγμής σε μεγάλο βαθμό αδιευκρίνιστη. Το υδραγωγείο μετέφερε νερό από το *Κεφαλόβρυσο* της Κυθρέας (αρχαίοι Χύτροι), μέσω της Αγκαστίνας, στο χωριό Άγιος Σέργιος και κατέληγε στη μεγάλη υδατοδεξαμενή (*castellum*), το *Λουτρόν* ή *Βούτα*, βορείως της πόλης της Σαλαμίνας που ήδη αναφέραμε⁷³⁰. Η πηγή βρισκόταν στους νότιους πρόποδες της οροσειράς του Πενταδακτύλου και διένυε πορεία 40 χιλιομέτρων για να φτάσει στην πόλη. Κατάλοιπα του υδραγωγείου σώζονται σε διάφορα

⁷²⁷ Last 1975, 48-49.

⁷²⁸ Last 1975, 57-58, εικ. 10.

⁷²⁹ Last 1975, 49.

⁷³⁰ Munro και Tubbs 1891, 62 και 81. Το τοπογραφικό που δημοσιεύει η du Plat Taylor (1933, 99, εικ. 1) βοηθά να παρακολουθήσουμε την πορεία του υδραγωγείου μέσα στην πόλη, που φαίνεται να κατευθύνεται προς το λουτρό-γυμνάσιο και όχι στην κεντρική υδατοδεξαμενή (*Βούτα*).

σημεία της διαδρομής του⁷³¹ (βλ. Εικ. 34). Δύο τόξα είναι ορατά μεταξύ του μοναστηριού του Αγίου Βαρνάβα και του χωριού Άγιος Σέργιος⁷³² (Εικ. 218-219).

Η χρονολόγηση του υδραγωγείου είναι προβληματική. Βάσει της αποσπασματικής επιγραφής, που αναφέραμε παραπάνω και βρέθηκε σε κοντινή απόσταση από τα δύο σωζόμενα τόξα του υδραγωγείου, χρονολογείται επί Αδριανού⁷³³. Εντούτοις, σύμφωνα με τους Munro και Tubbs, είναι πιθανόν το έργο αυτό να ανεγέρθηκε σε μεταγενέστερη περίοδο κατά το 2^ο ή 3^ο αιώνα μ.Χ. (εποχή των Σεβήρων)⁷³⁴.

Η Βρετανική Αποστολή, που εξερεύνησε το χώρο της Σαλαμίνας το 1890, εντόπισε δύο υδραγωγεία που διέσχιζαν την πεδιάδα από τα δυτικά και εισέρχονταν στην πόλη σχεδόν από το ίδιο σημείο. Το ένα υδραγωγείο, κατά την είσοδο στην πόλη, κατευθύνεται προς τα βόρεια και βορειοανατολικά της πόλης και ακολουθεί κατά πάσα πιθανότητα τη γραμμή του τείχους του παλαιού οικισμού. Το δεύτερο υδραγωγείο, και μάλλον αρχαιότερο, που δεν φαίνεται να διένυε μεγάλη απόσταση, κατέληγε στο *Λουτρόν* (ή *Βούτα*). Επομένως, θα μπορούσε το παλαιότερο υδραγωγείο και το *Λουτρόν* να ανήκουν ενδεχομένως στην αρχαία πόλη της Σαλαμίνας στο νότιο τμήμα της περιοχής, ενώ το πιο επιβλητικό υδραγωγείο με οξυκόρυφα τόξα, που καλύπτει το βόρειο τμήμα της πόλης, να ανήκει στην Παλαιοχριστιανική περίοδο, όταν ευδοκίμούσε η Κωνσταντία.

Πάφος

Δυστυχώς τα στοιχεία που αφορούν την ύπαρξη υδραγωγείου στην Πάφο κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο είναι λιγοστά. Κοντά στο Κάστρο των Σαράντα Κολώνων η αρχαιολογική έρευνα εντόπισε, κάτω από το δυτικό τμήμα του τείχους του οχυρού, ένα εξελιγμένο σύστημα διανομής νερού, το οποίο ήταν λαξευμένο στο φυσικό βράχο και σύμφωνα με τους ανασκαφείς ανήκει μάλλον στην Ελληνιστική περίοδο⁷³⁵. Επρόκειτο για τον κεντρικό υδροφόρο αγωγό από τον οποίο διακλαδώνονται τρεις άλλοι αγωγοί. Το

⁷³¹ Gunnis 1947, 420· Vessberg και Westholm 1956, 17.

⁷³² Τα σωζόμενα οξυκόρυφα τόξα οφείλονται σε αποκατάσταση των Λουζιανών (Gunnis 1947, 420· Enlart 1899 (1987), 384, εικ. 340).

⁷³³ Nicolaou 1963, 98.

⁷³⁴ Vessberg και Westholm 1956, 16-17· Munro και Tubbs 1891, 81-91.

⁷³⁵ ARDAC 1970, 20· Karageorghis 1971, 426· Βήτας 2013, 101-103.

όλο σύστημα θα τροφοδοτούνταν από κάποιο υδραγωγείο. Ένας από τους τρεις αγωγούς κατέληγε σε μεγάλη υδατοδεξαμενή κάτω από την κεντρική αυλή του μεταγενέστερου κάστρου, πιθανότατα το *castellum*. Η εγκατάλειψη των υδραυλικών αυτών εγκαταστάσεων τοποθετείται μάλλον στα μέσα περίπου του 1^{ου} αιώνα μ.Χ., όπως μαρτυρεί η μεγάλη ποσότητα κεραμικής που εντοπίστηκε μέσα στη σήραγγα⁷³⁶.

Σύμφωνα με διάφορες αρχαιολογικές ενδείξεις το υδραγωγείο θα μετέφερε το νερό από μια περιοχή βορειότερα και σε ψηλότερο υψόμετρο⁷³⁷. Πηγή, που βρισκόταν 10 περίπου χιλιόμετρα από την περιοχή της Μονής του Αγίου Νεοφύτου, κατέληγε στο λόφο της Φάπρικας περνώντας από τη Λέμπα και το Κτήμα⁷³⁸, όπου μαρτυρούνται λαξευμένες δεξαμενές που χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση νερού⁷³⁹. Είναι φανερό ότι, όταν το νερό έφθανε στην πόλη της Νέας Πάφου, διακλαδωνόταν στα διάφορα σημεία της πόλης μέσω πήλινων αγωγών που είναι ακόμα ορατοί σε διάφορα σημεία της πόλης.

4.6. Χρήση νερού

4.6.1. Δημόσιες κρήνες και νυμφαία

Οι δημόσιες κρήνες και τα νυμφαία αποτελούσαν αντιπροσωπευτικά οικοδομήματα του ρωμαϊκού πολεοδομικού σχεδιασμού και ένα καθαρά ρωμαϊκό στοιχείο που μεταφέρθηκε από το κέντρο στις επαρχίες⁷⁴⁰. Συνδύαζαν τη λειτουργικότητα και την απόλαυση (χώρο συνεύρεσης και χαλάρωσης), αλλά η ανέγερσή τους προϋπόθετε αφθονία οικονομικών πόρων αφού η κατασκευή τους ήταν συχνά δαπανηρή⁷⁴¹. Ανεγείρονταν συνήθως υπό την αιγίδα του αυτοκράτορα ή αφιερώνονταν σ' αυτόν.

Μέχρι τα τέλη του 1^{ου} αιώνα μ.Χ., ο όρος *νυμφαϊον* είχε λατρευτικό χαρακτήρα. Συνδεόταν με τη λατρεία των Νυμφών σε σπήλαια⁷⁴². Ο Frontinus (1^{ος} αι. μ.Χ.) στο έργο

⁷³⁶ Karageorghis 1985, 956.

⁷³⁷ Σχετικά με αναφορές ταξιδιωτών του 19^{ου} αιώνα, βλ. Mlynarczyk 1985, 292.

⁷³⁸ Wright 1992, 183.

⁷³⁹ Deshayes 1963, 237.

⁷⁴⁰ Το νυμφαίο συχνά απαντάται και ως είδος πολυτέλειας σε ιδιωτικές επαύλεις, κυρίως στην κεντρική Ιταλία (Crema 1959, 430, εικ. 535).

⁷⁴¹ Ήδη από τον 1^ο αιώνα μ.Χ. απαντώνται πολυτελή νυμφαία στην Έφεσο και τη Μίλητο, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Τίτου (79-81 μ.Χ.) (Αριστοδήμου 2012).

⁷⁴² Ginouvès *et al.* 1998, 96, υποσημ. 66· Settis 1973, 705.

του αγνοεί εντελώς τον όρο *nymphaeum* και αναφερόμενος στις διακοσμητικές κρήνες, τις ονομάζει *munera*⁷⁴³. Από το 2^ο αιώνα μ.Χ. και εξής, ο όρος νυμφαίο χρησιμοποιούνταν για κτίσματα που σχετίζονταν με νερό και δεν ήταν υποχρεωτικά αφιερωμένα στις νύμφες. Αρχικά, τα νυμφαία μιμούνταν ξεκάθαρα τα αντίστοιχα φυσικά σπήλαια των Νυμφών. Ακολούθως, ο συσχετισμός με τις Νύμφες περιοριζόταν μόνο στη χρήση αγαλμάτων ως διακοσμητικά στοιχεία, αν και σε πολλές περιπτώσεις ακόμη και αυτά απουσιάζουν. Το νυμφαίο κατέληξε να προσδιορίζει κρηναία οικοδομήματα, που δεν διέθεταν πλέον θρησκευτικό αλλά καθαρά λειτουργικό χαρακτήρα και ξεχώριζαν με τον πλούσιο διάκοσμό τους. Το νερό λαμβανόταν από τους πολίτες είτε για οικιακή χρήση, μαγείρεμα, πλύσιμο ή ακόμη και ως πόσιμο νερό.

Για να χαρακτηριστεί ένα κτίσμα ως νυμφαίο (ή δημόσια κρήνη) θα έπρεπε να παρουσιάζει τρία στοιχεία: σύστημα τροφοδοσίας με νερό που κατέληγε σχεδόν απευθείας στη δημόσια κρήνη, χώρο για συγκέντρωση του νερού που ήταν συνήθως μια δεξαμενή σε κεντρικό μέρος του οικοδομήματος, και το σύστημα εκροής νερού. Επιπρόσθετα αρχιτεκτονικά στοιχεία στόχευαν στο να μετατρέψουν την κρήνη σε μια πιο λειτουργική κατασκευή για τον επισκέπτη και κυρίως να βελτιώσουν την εξωτερική εμφάνιση του κτίσματος, γεγονός που οδηγεί στη δημιουργία διαφόρων αρχιτεκτονικών τύπων⁷⁴⁴.

Η αρχαιολογική έρευνα στην Κύπρο κατέγραψε δύο νυμφαία⁷⁴⁵: ένα στο Κούριο και ένα στην Αμαθούντα, το οποίο συχνά αναφέρεται και ως δημόσια κρήνη⁷⁴⁶.

---

⁷⁴³ Η ερμηνεία των *munera* είναι προβληματική, αφού στον Frontinus παρουσιάζονται να είναι διακοσμητικές κρήνες (3.2.) αλλά την ίδια στιγμή οι πολίτες μπορούσαν να αντλούν νερό από αυτές (Αριστοδήμου 2012, 31).

⁷⁴⁴ Για τους διάφορους αρχιτεκτονικούς τύπους νυμφαίων, βλ. Gros 1996, 419-420· Walker 1987· Αριστοδήμου 2012, 31-47.

⁷⁴⁵ Ένα τρίτο νυμφαίο βρέθηκε βορείως της κιονοστοιχισμένης αγοράς των Σόλων και είναι εν μέρει ανασκαμμένο (Karageorghis 1975, 848, εικ. 73). Το νυμφαίο ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο σε σχήμα U ή θεατρικό (ή *grotto*), που χαρακτηρίζεται από καμπυλόγραμμα σχήματα σε στυλ μπαρόκ και πλούσιο διάκοσμο (Ginounès 1989· Gagniers 1985, 260). Χρονολογείται, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, στα μέσα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. (Ginounès 1989· des Gagniers 1985, 260), περίοδο που ο εν λόγω τύπος μαρτυρείται ευρέως στην ανατολική Μεσόγειο και αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των δρόμων που συναντούμε στην Ανατολή (Συρία, Λιβύη, Μικρά Ασία κλπ) (Walker 1987, 63, εικ. 20· Αριστοδήμου 2012).

⁷⁴⁶ Μια ακόμη δημόσια κρήνη συναντούμε στην Αμαθούντα, στο κέντρο της αγοράς (Aupert 2000, 40), και μια στην Οικία του Αχιλλέα (Last 1975, 56-58), οι οποίες όμως δεν συνδέονται άμεσα με τα λουτρά γι' αυτό και δεν θα εξεταστούν εδώ.

4.6.1.1. Κούριο

Ο κεντρικός άξονας που διαχωρίζει τις θέρμες του Κουρίου σε δύο πτέρυγες διαθέτει στο βόρειο άκρο του μια εντυπωσιακή ομάδα δεξαμενών, που αποτέλεσε πιθανότατα τον κύριο φορέα υδροδότησης της ακρόπολης (Εικ. 222). Ο χώρος αυτός, που αποτελούσε μάλλον το ψυχρό δωμάτιο κατά την πρώτη φάση των λουτρών, στη δεύτερη οικοδομική φάση ταυτίζεται ως νυμφαίο χάρη στις εγκαταστάσεις των κρηναίων οικοδομημάτων και δεξαμενών που διαθέτει (Εικ. 220).

Το νυμφαίο (45 × 15 μ.) χαρακτηρίζεται από ορθογώνια ισόδομη λιθοδομή (c. 0,50 μ. ύψος, c. 1,50-1,80 μ. μήκος) και, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, παρουσιάζει τέσσερις χρονολογικές φάσεις⁷⁴⁷. Η αρχική φάση κατασκευής του τοποθετείται στις αρχές του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Φαίνεται να ανοικοδομήθηκε και να επεκτάθηκε κατά την περίοδο ηγεμονίας του Τραϊανού. Επέζησε μάλλον του καταστροφικού σεισμού του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. και καταστράφηκε στη συνέχεια στα μέσα του 7^{ου} αιώνα με τις αραβικές επιδρομές⁷⁴⁸.

Η ανατολική αψίδα σώζεται σε ύψος πέραν των δύο μέτρων. Η λεία επιφάνεια, που χαρακτηρίζει τους οικοδομικούς λίθους που συγκροτούν την κατασκευή, απουσιάζει στο πίσω μέρος το οποίο είναι αδρομερώς πελεκημένο, ενδεχομένως, γιατί δεν ήταν ορατό. Οπές που θα χρησιμοποιούνταν για την τοποθέτηση καρφιών, αλλά και κατά χώραν ορθομαρμάρωση, μαρτυρούν ότι αυτή η εντυπωσιακή πρόσοψη του Νυμφαίου καλυπτόταν εξολοκλήρου από πλάκες μαρμάρου (Εικ. 221). Η επένδυση αποτελούσε μάλλον μεταγενέστερο εξωραϊσμό του 3^{ου} αιώνα, περίοδο κατά την οποία προστέθηκε και η μεγάλη αίθουσα στο νότιο τμήμα του νυμφαίου και διακοσμήθηκε με ψηφιδωτά δάπεδα⁷⁴⁹.

Το νυμφαίο ανήκει σε ένα ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό τύπο που δεν ήταν πολύ διαδεδομένος στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Συγκεκριμένα, ανήκει στον

---

⁷⁴⁷ ARDAC 1983, 40· 1984, 49· 1987, 58· Christou 1983, 272-273· Karageorghis 1987, 692-695· Iacovou 1987, 16.

⁷⁴⁸ Σύμφωνα με τον Χρήστου, κατά τους Παλαιοχριστιανικούς χρόνους, το νυμφαίο και το μεγαλύτερο νοτιοανατολικό τμήμα της παλαίστρας αποτέλεσαν τον τρίκλιτο χώρο του κυρίως ναού βασιλικής, ενώ το ακραίο βορειοανατολικό τμήμα της παλαίστρας αντικαταστάθηκε από το νάρθηκα της εκκλησίας και η κολυμβήθρα του νυμφαίου μετατράπηκε σε βαπτιστήριο (Christou 2011, 338).

⁷⁴⁹ Wright 1992, 176.

τύπο σε σχήμα βασιλικής με αψίδα (*hall nymphaeum*)⁷⁵⁰, που εμφανίζεται συνήθως σε ιδιωτικές πολυτελείς επαύλεις στην κεντρική Ιταλία κατά τον 1^ο και 2^ο αιώνα μ.Χ.⁷⁵¹.

4.6.1.2. Αμαθούντα

Στο βορειοδυτικό τμήμα της αγοράς της Αμαθούντας βρίσκεται μια επιβλητική ορθογώνια κρήνη, που χαρακτηρίζεται από πελεκητούς ασβεστόλιθους σε ισόδομο σύστημα. Στο κέντρο του βόρειου τοίχου σώζεται λίθινη λεοντοκεφαλή απ' όπου έρρεε το νερό (Εικ. 223). Η κρήνη ή, όπως αναφέρεται συνήθως το «νυμφαίο», διαθέτει μια βαθιά δεξαμενή (9,30 × 5,80 μ.) και η πρόσοψή της κοσμεύεται από δύο κίονες που εικάζεται ότι έφεραν ναβαταϊκά κιονόκρανα⁷⁵². Μέχρι προσφάτως, η χρονολόγηση του εν λόγω οικοδομήματος τοποθετούνταν στον 1^ο - 2^ο αιώνα μ.Χ.⁷⁵³. Μια πρόσφατη επανεξέταση της αρχιτεκτονικής του κατασκευής, όμως, το τοποθετεί στα 175-150 π.Χ.⁷⁵⁴.

Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν από την ομάδα της Γαλλικής Αποστολής αποκάλυψαν, όπως παρατηρήσαμε, ένα οργανωμένο σύστημα διανομής νερού που μεταφέρεται μέσω υδραγωγείου και καταλήγει στο δυτικό μέρος της αγοράς. Συγκεκριμένα, λίθινοι αγωγοί (διαμ. 0,70 μ.) μαρτυρούνται κατά μήκος της δυτικής πτέρυγας της αγοράς και καταλήγουν στη μεγάλη αυτή δημόσια κρήνη (Εικ. 224). Από κάποιο σημείο που δεν είναι ορατό, το υδραγωγείο, για το οποίο έγινε ήδη αναφορά, τροφοδοτούσε την κρήνη της αγοράς και τα λουτρά με νερό. Αν η υπόθεση του Prête είναι σωστή τότε θα μπορούσε να δοθεί πρωιμότερη χρονολόγηση και στο ίδιο το υδραγωγείο, δηλαδή στην Ελληνιστική περίοδο.

Σε μεταγενέστερο στάδιο, η δεξαμενή μοιράστηκε σε δύο μέρη (Εικ. 225): η δυτική δεξαμενή καλύφθηκε από μεταγενέστερες επιχώσεις, ενώ η ανατολική παρέμεινε σε χρήση. Στα ανατολικά προστέθηκε μια τριγωνική δεξαμενή (Εικ. 226) που τροφοδοτούνταν από παροχέτευση του βασικού αγωγού.

⁷⁵⁰ Για παρόμοια νυμφαία, βλ. Settis 1973, 661-745.

⁷⁵¹ Crema 1959, 129-260, εικ. 112, 113· Wright 1992, 175.

⁷⁵² Aupert 2000, 41.

⁷⁵³ Karageorghis 1985, 961-962· Aupert 2000, 40-42.

⁷⁵⁴ Prête *et al.* 2003, 531-533· Aupert 2009, 28-32.

4.6.2. Δημόσια αποχωρητήρια

Τι γινόταν όμως με το χρησιμοποιημένο νερό των λουτρών; Αν λάβουμε υπόψη μας τη μεγάλη ποσότητα ακάθαρτου νερού που έρρεε ήταν λογικό ότι θα γινόταν προσπάθεια να εκμιαεύσουν από αυτό οποιαδήποτε άλλη χρήση πριν να το αφήσουν να χαθεί. Η πιο κοινή χρήση του σχετιζόταν με τη λειτουργία των δημόσιων αποχωρητηρίων. Λόγω της ανάγκης για συνεχές, αλλά όχι απαραίτητα καθαρό, διαθέσιμο νερό για το ξέπλυμα των ακαθαρσιών των αποχωρητηρίων, αυτά κτιζόνταν δίπλα από ένα λουτρό ή τις πλείστες φορές αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι των ίδιων των λουτρών.

Τα αποχωρητήρια αναφέρονται στις αρχαίες πηγές ως *latrina* (πληθ. *latrinae*)⁷⁵⁵. Ο όρος αυτός προέρχεται από τη σύντμηση της λέξης *lavatrina* που, όπως είδαμε, αναφέρεται σε ιδιωτικό λουτρό. Από τον 3^ο αιώνα π.Χ., όταν πλέον το *balneum* αναφέρεται ως ξεχωριστό ιδιωτικό λουτρό, η λέξη *latrina* φαίνεται να προσδιορίζει το αποχωρητήριο⁷⁵⁶. Από την άλλη, η λέξη *forica* (πληθ. *foricae*)⁷⁵⁷ προσδιόριζε τα αποχωρητήρια που διέθεταν πολλαπλές θέσεις διαρρυθμισμένες γύρω από έναν ανοικτό χώρο και απαντώνται συνήθως κοντά σε αγορές, θέατρα και λουτρά⁷⁵⁸. Φαίνεται επομένως να γίνεται διάκριση ανάμεσα στις *latrinae* και *foricae*, σε ιδιωτικά και δημόσια αποχωρητήρια αντίστοιχα.

Τα δημόσια αποχωρητήρια χαρακτηρίζονταν κυρίως από ορθογώνιο ή ημικυκλικό σχήμα. Μόνο μέρος των δωματίων καλυπτόταν, συνήθως αυτό πάνω από τα καθίσματα, ενώ ο κεντρικός χώρος μάλλον ήταν ανοικτός. Σε αντίθετη περίπτωση πιθανότατα να υπήρχαν παράθυρα που θα πρόσφεραν τον απαραίτητο εξαερισμό. Συχνά, ο χώρος κοσμούσαν από ψηφιδωτά, μαρμαροθετήματα, τοιχογραφίες ή αγάλματα.

Το δωμάτιο περιβαλλόταν στις τρεις πλευρές (ή στο ημικόκλιο) από καθίσματα (c. 0,50 μ.), που ήταν φτιαγμένα από ξύλο ή μάρμαρο, και διαχωρίζονταν, σπανιότερα, μεταξύ τους από χαμηλά λίθινα διαχωριστικά⁷⁵⁹. Τα καθίσματα διέθεταν σειρές κυκλικών ανοιγμάτων και ήταν τοποθετημένα επάνω από συνεχές ρυάκι που απομάκρυνε τις

⁷⁵⁵ Στην Ελληνιστική περίοδο οι κοινές λέξεις που ταυτίζονται με το αποχωρητήριο στην ελληνική γλώσσα ήταν *ἀπόπατος* και *ἄφοδος* (Gräzer *et al.* 2011, 28).

⁷⁵⁶ Hoss *et al.* 2011, 52. Οι αρχαιότερες γνωστές λέξεις για το αποχωρητήριο στη λατινική γλώσσα είναι *latrina*, *lavatrina*, *latrinum*, που απαντώνται στον Plautus (*Curculio* 4.4.23) και στον Varro (*De Lingua Latina* 5.118).

⁷⁵⁷ Juvenal, *Satura* 3.36-40.

⁷⁵⁸ Για την τοποθεσία των αποχωρητηρίων, βλ. Acero Pérez *et al.* 2011, 113-130.

⁷⁵⁹ Για το σχεδιασμό, αρχιτεκτονική και διακόσμηση των ρωμαϊκών αποχωρητηρίων, βλ. Hoss *et al.* 2011.

ακαθαρσίες. Η υγιεινή αυτή διαδικασία ενισχύθηκε με τη διευθέτηση μικρής υδρορροής ή αυλακιού στο δάπεδο ακριβώς μπροστά από τα καθίσματα. Το αυλάκι γέμιζε με τρεχούμενο καθαρό νερό, μέσα στο οποίο μπορούσε κανείς να βυθίσει το σφουγγάρι του για να καθαριστεί. Τα δύο αυτά συστήματα τρεχούμενου νερού, ακάθαρτου και καθαρού, απομάκρυναν εύκολα οποιουδήποτε είδους ακαθαρσίες, διατηρώντας το χώρο καθαρό.

Με εξαίρεση το Ανάκτορο στο Βουνί⁷⁶⁰, και πιθανότατα την «Ελληνιστική Οικία» στην Πάφο⁷⁶¹, δεν υπάρχει οποιαδήποτε άλλη μαρτυρία αναφορικά με την ύπαρξη ατομικών αποχωρητηρίων σε ιδιωτικές οικίες στο νησί. Όσον αφορά τα ομαδικά αποχωρητήρια, συναντούμε δύο δημόσια στη Σαλαμίνα και τρία ιδιωτικά στην Πάφο⁷⁶².

4.6.2.1. Σαλαμίνα

Το μεγαλύτερο οικοδόμημα δημόσιων αποχωρητηρίων (c. 160 τ.μ.) σώζεται στη νοτιοδυτική γωνιά της παλαίστρας του λουτρού-γυμνασίου στη Σαλαμίνα⁷⁶³ (Εικ. 227). Το ημικυκλικό οικοδόμημα διαθέτει ημικυκλική στοά εσωτερικά, της οποίας η οροφή θα στηριζόταν σε οκτώ ασβεστολιθικούς κίονες, μερικοί από τους οποίους σώζονται κατά χάραν (Εικ. 228).

Τα καθίσματα του αποχωρητηρίου τοποθετούνταν περιμετρικά στον τοίχο της ημικυκλικής στοάς (διαμ. 11,70 μ.). Σώζονται τα στηρίγματα των καθισμάτων σε απόσταση 0,40-0,50 μ. (Εικ. 229). Δυστυχώς τα καθίσματα έχουν χαθεί, αλλά υπολογίζεται ότι ο χώρος θα φιλοξενούσε περίπου 44-45 άτομα. Το νερό που έρρεε συνεχώς στο σύστημα αποχέτευσης κάτω από τα καθίσματα, καθώς και το αυλάκι μπροστά από αυτά,

---

⁷⁶⁰ Στην πρώτη οικοδομική φάση του Ανακτόρου στο Βουνί (500-450 π.Χ.) φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν αποχωρητήρια δίπλα από τα δωμάτια (22, 23) του κρύου λουτρού (Gjerstad 1932, 147), ενώ στη δεύτερη φάση του ανακτόρου, προστέθηκε ακόμη ένα αποχωρητήριο (δωμ. 91) στα δυτικά των «θερμών λουτρών» (δωμ. 41, 85) (Gjerstad 1932, 149). Η τοποθέτησή τους στα συγκεκριμένα σημεία αποσκοπούσε μάλλον στην εκμετάλλευση του ακάθαρτου χρησιμοποιημένου νερού που έφευγε από τα λουτρά.

⁷⁶¹ Σε ένα από τα δωμάτια της Οικίας (8E) μαρτυρείται πιθανότατα μικρό ατομικό αποχωρητήριο (Christou 1996, 1089· Daszewski 1996, 93-95· Christou 1997, 920· Daszewski 1997, 115· Hadjisavvas 1998, 698-690· Daszewski 1998, 123).

⁷⁶² Σύμφωνα με τον Χρήστου (2013, 89), ο βορειότερος χώρος της δυτικής πτέρυγας των λουτρών του Κουρίου χρησιμοποιούνταν μάλλον ως αποχωρητήριο. Ωστόσο, δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις που να τεκμηριώνουν την υπόθεση αυτή.

⁷⁶³ ARDAC 1963, 11· 1968, 15· Καραγιώργης 1966β, 16-17, εικ. 1-3· Karageorghis 1969, 189-190.

εξασφάλιζε την υγιεινή των παρευρισκομένων και την καθαριότητα των αποχωρητηρίων⁷⁶⁴.

Το οικοδόμημα κτίστηκε πιθανότατα το 2^ο αιώνα μ.Χ.⁷⁶⁵, χρησιμοποιήθηκε όμως και μετά την ανοικοδόμηση των λουτρών του γυμνασίου, τον 4^ο αιώνα, με την προσθήκη τοίχων οι οποίοι εμπόδιζαν σκόπιμα τη θέα των αποχωρητηρίων από την παλαίστρα⁷⁶⁶. Ημικυκλικά αποχωρητήρια απαντούν ευρέως στον αρχαίο κόσμο⁷⁶⁷. Ένα ακόμη ημικυκλικό αποχωρητήριο, που διαθέτει ημικυκλική στοά, βρέθηκε στη Villa Romana del Casale στην Piazza Armerina στη Σικελία και χρονολογείται στις αρχές με μέσα του 4^{ου} αιώνα μ.Χ.

Δεύτερο, μικρότερο, αποχωρητήριο υπάρχει στην εξωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου του βόρειου *sudatorium* των λουτρών. Το ορθογώνιο αυτό αποχωρητήριο (4,20 × 3,27)⁷⁶⁸ είχε τη δυνατότητα να φιλοξενήσει οκτώ περίπου άτομα (Εικ. 230). Και σε αυτή την περίπτωση τα καθίσματα δεν σώζονται, αλλά μόνο τα λίθινα στηρίγματά τους. Το αποχωρητήριο δεν βρισκόταν σε περίοπτη θέση, αλλά ήταν σχεδόν αθέατο και διέθετε στενή είσοδο. Η πρόσβασή του επιτυγχανόταν μέσω κλίμακας τριών βαθμίδων⁷⁶⁹. Παρότι μικρότερο σε μέγεθος, το σύστημα καθαρισμού που εφαρμοζόταν ήταν όμοιο με τα προαναφερθέντα αποχωρητήρια: τρεχούμενο νερό στο σύστημα αποχέτευσης κάτω από τα καθίσματα και μικρό αυλάκι μπροστά από αυτά εξασφάλιζε την καθαριότητα του χώρου.

Το *opus sectile* με οκταγωνικά πλακίδια μαρμάρου (*crustae*), που κοσμεί το δάπεδο του αποχωρητηρίου, φαίνεται να εμπίπτει στην ίδια περίοδο με αυτά που κοσμούν την ανατολική στοά της παλαίστρας και αποτελούν μέρος της ανοικοδόμησης και των εξωραϊσμών μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 4^{ου} αιώνα μ.Χ.⁷⁷⁰.

---

⁷⁶⁴ Καραγιώργης 1966β, 16.

⁷⁶⁵ Στο χώρο των αποχωρητηρίων βρέθηκε μικρού μεγέθους μαρμάρινο άγαλμα σατύρου και πίσω από τη δυτική στοά του Γυμνασίου μαρμάρινη κεφαλή πωγωνοφόρου άνδρα σε φυσικό μέγεθος, έργα των αρχών του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. (Karageorghis και Vermeule 1966, πιν. IX, XVII).

⁷⁶⁶ Karageorghis 1966β, 16.

⁷⁶⁷ Για παραδείγματα στη Βόρειο Αφρική, βλ. Nielsen 1992, 94.

⁷⁶⁸ Karageorghis 1966α, 354-355, εικ. 162.

⁷⁶⁹ Karageorghis 1966α, 355.

⁷⁷⁰ Karageorghis 1966α, 355.

4.6.2.2. Πάφος

Στον αρχαιολογικό χώρο της Νέας Πάφου μαρτυρούνται τρία αποχωρητήρια: ένα στην ονομαζόμενη «Ελληνιστική Οικία» και δύο στην Έπαυλη του Θησέα.

Η «Ελληνιστική Οικία», που βρίσκεται νοτίως της Έπαυλης του Θησέα, χρονολογείται από τα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ. έως τα τέλη περίπου του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. και πιθανότατα καταστράφηκε από σεισμό⁷⁷¹. Μέρος της οικίας καταστράφηκε σε μεταγενέστερο στάδιο από τη νότια πτέρυγα της Έπαυλης του Θησέα. Σε ένα από τα δωμάτια της οικίας ανακαλύφθηκε ορθογώνιο αποχωρητήριο (7 × 6 μ.), ο κεντρικός χώρος του οποίου ήταν επιστρωμένος από υδατοστεγές ασβεστοκονίαμα⁷⁷² (Εικ. 231). Τα καθίσματα του αποχωρητηρίου έχουν χαθεί, αλλά σώζονται κατά χώραν τα χαμηλά λίθινα στηρίγματά τους που μαρτυρούν ότι το αποχωρητήριο θα εξυπηρετούσε τουλάχιστον οκτώ με δέκα άτομα ταυτόχρονα. Κάτω από το χώρο των καθισμάτων σώζεται η αποχέτευση των αποχωρητηρίων, όπου τρεχούμενο νερό θα απομάκρυνε τις ακαθαρσίες. Σημειώνεται ότι υπάρχει μικρό αυλάκι για καθαρό νερό μπροστά από τα καθίσματα.

Όπως αναφέραμε στο Κεφάλαιο II (2.4.5.3), ένα νέο λουτρό αποκαλύφθηκε στο δυτικό άκρο της Έπαυλης του Θησέα, που υποθέτουμε ότι μπορεί να αποτελούσε μέρος της ονομαζόμενης «Ελληνιστικής Οικίας». Στην περίπτωση που κάτι τέτοιο ισχύει θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι και τα εν λόγω αποχωρητήρια αποτελούν μέρος του ίδιου συμπλέγματος, τα οποία χρησιμοποιούσαν το ακάθαρτο νερό των λουτρών για τη λειτουργία τους.

Δύο ομαδικά αποχωρητήρια αποκαλύφθηκαν στο νοτιοανατολικό μέρος της Έπαυλης του Θησέα. Όπως αναφέραμε ήδη, το ένα αποχωρητήριο αποτελούσε μέρος των λουτρών και η πρόσβαση σε αυτό εξασφαλιζόταν μέσω του προθαλάμου των λουτρών στα ανατολικά. Αντίθετα, η πρόσβαση στο δεύτερο μεγαλύτερο αποχωρητήριο επιτυγχανόταν από ξεχωριστή είσοδο που βρισκόταν στα βόρεια.

Το πρώτο αποχωρητήριο βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνιά του συμπλέγματος των λουτρών, βορείως του *αποδυτηρίου*. Είναι τετράγωνο (4,10 × 4,25 μ.) και αποτελεί

⁷⁷¹ Karageorghis 1988, 837· Daszewski 1988, 199.

⁷⁷² Daszewski 1992, 254· Christou 1996, 1089.

ενιαίο τμήμα των λουτρών και μπορούσε να φιλοξενήσει ταυτόχρονα 14 άτομα⁷⁷³ (Εικ. 232). Δυστυχώς δεν σώζονται τα καθίσματα του αποχωρητηρίου, αλλά μόνο μερικά λίθινα στηρίγματα, που συγκρατούνται με ασβεστοκονίαμα στη θέση τους. Κανάλι αποχέτευσης, σε βάθος 0,35 μ. και άνοιγμα 0,45 μ., ωθούσε με τη βοήθεια τρεχούμενου νερού τις ακαθαρσίες εκτός του κτιρίου⁷⁷⁴. Μπροστά από τα καθίσματα σώζεται μικρό αυλάκι, όπου έρρεε καθαρό νερό για τον καθαρισμό των επισκεπτών. Το κεντρικό μέρος του αποχωρητηρίου κοσμείται με γεωμετρικό ψηφιδωτό.

Το εσωτερικό μέτωπο του τοίχου των αποχωρητηρίων καλυπτόταν από ασβεστοκονίαμα και έφερε ίχνη τοιχογραφιών στο νότιο τοίχο. Κατά την ανασκαφή, βρέθηκαν στο κανάλι αποχέτευσης θραύσματα επιχρίσματος γεωμετρικών και φυτικών μοτίβων, αλλά και πολύ μικρά θραύσματα μαύρων ακιδογραφημάτων⁷⁷⁵. Δυστυχώς τα σωζόμενα κομμάτια είναι πολύ αποσπασματικά και δεν είναι δυνατή η ανάγνωσή τους⁷⁷⁶.

Το δεύτερο αποχωρητήριο είναι μεγαλύτερο, ορθογώνιου σχήματος (3,65 × 7,20 μ.), και μπορούσε να φιλοξενήσει 20 άτομα⁷⁷⁷ (Εικ. 233). Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, δεν ανήκει στο συγκρότημα του λουτρού, αλλά εξυπηρετούσε την Έπαυλη, αφού η είσοδος του εξασφαλιζόταν από τα βόρεια μέσω ενός διαδρόμου της Έπαυλης. Τα καθίσματα του αποχωρητηρίου δεν σώζονται παρά μόνο τα λίθινα στηρίγματα των καθισμάτων σε απόσταση 0,50 μ. Το κανάλι αποχέτευσης, που απομάκρυνε τις ακαθαρσίες, βρίσκεται σε βάθος 0,60 μ. Στο μπροστινό μέρος των καθισμάτων υπήρχε αυλάκι με τρεχούμενο νερό και ο κεντρικός χώρος του αποχωρητηρίου κοσμείται με γεωμετρικό ψηφιδωτό. Βρέθηκαν και εδώ αρκετά θραύσματα ακιδογραφημάτων, που δυστυχώς δεν μπορούν να αναγνωστούν⁷⁷⁸.

---

⁷⁷³ Karageorghis 1972, 674-677· Daszewski 1976, 204.

⁷⁷⁴ Daszewski 1976, 204.

⁷⁷⁵ Daszewski 1976, 204.

⁷⁷⁶ Για την παρουσία ακιδογραφημάτων σε αποχωρητήρια, βλ. Hobson 2009, 133-146· Hoss *et al.* 2011, 55-63.

⁷⁷⁷ Daszewski 1976, 205.

⁷⁷⁸ Daszewski 1976, 205.

4.7. Συμπεράσματα

Η πρόνοια για παροχή φρέσκου και καθαρού νερού φαίνεται ότι αποτέλεσε κύριο μέλημα κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Η αρχική εμφάνιση των πηγαδιών κάλυψε τις απαραίτητες ανάγκες, που αφορούσαν κυρίως ιδιωτική χρήση. Η μεγάλη αλλαγή πραγματοποιήθηκε με την ανέγερση υδραγωγείων, τα οποία συνέβαλαν στην εξασφάλιση συνεχούς ροής καθαρού νερού, για κάλυψη των δημόσιων και ιδιωτικών αναγκών των πολιτών. Οι άφθονες ποσότητες νερού που εισέρρεαν στην πόλη, που αποθηκεύονταν σε μεγάλες δεξαμενές, έκαναν εφικτή την ομαλή λειτουργία των λουτρών και των υπόλοιπων κρηναίων οικοδομημάτων που απαιτούσαν εξαιρετικά μεγάλες ποσότητες νερού. Όπως μαρτυρούν οι σχετικές επιγραφές, η υλοποίηση ενός τέτοιου δαπανηρού έργου τίθετο υπό την αιγίδα του αυτοκράτορα (ή του δήμου).

Η τεχνογνωσία που διέθεταν οι Ρωμαίοι, όσον αφορά την κατασκευή των υδραγωγείων, που κάλυπταν πολύ μεγάλες αποστάσεις, αλλά και ο τρόπος συλλογής, αποθήκευσης και χρήσης του νερού βοήθησε στην εφαρμογή συστήματος εξυγίανσης και υγιεινής.

Κατά την Υστερο-Ρωμαϊκή και Παλαιοχριστιανική περίοδο η κατάσταση άλλαξε τόσο στην Κύπρο όσο και αλλού. Τα λουτρά εφοδιάζονταν και πάλι με πηγάδια και δεξαμενές και η παρουσία ενός υδραγωγείου ήταν σπάνια. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαθέσιμη ποσότητα νερού και συνακόλουθα το μέγεθος των λουτρών, των ομαδικών δεξαμενών για λούσιμο, αλλά και των κρηναίων οικοδομημάτων περιορίστη. Η εξασφάλιση πρώτων υλών (π.χ. ξυλεία) και το υψηλό κόστος λειτουργίας και συντήρησης των λουτρών και των υδραγωγείων, συνέβαλε στη σταδιακή εγκατάλειψή τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V: Συμπεράσματα και μελλοντικοί στόχοι της έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας υπήρξε η καταγραφή και αρχιτεκτονική μελέτη των αρχαίων λουτρών της Κύπρου, με ιδιαίτερη έμφαση σε αυτά που ανήκουν στους Ελληνιστικούς μέχρι και τους Υστερο-Ρωμαϊκούς χρόνους. Στόχος ήταν να ενταχθούν τα λουτρά στο αντίστοιχό τους περιβάλλον στον αρχαίο κόσμο, μέσα από την παράθεση των δεδομένων που συλλέχθηκαν. Είναι φανερό ότι η ένταξη της Κύπρου στο Πτολεμαϊκό βασίλειο και τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία επηρέασε τον κοινωνικό και πολιτιστικό χαρακτήρα του νησιού. Οι αλλαγές αυτές φαίνεται να εκφράστηκαν και μέσω των αρχιτεκτονικών οικοδομημάτων, όπως ήταν τα λουτρά και συναφή με αυτά κτίσματα.

Πέραν της αρχιτεκτονικής μορφής και της λειτουργικής κατασκευής που έλαβαν τα λουτρά, η δημόσια χρήση και ο κοινωνικός συμβολισμός τους φαίνεται να ήταν θέματα που γεννούσαν συζητήσεις και κατά την αρχαιότητα (π.χ. το θέμα ιδιοκτησίας, η φύση των λουτρών και των ατόμων που σύχναζαν σε αυτά)⁷⁷⁹. Οι διάφορες αντιλήψεις, που επικρατούσαν στον ελληνικό και ρωμαϊκό τρόπο ζωής, επηρέασαν σημαντικά την πορεία εξέλιξης και χρήσης των λουτρών. Κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους το ψυχρό λούσιμο ήταν συνυφασμένο με την ενάρετη διαγωγή των πολιτών σε αντίθεση με τα θερμά λουτρά, που αποτελούσαν χώρους, όπου σύχναζαν άτομα χαμηλών ηθών. Επίσης, το θερμό λουτρό θεωρούνταν ως είδος επιβράβευσης και λαμβανόταν σπανίως. Η άγνοια για τα πλεονεκτήματα και τις ευεργετικές ιδιότητες του θερμού λουτρού, καθώς και η μέχρι τότε έλλειψη τεχνογνωσίας και τεχνολογίας για την κατασκευή αποτελεσματικά θερμαινόμενων χώρων λουσίματος, ήταν πιθανότατα αυτό που οδήγησε στην επικράτηση του ψυχρού λουτρού στον ελληνιστικό κόσμο. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ελληνιστικών λουτρών και οι αρχικές προσπάθειες για θέρμανση των δωματίων, κυρίως στη Σικελία και στον ελλαδικό χώρο, μαρτυρούν ότι η χρήση θερμού λουτρού ήταν επιθυμητή κυρίως από τον 3^ο αιώνα π.Χ. και εξής. Εξαιτίας, όμως, της απουσίας της απαιτούμενης τεχνολογικής γνώσης δεν έγινε κατορθωτή η διαβάθμιση των θερμοκρασιών, με αποτέλεσμα να επιτυγχάνεται η θέρμανση μόνο ενός ή δύο δωματίων.

Η διαβάθμιση των θερμοκρασιών και το ομαδικό θερμό λούσιμο επιτεύχθηκε μόνο κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο με την εφαρμογή υποδαπέδιας θέρμανσης σε συνδυασμό με τη

⁷⁷⁹ Fagan 2001· DeLaine 1988, 11-32· Yegül 1992, 1· Delaine 1999, 6-16.

θέρμανση των τοίχων. Η εφαρμογή αυτής της τεχνολογίας, παράλληλα με την επινόηση του *opus caementicium*, έκανε εφικτή την οικοδόμηση νέων επιβλητικών δημοσίων λουτρών. Η επίσκεψη στα δημόσια λουτρά αποτελούσε πλέον αναντικατάστατο κομμάτι της καθημερινότητας των Ρωμαίων πολιτών. Ως κληρονόμοι του ελληνικού ιδεώδους, οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν το γυμνάσιο ή σε αρκετές περιπτώσεις μόνο την παλαίστρα, με στόχο την εξασφάλιση της ισορροπίας που ήταν απαραίτητη ανάμεσα στο σώμα και στο μυαλό. Τα πλείστα λουτρά ήταν δημόσια οικοδομήματα και λειτουργούσαν ως πολύπλευρα κοινωνικά κέντρα και χώρος συνέντευξης των πολιτών. Τα μεγάλα λουτρά αποτελούσαν απόδειξη πολιτισμένης ζωής και χρησιμοποιούνταν ως μέσο εκρωμαϊσμού των νέο-κατακτηθεισών περιοχών⁷⁸⁰. Τα μεγαλύτερα σε μέγεθος λουτρά, που συχνά ήταν διακοσμημένα με αγάλματα, πολυτελή μάρμαρα και περίτεχνα ψηφιδωτά, ξεπερνούσαν απλά τη χρηστική τους ιδιότητα και αποτελούσαν αντιπροσωπευτικά δείγματα των οικονομικών δυνατοτήτων που ήθελαν να προβάλλουν οι αυτοκράτορες (ή η ευημερούσα τάξη) προς τους απλούς πολίτες.

5.1. Χαρακτηριστικά κυπριακών λουτρών

Η έρευνα κατέγραψε 22 λουτρά, τρία εκ των οποίων χρονολογούνται στην Ελληνιστική περίοδο, ενώ τα υπόλοιπα ανήκουν στη Ρωμαϊκή και Υστερο-Ρωμαϊκή περίοδο. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις μαρτυρούν την ύπαρξη άλλων τριών λουτρικών εγκαταστάσεων, δύο ελληνιστικών πυλών (κοντά στην Οικία του Διονύσου και στην Αγία Ειρήνη) και ενδεχομένως ενός τρίτου ρωμαϊκού στην Αναρίτα, για τα οποία μόνο η μελλοντική έρευνα του χώρου θα μπορεί να τεκμηριώσει ή όχι την υπόθεσή μας (Πίνακας 1).

Όπως φάνηκε από τη μέχρι στιγμής καταγραφή, τα λουτρά κατανέμονται κατά μήκος της ακτογραμμής του νησιού στις ακόλουθες περιοχές (βλ. Εικ. 18): Σαλαμίνα, Κίτιο, Αμαθούντα, Κούριο, Πάφο, Άγιο Γεώργιο της Πέγειας, Μανσούρα και Αγία Ειρήνη. Μόνο δύο λουτρά μαρτυρούνται στην ενδοχώρα, στην Άλασσα και στα Λαγουδερά, στη δασώδη περιοχή του Τροόδους. Αξίζει να αναφερθεί ότι η μεγαλύτερη συγκέντρωση των λουτρών μαρτυρείται στη δυτική ακτή του νησιού, κάτι που μπορεί να δικαιολογηθεί από

---

⁷⁸⁰ Tacitus, *Agricola* 21.

το γεγονός ότι η Νέα Πάφος αποτέλεσε την πρωτεύουσα της Κύπρου κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο. Η τουρκική εισβολή και ο τερματισμός των ανασκαφών στο βόρειο τμήμα του νησιού περιόρισαν την αρχαιολογική έρευνα και ανασκαφή στα νότια. Ενδεχομένως, όμως, να υπήρχαν περισσότερα λουτρά στη Σαλαμίνα και στις υπόλοιπες μεγάλες πόλεις, όπως στους Σόλους, στο Κίτιο και αλλού.

Τα πλείστα λουτρά, που αποκαλύφθηκαν μέχρι στιγμής στην Κύπρο, είναι σχετικά μικρού μεγέθους και καλύπτουν έκταση 150-350 τετραγωνικών μέτρων, ενώ αισθητά μεγαλύτερο είναι αυτό στην Έπαυλη του Θησέα, που καλύπτει έκταση 450 τετραγωνικών μέτρων και το λουτρό πλησίον του θεάτρου της Σαλαμίνας, που φτάνει τα 1800 περίπου τετραγωνικά μέτρα. Δύο άλλα συμπλέγματα λουτρών ξεχωρίζουν λόγω της μεγάλης κλίμακάς τους: το λουτρό-γυμνάσιο στη Σαλαμίνα και οι θέρμες του Κουρίου. Η μεγάλη έκταση που καταλαμβάνουν (3,500 και 4,200 τ.μ. αντίστοιχα) επιτρέπει τη σύγκρισή τους με τις αυτοκρατορικές θέρμες που συναντούμε στα μεγάλα κέντρα του ρωμαϊκού κόσμου ή με τις λουτρικές εγκαταστάσεις που απαντώνται στη Μικρά Ασία και τη Βόρειο Αφρική.

Όλα τα λουτρά εμφανίζουν τα τέσσερα βασικά δωμάτια: το *frigidarium*, το *tepidarium*, το *caldarium* και φυσικά το *praefurnium*. Σε μερικές περιπτώσεις, η απουσία *αποδυτηρίου* φανερώνει ότι το πρώτο δωμάτιο θα είχε διπλή χρήση ως *αποδυτήριο* και ως *frigidarium*. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι τα περισσότερα λουτρά ενσωματώνουν ακόμη μια αίθουσα στη βασική σειρά των δωματίων, το *sudatorium*. Η ταύτιση του *sudatorium* είναι συχνά προβληματική, καθώς η διάκριση ανάμεσα στο *tepidarium* και το *sudatorium* δεν είναι ξεκάθαρη εν τη απουσία επαρκών αρχαιολογικών ενδείξεων. Στις περιπτώσεις που τοποθετούνται τρία θερμαινόμενα δωμάτια σε σειρά, όπως στα λουτρά στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη και στην Έπαυλη του Θησέα, υποθέτουμε ότι το μεσαίο χρησίμευε ως *sudatorium*.

Τα μεγάλα λουτρά, συμπεριλαμβανομένου και αυτού της Έπαυλης του Θησέα, διέθεταν σχετικά μεγάλους χώρους για ψυχρό λούσιμο και επιπλέον χώρους για επάλειψη και εντριβές. Η σημασία που δινόταν στη σωματική άσκηση, και πιθανότατα στην εκπαίδευση πριν το λούσιμο, αποτελούσε χαρακτηριστικό των μεγάλων λουτρών. Αυτό είναι φανερό στις δύο μεγάλες λουτρικές εγκαταστάσεις (Κουρίου και Σαλαμίνας), όπου οι

υπαίθριοι χώροι για σωματική άσκηση κάλυπταν εξίσου μεγάλη έκταση όσο και οι χώροι λουσίματος.

Η διαδρομή λουσίματος που ακολουθείτο στα κυπριακά λουτρά, με εξαίρεση αυτή στο λουτρό-γυμνάσιο της Σαλαμίνας και στις θέρμες του Κουρίου, ήταν συνήθως ανάδρομη. Ο λουόμενος προχωρούσε από τα ψυχρά στα θερμά δωμάτια και στην επιστροφή ακολουθούσε ανάδρομη πορεία. Αντίθετα, στα δύο μεγάλα λουτρά που αναφέραμε, ο λουόμενος μπορούσε να ακολουθήσει διαφορετική πορεία κατά την έξοδό του από τα λουτρά.

5.1.1. Αρχιτεκτονική κατηγοριοποίηση

Τα τρία ελληνιστικά *βαλανεία*, δύο στο Κίτιο και ένα στην αγορά της Αμαθούντας, χαρακτηρίζονται από θόλο και παρακείμενα ορθογώνια δωμάτια⁷⁸¹, με εξαίρεση αυτό στο τεμάχιο 417 στο Κίτιο που διασώζει μόνο το κυκλικό ψηφιδωτό. Κανένα *βαλανείο* δεν διαθέτει υπόκαυστο και ο θόλος χρησιμοποιούνταν για ψυχρό λούσιμο. Αξίζει να αναφέρουμε ότι στην περίπτωση της Αμαθούντας, γύρω στο 2^ο αιώνα π.Χ., η τετράγωνη κατασκευή στο κέντρο του θόλου θα χρησίμευε για τη θέρμανση νερού ή του ίδιου του θόλου. Η τοποθέτηση της κεντρικής κατασκευής και του τοίχου στα βόρεια απέκοψε μάλλον το βόρειο τμήμα του θόλου και μετέτρεψε το δωμάτιο σε *laconicum* (δωμάτιο με ξηρό ατμό).

Η αρχιτεκτονική μελέτη φανερώνει ότι τα κυπριακά ρωμαϊκά λουτρά κατατάσσονται σε πέντε τύπους (Πίνακας 1). Ο βασικός τύπος, που χαρακτηρίζει τα περισσότερα λουτρά, είναι ο *παράλληλος-ευθύγραμμος* βάσει του οποίου τα δωμάτια τοποθετούνται σε ευθεία σε δύο παράλληλες σειρές. Η μια σειρά αποτελείται από τα ψυχρά δωμάτια και η δεύτερη από τα θερμά. Ο τύπος αυτός απαντά σε τέσσερα κυπριακά λουτρά: στο λουτρό στα ανατολικά της αγοράς της Αμαθούντας, στο λουτρό δίπλα από το Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο, στο λουτρό της Οικίας των Μονομάχων στο Κούριο και στα λουτρά της Έπαυλης του Θησέα στη Νέα Πάφο.

---

⁷⁸¹ Η κακή κατάσταση στην οποία σώζεται το *βαλανείο* του Κιτίου δεν μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε τον αριθμό ή το σχήμα των δωματίων.

Το λουτρό της Οικίας του Ορφέα στη Νέα Πάφο και το λουτρό στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας θα μπορούσαν να ενταχθούν, με μεγάλη επιφύλαξη, στην ίδια κατηγορία ή σε υπο-ομάδα του πιο πάνω τύπου: στο *γωνιώδη*. Στα δύο αυτά λουτρά, η ευθύγραμμη σειρά των ψυχρών και αυτή των θερμών δωματίων σχηματίζουν γωνία δημιουργώντας κενό χώρο στο κέντρο. Η χρήση του ενδιάμεσου αυτού χώρου είναι άγνωστη, γεγονός που οφείλεται στην απουσία επαρκών αρχαιολογικών ενδείξεων ή δημοσιευμένων πληροφοριών. Στην περίπτωση που ο χώρος αυτός αποτελούσε μέρος της σειράς των ψυχρών δωματίων, θα μπορούσαν να ενταχθούν στον *παράλληλο-ευθύγραμμο* τύπο.

Όπως φανερώνει η αρχιτεκτονική μελέτη, ο *ευθύγραμμος* τύπος χαρακτηρίζει κυρίως τα υστερο-ρωμαϊκά λουτρά. Συγκεκριμένα, τα βασικά δωμάτια (ψυχρά και θερμά) τοποθετούνται σε μια μόνο ευθεία. Σε μερικές περιπτώσεις πλαισιώνονται από βοηθητικούς χώρους ή διαδρόμους. Την εν λόγω διαρρύθμιση συναντούμε στα λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου, στα λουτρά της Βασιλικής της Καμπανόπετρας και πιθανότατα στο νέο λουτρό που βρέθηκε δίπλα από την Επισκοπική Βασιλική του Κουρίου.

Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ότι σε κοντινή απόσταση από τα λουτρά στην Οικία των Μονομάχων και τα λουτρά δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο μαρτυρείται περίστυλη αυλή ή παλαίστρα. Εξαιτίας του ότι τα λουτρά δεν τοποθετούνται στον ίδιο άξονα με την παλαίστρα και η πρόσβαση από το ένα κτίριο στο άλλο δεν είναι ξεκάθαρη, δεν εντάχθηκαν σε ξεχωριστό τύπο. Όπως εξηγήσαμε ήδη, θεωρούμε ότι, αν και τα λουτρά και η παλαίστρα ήταν άμεσα συνδεδεμένα, δεν ανήκαν στον αρχικό σχεδιασμό του λουτρού.

Ένας ξεχωριστός αρχιτεκτονικός τύπος είναι αυτός του *λουτρού-γυμνασίου* στη Σαλαμίνα, που είναι το μοναδικό παράδειγμα που βρέθηκε στην Κύπρο. Συγκεκριμένα, το συγκρότημα ανήκει στον τρίτο τύπο λουτρού-γυμνασίου, που χαρακτηρίζεται από την τοποθέτηση της παλαίστρας και της λουτρικής εγκατάστασης στον ίδιο ενοποιημένο ευθύγραμμο άξονα. Είναι φανερό ότι οι επιρροές για την επιλογή του συγκεκριμένου τύπου έχουν τις ρίζες τους στη Μικρά Ασία, όπου τα ελληνικά πρότυπα ζωής συνέχισαν αδιάκοπα και κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο με αποτέλεσμα το γυμνάσιο να μην εγκαταλειφθεί ποτέ ως αθλητικός και εκπαιδευτικός χώρος.

Ο τελευταίος τύπος, ο πέμπτος σε σειρά, που θα μπορούσε να συγκριθεί με τις αυτοκρατορικές *θήρμες* χαρακτηρίζει τα μεγάλα δημόσια λουτρά στην ακρόπολη του Κουρίου. Η υποτιθέμενη ύπαρξη γυμνασίου στο χώρο⁷⁸², θα μπορούσε να εντάξει τα εν λόγω λουτρά στον τύπο *λουτρού-γυμνασίου*. Ωστόσο, βασισμένοι στα μέχρι στιγμής δεδομένα θεωρούμε ότι ανήκει στο *συμμετρικό/αξονικό* τύπο, βάσει του οποίου τα δωμάτια αναπτύσσονται εκατέρωθεν ενός κεντρικού άξονα.

5.1.2. Τοιχοποιία και τεχνολογία

Οι παράγοντες, που επηρέασαν την επιλογή συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού σχεδίου, στηρίζονταν κατά κύριο λόγο στις τεχνικές απαιτήσεις και στους κατασκευαστικούς περιορισμούς που επέβαλλε ο χώρος όπου θα ανεγειρόταν το λουτρό. Όπως αναφέρει η DeLaine, και όπως θα δούμε παρακάτω, οι τοπικές συνήθειες μπορούσαν να διαμορφώσουν το αρχικό σχέδιο και να οδηγήσουν στην εφαρμογή τοπικών γνωρισμάτων⁷⁸³.

Η μελέτη και καταγραφή του τρόπου δόμησης και των τεχνικών χαρακτηριστικών των κυπριακών λουτρών, που παρουσιάστηκαν στο Κεφάλαιο III, μαρτυρεί ότι ο τοπικός ασβεστόλιθος και πωρόλιθος με τη χρήση συνδετικού κονιάματος αποτέλεσαν το βασικό δομικό υλικό για την κατασκευή των λουτρών. Δυστυχώς, τα στοιχεία που προέρχονται από τα ελληνιστικά βαλανεία είναι ελάχιστα για να μπορέσουμε να προβούμε σε σαφή συμπεράσματα. Τρία είδη δόμησης χαρακτηρίζουν τα κυπριακά ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά λουτρά: η αργολιθοδομή, το ορθογώνιο ισόδομο σύστημα και το ψευδοϊσόδομο σύστημα (σε τρεις παραλλαγές) (βλ. Πίνακα 1).

Όπως επισημαίνει ο Wright, ο 5^{ος} και 4^{ος} αιώνας π.Χ. αποτελούσε περίοδο κατά την οποία η Κύπρος είχε άμεσες επαφές με την Ελλάδα, τόσο σε πολιτιστικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Εντούτοις, φαίνεται να μην επηρεάστηκε καθόλου από τις κατασκευαστικές τάσεις που επικρατούσαν στον ελλαδικό χώρο⁷⁸⁴. Η ομοιόμορφη σύνδεση της λιθοδομής (χωρίς κονίαμα) και η χρήση σκληρών λίθων (μαρμάρων)

---

⁷⁸² Christou 2013, 148-152.

⁷⁸³ DeLaine 1988, 17.

⁷⁸⁴ Wright 1992, 374.

απουσιάζει από το νησί⁷⁸⁵. Αντίθετα, η Κύπρος συνεχίζει να χρησιμοποιεί τους τετραγωνισμένους λαξευτούς λίθους (“ashlar” masonry) που γνώριζε ήδη από τις επαφές της με την Εγγύς Ανατολή. Ανάλογα με τα υλικά που ήταν προσβάσιμα, και ενδεχομένως τους διαθέσιμους οικονομικούς πόρους, συναντούμε ογκώδεις τοίχους φτιαγμένους από πλήρως πελεκητούς τετραγωνισμένους λίθους, που τοποθετούνται σε όλο το πάχος του τοίχου. Στις περιπτώσεις που οι λίθοι δεν συνδέονται απόλυτα στους αρμούς τους, θραύσματα κεραμικών πλακών, ακανόνιστες πέτρες και συνδετικό κονίαμα τοποθετούνται στα ενδιάμεσα για να καλύψουν τα κενά (π.χ το ρωμαϊκό λουτρό στην αγορά της Αμαθούντας, τα λουτρά στην Οικία των Μονομάχων).

Η Κύπρος φαίνεται να επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις ανατολικές επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (π.χ. Μικρά Ασία, Κυρηναϊκή). Η εύκολη πρόσβαση σε λίθους μαλακών πετρωμάτων (ασβεστόλιθο και πωρόλιθο) συνέτεινε στην ευρεία χρήση τους ως δομικό υλικό. Η χρήση τούβλων και *opus caementicium*, όπως συνέβαινε στη Ρώμη και τις δυτικές επαρχίες, απουσιάζει από την κατασκευή των κυπριακών λουτρών. Η οικοδομική κατασκευή φαίνεται να περιορίστηκε στην υπάρχουσα γνώση, η οποία προήλθε από την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου και εφαρμόστηκε σε τοπικό επίπεδο. Δεν γίνεται καμιά προσπάθεια επίδειξης εξεζητημένων δυνατοτήτων ή κατασκευαστικών νεωτερισμών. Αντίθετα, ακολουθώντας τις τάσεις που επικρατούν στη Μικρά Ασία εφαρμόζονται ευθύγραμμα σχήματα και αποφεύγονται τα πιο περίπλοκα καμπυλόγραμμα. Επιπρόσθετα, ούτε ο ρωμαϊκού τύπου θόλος με τη χρήση του *opus caementicium* δεν φαίνεται να αποτέλεσε ποτέ κανόνα δόμησης στην Κύπρο. Η θολωτή λιθοδομή υλοποιούνταν με λαξευτούς λίθους, που είχε τις ρίζες της στην ελληνιστική παράδοση⁷⁸⁶. Μόνο στην περίπτωση των θερμών του Κουρίου και του λουτρού-γυμνασίου της Σαλαμίνας θα ήταν αναγκαία η χρήση του *opus caementicium* για τη στέγαση των τεράστιων αυτών οικοδομημάτων.

Ο Ward-Perkins επισημαίνει ότι εξαιρετικά σημαντικό στοιχείο στην κατασκευή ενός λουτρού δεν ήταν η εξωτερική όψη, αλλά «what was going on within the concrete

---

⁷⁸⁵ Η Κύπρος δεν διαθέτει δικό της μάρμαρο. Η εισαγωγή πολυτελών μαρμάρων σε μεγάλη κλίμακα, κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, δεν φαίνεται να αποτέλεσε πρόβλημα, εντούτοις δεν παρατηρείται αλλαγή στην επιλογή του δομικού λίθου που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή. Τα μάρμαρα χρησιμοποιούνταν κυρίως στη διακόσμηση (αγάλματα, ορθομαρμάρωση, *opus sectile* κλπ).

⁷⁸⁶ Wright 1992, 498.

core»⁷⁸⁷. Ο σχεδιασμός των λουτρών δεν ήταν τυχαίος. Τα αρχαία κείμενα τεχνικής φύσεως (π.χ. αυτό του Βιτρουβίου) βοηθούν συχνά στην παρακολούθηση των κατασκευαστικών μεθόδων που εφαρμόζονταν στα λουτρά. Ο Cuomo αναφέρει ότι, καθώς οι διάφορες πληροφορίες απευθύνονταν σε συγκεκριμένο κοινό (π.χ. τεχνίτες, απλούς πολίτες, ιδιοκτήτες λουτρών) και καλούνταν να εξυπηρετήσουν κάποιο συγκεκριμένο σκοπό τον οποίο εμείς δεν γνωρίζουμε (π.χ. εγχειρίδιο με οδηγίες, εγκωμιαστικό κείμενο επί του θέματος, κώδικας αναφοράς της υφιστάμενης γνώσης που είχε εν μέρει μεταδοθεί προφορικά), θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί για το πως αυτές χρησιμοποιούνται στην ερμηνεία μας⁷⁸⁸.

Η DeLaine αναφέρει ότι τα λουτρά θα πρέπει να μελετούνται βάσει του σχεδίου κατασκευής τους και όχι με τον τρόπο με τον οποίο αυτά χρησιμοποιούνταν ή τη διαδρομή λούσης που ακολουθούνταν⁷⁸⁹. Η εισήγησή της είναι απόλυτα ορθή, αφού ο λανθασμένος τρόπος κατασκευής της θέρμανσης θα είχε ως επακόλουθο την αναποτελεσματική λειτουργία του λουτρού, ενώ θέματα που αφορούν την υδροδότηση και την αποχέτευσή του δεν θα μπορούσαν να εφαρμοστούν εύκολα σε μεταγενέστερο στάδιο. Επομένως, οι αποφάσεις σχετικά με το σχεδιασμό του λουτρού θα λαμβάνονταν υπόψη εξαρχής, παρουσία του αρχιτέκτονα, του κατασκευαστή και του ιδιοκτήτη ή του χορηγού. Εξαιρέση πιθανότατα αποτελούσαν τα μικρότερα σε μέγεθος λουτρά που δεν διέθεταν ιδιαίτερες κατασκευαστικές απαιτήσεις.

Πυρήνα του συστήματος θέρμανσης αποτελούσε η κάμιнос, που θέρμανε το υπόκαυστο και ακολούθως διοχέτευε τον πυρακτωμένο αέρα στον ειδικά κατασκευασμένο ψευδότοιχο (θερμαντικό τοίχωμα) των δωματίων. Τα υλικά που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή των κυπριακών καμίνων είναι, όπως παρατηρήσαμε, και σε αυτή την περίπτωση τοπικά. Ακολουθείται ένας ξεχωριστός τρόπος κατασκευής, διαφορετικός από αυτόν που παρατηρείται στη Ρώμη. Η κατασκευή της καμίνου εξολοκλήρου με κεραμικές πλάκες (τούβλα) απουσιάζει και η δόμηση πραγματοποιείται με τη χρήση ακανόνιστων, συνήθως, λίθων και επένδυση κεραμικών πλακών. Εξαιρέση αποτελούν τα *prae-furnia* του λουτρού-γυμνασίου της Σαλαμίνας που κατασκευάζονται από πελεκητούς κυβόλιθους.

---

⁷⁸⁷ Ward-Perkins 1977, 247.

⁷⁸⁸ Cuomo 2008, 16-17.

⁷⁸⁹ DeLaine 1988, 17.

Είναι φανερό ότι οι πυρίμαχες ιδιότητες των τούβλων ήταν γνωστές, αλλά οικονομικοί ή τεχνολογικοί παράγοντες απέτρεπαν μάλλον την κατασκευή και χρήση τους σε μεγάλο βαθμό. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι υποδείξεις και συμβουλές του Βιτρουβίου αναφορικά με την κατασκευή του υπόκαυστου συστήματος και τα μεγέθη των κεραμικών πλακών που θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν, συνάδουν πλήρως με τα αρχαιολογικά δεδομένα που μαρτυρούνται στο νησί. Η δημιουργία θερμαντικών τοιχωμάτων αποτέλεσε μεγάλη καινοτομία στην τεχνολογία και στην αρχιτεκτονική του ρωμαϊκού λουτρού, που επέτρεπε όχι μόνο την επίτευξη σταθερής θερμότητας στο δωμάτιο, αλλά και έλεγχο της υγρασίας⁷⁹⁰. Αν και το δωμάτιο θα γέμιζε από υδρατμούς, το πρόσωπο του τοίχου θα παρέμενε στεγνό αποτρέποντας την υγρασία του αέρα στο εσωτερικό του τοίχου.

Τα κυπριακά λουτρά θερμαίνονταν με την εφαρμογή δύο τεχνικών: κεραμικές πλάκες και πήλινα πηνία («καρφιά» και έμβολα), και *tubuli* (Πίνακας 1). Οι *tegulae mammatae* δεν μαρτυρούνται μέχρι στιγμής στο νησί. Η εφαρμογή των *tubuli* παρόλο ότι ήταν γνωστή στην Κύπρο ήδη από τις αρχές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., οπότε χρονολογείται και η πρώτη φάση των λουτρών της ακρόπολης του Κουρίου, φαίνεται να εγκαταλείπεται κατά τη δεύτερη φάση (3^{ος} αι. π.Χ.) του κτιρίου και τα δωμάτια να θερμαίνονται με την εφαρμογή κεραμικών πλακών και πήλινων εμβόλων. Εικάζουμε ότι τα έμβολα ήταν πιθανότατα πιο εύκολα στην κατασκευή τους απ' ότι οι κιβωτιόσχημοι πήλινοι *tubuli*. Εντούτοις, η τοποθέτηση των εμβόλων για τη δημιουργία του θερμαντικού τοιχώματος θα ήταν αναμφίβολα πιο χρονοβόρα και επίπονη απ' ότι η εφαρμογή των *tubuli*. Κατά πόσο η επιλογή οφειλόταν σε οικονομικούς λόγους ή άγνοια σχετικά με την αποτελεσματική εφαρμογή των *tubuli* δεν γνωρίζουμε. Το γεγονός ότι η τεχνική των πηνίων εφαρμόζεται σε άλλα τέσσερα τουλάχιστον λουτρά (λουτρά στην Οικία των Μονομάχων, στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, στην Οικία του Ορφέα και στο λουτρό στην αγορά της Αμαθούντας μαρτυρεί πιθανότατα ότι η τεχνογνωσία σε σχέση με την εφαρμογή της εν λόγω τεχνικής ήταν πιο διαδομένη. Αξίζει να σημειώσουμε ότι μέχρι πρόσφατα η εν λόγω τεχνική ήταν γνωστή μόνο σε λουτρά της Μικράς Ασίας⁷⁹¹. Η δημοσίευση της García Entero αναφορικά με τα λουτρά της Ιβηρικής χερσονήσου αποδεικνύει ότι παρόμοια πηνία χρησιμοποιούνταν

---

⁷⁹⁰ Yegül 1992, 363-365.

⁷⁹¹ Farrington και Coulton 1990· Κοçyiğit 2006.

και στα λουτρά της Ισπανίας⁷⁹², επομένως ο τύπος ήταν γνωστός και στο δυτικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Με στόχο την αποφυγή απωλειών θερμότητας, όλα σχεδόν τα λουτρά προσανατολίζονται σύμφωνα με τις υποδείξεις του Βιτρούβιου στον άξονα ανατολής-δύσης, με τα ψυχρά δωμάτια στα ανατολικά και τα θερμά στα δυτικά. Συνήθως τα παράθυρα τοποθετούνται στα νοτιοδυτικά για να λαμβάνουν περισσότερη ηλιοφάνεια από τον απογευματινό ήλιο⁷⁹³. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι στην περίπτωση των λουτρών στην επαρχία της Πάφου παρατηρείται προσανατολισμός των λουτρών σε αντίθετη κατεύθυνση με τα ψυχρά δωμάτια στα δυτικά και τα θερμά στα ανατολικά. Το φαινόμενο αυτό, που θα μπορούσε να είναι και τυχαίο, χαρακτηρίζει τα λουτρά της Οικίας του Ορφέα και της Έπαυλης του Θησέα στη Νέα Πάφο, αλλά και το λουτρό στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας.

Μέσω της σωστής διαρρύθμισης των δωματίων λαμβάνεται συχνά πρόνοια για ελαχιστοποίηση της απώλειας της θερμότητας μεταξύ των δωματίων. Ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ., στο Ανάκτορο στο Βουνί, αλλά και σε ιδιωτικές οικίες, η κουζίνα βρισκόταν δίπλα από το δωμάτιο του λέβητα και το θερμό δωμάτιο για εύκολη και γρήγορη μεταφορά ζεστού νερού. Στα ρωμαϊκά λουτρά, ο λέβητας που θέρμαινε το νερό τοποθετούνταν πάνω στην κάμινο και ακριβώς δίπλα από τη δεξαμενή για ομαδικό λούσιμο (*alveus*). Επίσης, το *sudatorium* τοποθετείται συνήθως ανάμεσα στο *tepidarium* και το *caldarium* και επικοινωνεί μαζί τους με στενές εισόδους, ώστε να μην χάνεται θερμότητα (π.χ. στο λουτρό στην Έπαυλη του Θησέα). Επίσης, η παρουσία παραθύρων, που ήδη αναφέραμε, συμβάλλει στη διατήρηση της θερμότητας και της ακτινοβολίας στο δωμάτιο, κρατώντας τη θερμοκρασία σε ψηλά επίπεδα.

Όλα σχεδόν τα κυπριακά λουτρά διαθέτουν ορθογώνιες, και σπανιότερα ημικυκλικές, δεξαμενές για ομαδικό λούσιμο (*alvei*). Όπως αναφέραμε στο Κεφάλαιο III, η εύκολη παροχή θερμού νερού με τη χρήση λέβητα επηρέασε τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό των *caldaria*, δημιουργώντας μια σταυρόσχημη κάτοψη με τη λάξευση εσοχών στους

---

⁷⁹² García Entero 2001.

⁷⁹³ Thatcher, 1956· Rook 1978, 271. Σπάνια σώζονται παράθυρα στις μέρες μας, ωστόσο δύο ενδείξεις πιθανολογούν την ύπαρξή τους στο λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο και στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας.

χονδρούς τοίχους των δωματίων. Οι βραχίονες δεν προεξέχουν, όπως συμβαίνει στη Βόρειο Αφρική, αλλά είναι ενσωματωμένοι στον όγκο του λουτρού, όπως στη Μικρά Ασία⁷⁹⁴.

5.1.3. Διαχείριση του νερού

Η μελέτη του τρόπου υδροδότησης των κυπριακών λουτρών αποδείχθηκε εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα. Σε αρκετές περιπτώσεις είναι εφικτό να παρακολουθήσουμε το σύστημα παροχής νερού που εισέρρεε στην πόλη από την αρχική πηγή μέχρι και το σημείο διανομής μέσα στο χώρο. Ωστόσο, δεν κατέστη δυνατό να διαπιστώσουμε ποια ήταν η υδραυλική διάταξη του νερού μέσα στο ίδιο το κτίριο του λουτρού.

Η υδροδότηση και διαχείριση του νερού στα μικρά λουτρά ή σε αυτά που βρίσκονται σε περιοχές που δεν υπήρχε κοντά πηγή νερού μπορούσε να διευθετηθεί με τη χρήση μικρών ποσοτήτων νερού από τη συλλογή των όμβριων υδάτων σε στέρνες και δεξαμενές. Από την άλλη, μεγαλύτερα σε μέγεθος λουτρά που διέθεταν ομαδικές δεξαμενές για λούσιμο, πισίνες, νυμφαία, κρήνες, αποχωρητήρια, κλπ, ήταν εξαρτημένα από τη συνεχή και άφθονη παροχή νερού από ένα υδραγωγείο. Η μέριμνα για παροχή νερού στην πόλη ή η υδροδότηση των αυτοκρατορικών, τουλάχιστον, λουτρών υλοποιείτο και πιθανότατα συντηρείτο συνήθως από αυτοκρατορική δαπάνη, εξαιτίας του υψηλού κόστους συντήρησης.

Η παρουσία ενός υδραγωγείου θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένδειξη ύπαρξης τουλάχιστον ενός λουτρού σε μια πόλη. Ωστόσο, η ανέγερση ενός υδραγωγείου δεν αποσκοπούσε αποκλειστικά στην παροχή νερού σε λουτρά. Σκοπός του υδραγωγείου ήταν να υδροδοτήσει πρωτίστως την πόλη με νερό και μετά να προμηθεύσει με νερό άλλα δημόσια οικοδομήματα, όπως τα λουτρά, τα νυμφαία και οι κρήνες.

---

⁷⁹⁴ Yegül 1992, 371.

5.1.4. Δημόσια και ιδιωτικά λουτρά

Το θέμα ιδιοκτησίας των λουτρών δεν είναι ξεκάθαρο. Λογοτεχνικές μαρτυρίες προτείνουν ότι υπήρχαν τόσο δημόσια όσο και ιδιωτικά λουτρά⁷⁹⁵. Τα μεν πρώτα αποτελούσαν συνήθως περιουσία του κράτους, ενώ τα άλλα ανεγείρονταν από ιδιώτες. Αναμφίβολα, είτε ανεγείρονταν από κάποιον ιδιώτη ή το δήμο, τα λουτρά προσφέρονταν για δημόσια χρήση με εξαίρεση ελάχιστα λουτρά που ήταν πολύ μικρά και ικανοποιούσαν μόνο τις ανάγκες της οικογένειας ή αποτελούσαν μια επιπρόσθετη πολυτέλεια στην οικία ενός πλουσίου. Επομένως, οι χαρακτηρισμοί *δημόσια* και *ιδιωτικά* αναφέρονται συνήθως στη χρήση και όχι στην κυριότητα και την εκμετάλλευση, αν και στις πλείστες περιπτώσεις ταυτίζονται.

Η μόνη ξεκάθαρη ίσως ταύτιση ενός λουτρού ως δημόσιο αφορά τις μεγάλες αυτοκρατορικές θέρμες (ή τον τύπο του λουτρού-γυμνασίου). Η ανέγερσή τους υλοποιείτο υπό την αιγίδα του αυτοκράτορα (και σπανιότερα του δήμου), λόγω κυρίως του τεράστιου κόστους που θα ήταν αδύνατο να επωμιστεί οποιοσδήποτε πλούσιος πολίτης. Αποτελούσε, επομένως, μέρος της εύνοιας που απολάμβαναν οι πόλεις από τον αυτοκράτορα και δεν είναι τυχαίο ότι πέραν της ανέγερσής τους συχνά επιδέχονταν αλληπάλληλες ανοικοδομήσεις, που χορηγούνταν και πάλι από τον αυτοκράτορα. Σε ξεχωριστούς εορτασμούς ή μετά συνήθως από κάποια φυσική καταστροφή (ή πόλεμο), τα λουτρά προσφέρονταν δωρεάν από τον αυτοκράτορα (ή το δήμο) προς χρήση από όλους τους πολίτες.

Τη διαχείριση των λουτρών ανέλαμβανε ο δήμος ή κάποιος ιδιώτης. Οι επισκέπτες κατέβαλαν κόμιστρα προς το δήμο ή τον ιδιώτη που τα διαχειρίζονταν. Ο ενοικιαστής ή διαχειριστής ενός λουτρού (*balneator*) φαίνεται να έχαιρε πολύ χαμηλής κοινωνικής εκτίμησης⁷⁹⁶. Μικρότερα λουτρά κατασκευάζονταν από τους ίδιους τους ιδιώτες, οι οποίοι είτε απλά τα διαχειρίζονταν οι ίδιοι ή τα νοίκιαζαν. Λειτουργούσαν, επομένως, ως κερδοσκοπικές επιχειρήσεις. Λουτρά εκτός Κύπρου, που λειτουργούσαν ως κερδοσκοπικές επιχειρήσεις, μαρτυρούνται στις αρχαίες γραπτές πηγές. Σύμφωνα με τις δημηγορίες του Κικέρωνα υπήρχαν ιδιωτικά λουτρά στη Ρώμη, που ήταν ανοικτά στο κοινό με την

⁷⁹⁵ Πλούταρχος, *Βίος Δημητρίου* 24· Ξενοφών, *Αθηναίων Πολιτεία* 2.10· Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 1.18 και 12.519e.

⁷⁹⁶ Juvenal, *Saturae* 7.4.

καταβολή μικρού κομίστρου⁷⁹⁷. Αναφορά σχετικά με την καταβολή κομίστρου (*ἐπίλουτρον*) γίνεται και από τον Αθήναιο και το Λουκιανό⁷⁹⁸.

Οι 25 λουτρικές εγκαταστάσεις, που αποκαλύφθηκαν στην Κύπρο, επιβεβαιώνουν το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζαν στη ζωή των Κυπρίων. Είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε με σιγουριά τον ιδιωτικό ή δημόσιο χαρακτήρα των περισσότερων λουτρών. Υπολογίζουμε ότι έντεκα από αυτά ήταν σχεδόν χωρίς αμφιβολία δημόσια και οκτώ ιδιωτικά (βλ. Πίνακα 1). Για τα υπόλοιπα δυστυχώς δεν μπορούμε να εικάσουμε οτιδήποτε.

Το βασικό κριτήριο για τον προσδιορισμό του δημόσιου ή ιδιωτικού χαρακτήρα ενός λουτρού αποτελεί η τοποθεσία του. Ανάμεσα στα λουτρά που ταυτίζονται ως δημόσια, τέσσερα από αυτά βρίσκονται κοντά σε χώρους λατρείας: τα λουτρά στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο, τα λουτρά στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας, τα λουτρά της βασιλικής της Καμπανόπετρας στη Σαλαμίνα, και ενδεχομένως τα λουτρά δίπλα από την Επισκοπική βασιλική του Κουρίου. Η θέση τους δίπλα ακριβώς από χώρους λατρείας επιβεβαιώνει ότι προορίζονταν για το λούσιμο των προσκυνητών πριν εισέλθουν στους χώρους λατρείας.

Τρία λουτρά βρίσκονται σε άμεση σχέση με αγορές, μαρτυρώντας και πάλι το δημόσιο χαρακτήρα τους. Συγκεκριμένα, το λουτρό-γυμνάσιο στη Σαλαμίνα, οι θέρμες του Κουρίου και το μικρό ρωμαϊκό λουτρό στην Αμαθούντα. Το μέγεθος και η επιβλητικότητα του λουτρού-γυμνασίου και των θερμών υποδηλώνει ότι τα λουτρά αυτά, άσχετα με τη θέση τους, ήταν δημόσια. Αντίθετα, το ρωμαϊκό λουτρό της Αμαθούντας δημιουργεί απορίες, αφού είχε τη δυνατότητα να φιλοξενήσει μόνο 10-15 άτομα ταυτόχρονα. Η θέση του όμως δίπλα από τη ρωμαϊκή αγορά μάλλον δείχνει ότι προσφερόταν για δημόσια χρήση.

Δύο λουτρά απαντώνται σε κοντινή απόσταση από θέατρα: το Παράρτημα του Ευστολίου και το ρωμαϊκό λουτρό στη Σαλαμίνα. Επίσης, τα λουτρά του Τρίτωνα βρίσκονται σχεδόν δίπλα από το αμφιθέατρο της Νέας Πάφου.

⁷⁹⁷ Cicero, *Pro Caelio* 25.61.

⁷⁹⁸ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 8.351f. Λουκιανός, *Λεξιφάνης* 2.

Τα λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου και στην Οικία των Μονομάχων αποτελούσαν ενδεχομένως πολυτελή ιδιωτικά συγκροτήματα. Η ερμηνεία και των δύο συγκροτημάτων δεν είναι ξεκάθαρη. Η εγγύτητα των λουτρών του Παραρτήματος στο θέατρο, καθώς και οι δύο επιγραφές που σώζονται στην ανατολική στοά του Παραρτήματος και αναφέρουν από τη μια ότι ο Ευστόλιος χάρισε λουτρά στους Κουριείς και από την άλλη φαίνεται να δίνονται οδηγίες για τον τρόπο που έπρεπε να εισέλθει κάποιος στο κτίριο⁷⁹⁹, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για λουτρά που είχαν δημόσιο χαρακτήρα. Θα μπορούσαμε επομένως να υποθέσουμε, με μεγάλη επιφύλαξη, ότι επρόκειτο για μεγαλοπρεπή ιδιωτική κατοικία που ενδεχομένως προσφερόταν και στο κοινό, τουλάχιστον περιστασιακά. Από την άλλη, τα λουτρά στην Οικία των Μονομάχων, αν όντως επρόκειτο για οικία και όχι λουτρό με παλαίστρα όπως αναφέραμε παραπάνω, πιθανότατα να προσφέρονταν και αυτά περιστασιακά στο κοινό. Η θέση τους δίπλα από τη δυτική πύλη της πόλης, αλλά και η παρουσία της «παλαίστρας» με απεικονίσεις σκηνών μονομαχίας, ενδεχομένως να μαρτυρεί τη χρήση του χώρου για άθληση (και λούσιμο) που προσφερόταν περιστασιακά στο κοινό.

Το σύμπλεγμα των λουτρών στην Έπαυλη του Θησέα ξεχωρίζει για το διττό του χαρακτήρα: ιδιωτικό και δημόσιο. Πιθανότατα αυτή είναι η μοναδική περίπτωση στην Κύπρο, όπου κάτι τέτοιο είναι ξεκάθαρο. Η ύπαρξη δεύτερου αποδυτηρίου και ξεχωριστής εισόδου που οδηγεί στα ιδιωτικά διαμερίσματα της Έπαυλης επιβεβαιώνει την υπόθεση των ανασκαφών για τη διπλή χρήση του λουτρού⁸⁰⁰.

Τα λουτρά στην Αγία Ειρήνη και στην Άλασσα, παρόλο που τα γνωρίζουμε από ανεπαρκή αρχαιολογικά τεκμήρια, θα πρέπει να θεωρηθούν ιδιωτικά, λαμβάνοντας υπόψη το μικρό μέγεθος, τις περιορισμένες ανέσεις που προσέφεραν και την τοποθεσία τους.

Ελάχιστα στοιχεία έχουμε για τα λουτρά στα Λαγουδερά. Η ίδια η θέση τους όμως παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, αφού βρίσκονται σε μια ορεινή περιοχή με υψόμετρο 1000 μέτρων. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να υποστηρίξει την άποψη ότι η «εύπορη» τάξη, που θεωρούμε συχνά ότι βρισκόταν μόνο στις μεγάλες πόλεις και στα παράλια του νησιού, θα μπορούσε να διαθέτει κατοικίες και σε ορεινές περιοχές. Από την άλλη, όμως, το γεγονός ότι τη Ρωμαϊκή περίοδο η οροσειρά του Τροόδους ήταν ακατοίκητη και οι

⁷⁹⁹ Nicolaou 2001.

⁸⁰⁰ Daszewski 1976.

κάτοικοι του νησιού την επισκέπτονταν μόνο για συγκεκριμένους λόγους (εξόρυξη μετάλλων και υλοτομία) μπορεί να αποτελεί ένδειξη ότι το λουτρό ήταν συνδεδεμένο με κάποια δραστηριότητα αυτού του είδους.

Παρά την πλήρη καταστροφή των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν τα λουτρά στη Μανσόρα. Ένας εκ των δύο σωζόμενων ψηφιδωτών πινάκων αναφέρει τη λέξη *Φιλοθάλασσο*. Αν η ερμηνεία του Μιχαηλίδη είναι ορθή και ο ψηφιδωτός πίνακας αναφέρει το όνομα του ιδιοκτήτη, που διαφημίζει τα ιδιωτικά του λουτρά με σκοπό να προωθήσει την επιχείρησή του, τότε έχουμε ένα *unicum* για την Κύπρο⁸⁰¹. Είναι η πρώτη φορά που συναντούμε λουτρά στο νησί, για τα οποία μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι μπορούσαν να λειτουργήσουν ως ιδιωτική κερδοσκοπική επιχείρηση.

5.2. Η Κύπρος και οι επιρροές από το «μεσογειακό περίγυρο»

Οι επιρροές που άσκησαν τόσο η Πτολεμαϊκή Αίγυπτος όσο και οι ανατολικές επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, και κυρίως η Μικρά Ασία, είναι εμφανείς στην αρχιτεκτονική των λουτρών, τόσο όσον αφορά το σχεδιασμό όσο και τον τρόπο κατασκευής τους. Σε ποιο βαθμό όμως οι επιδράσεις αυτές επιβλήθηκαν στο νησί από εξωτερικούς παράγοντες και σε ποιο βαθμό αφομοιώθηκαν από τους ντόπιους; Στόχος είναι να συμβάλουμε στη συζήτηση που αφορά στην επιβολή συγκεκριμένου τρόπου ζωής και συνηθειών στον αρχαίο κόσμο και να εξετάσουμε, μέσα από τη μελέτη των λουτρών, εάν και πώς οι ιδεολογίες αυτές υιοθετήθηκαν ή απορρίφθηκαν σε τοπικό επίπεδο. Η μέχρι προσφάτως επικρατούσα αντίληψη, που ήθελε τους Κύπριους να δέχονται με παθητικό τρόπο τον «εξελληνισμό» ή τον «εκρωμαϊσμό» τους⁸⁰², φαίνεται να έχει καταρριφθεί σε μεγάλο βαθμό μέσα από παρόμοιας φύσης μελέτες, που ασχολούνται με την επιγραφική, τη νομισματική, τη γλυπτική και την αρχιτεκτονική. Δεν θα ήταν δυνατό η Κύπρος να μείνει ανεπηρέαστη από εξωγενείς παράγοντες που επικρατούσαν τόσο στη Ρώμη όσο και στις επαρχίες, αλλά θα ήταν σημαντικό να παρατηρήσουμε σε ποιο βαθμό αφομοιώθηκαν τα στοιχεία αυτά.

⁸⁰¹ Michaelides 1993, 265-274.

⁸⁰² Για περισσότερα αναφορικά με τον «εξελληνισμό» (*Hellenisation*), βλ. Pollitt 2000. Για θέματα «εκρωμαϊσμού» (*Romanisation*), βλ. Webster 2001· Erskine 2010.

Μια συγκριτική ανάλυση των δεδομένων αποδεικνύει ότι οι επαφές των επαρχιών με το κέντρο της αυτοκρατορίας μπορούσαν να δημιουργήσουν μια σχέση αλληλεξάρτησης και να οδηγήσουν σε κοινωνικές ή πολιτιστικές αλλαγές. Οι αλλαγές αυτές εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις “σταθερές αξίες”, που χαρακτηρίζουν μια περιοχή (π.χ. γεωγραφική θέση, πολιτισμός, γλώσσα, προϋπάρχουσα παράδοση) και ήταν αναγνωρίσιμες στη μακράϊωνη ιστορία του τόπου και καθιερώθηκαν βέβαια από το ντόπιο πληθυσμό και τις εξωτερικές επιδράσεις που δέχθηκε⁸⁰³. Ο δεύτερος σημαντικός παράγοντας, που επηρέασε την πορεία μιας συγκεκριμένης περιοχής και τις αλλαγές που επιβάλλονταν σε αυτή, ήταν οι επιδιωκόμενοι στόχοι της «αυτοκρατορίας» σε οικουμενικό και τοπικό επίπεδο, αλλά και η σημαίνουσα θέση που κατείχε η εν λόγω περιοχή τη συγκεκριμένη περίοδο⁸⁰⁴.

Παρατηρούμε ότι οι Πτολεμαίοι, παρότι προσπάθησαν να εδραιώσουν την κυριαρχία τους στην ανατολική Μεσόγειο, δεν επέβαλαν δια της βίας τις παραδόσεις που επικρατούσαν στην ευρύτερη περιοχή. Όπως μαρτυρείται από τους αρχιτεκτονικούς τύπους που εμφανίζονται στο νησί από τον 3^ο αιώνα π.Χ. και εξής, η ελληνιστική *κοινή* αφομοιώθηκε από τους κατοίκους ως φυσική εξέλιξη⁸⁰⁵. Το ίδιο φαίνεται να επικράτησε και κατά τη ρωμαϊκή κυριαρχία, λαμβάνοντας υπόψη ότι η Κύπρος θεωρούνταν μια ελάσσονος σημασίας επαρχία. Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για το νησί με στόχο να εξασφαλίσει και να διατηρήσει την ευημερία και την ειρήνη στην ευρύτερη ανατολική Μεσόγειο (*pax Romana*). Εξαιτίας του ότι οι Κύπριοι δεν δημιουργούσαν προβλήματα στους Ρωμαίους κυβερνώντες δεν έγινε καμιά προσπάθεια εκρωμαϊσμού τους ούτε επιβολή των συνηθειών τους, αλλά σταδιακά οι Κύπριοι φαίνεται να υιοθέτησαν τις ρωμαϊκές συνήθειες.

Η αναφορά της Alcock ότι «some very odd things happened in the Greek East under Roman rule»⁸⁰⁶ φαίνεται να βρίσκει πλήρη τεκμηρίωση στην περίπτωση της Κύπρου, αφού οι αλλαγές που πραγματοποιούνται στο ρωμαϊκό κόσμο, εφαρμόζονται με διαφορετικό τρόπο σε τοπικό επίπεδο. Οι πρόσφατες έρευνες από τους Papantoniou, Gordon, Keen και Fujii φανερώνουν ότι τόσο οι απεσταλμένοι αξιωματούχοι των δύο αυτοκρατοριών όσο και

---

⁸⁰³ Braudel 1972, 23.

⁸⁰⁴ Sinopoli 2001.

⁸⁰⁵ Papantoniou 2013.

⁸⁰⁶ Alcock 2001, 323.

οι τοπικοί παράγοντες συνέβαλαν στη διαμόρφωση της πολιτιστικής ταυτότητας του νησιού⁸⁰⁷. Αυτό επιτυγχανόταν κυρίως με τη διαχείριση της αυτοκρατορικής εύνοιας με διπλωματικό τρόπο και εφαρμόζοντας επιλεκτικά τις διαφορετικές τάσεις και αντιλήψεις σε διάφορες πτυχές του υλικού πολιτισμού. Ενδεχομένως οι Κύπριοι, για να εξυπηρετήσουν τα οικονομικά τους συμφέροντα ή τις πολιτικές τους φιλοδοξίες, αφομοίωσαν επιλεκτικά τα πολιτιστικά στοιχεία που θεωρούσαν ότι ανταποκρίνονταν ουσιαστικά στις απαιτήσεις τους και μπορούσαν να ενταχθούν στη συνεχιζόμενη παράδοση του νησιού.

Η αρχιτεκτονική μελέτη φανερώνει ότι η ελληνιστική Κύπρος επηρεάστηκε εν μέρει από την Πτολεμαϊκή κυριαρχία. Δυστυχώς τα ελάχιστα σωζόμενα παραδείγματα λουτρών της Ελληνιστικής περιόδου δεν επιτρέπουν τη διεξαγωγή σαφών συμπερασμάτων. Οι έντονες επιρροές όμως που εμφανίζονται γενικότερα στην αρχιτεκτονική ναών, στοών, γυμνασίων κλπ, μαρτυρούν τις επιδράσεις που δέχθηκε από την ελληνική παράδοση⁸⁰⁸. Η μοναδική ίσως ξεκάθαρη μαρτυρία των επιδράσεων αυτών, όσον αφορά τα ελληνιστικά λουτρά, απαντά στο βαλανείο της Αμαθούνας. Η αντικατάσταση των πυέλων από δύο λουτήρων, κατά το 2^ο αιώνα π.Χ., αποτέλεσε μέρος μιας ευρύτερης μεταρρύθμισης που πραγματοποιήθηκε σε διάφορα λουτρά στην Αίγυπτο, σε περιοχές και βρίσκονταν υπό τη σφαίρα επιρροής των Πτολεμαίων⁸⁰⁹. Πιθανότατα το φαινόμενο αυτό οφειλόταν στην αλλαγή των προτιμήσεων της συγκεκριμένης περιόδου, που φαίνεται να μεταφέρθηκαν και στην Κύπρο, αλλά όχι κατ' ανάγκη στην επιβολή συγκεκριμένων αλλαγών από τους ίδιους τους Πτολεμαίους.

Ο κοινωνικοπολιτικός χαρακτήρας του νησιού κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο ήταν παρόμοιος με αυτό των ρωμαϊκών αποικιών που ανήκαν στην ανατολική Μεσόγειο. Οι ανατολικές επαρχίες αποτελούσαν συνεχιστές της παράδοσης και της ευημερούσας ζωής που απολάμβαναν οι πολίτες κατά την Ελληνιστική περίοδο. Η ελληνική γλώσσα παρέμεινε η επίσημη γλώσσα του νησιού, χωρίς οποιαδήποτε προσπάθεια για επιβολή της λατινικής, όπως έγινε στις δυτικές επαρχίες. Η πνευματική καλλιέργεια των πολιτών σε συνδυασμό με τη σωματική άσκηση, που αποτελούσαν βασικά χαρακτηριστικά του

⁸⁰⁷ Για τις αυτοκρατορικές επιρροές σε θέματα θρησκείας, βλ. Papantoniou 2012· για τη νομισματική, γλυπτική και αρχιτεκτονική: Gordon 2012· Keen 2012· Fujii 2013.

⁸⁰⁸ Papantoniou 2012· Gordon 2012.

⁸⁰⁹ Fournet και Redon 2009.

ελληνικού πολιτισμού, εκφράστηκαν μέσω αντιπροσωπευτικών αρχιτεκτονημάτων (π.χ. το γυμνάσιο, το λουτρό, το θέατρο, το στάδιο) και συνεχίστηκαν και στους Ρωμαϊκούς χρόνους.

Οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες δεν ήταν απόντες ούτε παθητικοί δέκτες των γεγονότων που διαδραματίζονταν στην Κύπρο και στην ανατολική Μεσόγειο. Τα ταξίδια που πραγματοποίησαν στην περιοχή φανερώουν το ενδιαφέρον τους για τη διατήρηση μιας ευημερούσας διαβίωσης στις εν λόγω περιοχές⁸¹⁰. Η επαφή που είχαν με το λαό ή μερίδα πολιτών, της εύπορης κυρίως τάξης, ήταν αυτή που οδήγησε στο μεγάλο αριθμό ευεργεσιών στο νησί⁸¹¹. Η εύπορη τάξη φαίνεται να υιοθέτησε σταδιακά μερικές από τις συνήθειες των Ρωμαίων αξιωματούχων, χωρίς κατ' ανάγκη αυτές να επιβλήθηκαν με οποιοδήποτε τρόπο, αλλά ως μια φυσική ροή που ακολούθησε από τη μεταξύ τους επαφή. Οι νέες συνήθειες αντικατοπτρίζονται και μέσα από την ανέγερση ιδιωτικών λουτρών, που προσέφεραν πολλές ανέσεις⁸¹². Οι ομαλές σχέσεις που διατηρούσαν με τους Ρωμαίους αξιωματούχους συνέβαλλαν και στην εξασφάλιση της εύνοιας και της προσοχής της Ρώμης, ώστε να επιτύχουν μεγαλύτερη ευημερία των πόλεων και καλύτερη ποιότητα ζωής για τους ίδιους.

Οι διάφορες τάσεις που εμφανίζονται στην Ανατολή, από το 2^ο αιώνα μ.Χ., φαίνεται να επηρέασαν αισθητά τις «κυπριακές» συνήθειες, χωρίς κατ' ανάγκη να χάνεται η τοπική ταυτότητα⁸¹³. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μαρτυρούν ότι οι Ρωμαίοι (όπως και οι Πτολεμαίοι) ενθάρρυναν την ανέγερση δημοσίων έργων, με σκοπό τη βελτίωση των αστικών υποδομών κατά το ρωμαϊκό πρότυπο, όπως ήταν τα λουτρά, τα θέατρα, τα αμφιθέατρα, τα στάδια, τα υδραγωγεία, οι κιονοστοιχισμένες οδοί, τα νυμφαία κλπ. Σημαντική πηγή πληροφοριών αποτελεί η επιγραφική που τις περισσότερες φορές παρέχει ακριβείς πληροφορίες κυρίως σε σχέση με την ανέγερση, την επισκευή και διακόσμηση λουτρών και υδραγωγείων. Οι επιγραφές, που εντοπίστηκαν στην Κύπρο, αντανακλούν

---

⁸¹⁰ Dio Cassius 68.17.

⁸¹¹ Mitford 1960.

⁸¹² Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι το θέμα ιδιοκτησίας των οικιών από Κύπριους ή Ρωμαίους αξιωματούχους δεν είναι καθόλου ξεκάθαρο λόγω της απουσίας μαρτυριών.

⁸¹³ Kondoleon 1995, 323.

αυτοκρατορική χορηγία και εύνοια από τους αυτοκράτορες Νέρωνα, Τραϊανό, Αδριανό, πιθανότατα τους Σεβήρους και τον Κωνσταντίο Β'⁸¹⁴.

Επαύλεις και οικίες που θα ανήκαν πιθανότατα σε ρωμαίους αξιωματούχους ή πλούσιους Κύπριους (π.χ. η Έπαυλη του Θησέα, η Οικία του Ορφέα, η Οικία των Μονομάχων, το λουτρό στη Μανσούρα) επιβεβαιώνουν την αναγνώριση και ταύτιση της κυπριακής ευημερούσας τάξης με το ρωμαϊκό πολιτισμό ως φυσική εξέλιξη. Δεν ενσωμάτωσαν απλά τα λουτρά στις οικίες τους, αλλά τα χρησιμοποίησαν ενδεχομένως και ως κερδοσκοπική επιχείρηση. Είναι φανερό ότι οι διαθέσιμοι οικονομικοί πόροι, αλλά και οι επιδράσεις από τις ανατολικές επαρχίες, κυρίως όσον αφορά τον τρόπο δόμησης, οδήγησαν στη δημιουργία λουτρών που συνδύαζαν τους διαδεδομένους αρχιτεκτονικούς τύπους με ντόπια υλικά δόμησης.

Τέλος, αξίζει να αναφερθούμε σε ένα στοιχείο που συχνά παραμελείται και αφορά την τεχνολογική γνώση και το ρόλο που διαδραμάτιζε στην αποτελεσματική διαχείριση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας⁸¹⁵. Η κατασκευή δρόμων, υδραγωγείων, λουτρών, κρηνών και άλλων σημαντικών δημόσιων οικοδομημάτων επιβεβαιώνει το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν τα οικοδομήματα αυτά στην οργάνωση, αλλά και στην αναγνωρισιμότητα της αυτοκρατορίας, τόσο στην ίδια τη Ρώμη όσο και στις επαρχίες. Η πρόνοια για ανέγερση κοινωφελών έργων που στηριζόταν στην τεχνολογική γνώση και την οικονομική ευμάρεια, συνέβαλε στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών, μέσω της παροχής άφθονου νερού, δημιουργίας δημόσιων χώρων, χώρων ψυχαγωγίας κλπ. Ως εκ τούτου, συνέβαλε στην καθολική αποδοχή και εκτίμηση των αυτοκρατόρων ή των Ρωμαίων αξιωματούχων από τον απλό λαό. Η αδυναμία για άμεση επαφή με Ρωμαίους αξιωματούχους, εξαιτίας κυρίως της χαμηλότερης κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκαν, επιτυγχανόταν μέσω των κοινωφελών αυτών έργων.

---

⁸¹⁴ Από τα λουτρά που αναφέραμε μόνο τέσσερα μπορούν να ταυτιστούν με σχετική βεβαιότητα από επιγραφικές μαρτυρίες: τα λουτρά στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο (McFadden 1950, πιν. VII· Mitford 1971, 214-215, αρ. 110), τα λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου στο Κούριο (Mitford 1971, 356-358, αρ. 204), το λουτρό-γυμνάσιο στη Σαλαμίνα (Megaw 1956, 44· Mitford και Nicolaou 1974, αρ. 12, 41, 45-50· Pouilloux *et al.* 1987, αρ. 136, 153, 204) και οι θέρμες στην ακρόπολη του Κουρίου (Christou 2013, 89).

⁸¹⁵ Cuomo 2007, 103.

5.3. Παρακμή

Η περίοδος αποσταθεροποίησης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ξεκίνησε τον 3^ο αιώνα μ.Χ. εξαιτίας κυρίως εσωτερικών προβλημάτων και εξωτερικών πιέσεων στα βόρεια και ανατολικά σύνορα της επικράτειας. Η εξάπλωση του χριστιανισμού, κυρίως στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας συνέβαλε στην αισθητή μείωση όσον αφορά την ανέγερση νέων λουτρών, πιθανότατα ως αποτέλεσμα της αλλαγής των ηθών που επέβαλλε η νέα θρησκεία⁸¹⁶. Η αλλαγή στις προτιμήσεις για ατομικό λούσιμο, που οφειλόταν κυρίως στη σεμνοτυφία που χαρακτήριζε τη Βυζαντινή περίοδο και στις ανησυχίες όσον αφορά τα θέματα υγιεινής, οδήγησε στην επαναφορά των λουτήρων ή στη χρήση του λουτρού και πάλι σε ιδιωτικό χώρο.

Στην Κύπρο, όπως και αλλού, το υψηλό κόστος συντήρησης των λουτρών, αλλά και των υδραγωγείων που τα υποστήριζαν, αποτελούσε επαχθές οικονομικό βάρος για την πόλη που δεν μπορούσε πλέον να το αναλάβει. Οι μεγάλες θέρμες εγκαταλείφθηκαν αφού η οικονομική εξασθένιση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δεν επέτρεπε πλέον τη συντήρησή τους. Επιπρόσθετα, οι μεγάλες ποσότητες ξυλείας, που χρησιμοποιούνταν άλλοτε σε αφθονία ως καύσιμα για τη θέρμανση των λουτρών, είχαν εξαντληθεί σε μεγάλο βαθμό, τουλάχιστον από τις περιοχές που ήταν κοντά σε λουτρά.

Ωστόσο, τα μικρότερα λουτρά παρέμειναν δημοφιλή κατά τους Ύστερο-Ρωμαϊκούς και Βυζαντινούς χρόνους. Τα ύστερα αυτά παραδείγματα ανεγείρονται πάντα δίπλα σε μια βασιλική (ή αποτελούν προσαρτημένο τμήμα της) και πιθανότατα το κόστος λειτουργίας τους ανελάμβανε η Εκκλησία⁸¹⁷. Ήταν πολύ μικρότερα σε μέγεθος και διέθεταν απλό αρχιτεκτονικό σχέδιο. Εξυπηρετούσαν κυρίως ως χώροι για καθαριότητα του σώματος, προτού οι προσκυνητές εισέλθουν στον ιερό χώρο της βασιλικής. Η οριστική εγκατάλειψη των κυπριακών λουτρών επήλθε με τις αραβικές επιδρομές τον 7^ο αιώνα μ.Χ.

---

⁸¹⁶ Για την μετάβαση από την ειδωλολατρία στο χριστιανισμό μέσα από αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες στην Κύπρο, βλ. Michaelides 1998α, 12-15· Karageorghis 1998, 24-29· Nicolaou 2001, 13-17.

⁸¹⁷ Ziche 2006, 69-78.

5.4. Μελλοντικοί στόχοι της έρευνας

Στο πλαίσιο της έρευνας για την παρούσα διατριβή πραγματοποιήθηκε η πλήρης τρισδιάσταση ψηφιακή αποτύπωση ενός κυπριακού λουτρού, σε πιλοτικό στάδιο, με την άδεια του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου και τη συνεργασία του Ινστιτούτου Κύπρου, και συγκεκριμένα με το STARC⁸¹⁸. Προς εξυπηρέτηση του σκοπού αυτού επελέγη το λουτρό δίπλα από το Ιερό του Απόλλωνα στο Κούριο, καθώς το μέγεθός του θεωρείται αντιπροσωπευτικό του μεγαλύτερου μέρους των παραδειγμάτων που συναντούμε στην Κύπρο, και η διαδικασία δεν ήταν τόσο χρονοβόρα λόγω της πολύ καλής κατάστασης στην οποία σώζεται.

Η προσπάθεια αυτή αποτελεί την αρχή μιας νέας έρευνας, που έχει στόχο τη συνολική αποτύπωση και καταγραφή των λουτρών, και θα δώσει τη δυνατότητα δημιουργίας μιας βάσης δεδομένων σε σχέση με αυτά με στόχο την εικονική ανακατασκευή και αναπαράσταση κάθε λουτρού. Οι παραδοσιακές μέθοδοι αποτύπωσης (τοπογραφικές, φωτογραμμετρικές) που χρησιμοποιούνται για καταγραφή και τεκμηρίωση μεγάλων και πολύπλοκων οικοδομημάτων, όπως είναι τα λουτρά, καθίσταται μια επίπονη, χρονοβόρα και ιδιαίτερα δύσκολη και ασύμφορη οικονομικά διαδικασία. Επιπλέον, οι μέθοδοι αυτές δεν δύνανται να αποτυπώσουν όλα τα σημεία ενός πολύπλοκου ανάγλυφου με την απαιτούμενη ακρίβεια. Η χρήση της τρισδιάστατης σάρωσης αποτελεί εναλλακτική μέθοδο και σημαντικό εργαλείο στην ακριβή και λεπτομερή αποτύπωση μνημείων, και συγκεκριμένα των λουτρών, που προσφέρει τη δυνατότητα υψηλής ακρίβειας, ταχύτητας και μειωμένο κόστος για την παραγωγή διαγραμμάτων, δισδιάστατων και τρισδιάστατων ψηφιακών απεικονίσεων και εικονικών μοντέλων.

Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε με τη χρήση επίγειου σαρωτή και συγκεκριμένα του μοντέλου 3D Terrestrial Laser Scanner Surphaser 25 HSX. Για την πλήρη αποτύπωση του λουτρού, ο σαρωτής τοποθετήθηκε σε πολλαπλά σημεία κατά μήκος και πλάτος του λουτρού μέχρι για την πλήρη κάλυψη του εμβαδού της επιφάνειάς του. Συγκεκριμένα, λήφθηκαν 53 λήψεις (Εικ. 234) που ενώθηκαν σε μεταγενέστερο

---

⁸¹⁸ STARC: The Science and Technology in Archaeology Research Center, EKETA: Ερευνητικό Κέντρο Επιστήμης και Τεχνολογίας στην Αρχαιολογία. Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζονται στους Μαρίνα Σολομίδου-Ιερωνυμίδου (Τμήμα Αρχαιοτήτων) και Νικόλα Μπακιρτζή, Sorin Hermon, Giancarlo Iannone και Μαρίνα Φάκα (STARC).

στάδιο με τη χρήση του λογισμικού JRC Reconstructor. Ο συγκεκριμένος σαρωτής δεν καταγράφει το χρώμα και την υφή του κτίσματος κατά την αποτύπωση, επομένως, για να δοθεί στο ψηφιακό μοντέλο χρώμα και υφή, απαιτείται η παράλληλη λήψη φωτογραφιών (φωτογραμμετρική τεχνική). Η κάθε σάρωση συγκέντρωσε νέφος σημείων, που λήφθηκε από τις διάφορες μετρήσεις. Για τη γεωαναφορά των σημείων αυτών και την ακριβή τοποθέτησή τους στο χώρο, χρησιμοποιήθηκε σύστημα δορυφορικού εντοπισμού θέσης (Global Positioning System, GPS). Το σύστημα σάρωσης προσδιορίζει την τρισδιάστατη γεωμετρία των επιφανειών του κτίσματος, η οποία απεικονίζεται σε μορφή πυκνών σημείων (νέφος σημείων), και μέσω της επεξεργασίας των δεδομένων (συνένωση σαρώσεων, δημιουργία ενιαίου νέφους σημείων και γεωαναφορά) προέκυψε το εικονικό μοντέλο (Εικ. 235).

Η εν λόγω μεθοδολογία υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα της καταγραφής και τεκμηρίωσης και συμβάλλει στην αρχειοθέτηση, διαχείριση και διάθεση όλων των δεδομένων που αφορούν τα κυπριακά λουτρά. Προωθεί τη συγκριτική μελέτη των λουτρών, επιτρέποντας ταυτόχρονα την ανάλυση και σύγκριση με σχέδια και γεωαναφερμένες εικονογραφήσεις. Το τελικό εικονικό προϊόν υψηλής ακρίβειας θα αποτελέσει τη βάση για τη δημιουργία γραμμικών σχεδίων, κατόψεων (Εικ. 236), τομών (Εικ. 237) και διαφορετικών όψεων για την πλήρη και λεπτομερή περιγραφή και τεκμηρίωση του αρχιτεκτονήματος (Εικ. 238).

Η έρευνα αποσκοπεί στην τεκμηρίωση, που αποτελεί σημαντικό στοιχείο στη διατήρηση του πολιτισμού, αλλά και στην πιο ουσιαστική και επιμελημένη μελέτη που καθίσταται αδύνατη πολλές φορές λόγω της δύσβατης τοποθεσίας των λουτρών ή εξαιτίας της αδυναμίας για καταγραφή λεπτομερειών που δεν είναι ορατές χωρίς τη χρήση αυτού του είδους τεχνολογίας. Πέραν της συγκριτικής μελέτης που θα αφορά το σύνολο των λουτρών, η συστηματική παρακολούθηση των μεταβολών ή βλαβών που επιδέχεται το κάθε λουτρό, θα αποτελέσει εργαλείο διαφύλαξης της πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού, καθιστώντας ευκολότερη τη συντήρηση αλλά και την προβολή τους στην επιστημονική κοινότητα και το ευρύ κοινό.

Δεύτερος στόχος της μελλοντικής έρευνας, όσον αφορά τα κυπριακά λουτρά, είναι η εφαρμογή αναλυτικών μεθόδων στη μελέτη της αρχιτεκτονικής, της δόμησης και των

τεχνικών θέρμανσης, που θα εμπλουτίσει τις γνώσεις μας σε θέματα τεχνολογίας. Σε πρώτο στάδιο, η θερμική ανάλυση κονιαμάτων, μέσω δειγμάτων που θα ληφθούν από ψυχρά και θερμά δωμάτια, δύναται να προσδιοριστεί κατά πόσο υπήρχε τεχνολογική γνώση όσον αφορά την κατασκευή και χρήση διαφορετικού είδους κονιαμάτων στα δωμάτια αυτά. Μια τέτοια ανάλυση, σε συνδυασμό με την ήδη υπάρχουσα γνώση, θα μπορούσε να βοηθήσει στην ταύτιση της χρήσης των δωματίων.

Τέλος, η χρήση της πετρογραφίας στην ορυκτολογική μελέτη των πήλινων πηνίων, που χρησιμοποιούνται για τη θέρμανση, ειδικά στις περιπτώσεις εκείνες που η κεραμική ύλη που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή τους είναι χονδρόκοκκη, δύναται να δώσει πληροφορίες όσον αφορά την προέλευση και επεξεργασία των πρώτων υλών που χρησιμοποιήθηκαν, καθώς και τον τρόπο κατασκευής τους.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AA</i>	Archäologischer Anzeiger
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology
<i>AR</i>	Archaeological Reports
<i>ArchCl</i>	Archeologia Classica
<i>ArchEspaArq</i>	Archivo Español de Arqueología
<i>ARDAC</i>	Annual Report of the Department of Antiquities, Cyprus
<i>AS</i>	Anatolian Studies
<i>ASOR</i>	American Schools of Oriental Research
<i>AttiCStR</i>	Atti del Congresso nazionale di Studi Romani
<i>BASOR</i>	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
<i>BCH</i>	Bulletin de correspondance hellénique
<i>BEFAR</i>	Bibliothèques des Écoles français d'Athènes et de Rome
<i>CIL</i>	Corpus Inscriptionum Latinorum
<i>CP</i>	Classical Philology
<i>CronPomp</i>	Cronache Pompeiane
<i>DOP</i>	Dumbarton Oaks Papers
<i>GaR</i>	Greece and Rome
<i>IEJ</i>	Israel Exploration Journal
<i>JAH</i>	Journal of African History
<i>JAS</i>	Journal of Archaeological Sciences
<i>JHS</i>	Journal of Hellenic Studies
<i>JRA</i>	Journal of Roman Archaeology
<i>MAAR</i>	Memoirs of the American Academy in Rome
<i>MeditArch</i>	Mediterranean Archaeology
<i>NSc</i>	Notizie degli scavi di antichità
<i>OpAth</i>	Opuscula Atheniensi
<i>ProcCambPhilSoc</i>	Proceedings of the Cambridge Philosophical Society
<i>RDAC</i>	Report of the Department Antiquities, Cyprus
<i>RendNap</i>	Rendiconti dell'Accademia di archeologia, lettere e belle arti, Napoli
<i>SEG</i>	Supplementum epigraphicum graecum
<i>SIMA</i>	Studies in Mediterranean Archaeology

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Acero Pérez, J., Flohr, M., Hobson, B., Koehler, J., Koloski-Ostrow, A.O., Radbauer, S. και Van Vaerenbergh, J., “Location and Contexts of Toilets”, στο Jansen, G.C.M., Koloski-Ostrow, A.O. και E.M. Moormann, *Roman toilets: their archaeology and cultural history*, 111-130.
- Adam, J.-P., 1994, *Roman Buildings: Materials and Techniques*, London: Routledge.
- Adam-Veleni, P., 2013, “The Hellenistic *Balaneion* at the Roman forum of Thessaloniki”, στο Lucore, S.K. και M. Trümper (επιμ.), *Greek baths and bathing culture. New discoveries and approaches*, Babesch 23, Peeters: Leuven - Paris - Walpole, Ma, 201-210.
- Alcock, S.E., 2001, “Reconfiguration of Memory in the Eastern Roman Empire”, στο Alcock, S.E., D’Altroy, T.N., Morrison, K.D. και C. Sinopoli (επιμ.), *Empires: Perspectives from Archaeology and History*, Cambridge: Cambridge University Press, 323-350.
- Allen, H.L, 1974, “Excavations at Morgantina (Serra Orlando) 1970-1972,” *AJA* 78, 368-383.
- Angelis d’Ossat, G. de, 1943, “Tecnica costruttiva e impianti delle terme”, *Civiltà Romana* 23 Roma.
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1963.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1964.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1965.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1968.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1970.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1972.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1979.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1983.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1984.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1985.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1986.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1987.*

- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1988.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1989.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1990.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1991.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1992.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1994.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1995.*
- Annual Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, for the year 1997.*
- Αριστοδήμου, Γ.Α., 2012, *Ο γλυπτός διάκοσμος νυμφαίων και κρηνών στο ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κ. Σφακιανάκη.
- Athanassiadi, P., 2006, « Antiquité tardive : construction et déconstruction d'un modèle historiographique », *Antiquité Tardive* 14, 311-324.
- Åström, P., 1972, *The Swedish Cyprus Expedition IV:1D. The Late Cypriote Bronze Age. Relative and Absolute Chronology, Foreign Relation and Historical Conclusions*, Lund: Swedish Cyprus Expedition.
- Aupert, P., 1980, « Amathonte: Rapport préliminaire sur les travaux de l'École Française d'Athènes (1975-1979). Cinq années de recherche: Topographie et chronologie du site », *RDAC*, 215-231.
- Aupert, P., 1996α, « L'histoire des fouilles », στο Aupert, P. (επιμ.), *Guide d'Amathonte*, Sites et monuments 15, Athènes: École Française d'Athènes/The A.G. Leventis Foundation, 13-15.
- Aupert, P., 1996β, « La ville d'Amathonte », στο Roland, E., *L'espace grec, 150 ans de fouilles de l'École française d'Athènes*, Paris: Fayard, 95-101.
- Aupert, P., 1997, "Amathus during the First Iron Age", *BASOR* 308, 19-25.
- Aupert, P., 2000, *Guide to Amathus*, Series of Guide books, Nicosia: The Bank of Cyprus Cultural Foundation.
- Aupert, P., 2009, « Amathonte hellénistique et romaine: l'apport des travaux récents », *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 39, 25-48.
- Aupert, P. και Tytgat, C., 1984, « Deux tombes géométriques de la Nécropole Nord d'Amathonte », *BCH* 108.2, 619-653.

- Baçe, A., 1980, « Les bains en Albanie pendant les 1ers siècles de notre ère », *Monumentet* 19, 51-87.
- Bagnall, R.S. και Drew-Bear, Th., 1973, “Documents from Kourion: A review article”, *Phoenix* 27, 99-244.
- Bagnall, R.S., 1976, *The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt*, Studies in the Classical Tradition 4, Leiden: Brill.
- Bakirtzis, Ch., 1995, “The role of Cyprus in the grain supply of Constantinople in the Early Christian Period”, στο Karageorghis, V. και D. Michaelides (επιμ.), *Proceedings of the International Symposium ‘Cyprus and the Sea’*, Nicosia 1995, 247-253.
- Μπακιρτζής, Χ., 1997, «Η θαλάσσια διαδρομή Κύπρου-Αιγαίου στα παλαιοχριστιανικά χρόνια», στο *Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα: από την προϊστορική περίοδο ως τον 7^ο αιώνα μ.Χ.*, Λευκωσία, 327-332.
- Bakirtzis, Ch., 1998, “Les basiliques de Ayios Yeoryios”, *Le Monde de la Bible* 112 (Juillet-Août), 46-47.
- Bakirtzis, Ch., 1999, « Early Christian rock-cut tombs at Hagios Georgios, Peyia, Cyprus », στο Sevcenko, N.P. και C. Moss (επιμ.), *Mediaeval Cyprus. Studies in Art, Architecture and History in Memory of Doula Mouriki*, Princeton, N.J.: Princeton University Department of Art and Archaeology, 35-48.
- Bakirtzis, Ch., 2001, “Αποτελέσματα Ανασκαφών στον Άγιο Γεώργιο Πέγειας (Ακρωτήριο Δρέπανον), 1991-1995”, στο Παπαγεωργίου, Α., *Πρακτικά του Γ’ Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τομ. 2, Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 155-170.
- Bakirtzis, Ch., 2013, «Ératosthène, les hydrocarbures et Saint Onésiphore », *Cahiers du Centre des Études Chypriotes* 43, 1-10.
- Balty, J., 1988, « Les mosaïques des Thermes du Gymnase à Salamine de Chypre », *RDAC*, 205-218.
- Benoit, F., 1963, “*Thermae*”, στο Daremberg, Ch. και Edm. Salgio, *Dictionnaires des antiquités grecques et romaines*, 214-219.
- Bidwell, P.T., 1979, *The Legionary Bath-House and Basilica and Forum at Exeter*, Exeter Archaeological Reports, Exeter: Exeter City Council and The University of Exeter.

- Biers, J.C., 1985, *Corinth XVII. The Great Bath on the Lechaion Road*, Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Βιτρουβίου, *Περί Αρχιτεκτονικής*, Βιβλία I-X, 2 τόμοι, μτφρ: Π. Λέφας, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, 1997.
- Blackman, D.R. και Hodge, A.T., 2001, *Frontinus' legacy: essays on Frontinus' De aquis urbis Romae*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Boëthius, A., 1948, *Roman and Greek Town Architecture*, Wettergren och Kerber: Gothenburg.
- Boëthius, A. και Ward Perkins, J.B., 1970, *Etruscan and Roman Architecture*, The Pelican History of Art, Harmondsworth: Penguin.
- Boirak, M., 2009, "Ptolemaic Baths in front of the Temple of Karnak. A Brief Preliminary Report: November 2007", στο Boussac, M.-F., Fournet, Th. και B. Redon (επιμ.), 2009, *Le bain collectif en Égypte: βαλανεία, thermae, hammāmāt*, Etudes urbaines 7, Cairo: Institut français d'archéologie orientale, 73-86.
- Borriello, M. και Ambrosio, A., 1979, *Forma Italiae. Regio I, vol. XIV: Baiae-Misenum*, Florence: Olschki.
- Bousquet, B. και Péchoux, P.Y., 1984, « Géographie du site », στο Aupert, P. και M.-C. Hellmann (επιμ.), *Amathonte I: Testimonia I. Auteurs anciens-Monnayage-Voyageurs-Fouilles-Origines-Géographie*, Études chypriotes 4/Mémoire 33, Paris: École Française d'Athènes/Éditions Recherche sur les Civilisations, 119-146.
- Boussac, M.-F., Fournet, Th. και Redon, B. (επιμ.), 2009, *Le bain collectif en Égypte: βαλανεία, thermae, hammāmāt*, Etudes urbaines 7, Cairo: Institut français d'archéologie orientale.
- Braudel, F., 1972, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (μτφρ. S. Reynolds), New York: Harper and Row.
- Briggs, S.M., 1956, "Building construction", στο Singer, C., Holmyard, E.J., Hall, A.R. και T.I. Trevor (επιμ.), *A History of Technology: The Mediterranean Civilizations and the Middle Ages*, Oxford: The Clarendon Press, 397-448.
- Brödner, E., 1951, *Untersuchungen an den Caracallatherme*, Berlin: W. De Gruyter.

- Brödner, E., 1976, “Untersuchungen an frühen Hypokaustenanlagen”, *Technikgeschichte* 43.4, 249-267.
- Brödner, E., 1983, *Die römischen Thermen und das antike Badewesen*, Darmstadt.
- Brodribb, G., 1987, *Roman Brick and Tile*, Gloucester: Alan Sutton Publishing.
- Broise, H., 1994, “La pratique du bain chaud par immersion en Sicile et dans la péninsule Italique à l’époque hellénistique”, *Xenia Antiqua* 3, 7-34.
- Bruun C., 1991, *The Water Supply of Ancient Rome: A Study in Roman Imperial Administration*, Commentationes Humanarum Litterarum 93, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Bruyère, B., Manteuffel, J., Michalowski, K. και Sainte-Fare Garnot, J., 1937, *Fouilles franco-polonaises. Rapports. I. Tell Edfou 1937*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- Buitron-Oliver, D., 1996, “Excavation and Architecture”, στο Buitron-Oliver, D., *The Sanctuary of Apollo Hylates at Kourion: Excavations in the Archaic Precinct*, SIMA 109, Jonsered: Paul Åströms förlag, 1-16.
- Buitron-Oliver, D., 1997, “Kourion: The Evidence for the Kingdom from the 11th to the 6th century B.C.”, *BASOR* 308, 27-36.
- Buitron-Oliver, D., 1999, “Kourion: the Elusive Argive Settlement and its Burial Grounds from the 11th to the 8th Century B.C.”, στο Iacovou, M. και D. Michaelides (επιμ.), *Cyprus. The Historicity of the Geometric Horizon*, Nicosia: Archaeological Research Unit, University of Cyprus, 69-77.
- Buitron, D. και Soren, D., 1982, “Sanctuary of Apollo Hylates”, στο Swiny, H.W. (επιμ.), *An archaeological guide to ancient Kourion area and the Akrotiri Peninsula*, Nicosia: Department of Antiquities, 58-67.
- Deshayes, J., 1963, *La nécropole de Ktima (Mission Jean Bérard 1953-1955)*, Bibliothèque archéologique et historique 75. Paris : Geuthner.
- Caubet, A., 1980, “Historique des découvertes a Salamine”, στο Yon, M. (επιμ.), *Salamine de Chypre. Histoire et archéologie : état des recherches*, Actes du Colloque International No. 578 : Lyon, 13-17 mars 1978, 51-57.
- Cesnola, L.P. di, 1877, *Cyprus, its Ancient Cities, Tombs and Temples*, London.

- Cesnola, L.P. di, 1882, *Salaminia (Cyprus). The History, Treasures and Antiquities of Salamis in the Island of Cyprus* (Reprint Edition: Start Graphics, Nicosia 1993).
- Christou, D., 1982, “*Kourion City: The Roman Forum*”, στο Swiny, H.W. (επιμ.), *An archaeological guide to ancient Kourion area and the Akrotiri Peninsula*, Nicosia: Department of Antiquities, 110-113.
- Christou, D., 1983, “Excavations at Kourion. First preliminary report, 1975-1982”, *RDAC*, 266-274.
- Christou, D., 1985α, “Excavations at Kourion 1975-1984”, στο Karageorghis V., *Archaeology in Cyprus*, Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus, 269-276.
- Christou, D., 1985β, “Recent Archaeological Discoveries at Kourion”, στο Παπαδόπουλλος, Θ. και Στ. Α. Χατζηστυλλής, *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, τόμος Α': Αρχαίο Τμήμα, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών (Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη), Λευκωσία, 349-356.
- Christou, D., 1986, *Kourion. A complete guide to its monuments and local Museum*, Nicosia.
- Christou, D., 1992, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1991 », *BCH* 116.2, 793-831.
- Christou, D., 1993, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1989 », *BCH* 117.2, 719-755.
- Christou, D., 1994α, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1993 », *BCH* 118.2, 647-693.
- Christou, D., 1994β, “Kourion in the 11th Century B.C.”, στο Karageorghis, V. (επιμ.), *Cyprus in the 11th Century B.C.*, Nicosia: A.G. Leventis Foundation, 177-185.
- Christou, D., 1995α, “Les Monuments de la cité de Kourion”, *Dossiers d'Archéologie* 205 (Juillet- Août), 124-127.
- Christou, D., 1995β, “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1994”, *BCH* 119, 799-838.
- Christou, D., 1996, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1995 », *BCH* 120.2, 1051-1100.

- Christou, D., 1997, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1996 », *BCH* 121.2, 1997, 891-933.
- Christou, D., 2007, «Ανασκαφικές μαρτυρίες για την Υστερο-Κλασική και Ελληνιστική περίοδο στο Κούριο», στο Flourentzos, P. (επιμ.), *From Evagoras I to the Ptolemies. The transition from the Classical to the Hellenistic Period in Cyprus. Nicosia 29-10 November 2002*, Nicosia: Department of Antiquities, 67-80.
- Christou, D., 2008, *Kourion. Its Monuments and Local Museum*, Nicosia: Filokypros Publishing.
- Christou, D., 2011, «Ανασκαφές Κουρίου 1975-1998», στο Δημητρίου, Α. (επιμ.), *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 29 Απριλίου - 3 Μαΐου 2008*, Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 333-340.
- Christou, D., 2013, *Ανασκαφές Κουρίου 1975-1998*, 2 τόμοι, Λευκωσία: Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου.
- Collard, D., 2008, *Function and ethnicity: 'Bathtubs' from Late Bronze Age Cyprus*, *Studies in Mediterranean archaeology and literature* 171, Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
- Cook, J.M., 1950, "Archaeology in Greece, 1948-1949", *JHS* 70, 1-15
- Cook, J.M., 1959, "Bath-tubs in Ancient Greece", *GaR* 6, 1-41.
- Coşkun, A., 2007, "On the planning and dating of the Roman bath at Salamis, Cyprus", στο Avunç, B. (επιμ.), *Patronvs, Coşkun Özgünel'e 65. Yayı Armağanı. Festschrift für Coşkun Özgünel zum 65. Geburtstag*, Istanbul: Homer Kitabevi, 119-126.
- Crema, L., 1959, *Architettura Romana*, Turin, 1959.
- Crova, B., 1953, "Le terme romane nella Campania", *Atti dell VIII convegno nazionale di storia dell'architettura*, 271-288.
- Cuomo, S., 2007, *Technology and Culture in Greek and Roman Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cuomo, S., 2008, "Ancient written sources for engineering and technology", στο Oleson, J.P. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, Oxford: Oxford University Press, 15-34.
- Daremberg, C.C., Saglio, E. και Pottier, E., 1877-1918: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, Paris.

- Daszewski, W.A., 1968, "A preliminary report on the excavations of the Polish archaeological mission at Kato (Nea) Paphos in 1966 and 1967", 33-61.
- Daszewski, W.A., 1970, "Polish Excavations at Kato (Nea) Paphos: Second Preliminary Report. Seasons 1968 and 1969", *RDAC*, 112-141.
- Daszewski, W.A., 1972, "Polish Excavations at Kato (Nea) Paphos in 1970 and 1971", *RDAC*, 204-236.
- Daszewski, W.A., 1976, "Les fouilles Polonaises à Nea Paphos 1972-1975. Rapport Préliminaire", *RDAC*, 185-225.
- Daszewski, W.A., 1992, "Nea Paphos 1991", *RDAC*, 251-254.
- Daszewski, W.A., 1995, "Nea Paphos à l'époque hellénistique et romaine", *Dossiers D'Archéologie* 205 (Juillet-Août), 116-123.
- Daszewski, W.A., 1996, "Nea Paphos 1995", *Polish Archaeology in the Mediterranean* VII, 91-99.
- Daszewski, W.A., 1997, "Nea Paphos 1996", *Polish Archaeology in the Mediterranean* VIII, 113-121.
- Daszewski, W.A., 1998, "Nea Paphos 1997", *Polish Archaeology in the Mediterranean* IX, 119-129.
- Daszewski, W.A και Michaelides, D., 1989, *Οδηγός Ψηφιδωτών Πάφου*, Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζικής Κύπρου.
- De Coursey Fales, Jr., 1950, "Kourion. The amusement area", *University Museum Bulletin* 14.4, 27-37.
- Degbomont, J.-M., 1984, *Le chauffage par hypocaust[t]e dans l'habitat privé : de la place St-Lambert à Liège à l'Aula Palatina de Trèves*, Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège no. 17, Liège : Université de Liège, 1984.
- DeLaine, J., 1985, "An engineering approach to Roman building techniques: the Baths of Caracalla in Rome", στο *Papers in Italian Archaeology IV. Part IV Classical and Medieval Archaeology*, BAR International Series 246, Oxford: British Archaeological Reports, 147-156.
- DeLaine, J., 1988, "Recent research on Roman baths", *JRA* 1, 11-32.
- DeLaine, J., 1989, "Some observations on the transition from Greek to Roman baths in Hellenistic Italy", *MeditArch* 2, 111-125.

- DeLaine, J., 1992, “New models, old modes: Continuity and change in the design of public baths”, στο Schalles, H.-J., von Hesberg, H. και P. Zanker (επιμ.), *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr.: Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes*, Bonn, 257-275.
- DeLaine, J., 1993, “Roman baths and bathing”, *JRA* 6, 348-358.
- DeLaine, J., 1997, *The Baths of Caracalla: A Study in the Design, Construction, and Economics of Large-scale Building Projects in Imperial Rome*, JRA Supplement Series 25, Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology.
- DeLaine, J., 1999, “Bathing and society”, στο DeLaine, J. και D.E. Johnston (επιμ.), *Roman Baths and Bathing. Part I: Bathing and Society (Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March-4 April 1992)*, JRA Supplementary Series 37, Portsmouth, Rhode Island: JRA, τ. 1, 7-16.
- DeLaine, J. και Johnston, D.E. (επιμ.), 1999, *Roman Baths and Bathing. Part I: Bathing and Society (Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March - 4 April 1992)*, JRA Archaeology Supplementary Series 37, Portsmouth, Rhode Island: JRA, 2 τόμοι.
- Delorme, J., 1949, « Étude architecturale sur Vitruve V, 11, 2 », *BCH* 73, 398-420.
- Delorme, J., 1960, *Gymnasion. Études sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce*, BEFAR 196, Paris : Éditions E. De Boccard.
- Delvoye Ch., 1980, « La place des grandes basiliques de Salamine de Chypre dans l'architecture paléochrétienne », στο Yon, M. (επιμ.), *Salamine de Chypre. Histoire et archéologie : état des recherches*, Actes du Colloque International du CNRS No. 578 : Lyon, 13-17 mars 1978, 59-70.
- Denizeau, V. και Redon, B., 2009, « Glossaire: Le vocabulaire du bain collectif, du *balaneion* au hammam IVe siècle av. J.C.- XXIe siècle apr. J.-C. », στο Boussac, M.-F., Fournet, Th. και B. Redon (επιμ.), *Le bain collectif en Égypte: βαλανεία, thermae, hammāmāt*, Etudes urbaines 7, Cairo: Institut français d'archéologie orientale, 399-407.

- des Gagniers, J., 1985, « Les fouilles de l'Université Laval à Soloi », στο Karageorghis, V. (επιμ.), *Archaeology in Cyprus 1960-1985*, Nicosia: A.G. Leventis Foundation, 256-261.
- Di Capua, F., 1940, “Appunti su l'origine e sviluppo delle terme romane”, *RendNap* 20, 81-160.
- Dietrich, B.C., 1996, “The Sanctuary of Apollo at Kourion”, στο Buitron-Oliver, D., *The Sanctuary of Apollo Hylates at Kourion: Excavations in the Archaic Precinct*, SIMA 109, Jonsered: Paul Åströms förlag, 17-39.
- Dikaios, P., 1959-1961, “Archaeology in Cyprus, 1961-1962”, *AR* 8, 32-46.
- Dikaios, P., 1960, “A conspectus of architecture in ancient Cyprus”, *Κυπριακαί Σπουδαί* 24, 1-30.
- Dikaios, P., 1961, *A guide to the Cyprus Museum*, Nicosia: Department of Antiquities.
- Dikaios, P., 1963, “A royal tomb at Salamis, Cyprus”, *AA*, 128-208.
- Dikaios, P., 1969-1971, *Enkomi. Excavations 1948-1958*, Mainz an Rhein: Philipp von Zabern.
- Dodge, H., 1987, “Brick Construction in Roman Greece and Asia Minor”, στο Macready S. και Thompson, F.H., *Roman Architecture in the Greek World*, Occasional Paper 10, London: Society of Antiquaries of London, 106-110.
- Dodge, H., 1990, “The Architectural Impact of Rome in the East”, στο Henig, M. (επιμ.), *Architecture and Architectural Sculpture in the Roman Empire*, Monograph/Oxford University Committee for Archaeology 29, Oxford: Oxford University Committee for Archaeology, 108-120.
- du Plat Taylor, J., 1933, “A Water Cistern with Byzantine Paintings, Salamis, Cyprus”, *The Antiquaries Journal* 13, 97-108.
- Dunbabin, K.M.D., 1989, “Baiaurum grata voluptas: pleasures and dangers of the baths”, *Papers of the British School at Rome* 57, 6-46.
- Enlart, C., 1899 (1987), *L'art Gothique et la Renaissance en Chypre*, II, Paris, Ernest Leroux.
- Ennabli, A., 1986, « Les thermes du thiasse marin de Sidi Ghrib (Tunisie) », *Fondation Eugène Piot, Monuments et Mémoires* 68, 1-59.

- Erskine, A., 2010, *Roman Imperialism. Debates and Documents in Ancient History*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Eschebach, H., 1977, „Die Entwicklung der *Schola Labri* in den Vesuvstädten, dargestellt am *Labrum* des Mannercaldariums der Stabianer Thermen in Pompeji“, *CronPomp* 3, 156-176.
- Eschebach, H., 1979, *Die Stabianer Thermen in Pompeji*, Denkmäler antiker Architektur 13 Berlin: de Gruyter.
- Esveld, W., 1908, *De balneis lavationibusque graecorum*, Amersfoot: G.J. Slothouwer.
- Evans, H.B., 2000, *Water distribution in Ancient Rome: The evidence of Frontinus*, Ann Arbor, Mich: University Michigan Press 2000.
- Fabricotti, E., 1976, “I bagni nelle prime ville romane”, *CronPomp* 2, 29-111.
- Fagan, G.G., 1996, “Sergius Orata: Inventor of the Hypocaust?”, *Phoenix* 50.1, 55-66.
- Fagan, G.G., 1999, “Interpreting the evidence: Did slaves bathe at the baths?” στο DeLaine, J. και D.E. Johnston (επιμ.), 1999, *Roman Baths and Bathing. Part I: Bathing and Society (Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March-4 April 1992)*, JRA Supplementary Series 37, Portsmouth, Rhode Island, 25-34.
- Fagan, G.G., 2001, “The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions”, *AJA* 105, 403-426.
- Fagan, G.G., 2002, *Bathing in Public in the Roman World*, Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press.
- Farrington, A. και J.J. Coulton, 1990, “Terracotta Spacer Pins in Lycian Bath Buildings”, *AS* 40, 55-67.
- Farrington, A., 1987, “Imperial Bath Buildings in South-west Asia Minor”, στο Macready S. και Thompson, F.H., *Roman Architecture in the Greek World*, Occasional Paper 10, London: Society of Antiquaries of London, 50-59.
- Farrington, A., 1995, *The Roman Baths of Lycia. An Architectural Study*, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 20, London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Farrington, A., 1999, “The introduction and spread of Roman bathing in Greece”, στο DeLaine, J. και D.E. Johnston (επιμ.), 1999, *Roman Baths and Bathing. Part I:*

- Bathing and Society (Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March-4 April 1992)*, JRA Supplementary Series 37, Portsmouth, Rhode Island, τ. 1, 57-66.
- Flemming, R., 2013, “Baths and bathing in Greek medicine”, στο Lucore S.K. και M. Trümper (επιμ.), *Greek baths and bathing culture. New discoveries and approaches*, Babesch 23, Peeters: Leuven - Paris - Walpole, Ma, 23-32.
- Forbes, C.A., 1945, “Expanded Uses of the Greek Gymnasium”, *CP* 40, 32-42.
- Forbes, R.J., 1956, “Hydraulic Engineering and Sanitation”, στο Singer, C., Holmyard, E.J., Hall, A.R. και T.I. Trevor (επιμ.), *A History of Technology: The Mediterranean Civilizations and the Middle Ages*, Oxford: The Clarendon Press, 663-694.
- Forbes, R.J., 1964, *Studies in Ancient Technology*, τ. 1, Leiden: Brill.
- Forbes, R.J., 1966, *Studies in Ancient Technology*, τ. 4, Leiden: Brill.
- Fortini, P., 1992, *Tecnica edilizia romana*, Monte Romano: Antiquarium.
- Fournet, T. και Redon, B., 2009, « Les bains souterrains de Taposiris Magna et le bain de tradition hellénique en Égypte », στο Boussac, M.-F., Fournet, Th. και B. Redon, (επιμ.), *Le bain collectif en Égypte: βαλανεία, thermae, hammāmāt*, Etudes urbaines 7, Cairo: Institut français d'archéologie orientale, 113-137.
- Fournet, Th. και Redon, B., 2013, “Heating Systems of Greek Baths. New Evidence from Egypt”, στο Lucore S.K. και M. Trümper (επιμ.), *Greek baths and bathing culture. New discoveries and approaches*, Babesch 23, Peeters: Leuven - Paris - Walpole, Ma, 239-363.
- Fournet, Th., Lucore, S., Redon B. και Trümper, M., 2013, “Catalog of Greek Baths”, στο Lucore S.K. και M. Trümper (επιμ.), *Greek baths and bathing culture. New discoveries and approaches*, Babesch 23, Peeters: Leuven - Paris - Walpole, Ma, 265-333.
- Fourrier, S. και Hermay, A. (επιμ.), 2006, *Amathonte VI: Le sanctuaire d'Aphrodite des origines au début de l'époque impériale*, Études chypriotes 17, Athènes: École Française d'Athènes.

- Fujii, T., 2013, *Imperial Cult and Imperial Representation in Roman Cyprus*, Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 53, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- García Entero, V., 2001, *Los balnea de las villae hispanorromanas. Provincia Tarraconense*, Monografías de Arquitectura romana 5, Serie Termas 1, Madrid.
- Gill, A., 2004, *Balaneia: A Sourcebook for the Greek Bath from the Archaic through the Hellenistic Periods*, PhD dissertation, The University of Memphis.
- Ginouvès, R., 1955, “Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle de notre ère”, *BCH* 79, 135-152.
- Ginouvès, R., 1959, *L'établissement thermal de Gortys d'Arcadie*, Études Péloponnésiques 2, Paris: Vrin.
- Ginouvès, R., 1962, *Balaneutikè: recherches sur le bain dans l'antiquité Grecque*, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 200, Paris: Editions E. De Boccard.
- Ginouvès, R., 1989, *La Ville Basse, Soloi: Dix Campagnes De Fouilles, 1964-1974*, Sainte-Foy: Presses de l'Université Laval.
- Ginouvès, R., 1992, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine, Tome II. Eléments constructifs: supports, couvertures, aménagements intérieurs*, Publications de l'École française de Rome 84, Rome : École française de Rome.
- Ginouvès R., 1998, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. Tome III. Espaces architecturaux, bâtiments et ensembles*, Publications de l'École française de Rome 84, Rome : École française de Rome.
- Ginouvès R. και Roland, M., 1985, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. Tome I. Matériaux, techniques de construction, techniques et formes du décor*, Publications de l'École française de Rome 84, Rome : École française de Rome.
- Gjerstad, E., 1932, “The Palace at Vouni. A Study in Architectural History”, *Corolla Archaeologica*, 145-171.
- Gjerstad, E., 1933, “Further remarks on the palace of Vouni”, *AJA* 37.4, 589-598.
- Gjerstad, E., 1948, *The Swedish Cyprus Expedition, The Cypro-Geometric, Cypro-Archaic and Cypro-Classical periods*, τμ. IV: 2, Stockholm: Swedish Cyprus Expedition.

- Gjerstad, E., Lindros, J., Sjöqvist, E. και Westholm, A., 1934, *The Swedish Cyprus Expedition 1927-1931*, τομ. I, Stockholm: Swedish Cyprus Expedition.
- Gjerstad, E., Lindros, J., Sjöqvist, E., και Westholm, A., 1935, *The Swedish Cyprus Expedition: Finds and Results of the Excavation in Cyprus 1927-1931*, τομ. II, Stockholm: Swedish Cyprus Expedition.
- Gjerstad, E., Lindros, J., Sjöqvist, E. και Westholm, A., 1937, *The Swedish Cyprus Expedition 1927-1931*, τομ. III, Stockholm: Swedish Cyprus Expedition.
- Glass, S.L., 1981, *Palaistra and Gymnasium in Greek Architecture*, Ann Arbor: University Michigan Press.
- Glass, S.L., 1988, “The Greek Gymnasium: Some Problems”, στο Rasche, W.J. (επιμ.), *The Archaeology of the Olympics*, Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 155-173.
- Gordon, J., 2012, *Between Alexandria and Rome: A Postcolonial Archaeology of Cultural Identity in Hellenistic and Roman Cyprus*, PhD dissertation, University of Cincinnati.
- Gräzer, A., Hoss, S., Owens, E., Zuchtriege, G. και Trümper, M., 2011, “Non-Roman Forerunners”, στο Jansen, G.C.M., Koloski-Ostrow, A.O. και E.M. Moormann (επιμ.), *Roman toilets: their archaeology and cultural history*, 21-42.
- Greco, G. και Di Nicuolo, C., 2013, “The Hellenistic baths at Velia”, στο Lucore S.K. και M. Trümper (επιμ.), *Greek baths and bathing culture. New discoveries and approaches*, Babesch 23, Peeters: Leuven - Paris - Walpole, Ma, 113-129.
- Green, J.R. και H. Stennett, 2002, “The Architecture of the Ancient Theatre at Nea Pafos”, *RDAC*, 155-188.
- Green, R., Barker, C. και S. Gabrieli, 2004, *Fabrica: An Ancient Theatre of Paphos*, Nicosia.
- Grenier, A., 1960, “Les Monuments des eaux”, στο *Manuel d'archéologie gallo-romaine* 4, Paris.
- Gros, P., 1996, *L'architecture Romaine du début de IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire : Les monuments publiques*, Paris : de Picard.
- Guilaine, J. και F. Briois, 2001, “Parekklisha Shillourokambos: An Early Neolithic Site in Cyprus”, στο Swiny, S. (επιμ.), *The earliest prehistory of Cyprus. From*

- colonization to exploitation*, CAARI monograph series 2 and ASOR Archaeological Reports 5, Boston: ASOR, 37-54.
- Guimier-Sorbets, A.-M., 2009, « Technique et décor des sols dans les bains du monde grec classique et hellénistique », στο Boussac, M.-F., Fournet, Th. και B. Redon, 2009, (επιμ.), *Le bain collectif en Égypte: βαλανεία, thermae, hammāmāt*, Etudes urbaines 7, Cairo: Institut français d'archéologie orientale, 101-111.
- Gunnis, R., 1947, *Historic Cyprus: a guide to its towns and villages, monasteries and castles*, London: Methuen and Co.
- Hadjisavvas, S., 1977, “The Archaeological Survey of Paphos. A Preliminary Report”, *RDAC*, 222-231.
- Hadjisavvas, S., 1986, “Alassa. A new Late Cypriote Site”, *RDAC*, 62-67.
- Hadjisavvas, S., 1996, “Alassa: a regional centre of Alasia?”, στο Åström, P. και E. Herscher (επιμ.), *Late Bronze Age settlement in Cyprus: Function and Relationship*, SIMA Pocket-Book 126, Jonsered: Paul Åströms förlag, 23-28.
- Hadjisavvas, S., 1998, « Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1997 », *BCH* 122.2, 663-703.
- Hadjisavvas, S., 2003, *From Ishtar to Aphrodite: 3200 Years of Cypriot Hellenism*. New York: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation.
- Hanoune, R., Olivier, A. και Thébert, Y., 1983, « Les thermes au Nord-ouest du Théâtre », *Recherches archéologiques Franco-Tunisiennes à Bulla Regia I, Miscellanea I*, Collection de l'École Française de Rome 28.1, Rome : École française de Rome, 63-92.
- Heinz, W., 1979, *Römische Bäder in Baden-Württemberg. Typologische Untersuchungen* (Diss. Tübingen).
- Heinz, W., 1983, *Römische Thermen. Badewesen und Badeluxus im römischen Reich*, Munich: Hirmer.
- Hellmann, M.C. και Tytgat, C., 1984, « Historique des fouilles », στο Aupert, P. και M.-C., Hellmann (επιμ.), *Amathonte I: Testimonia I. Auteurs anciens - Monnayage - Voyageurs – Fouilles – Origines - Géographie*, Études chypriotes 4/Mémoire 33, Paris: École Française d'Athènes/Éditions Recherche sur les Civilisations, 101-107.

- Hellström, P., 2009, “The palace of Vouni revisited”, *Medelhavsmuseet. Focus on the Mediterranean* 4, 28-42.
- Hermay A., 1980, « Amathonte: rapport préliminaire sur les travaux de l'École Française d'Athènes (1975-1979). Cinq années de recherche: topographie et chronologies du site », *RDAC*, 231-238.
- Hermay, A., 1984, « Les fouilles de la mission française à Amathonte (1980-1983) », *RDAC*, 265-277.
- Hermay, A., 1993, « Les fouilles française d'Amathonte », στο Yon, M. (επιμ.), *Kinyras. L'archéologie française à Chypre. Table-ronde tenue à Lyon, 5-6 novembre 1991. Travaux de la Maison de l'Orient* 22, Lyon: Maison de l'Orient, 167-193.
- Hermay, A., 1999, “Amathus before the 8th Century B.C.”, στο Iacovou, M. και D. Michaelides (επιμ.), *Cyprus. The Historicity of the Geometric Horizon. Proceedings of an Archaeological Workshop, University of Cyprus, Nicosia, 11th October 1998*, Nicosia: Archaeological Research Unit, University of Cyprus, 55-67.
- Hermay, A., 2006, « Le sanctuaire d'Aphrodite à Amathonte: Découverte, identification et topographie générale », στο Fourrier, S. και A. Hermay (επιμ.), *Amathonte VI: Le sanctuaire d'Aphrodite des origines au début de l'époque impériale. Études chypriotes* 17, Athènes: École Française d'Athènes 5-13.
- Hermay, A. και Iacovou, M., 1999, “Amathous - *Diplostrati* Tomb 109”, *RDAC*, 151-162.
- Herscher, E., 1995, “Archaeology in Cyprus”, *AJA* 99.2, 257-294.
- Herscher, E., 1998, “Archaeology in Cyprus”, *AJA* 102.2, 309-354.
- Hill, G.F., 1940, *A History of Cyprus*, Cambridge.
- Hirschfeld, Y. και Solar, G., 1981, “The Roman Thermae at Ahmmat Gader. Preliminary report of three seasons of excavations”, *IEJ* 31, 197-219.
- Hobson, B., 2009, *Latrinae et Foricae. Toilets in the Roman World*, London: Duckworth.
- Hodge A.T., 1984, “How did Frontinus Measure Quinaria?”, *AJA* 88, 205-216.
- Hodge A.T., 1992, *Roman aqueducts and water supply*, London: Duckworth 1992.
- Hodge A.T., 1995, “Aqueducts”, στο Barton, J.M. (επιμ.), *Roman public buildings*, Exeter: University of Exeter Press, 127-149.

- Hodge, A.T., 1960, *The Woodwork of Greek Roofs*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoffmann, M., 1999, *Griechische Bäder*, Munich: Tuduv-Verlagsgesellschaft.
- Hoss, S., Koloski-Ostrow, A.O., Merletto, A. και E.M. Moormann, 2011, “Design, Architecture and Decoration of Toilets”, στο Jansen, G.C.M., Koloski-Ostrow, A. O. και E.M. Moormann, *Roman toilets : their archaeology and cultural history*, 51-70.
- Iacovou, M. (επιμ.), 1987, *A Guide to Kourion*, Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation.
- Iacovou, M., 2002, “Amathous: an Early Iron Age Polity in Cyprus. The Chronology of its Foundation”, *RDAC*, 101-122.
- Iacovou, M., 2012, “From regional gateway to Cypriot kingdom. Copper deposits and copper routes in the chora of Paphos”, στο Kassianidou, V. και G. Papasavvas (επιμ.), *Eastern Mediterranean metallurgy and metalwork in the second millennium BC. A conference in honour of James D. Muhly. Nicosia, 10th-11th October 2009*, Oxford: Oxbow Books, 58-69.
- Keen, P., 2012, *Land of experiment: the Ptolemies and the development of Hellenistic Cyprus, 312-58 BC*, PhD Dissertation, The University of Chicago.
- Jansen, G., 2000, *Cura aquarum in Sicilia: Proceedings of the Tenth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region*, Leiden: Babesch.
- Jeffery, G., 1926, *The Ruins of Salamis: a guide to the locality*, Ancient Monuments and Historic Buildings in Cyprus, Nicosia: Cyprus Government Printing Office.
- Καλοπίση-Βέρτη, Σ. και Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, Μ., 2010, *Πολύγλωσσο Εικονογραφημένο Λεξικό Όρων Βυζαντινής Αρχιτεκτονικής και Γλυπτικής*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Karageorghis, V., 1959, « Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques à Chypre en 1958 », *BCH* 83.1, 336-361.
- Karageorghis, V., 1960α, « Chronique des fouilles à Chypre », *BCH* 84.1, 242-299.
- Karageorghis, V., 1960β, « Fouilles de Kition 1959 », *BCH* 84.2, 504-588.

- Karageorghis, V., 1962, « Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1961 », *BCH* 86.1, 327-414.
- Karageorghis, V., 1963α, “Ten Years of Archaeology in Cyprus, 1953-1962”, *AA* 78, 498-599.
- Karageorghis, V., 1963β, “Excavations at Salamis”, *RDAC*, 1963, 52-55.
- Karageorghis, V., 1965, *Vouni Palace and Soli theatre: a guide*, Nicosia: Department of Antiquities of the Republic of Cyprus.
- Karageorghis, V., 1966α, « Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques à Chypre en 1965 », *BCH* 90.1, 297-389.
- Karageorghis V., 1966β, «Ανασκαφαί Σαλαμίνοσ 1964-1966», *RDAC*, 13-19.
- Karageorghis, V., 1967α, *Excavations in the Necropolis of Salamis I*, Salamis 3, Nicosia.
- Karageorghis, V., 1967β, « Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1966 », *BCH* 91.1, 275-370.
- Karageorghis V., 1969α, *Salamis in Cyprus: Homeric, Hellenistic and Roman*, London: Thames and Hudson.
- Karageorghis, V., 1969β, *Recent discoveries at Salamis (Cyprus)*, *AA* 3, 1966, 210-255.
- Karageorghis, V., 1970, « Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1969 », *BCH* 94.1, 191-300.
- Karageorghis, V., 1971, « Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1970 », *BCH* 95.2, 335-432.
- Karageorghis, V., 1972, « Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques à Chypre en 1971 », *BCH* 96.2, 1005-1088.
- Karageorghis, V., 1973, « Chronique de Fouilles et Découvertes Archéologiques à Chypre en 1972 », *BCH* 97, 601-689.
- Karageorghis, V., 1974, “Chronique de Fouilles et Découvertes Archéologiques à Chypre en 1972”, *BCH* 98, 821-896.
- Karageorghis, V., 1975, « Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1974 », *BCH* 99.2, 801-851.
- Karageorghis, V., 1976, *Kition: Mycenaean and Phoenician Discoveries in Cyprus*. London: Thames and Hudson.
- Karageorghis, V., 1978, *Excavations in the Necropolis of Salamis IV*, Salamis 7, Nicosia.

- Karageorghis, V., 1981, “Kypriaka VI”, *RDAC*, 147-153.
- Karageorghis, V., 1983, “An 11th century B.C. Bathtub from Palaepaphos-Skales, T.49:198”, στο Karageorghis, V. (επιμ.), *Palaepaphos-Skales. An Iron Age Cemetery in Cyprus, Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern 3*, Konstanz: Deutsches Archäologisches Institut, 435-438.
- Karageorghis, V., 1985, « Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1984 », *BCH* 109.2, 897-967.
- Karageorghis V., 1987, « Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1986 », *BCH* 111, 663-733.
- Karageorghis, V., 1988, « Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1987 », *BCH* 112.2, 793-855.
- Karageorghis, V., 1989, « Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques à Chypre », *BCH* 113.2, 789-853.
- Karageorghis, V., 1995, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus. IV. The Cypro-Archaic Period Small Male Figurines*, Nicosia: A.G. Leventis Foundation.
- Karageorghis, V., 1998α, “Hearths and Bathtubs in Cyprus: A “Sea Peoples” Innovation?”, στο Sitin, S., Mazar, A. και E. Stern (επιμ.), *Mediterranean Peoples in Transition*, Jerusalem: Israel Exploration Society, 276-282.
- Karageorghis, V., 1998β, “Des édifices antiques aux monuments chrétiens”, *Le Monde de la Bible* 112 (Juillet-Août), 24-29.
- Καραγιώργης, Β., 1999, *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου*, Αθήνα: Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη.
- Karageorghis, V., 2000, “Cultural innovations in Cyprus relating to Sea Peoples”, στο Oren, E.D. (επιμ.), *The Sea Peoples and their World. A Reassessment*, Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania, 255-279.
- Karageorghis, V., 2005, *Excavations at Kition*, VI, pt. 1. Nicosia: Department of Antiquities of Cyprus.
- Karageorghis, V., 2006, *Aspects of everyday life in ancient Cyprus*, Nicosia: A.G. Leventis Foundation.
- Karageorghis, V. και Demas, M., 1985, *Excavations at Kition*, V, Nicosia: Department of Antiquities.

- Karageorghis, V. και Vermeule, C., 1966, *Sculptures from Salamis*, II, Nicosia: Department of Antiquities.
- Kinnaird, T., Sanderson, D., Burbidge, Chr. και Peltenburg, E., 2007, “OSL dating of Neolithic Kissonerga-Myllouthkia, Cyprus”, *Neo-Lithics* 2, 51-57.
- Kleijn de, G., 2001, *The water supply of Ancient Rome: city area, water and population*, Amsterdam: Gieben.
- Koçyiğit, O., 2006, “Terracotta spacers from the bathhouse at Amorium”, *AS* 56, 113-125.
- Kondoleon, Chr., 1982, “Kourion City: The Mosaics – Area I and II”, στο Swiny, H.W. (επιμ.), *An Archaeological Guide to the ancient Kourion area and the Akrotiri Peninsula*, Nicosia: Department of Antiquities, 98-105.
- Kondoleon, Chr., 1994, *Domestic and divine: Roman mosaics in the House of Dionysos*, Ithaca: Cornell University Press.
- Kraeling, C.H., 1962, *Ptolemais: city of the Libyan Pentapolis*, University of Chicago Oriental Institute Publications 90, Chicago: University of Chicago Press.
- Krencker, D., Krüger, E., Lehmann, H., και Wachtler, H., 1929, *Die Trierer Kaiserthermen*, Abteilung I. Ausgrabungsbericht und grundsätzliche Untersuchungen römischer Thermen, Trierer Grabungen und Forschungen 1.1, Augsburg: Dr. Benno Filser Verlag.
- Kretzschmer, F, 1953, *Hypokausten*, Saalburg Jahrbuch 12, 8-41.
- Kunze, E. και H. Schleif, 1944, *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia IV*, Berlin: de Gruyter.
- Kyle, D.G., 2007, *Sport and Spectacle in the Ancient World*, Blackwell: Oxford.
- Κωνσταντίνου, Γ. και Παναγίδης, Κ., 2013, *Κύπρος και Γεωλογία: Επιστήμη, Περιβάλλον, Πολιτισμός*, Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου.
- La Forgia, E., 1981, *Edificio termale romano di Fuorigrotta (Napoli)*, Accademia di Archeologia, Lettere e belle Arti, Monumenti IV, Napoli: Arte Tipografica.
- Lamprecht, H.O., 1985, *Opus caementitium*, Beton-Verlag, Dusseldorf.
- Lancha, J., 1984, « L'iconographie d'Hylas dans les mosaïques romaines », *III Colloquio internazionale sul mosaico antico* (Ravenna, 6-10 settembre 1980), 381-392.
- Last, J.S., 1975, “Kourion, the Ancient Water Supply”, *Proceedings of the American Philosophical Society* 119, 39-72.

- Lenoir, M. (επιμ.), 1991, *Les Thermes Romains (Actes de la table ronde organisée par l'Ecole française de Rome, Rome 11-12 Novembre 1988)*, Collection de l'Ecole française de Rome 142, Paris : De Boccard.
- Lézine, A., 1962, *Architecture Romaine d'Afrique*, Paris : Presses universitaires de France.
- Λουλλουπής, Μ., 1971, “Ανασκαφαί εις Κούριον 1967-1970. Η Οικία των Μονομάχων”, *RDAC*, 86-116.
- Loulloupi, M., 1986, “Mosaic representation with Gladiatorial Games from Kourion”, στο Karageorghis, V. (επιμ.), *Acts of the International Archaeological Symposium 'Cyprus between the Orient and the Occident', Nicosia, 8-14 September 1985*, Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus, 471-472.
- Lucore, S., 2003/4, “The Hellenistic baths at Morgantina”, *Kodai, Journal of Ancient History* 13-14, 209-215.
- Lucore, S.K., 2009, “Archimedes, the North Baths at Morgantina and Early Developments in Vaulted Construction”, στο Kosso C. και A. Scott A. (επιμ.), *The Nature and Function of Water, Baths, Bathing and Hygiene from antiquity through Renaissance*, Leiden, Boston: Brill, 43-59.
- Lucore, S.K., 2013, “Bathing in Hieronian Sicily”, στο Lucore S.K. και M. Trümper (επιμ.), *Greek baths and bathing culture. New discoveries and approaches*, Babesch 23, Peeters: Leuven - Paris - Walpole, Ma, 151-179.
- MacDonald, W.L., 1982, *The Architecture of the Roman World*, τομ. 1, New Haven: Yale University Press.
- Macmullen, R.C., 1959, “Roman Imperial Building in the Provinces”, *Harvard Studies in Classical Philology* 64, 207-235.
- Macready, S. και Thompson, F.H., 1987, *Roman Architecture in the Greek World*, Occasional Paper 10, London: Society of Antiquaries of London.
- Maier, Fr.-G. και Karageorghis, V., 1984, *Paphos: history and archaeology*. Nicosia: A.G. Leventis Foundation.
- Maier, Fr.-G., 1973, “Excavations at Kouklia (Palaepaphos). Sixth Preliminary Report: Seasons 1971 and 1972”, *RDAC*, 186-197.
- Mallwitz, A., 1972, *Olympia und seine Bauten*, München: Prestel.

- Manderscheid, H., 1998, *Bibliographie zum römischen badewesen unterbesonderer Berücksichtigung der öffentlichen Thermen*, München: In Kommission bei Wasmuth.
- Manderscheid, H., 2000, “The water management of Greek and Roman baths”, στο Wikander, Ö. (επιμ.), *Handbook of ancient water technology*, Technology and Change in History 2, Leiden: Brill, 467-535.
- Manderscheid, H., 2004, *Ancient baths and bathing: a bibliography for the years 1988-2001*, JRA Supplementary Series 55, Portsmouth, Rhode Island.
- Mango, E., 2003, *Das Gymnasion*, Eretria 13, Gollion: École Suisse d’archéologie en Grèce.
- Marrou, H., 1982, *A History of Education in Antiquity* (μτφρ. G. Lamp), Wisconsin studies in classics, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, New York.
- Marta, R., 1990, *Architettura Romana, Tecniche costruttive e forme architettoniche del mondo romano*, Roma.
- Martin, R., 1965, *Manuel d’Architecture Grecque (Matériaux et Techniques)*, Paris : Picard.
- Martin, R., 1974, *L’urbanisme dans la Grèce antique*, Paris : Picard.
- Martini, W., 1984, *Samos XVI. Das Gymnasium von Samos*, Deutsches Archäologisches Institut, Bonn: Habelt.
- McFadden, G.H., 1938, “Excavations at Kourion”, *University Museum Bulletin* 7.2, 3-17.
- McFadden, G.H., 1940, *University Museum Bulletin* 8.4., 22-28.
- McFadden, G.H., 1950, “Kourion. The Apollo Baths”, *University Museum Bulletin* 14.4, 14-26.
- Megaw, A.H.S., 1954, “Archaeology in Cyprus, 1954”, *AR* 1, 28-34.
- Megaw, A.H.S., 1955, “Archaeology in Cyprus, 1955”, *AR* 2, 41-46.
- Megaw, A.H.S., 1956, “Archaeology in Cyprus, 1956”, *AR* 3, 24-31.
- Megaw, A.H.S., 1957, “Archaeology in Cyprus, 1957”, *AR* 4, 43-50.
- Megaw, A.H.S., 1960, “Early Christian Monuments in Cyprus in the Light of Recent Discoveries”, στο Dölger, F.J., Beck, H.G. και C.H. Beck (επιμ.), *Akten des IX. Internationalen Byzantinisten-Kongresses, München 1958*, Munich, 345-351.

- Megaw, A.H.S., 1971, "Excavations at "Saranda Kolones", Paphos: preliminary report on the 1966-67 and 1970-71 seasons", *RDAC*, 117-146.
- Megaw, A.H.S., 1974, "Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus: Metropolitan or Provincial?", *DOP* 28, 57-88.
- Megaw, A.H.S., 2007, *Kourion: excavations in the Episcopal Precinct*, *DOP* 38, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Mehl, A., 2000, «Ελληνιστική Κύπρος», στο Παπαδόπουλλος, Θ. (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου, Αρχαία Κύπρος*, τόμος Β, μέρος Β, Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, 619-762.
- Mehl, A., 2011, "The Importance of Cyprus as Province of the Roman Empire: Some Remarks", στο Demetriou, A. (επιμ.), *Proceedings of the IV International Cyprological Congress, Lefkosia 29 April-3May 2008*, Nicosia: Society of Cypriot Studies, 625-631.
- Meusel, H., 1960, *Die Verwaltung und Finanzierung der öffentlichen Bäder zur römischen Kaiserzeit* (diss. Köln).
- Michaelides, D., 1986, "A new Orpheus mosaic in Cyprus", στο Karageorghis, V. (επιμ.), *Acts of the International Archaeological Symposium 'Cyprus between the Orient and the Occident', Nicosia, 8-14 September 1985*, Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus, 473-489.
- Michaelides, D., 1987, "A catalogue of Hellenistic, Roman and Early Christian mosaics of Cyprus with representations of human figures", *RDAC*, 239-252.
- Michaelides, D., 1988, "The House of Aion, Paphos", *Cyprus Weekly* 26, 62-65.
- Michaelides, D., 1989, "Early Christian Mosaics of Cyprus", *Biblical Archaeologist* 52.4, 92-202.
- Michaelides, D., 1990, "La maison d'Orphée (Nea Paphos)", στο Pariente, A., "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1989", *BCH* 114, 977-979.
- Michaelides, D., 1991, "The House of Orpheus", στο *The Conservation of the Orpheus Mosaic at Paphos, Cyprus*, California: Getty Conservation Institute, 3-10.
- Michaelides, D., 1992, *Cypriot Mosaics*, Nicosia: Department of Antiquities of Cyprus.
- Michaelides, D., 1993, "The Baths of Mansoura", *RDAC*, 265-274.

- Michaelides, D., 1995, “Chypre hellénistique et romaine”, *Dossiers d’Archéologie* 205 (Juillet- Août), 106-115.
- Michaelides, D., 1996, “The economy of Cyprus during the Hellenistic and Roman periods”, στο Karageorghis, V. και D. Michaelides (επιμ.), *The development of the Cypriot economy*, Nicosia: University of Cyprus/Bank of Cyprus, 139-152.
- Michaelides, D., 1998α, « Du paganisme au christianisme », *Le Monde de la Bible* 112 (Juillet-Août), 12-15.
- Michaelides, D., 1998β, “Archeologia paleocristiana a Cipro”, *Corsi di Cultura sull’Arte Ravennate Bizantina* 44, 179-239.
- Michaelides, D., 1999, “New Mosaics from Paphos”, στο Ennaïfer, M. και A. Rebourg (επιμ.), *La Mosaïque Gréco-Romaine. 7ème Colloque International pour l’étude de la mosaïque antique, Tunis 3-7 Octobre 1994*, 2 τόμοι, Τυνησία, 81-90.
- Michaelides, D., 2001, “Some characteristic traits of a mosaic workshop in Early Christian Cyprus”, στο Paunier, D. και Schmidt, C. (επιμ.), *La mosaïque greco-romaine VIII. Actes du VIIIe colloque international pour l’étude de la mosaïque antique et médiévale*, AIEMA 8, Lausanne, 314-325.
- Michaelides, D., 2006, “Roman Cyprus/Ρωμαϊκή Κύπρος», στο Χατζηπασχάλη, Ε., Λυσσιώτη, Π. και Α. Λυρίτσας (επιμ.), *Cyprus has always been Europe/ Η Κύπρος ήταν πάντα Ευρώπη», Λευκωσία: Ρ.Ι.Ο., 41-75.*
- Μιχαηλίδης, Δ. και Νικολάου, Ντ., 2008, «Αρχαία Κύπρος», στο Βρυωνίδου-Γιάγκου, Μ. (επιμ.), *Έν χορδαῖς καὶ ὀργάνοις. Διασκέδαση και Ψυχαγωγία στην Κύπρο από την Αρχαιότητα μέχρι την Ανεξαρτησία*, Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Τράπεζας Marfin Laiki, 12-57.
- Michail, R., 2013, “The Early Christian Baptisteries of the Island of Cyprus”, *Rivista di Archeologia Cristiana* 87-88 (2011-2012), 249-284.
- Mitchell, S., 1987, “Imperial Building in the Eastern Roman Provinces”, στο Macready S. και F.H. Thompson (επιμ.), *Roman Architecture in the Greek World*, Occasional Paper 10, London: Society of Antiquaries of London, 18-25.
- Mitford, T.B., 1950, “New Inscriptions from Roman Cyprus“, *Opuscula Archaeologica* IV, 1-95.
- Mitford, T.B., 1953, “Seleucus and Theodorus”, *OpAth* 1, 130-171.

- Mitford, T.B., 1960, “A Cypriot Oath of Allegiance to Tiberius”, *JRS* 50, 75–79.
- Mitford, T.B., 1961, “Further Contributions to the Epigraphy of Cyprus”, *AJA* 65.2, 93-151.
- Mitford, T.B., 1971, *Inscriptions of Kourion*, Memoirs of the American Philosophical Society 83, Philadelphia: American Philosophical Society.
- Mitford, T.B., 1980, “Roman Cyprus”, στο Temporini, H., και W. Haase, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II.7.2, Berlin: W. de Gruyter, 1285-1384.
- Mitford, T.B. και I. Nicolaou, 1974, *The Greek and Latin Inscriptions from Salamis*, Salamis 6, Nicosia: Department of Antiquities.
- Młynarczyk, J., 1985, “Remarks on the temple of Aphrodite Paphia in Nea Paphos in the Hellenistic period”, *RDAC*, 286-292.
- Młynarczyk, J., 1990, *Nea Paphos III. Nea Paphos in the Hellenistic world*, Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences, Varsovie: Éditions Géologiques.
- Mora, G., 1981, “Las termas romanas en Hispania”, *ArchEspaArq* 54, 37-89.
- Müller, V., 1932, “The Palace of Vouni”, *AJA* 36.4, 408-417.
- Müller, V., 1933, “A reply”, *AJA* 37.4, 599-601.
- Müller-Wiener, W., 1995, *Η Αρχιτεκτονική στην Αρχαία Ελλάδα*, (μτφρ. Μπ. Σμιτ-Δούνα), Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Munro J.A.R. και Tubbs, H.A., 1891, “Excavations in Cyprus, 1890”, *JHS* 12, 59-198.
- Murray, A.S., Smith, A.H. και Walters, H.B., 1900, *Excavations in Cyprus*. London: British Museum Press.
- Myres, J.L., 1897, “Excavations in Cyprus in 1894”, *JHS* 17, 164-170.
- Myres, J.L., 1947, “Excavations in Cyprus in 1913”, *AJA* 51.3, 313-315.
- Myres, J.L. και M. Ohnefalsch-Richter, 1899, *A Catalogue of the Cyprus Museum*, Oxford.
- Neuburger, A., 1969, *The Technical Arts and Sciences of the Ancients* (μτφρ. H.L. Brose), New York: Barnes and Noble.
- Nicolaou, I., 1962, “Inscriptiones Cypriae Alphabeticae” (II), *RDAC*, 41-51.
- Nicolaou, I., 1982, “Kourion City: The Epigraphic Evidence”, στο Swiny, H.W. (επιμ.), *An archaeological guide to ancient Kourion area and the Akrotiri Peninsula*, Nicosia: Department of Antiquities, 93-97.

- Nicolaou, I, 2001, "The Transition from paganism to Christianity as revealed in the mosaic Inscriptions of Cyprus", στο Herrin, J., Mullett, M. και C. Otten-Froux (επιμ.), *Mosaic. Festschrift for A.H.S. Megaw*, British School at Athens Studies 8, London: British School at Athens, 13-17.
- Nikolaou, K., 1965-1966, "Archaeology in Cyprus, 1961-1966", *AR* 12, 27-43.
- Nicolaou, K., 1967, "Archaeological News from Cyprus", *AJA* 71.4, 399-406.
- Nicolaou, K., 1968, "Archaeological News from Cyprus", *AJA* 72.4, 369-380.
- Nikolaou, K., 1969, "Archaeology in Cyprus, 1966-1969", *AR* 15, 40-54.
- Nicolaou, K., 1970α, "Archaeological News from Cyprus", *AJA* 74.1, 71-78.
- Nicolaou, K., 1970β, "Archaeological News from Cyprus", *AJA* 74.4, 391-400.
- Nicolaou, K., 1972, "Archaeological News from Cyprus, 1970", *AJA* 76.3, 311-320.
- Nicolaou, K., 1973α, "Archaeological News from Cyprus, 1971", *AJA* 77.1, 51-60.
- Nicolaou, K., 1973β, "Archaeological News from Cyprus, 1972", *AJA* 77.4, 425-433.
- Nicolaou, K., 1975-1976, "Archaeology in Cyprus, 1967", *AR* 22, 34-69.
- Nicolaou, K., 1976, *The Historical Topography of Kition*, SIMA 43, Göteborg: P. Åström.
- Nielsen, I., 1985, "Le prime fasi dell'evoluzione dell'edificio termale romane", *Analecta Romana Instituti Danici* XVI, 81-112.
- Nielsen, I., 1992, *Thermae et Balnea. The Architectural and Cultural History of Roman Public Bath*, Aarhus: Aarhus University Press.
- Nielsen, I., 1999, "Early provincial baths and their relations to early Italic baths", στο DeLaine, J. και D.E. Johnston (επιμ.), *Roman Baths and Bathing. Part I: Bathing and Society (Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March-4 April 1992)*, *JRA Supplementary Series* 37, Portsmouth, Rhode Island, τόμ. 1, 35-43.
- Orlandini, P., 1960, "Gela: Impianto greco di bagni pubblici presso l'Ospizio", *NSc*, 181-211.
- Ορλάνδος, Α.Κ., 1955-1956, *Τα υλικά δομής των Αρχαίων Ελλήνων: κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*, τόμος 1, Αθήνα.
- Ορλάνδος, Α.Κ., 1958, *Τα υλικά δομής των Αρχαίων Ελλήνων: κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*, τόμος 2, Αθήνα.

- Ορλάνδος, Α.Κ. και Τραυλός, Ι., 1986, *Λεξικόν αρχιτεκτονικών όρων*, Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Papageorghiou, A., 1991, “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1990”, *BCH* 115.2, 789-833.
- Papantoniou, G., 2012, *Religion and Social transformations in Cyprus*, Mnemosyne Supplements 347, Leiden: Brill.
- Papantoniou, G., 2013. “Cyprus from Basileis to Strategos: A Sacred-Landscapes Approach”, *AJA* 117.1, 33-57.
- Papantoniou, G., 2013, “Cypriot Autonomous Polities at the Crossroads of Empire: The Imprint of a Transformed Islandscape in the Classical and Hellenistic Periods”, *BASOR* 370, 169-205.
- Pasquinucci, M., 1987, *Terme romane e vita quotidiana*, Modena: Panini.
- Péchoux, P.-Y., 1996, “La situation géographique”, στο Aupert, P. (επιμ.), *Guide d'Amathonte*, Sites et monuments 15, Athènes: École Française d'Athènes/The A.G. Leventis Foundation, 9-12.
- Péchoux, P.-Y., 2000, “The Geographical Setting”, στο Aupert, P. (επιμ.), *Guide to Amathus*, Series of Guide Books, Nicosia: The Bank of Cyprus Cultural Foundation, 11-14.
- Peltenburg, E., Croft, P., Jackson A., McCarthy C. και Murray, M.A., 2001, “Well-Established Colonists: Mylouthkia 1 and the Cypro-Pre-Pottery Neolithic B”, στο Swiny, S. (επιμ.), *The earliest prehistory of Cyprus. From colonization to exploitation*, CAARI monograph series 2 and ASOR Archaeological Reports 5, Boston: ASOR, 61-94.
- Peltenburg, E., 2003, “Identifying settlement of the Xth-IXth millenium B.P. in Cyprus from the contents of Kissonerga-Mylouthkia wells”, *BCH Supplement* 43, 15-33.
- Petit, T., 1991, « Amathonte de Chypre : bilan en deux campagnes de fouilles (1988 et 1999) au “palais” d'époque archaïque et classique », *Transeuphratène* 4, 9-20.
- Pollitt, J.J., 2000, *Η Τέχνη στην Ελληνιστική Εποχή* (μτφρ. Α. Γκαζή), Αθήνα: Παπαδήμας.
- Potter, D., 2000, «Η Κύπρος επαρχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας», στο Παπαδόπουλλος, Θ. (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου, Αρχαία Κύπρος*, τόμος Β, μέρος Β, Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, 763-864.

- Pouilloux, J., 1980, « Présentation du site », στο Yon, M. (επιμ.), *Salamine de Chypre. Histoire et archéologie : état des recherches*, Actes du Colloque International CNRS No. 578 : Lyon, 13-17 mars 1978, 33-41.
- Pouilloux, J., Roesch, P., και Marcillet-Jaubert, J., 1987, *Testimonia Salamina 2 : Corpus épigraphique*, Salamine de Chypre XIII, Paris : De Boccard.
- Prête, J.-P., 2004, « Évolution de l'espace urbain des Lagides à la fin de l'Empire : le cas de l'agora d'Amathonte de Chypre », unpublished PhD thesis, Aix-en-Provence.
- Prête, J.-P., 2007, « Topographie du centre monumental d'Amathonte à l'époque hellénistique », στο Flourentzos, P. (επιμ.), *From Evagoras I to the Ptolemies. The transition from the Classical to the Hellenistic Period in Cyprus. Nicosia 29-10 November 2002*, Nicosia: Department of Antiquities, 115-130.
- Prête J.-P., Tassignon, I., Kozelj, T., και Wurch-Közelj, M., 2002, « Rapport sur les travaux de l'École française d'Athènes à Amathonte en 2001: L'agora », *BCH* 126.2, 551-571.
- Prête J.-P., Tassignon, I., Kozelj, T., και Wurch-Közelj, M., 2003, « Rapport sur les travaux de l'École française d'Athènes en 2002, Amathonte : L'agora », *BCH* 127.2, 526-537.
- Prête J.-P., Tassignon, I., Kozelj, T. και Wurch-Közelj, M., 2004-2005, « Rapport sur les travaux de l'École française d'Athènes en 2003 et 2004. Amathonte : L'agora », *BCH* 128-129.2.1, 1034-1040.
- Radt, W., 1980, "Pergamon, 1979", *AA* 95, 400-422.
- Pralong, A., 1994, « La basilique de l'acropole d'Amathonte (Chypre) », *Rivista di Archeologia Cristiana* 70, 411-455.
- Quilici, L., 1971, *Lo scavo all'interno della cinta urbana, prima relazione*, Studi Ciprioti e Rapporti di Scavo 1, Rome: Edizioni dell'Ateneo.
- Quilici, L., 1985, « La Mission Italienne à Ayia Irini (Kerynia) », στο Karageorghis, V. (επιμ.), *Archaeology in Cyprus 1960-1985*, Nicosia: A.G. Leventis Foundation, 182-192.
- Rebuffat, R., 1991, « Vocabulaire thermal: documents sur le bain romain », στο Lenoir, M. (επιμ.), *Les Thermes romains: actes de la table ronde organisée par l'Ecole*

- française de Rome: Rome, 11-12 novembre 1988*, Collection de l'École française de Rome 142, Paris : De Boccard, 1-34.
- Rich, A., 1875, "Balnea", *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London: Murray, 183-196.
- Robertson, D.S., 1945, *A Handbook of Greek and Roman Architecture*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rodgers, R.H., 2004, *Frontinus De Aquaeductu Urbis Romae*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Rook, T., 1978, "The Development and Operation of Roman Hypocausts", *JAS* 5, 269-282.
- Roux, G., 1998, *La Basilique de la Campanopetra*, Salamine de Chypre XV, Paris : De Boccard.
- Rupp, D.W., 1978, "A Hellenistic black and white pebble mosaic from Acropolis of Kourion", *RDAC*, 254-265.
- Rupp, D.W., 1982, "Kourion City: The Eustolios Complex, Area VI", στο Swiny, H.W. (επιμ.), *An Archaeological Guide to the ancient Kourion area and the Akrotiri Peninsula*, Nicosia: Department of Antiquities, 132-139.
- Russell, J., 1974, "Mosaic Inscriptions from the Palaestra at Anemurium", *AS* 24, 95-102.
- Russell, J., 1980, "Anemurium: The Changing Face of a Roman City", *Archaeology* 33.5, 31-40.
- Russell, J., 1987, *The mosaic inscriptions of Anemurium*, Ergänzungsbande zu den Tituli Asiae Minoris 13, Wein: Verlag der Österreichische Akademie des Wissenschaften.
- Σατράκη, Α., 2012, *Κύπριοι βασιλείς από τον Κόσμασο μέχρι το Νικοκρέοντα*, Αρχαιογνωσία 9, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή.
- Scranton, R., 1967, *The Architecture of the Sanctuary of Apollo Hylates at Kourion*, Transactions of the American Philosophical Society 57.5, Philadelphia: American Philosophical Society.
- Sear, F., 1982, *Roman Architecture*, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Sears, J., 1904, "Oiniadai, V, A Greek Bath", *AJA* 8.2, 216-226.
- Settis, S., 1973, "*Esedra e ninfeo nella terminologia architettonica del mondo romano. Dall' età repubblicana alla tarda antichità*", στο Temporini, H. (επιμ.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* I.4, Berlin: W. de Gruyter, 661-745.

- Sextus Julius Frontinus, *De aquaeductu urbis Romae: The aqueducts of Rome* (Books I-11), μτφρ. Charles E. Bennett, I-II, The Loeb Classical Library, London 1993.
- Seyrig, H., 1927, « Incriptions de Chypre », *BCH* 51, 138-154.
- Sgobbo, I., 1929, “Terme flegree ed origine delle terme romane”, *AttiCStR* 1, 186-194.
- Sinopoli, C., 2001, “Imperial Integration and Imperial Subjects”, στο S.E. Alcock, T. D’Altroy, K.D. Morrison, and C. Sinopoli (επιμ.), *Empires: Perspectives from Archaeology and History*, Cambridge: Cambridge University Press, 195-200.
- Soren, D., 1982, “Earthquakes”, στο Swiny, H.W. (επιμ.), *An archaeological guide to ancient Kourion area and the Akrotiri Peninsula*, Nicosia: Department of Antiquities, 68-69.
- Soren, D. και J. James, 1988, *Kourion. The search for a lost Roman city*, New York: Anchor Press
- Staccioli, R.A., 1958, “Sugli edifici thermali minori”, *ArchCl* 10, 273-278.
- Staccioli, R.A., 1961, “Terme minori e *balnea* nella documentazione della ‘Forma Urbis’”, *ArchCl* 13, 92-102.
- Stähli, A., 2013, “Women bathing. Displaying female attractiveness on Greek vases”, στο Lucore, S.K. και M. Trümper (επιμ.), *Greek baths and bathing culture. New discoveries and approaches*, Babesch 23, Peeters: Leuven - Paris - Walpole, Ma, 11-21.
- Steel, L., 1997-1998 “Archaeology in Cyprus 1987-1997”, *AR* 44, 137-149.
- Stillwell, R., 1961, “Kourion: the theater”, *Proceedings of the American Philosophical Society* 105.1, 37-78.
- Stucchi, S., 1957, “Le piante delle terme romane d’Africa ed i loro rapporti con quelle di Roma e dell’Europe”, *Atti V Convegno Nazionale di Studi dell’Architettura*, Perugia.
- Stylianou, A. και Stylianou, J., 1997, *The Painted Churches of Cyprus*, Nicosia: A.G. Leventis Foundation.
- Suceveanu, A., 1982, *Les thermes romains*, Historia VI, Bucharest : Editura Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Sudhoff, K., 1910, *Aus dem antiken Badewesen*, Medizinisch-Kulturgeschichtliche Studien an Vasenbildern, Berlin : Allgemeine Medizinische Verlagsanstalt.

- Swiny, H.W. (επιμ.), 1982, *An archaeological guide to ancient Kourion area and the Akrotiri Peninsula*, Nicosia: Department of Antiquities.
- Taylor, R., 2000, *Public Needs and Private Pleasures*, Roma: L'Erma.
- Thatcher, E.D. 1956, "The open rooms of the Terme del Foro at Ostia", *MAAR* 26, 169-264.
- Thébert, Y., 2003, *Thermes romains d'Afrique du Nord et leur contexte méditerranéen : études d'histoire et d'archéologie*, BEFAR 315, Rome.
- Tortorella, S., 2004, "Il mito di Ganimede in un emblema da Privernum e in altri mosaici romani", *Musiva sectilia* 1, 2004, 35-61.
- Tsiolis, V., 2013, "The baths at Fregellae and the transition from *Balaneion* to *Balneum*", στο Lucore S.K. και M. Trümper (επιμ.), *Greek baths and bathing culture. New discoveries and approaches*, Babesch 23, Peeters: Leuven - Paris - Walpole, Ma, 89-111.
- Trümper, M., 2009, "Complex Public Bath Buildings of the Hellenistic Period. A Case Study in Regional Differences", στο Boussac, M.-F., Fournet, Th. και B. Redon (επιμ.), *Le bain collectif en Égypte: βαλανευεῖα, thermae, hammāmāt*, Etudes urbaines 7, Cairo: Institut français d'archéologie orientale, 139-179.
- Trümper, M., 2013, "Urban context of Greek public baths", στο Lucore, S.K. και M. Trümper (επιμ.), *Greek baths and bathing culture. New discoveries and approaches*, Babesch 23, Peeters: Leuven - Paris - Walpole, Ma, 33-72.
- Tytgat, C. 1989, *Les nécropoles sud-ouest et sud-est d'Amathonte. I. Les tombes 110-385*, Études Chypriotes 11, Nicosie: Fondation A.G. Leventis.
- Valentini, R. και Zucchetti, G., *Codice topografico della città di Roma*, Rome 1940, I, 153-154.
- Van Esveld, W.H.C., 1908, *De Balneis Lationibusque Graecorum*.
- Vanderstar, P., 1997, *The Classical Orders in Hellenistic and Roman Cyprus*, PhD dissertation, Oxford University.
- Vessberg, O. και Westholm, A., 1956, *The Swedish Cyprus Expedition, IV, 3: The Hellenistic and Roman periods in Cyprus*, Stockholm: Swedish Cyprus Expedition.

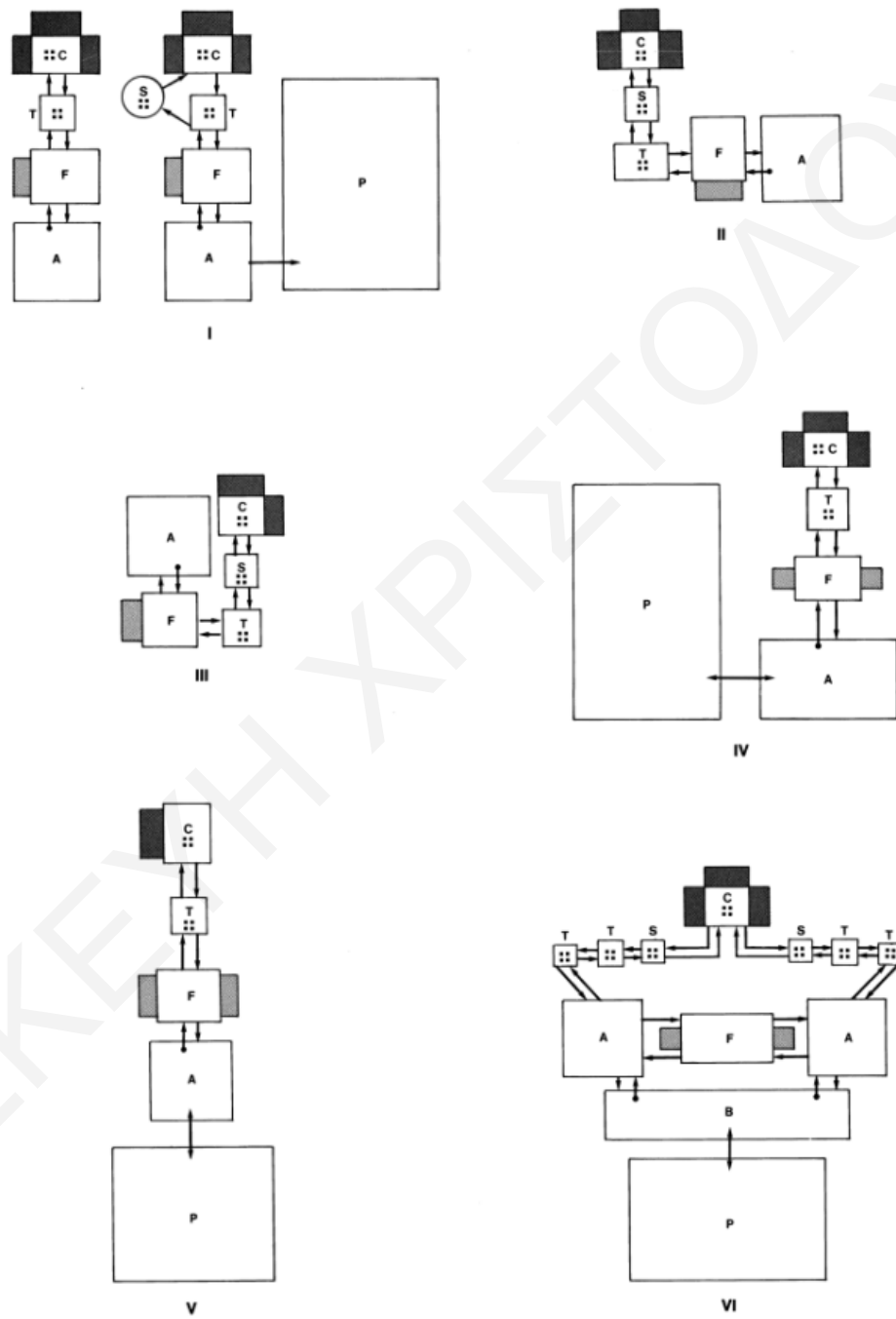
- Vitruvius, *De Architectura: Ten Books on Architecture*, μτφρ. F. Granger, Cambridge: Harvard University Press, 2 vols, 1934.
- Walker, S., 1987, “Roman Nymphaea in the Greek World”, στο Macready, S. και F.H. Thompson (επιμ.), *Roman Architecture in the Greek World*, Occasional Paper 10, London: Society of Antiquaries of London, 60-71.
- Ward-Perkins, J.B., 1981, *Roman Imperial Architecture*, The Pelican History of Art, Harmondsworth: Penguin Books.
- Ward-Perkins, J.B., και Toynbee, J.M.C., 1949, “The Hunting Baths in Lepcis Magna”, *Archaeologia* 93, 177, 165-195.
- Wassenhoven, M.E., 2012, *The Bath in Greece in Classical Antiquity. The Peloponnese*, BAR International Series 2368, Oxford: Archaeopress.
- Weber, M., 1996, *Antike Badekultur*, Munich: Verlag C.H. Beck.
- Westerberg, J. G., 1982, *The hypocaust of Vouni*, PhD diss., Gothenburg University.
- Westholm, A., 1936, *The Temples of Soli: studies on Cypriote art during Hellenistic and Roman periods*, Stockholm: Swedish Cyprus Expedition.
- White, K.D., 1984, *Greek and Roman Technology*, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Whitehouse, H., 2009, “The Nile flows underground to Cyprus: the Painted Water-Cistern at Salamis Reconsidered”, στο Michaelides, D., Kassianidou, V. και R.S. Merrillees (επιμ.), *Egypt and Cyprus in Antiquity*, London: Oxbow Books, 252-260.
- Whittingham, D., 1982, “Kourion: The Roman *Stadium*”, στο Swiny, H.W. (επιμ.), *An archaeological guide to ancient Kourion area and the Akrotiri Peninsula*, Nicosia: Department of Antiquities, 75-79.
- Wikander, O., 1988, “Ancient Roof Tiles”, *OpAth* XVII.15, 203-216.
- Wilson, A.I., 2007, “The castra of Frontinus”, στο Leone, A., Palombi, D. και Walker, S. (επιμ.), *Res bene gestae. Recherche di storia urbana su Roma antica in onore di Eva Margareta Steinby*, Lexicon Topographicum Urbis Romae, Supplementum IV, Roma: Quasar, 439-444.

- Wilson, V., 1980, “The Tubbs-Munro Excavations at Salamis 1890”, στο Yon, M. (επιμ.), *Salamine de Chypre. Histoire et archéologie : état des recherches*, Actes du Colloque International No. 578 : Lyon, 13-17 mars 1978, 59-70.
- Woolf, G., 1994, “Becoming Roman, staying Greek: culture, identity and the civilizing process in the Roman east”, *ProcCambPhilSoc* 40, 116-143.
- Woolf, G., 1998, *Becoming Roman: The Origins of Provincial Civilization in Gaul*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright, G.H.R., 1992, *Ancient buildings in Cyprus* (Handbuch der Orientalistik, VII.1, 2B8I), 2 vols, Leiden: Brill.
- Wright, G.H.R, 2000, *Ancient Building Technology: Historical Background*, τομ. 1, Brill: Leiden, Boston, Köln.
- Wright, G.H.R, 2005, *Ancient Building Technology: Materials*, τομ. 2, Brill: Leiden, Boston.
- Wright, G.H.R, 2009, *Ancient Building Technology: Construction*, τομ. 3, Brill: Leiden, Boston.
- Yegül, F.K., 1982, “A Study in Architectural Iconography: Kaisersaal and the Imperial Cult”, *The Art Bulletin* 64.1, 7-31.
- Yegül, F.K., 1986, *The Bath-Gymnasium complex at Sardis*, Sardis 3, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Yegül, F.K., 1992, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. New York: Architectural History Foundation, and Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Yegül, F.K., 2010, *Bathing in the Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Yegül, F.K., 2013, “Thermal matters: intersected legacies of the Greek and Roman baths and bathing culture”, στο Lucore, S.K. και M. Trümper (επιμ.), *Greek baths and bathing culture. New discoveries and approaches*, Babesch 23, Peeters: Leuven - Paris - Walpole, Ma, 73-88.
- Yegül, F.K. και T. Couch, 2003, “Building of a Roman bath for the cameras”, *JRA* 16, 153-177.
- Yon, M., 1985α, « Mission archeologique française de Kition-Bamboula 1976-1984 », στο Karageorghis V., *Archaeology in Cyprus*, Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus, 219-226.

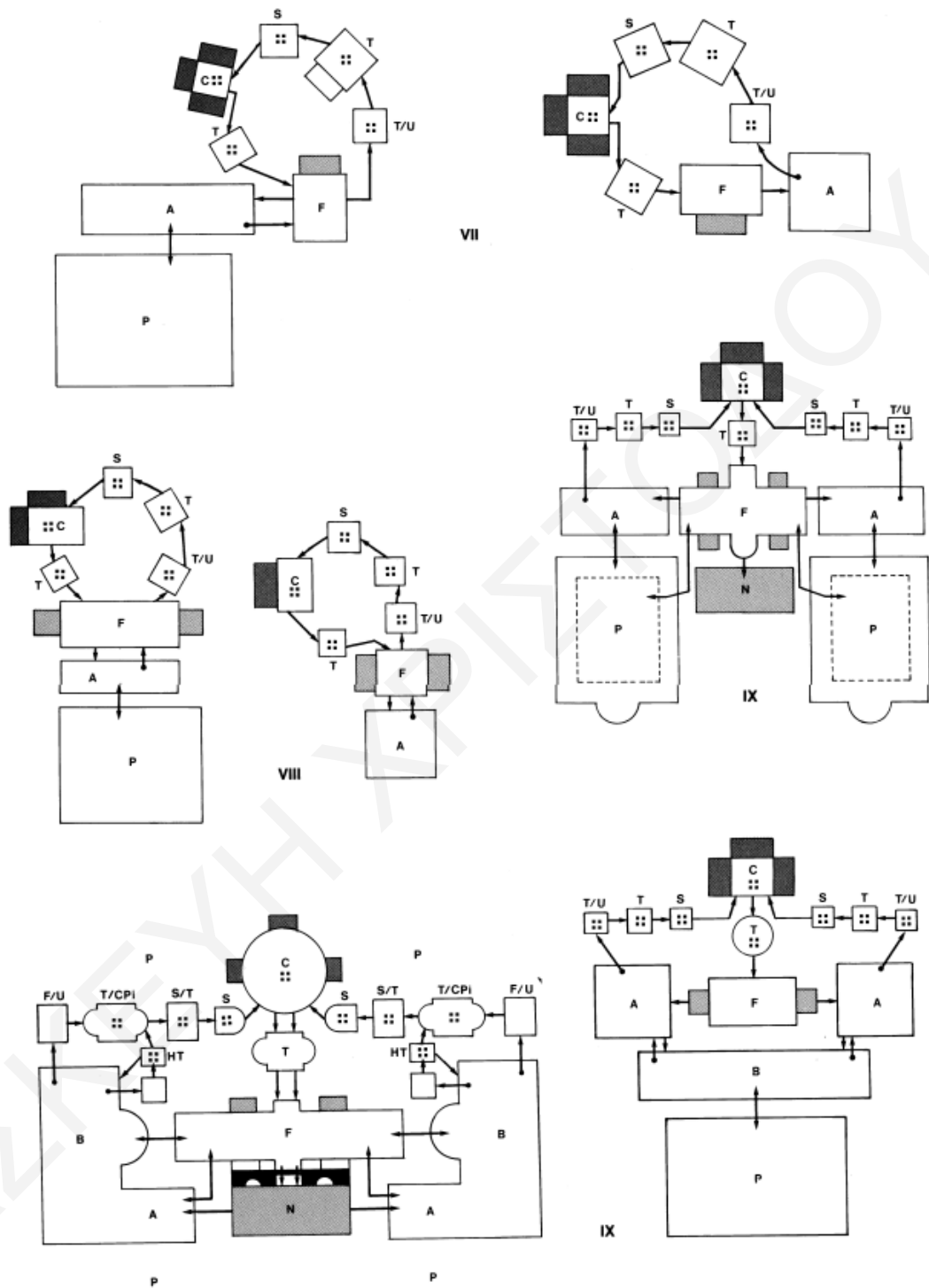
- Yon, M., 1985β, « Mission Archéologique Française de Salamine: La Ville Bilan 1964-1984 », στο Karageorghis V., *Archaeology in Cyprus*, Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus, 202-213.
- Yon, M., 1993, « La Ville de Salamine. Fouilles Françaises 1964-1974 », στο Yon, M. (επιμ.), *Kinyras. L'archéologie française à Chypre. Table-ronde tenue à Lyon, 5-6 novembre 1991*, Travaux de la Maison de l'Orient, 139-158.
- Yon, M., 1998, « La basilique de la Campanopetra », *Le Monde de la Bible* 112 (Juillet-Août), 44-45.
- Ziche, H.G., 2006, « Administrer la propriété de l'Église: l'évêque comme clerc et comme entrepreneur », *Antiquité Tardive* 14, 69-78.
- Zienkiewicz, J.D., 1986, *The Legionary Fortress Baths at Caerleon*, Cardiff: National Museum of Wales.
- Χαραλάμπους, Ε., 2012, *Τεχνολογία κατασκευής των επιδαπέδιων ψηφιδωτών της Κύπρου*, Λευκωσία: Εκδόσεις Ζήτη.

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

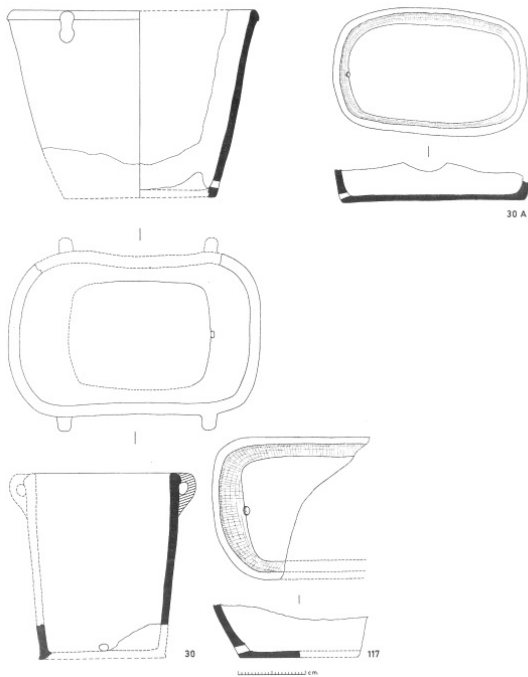

Εικ. 1α: Η τυπολογική ταξινόμηση ρωμαϊκών θερμών από τον Krencker: I ευθύγραμμος τύπος, II γωνιώδης τύπος, III ευθύγραμμος παράλληλος τύπος, IV αξονικός συμμετρικός τύπος, V αξονικός ασύμμετρος τύπος, VI διπλός συμμετρικός τύπος (Nielsen 1992, εικ. 1).

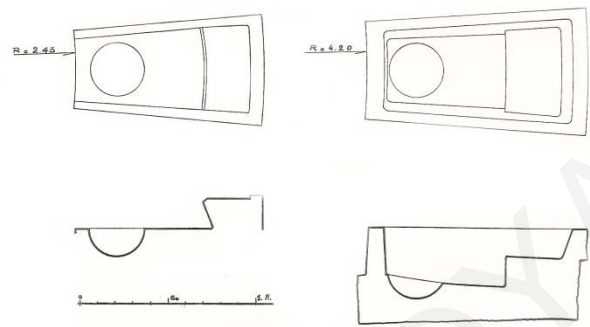

Εικ. 1β: Η τυπολογική ταξινόμηση ρωμαϊκών θερμών από τον Krencker: VII απλός κυκλικός τύπος, VIII ημιαξονικός κυκλικός τύπος, IX αυτοκρατορικός τύπος (Nielsen 1992, εκ. 2).

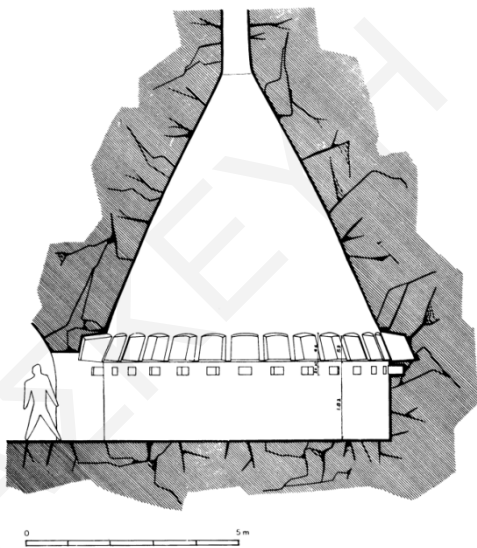

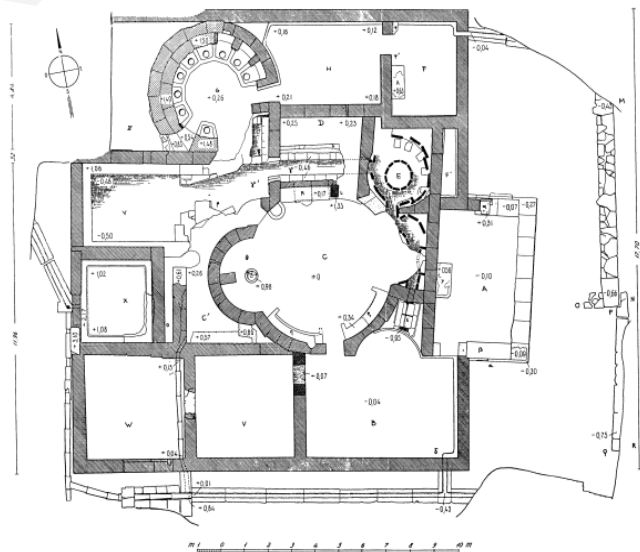
Εικ. 2: Ασάμινθος χωρίς κάθισμα, Πύλα-Κοκκινόκρεμος (Karageorghis 2000, εικ. 13.17).

Εικ. 3: Πύελος σφηνοειδούς σχήματος (Ginouvès 1962, πιν. 51, εικ. 151).

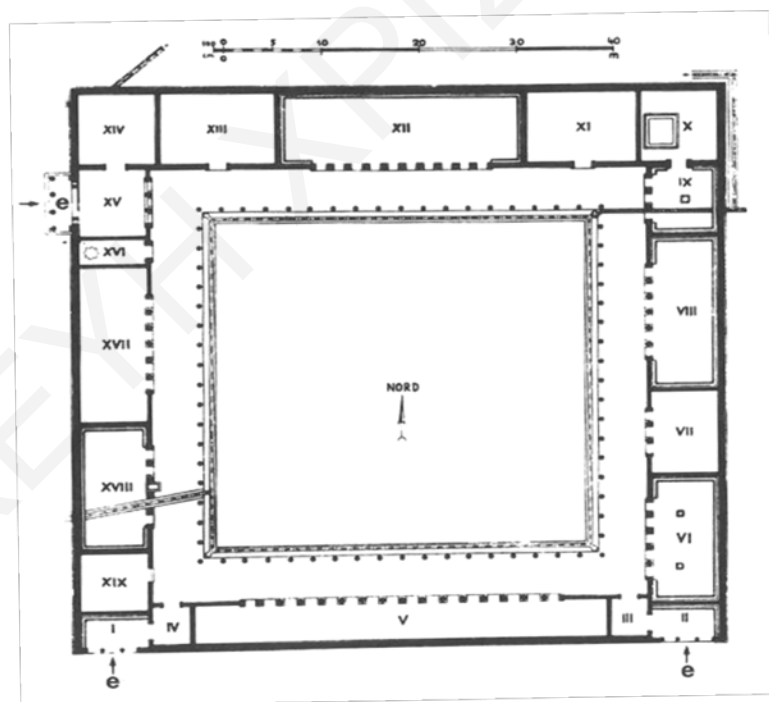
Εικ. 4: Σχεδιαστική τομή θόλου, ελληνιστικό βαλανείο Πειραιά (Ginouvès 1962, πιν. LVIII).

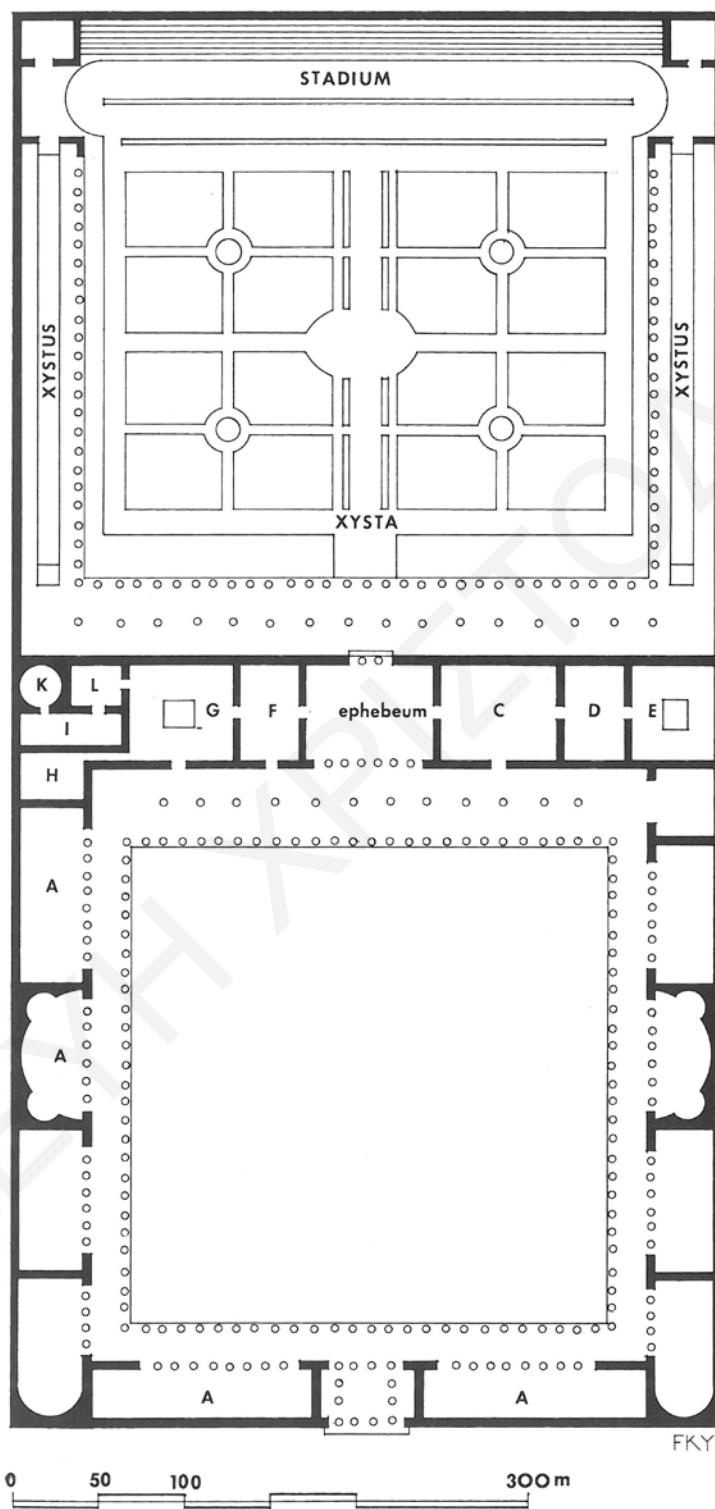
Εικ. 5: Βαλανείο, Γόρτυνα Αρκαδίας (Ginouvès 1955α, εικ. 1)

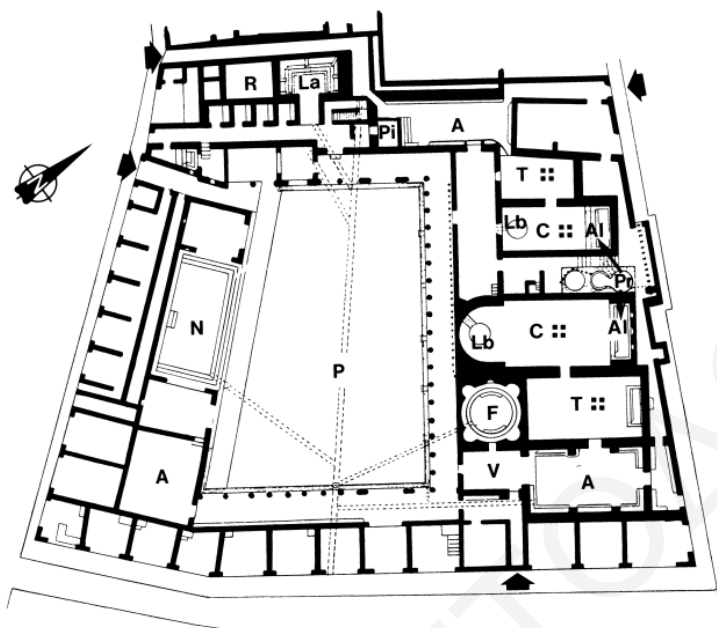
Εικ. 6: Πύελοι και κόγχες για την τοποθέτηση των συνέργων του λουσίματος, βαλανείο στην Taposiris Magna, Αίγυπτος (Fournet και Redon 2009, εικ. 11).

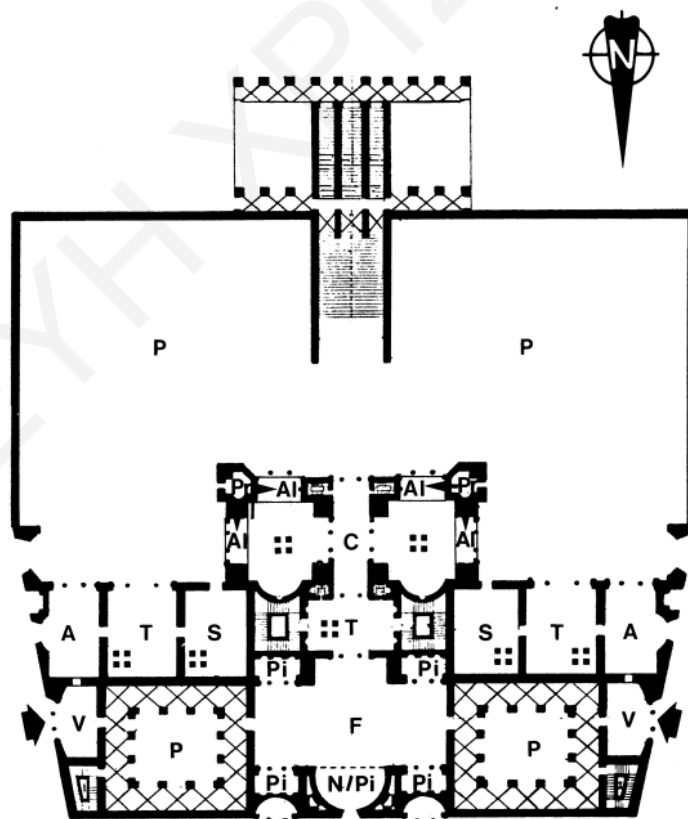
Εικ. 7: Κάτοψη παλαίστρας, Ολυμπία (Yegül 1992, εικ. 8).

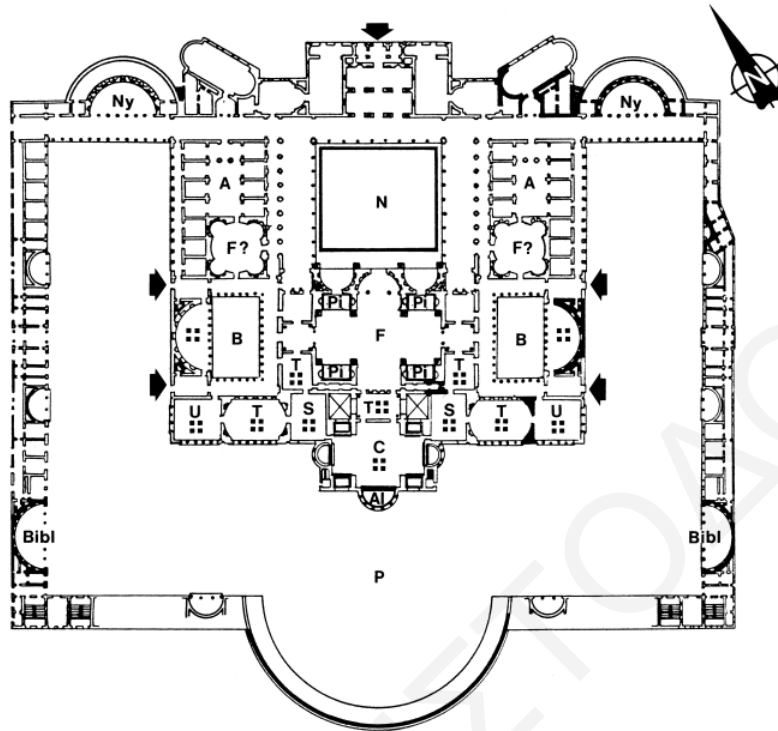
Εικ. 8: Αποκατάσταση γυμνασίου σύμφωνα με την περιγραφή του Βιτρουβίου (Yegül 1992, εικ. 13).

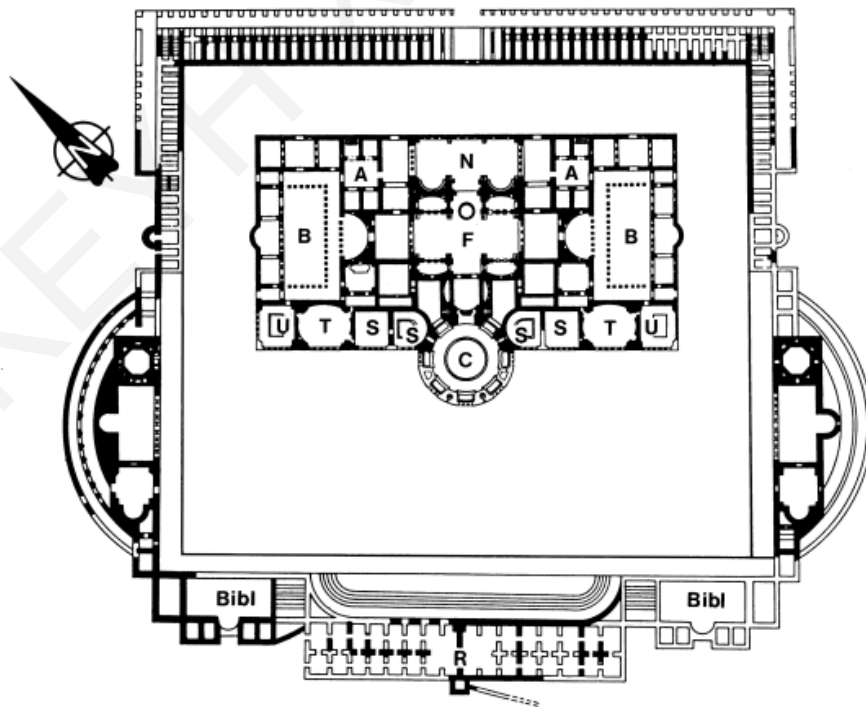
Εικ. 9: Κάτοψη Σταβιανών θερμών, Πομπηία (Nielsen 1992, εκ. 75).

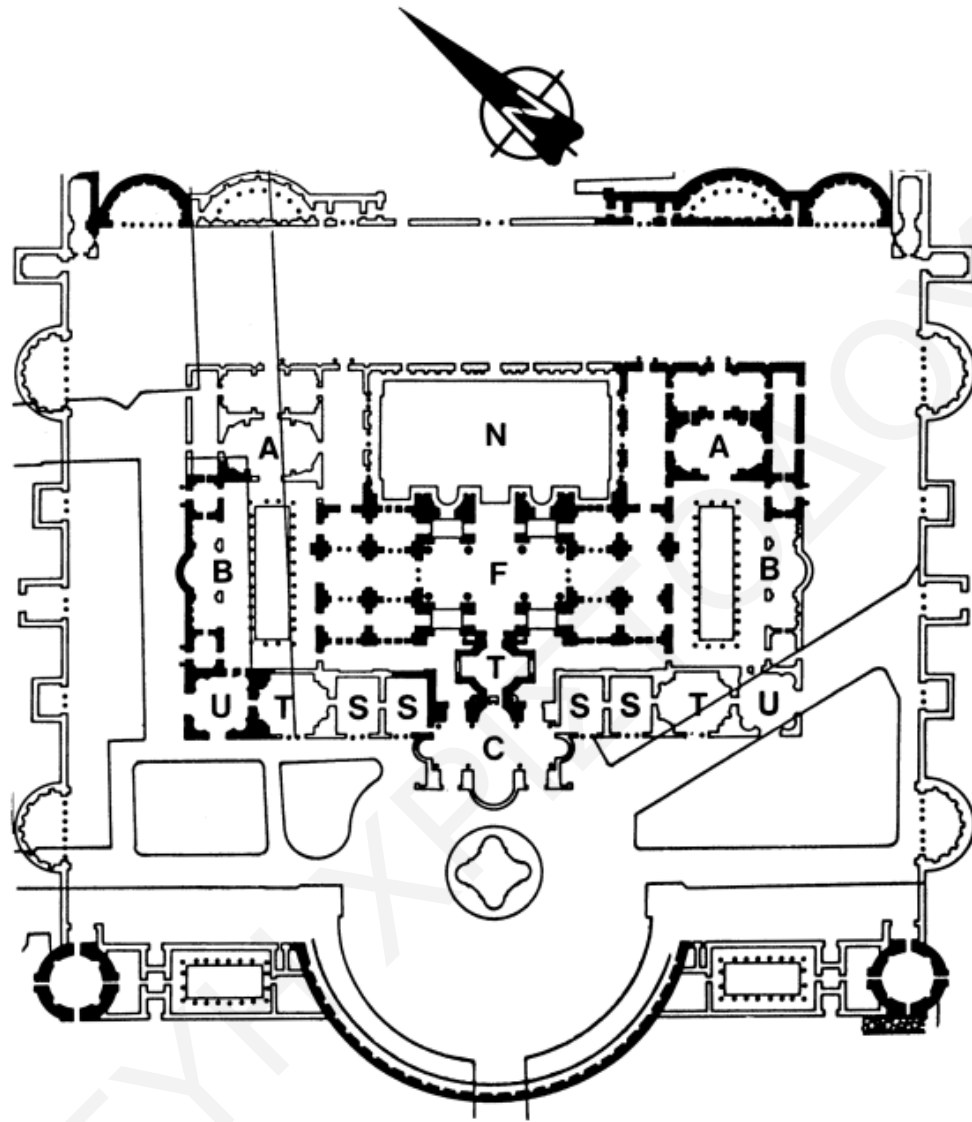
Εικ. 10: Κάτοψη, θέρμες Τίτου, Ρώμη (Nielsen 1992, εκ. 52).

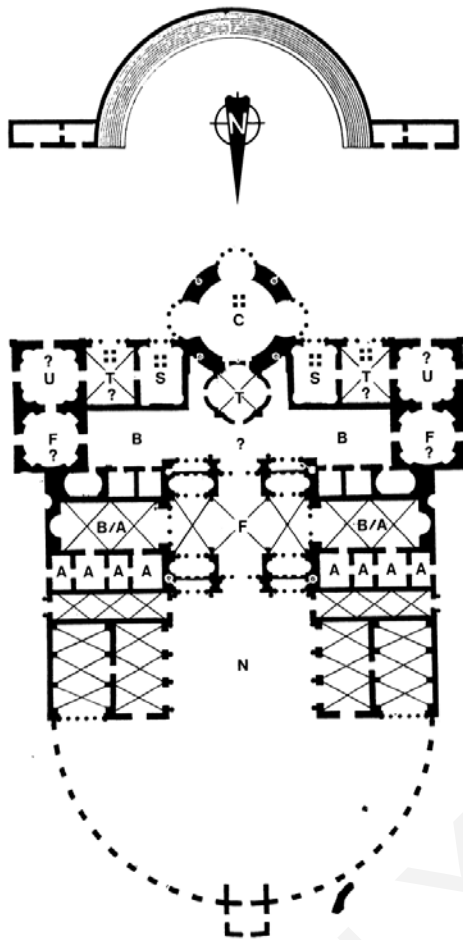
Εικ. 11: Κάτοψη, θέρμες Τραϊανού, Ρώμη (Nielsen 1992, εκ. 53).

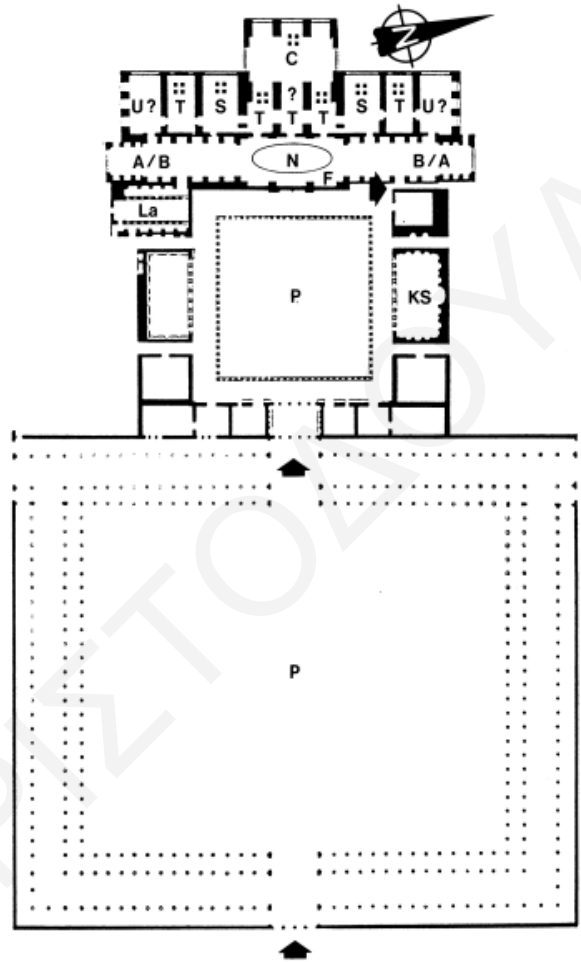
Εικ. 12: Κάτοψη, θέρμες Καρακάλλα με περίβολο, Ρώμη (Nielsen 1992, εκ. 56).

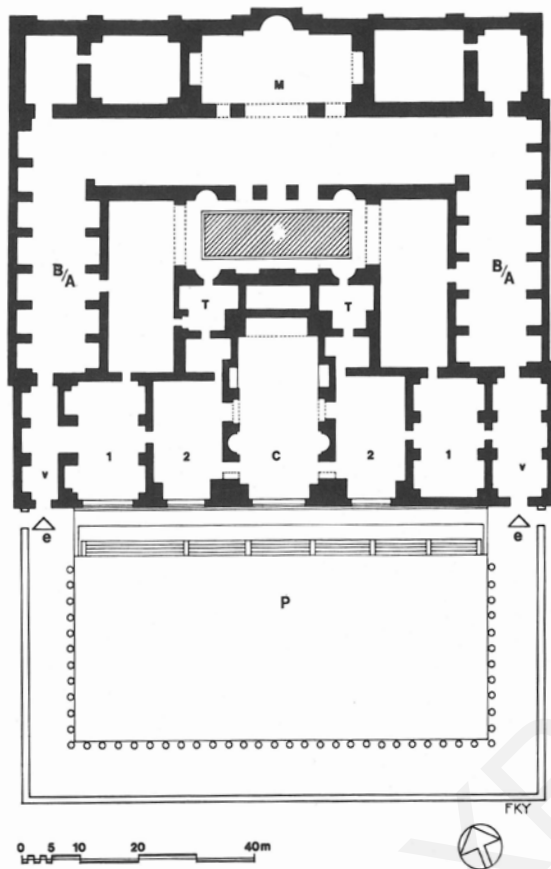
Εικ. 13: Κάτοψη, θέρμες Διοκλητιανού με περίβολο, Ρώμη (Nielsen 1992, εικ. 57).

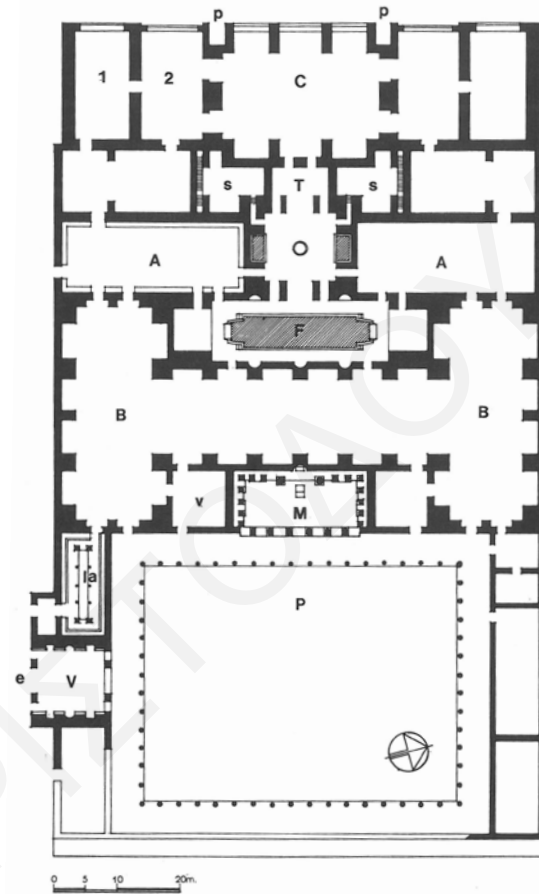
Εικ. 14: Κάτοψη, θέρμες Κωνσταντίνου, Ρώμη (Nielsen 1992, εικ. 92).

Εικ. 15: Κάτοψη, λουτρό-γυμνάσιο (Harbour), Έφεσος (Nielsen 1992, εικ. 223).

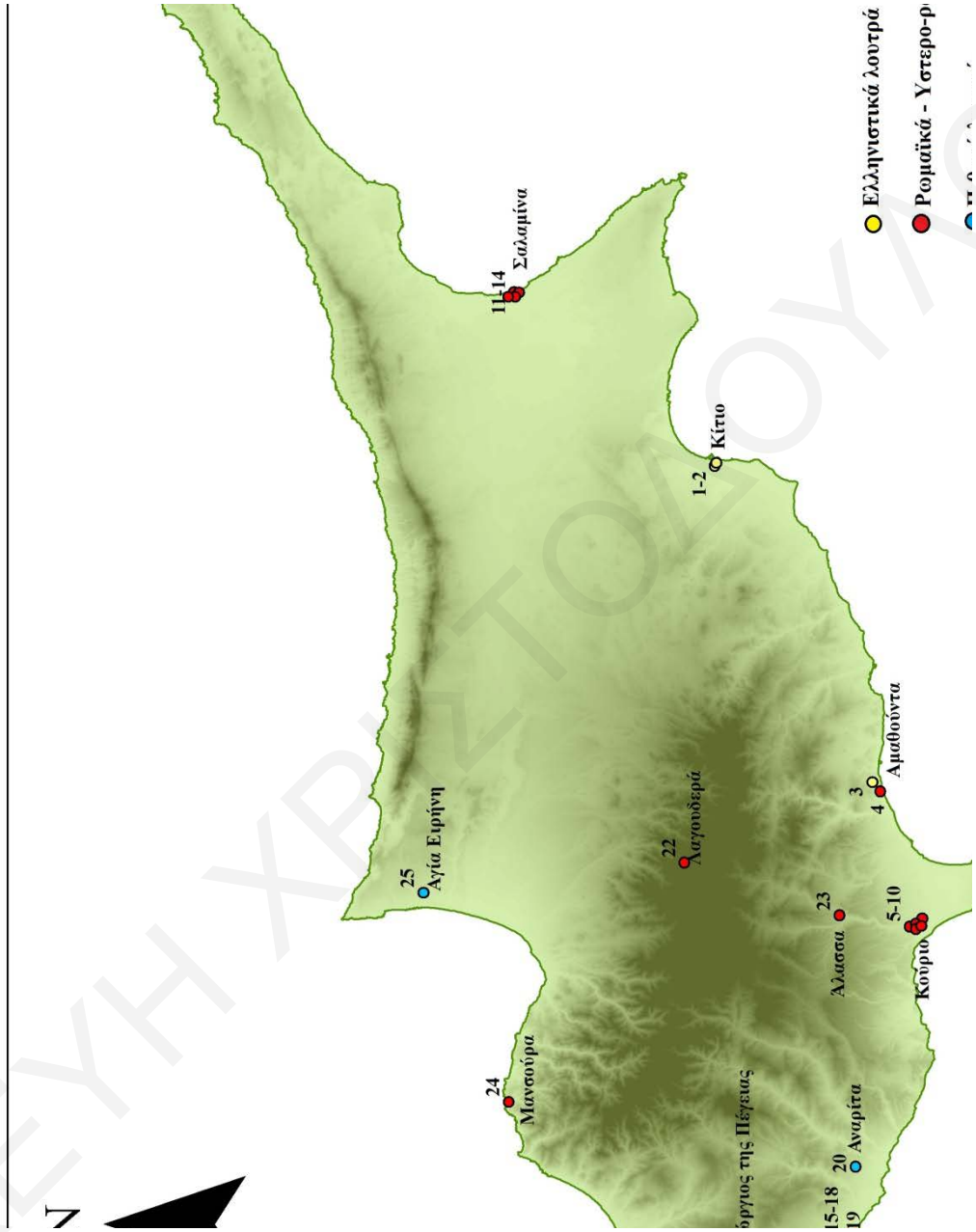

Εικ. 16: Κάτοψη, λουτρό-γυμνάσιο θεάτρου, Έφεσος (Yegül 1992, εικ. 353).

Εικ. 17: Κάτοψη, λουτρό-γυμνάσιο Vedius, Έφεσος (Yegül 1992, εικ. 359).

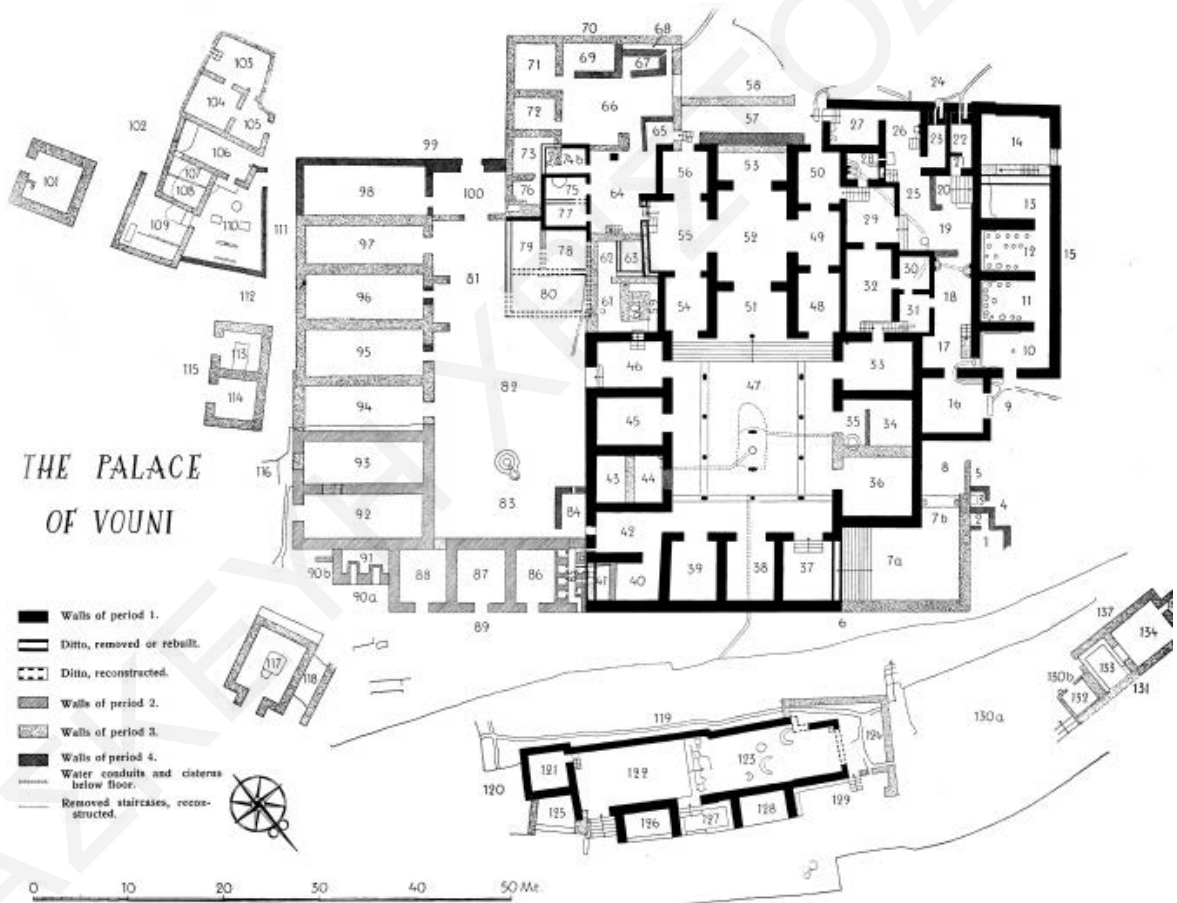

Εικ. 19: Πήλινη ασάμινθος, Πύλα-Κοκκινόκρεμος (Βάσος Καραγιώργης).

Εικ. 20: Ορειχάλκινη ασάμινθος (μνιατούρα) από το Κίτι, Επαρχιακό Μουσείο Λάρνακας (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 21: Κάτοψη Ανακτόρου, Βουνί (Gjestad 1932, πιν. III: εικ. 2).

Εικ. 22: Δωμάτιο 42 στο *sudatory*, Ανάκτορο στο Βουνί (Monika Trümper).

Εικ. 23: Διάτρητοι τοίχοι *sudatory*, Ανάκτορο στο Βουνί (Monika Trümper).

Εικ. 24: Εκφορική στέγη υποκαύστου, Ανάκτορο στο Βουνί (Γιώργος Παπαντωνίου).

Εικ. 25: Δωμάτια καύσης, Ανάκτορο στο Βουνί (Monika Trümper).

Εικ. 26: Άνοιγμα στο δωμάτιο 42 για την τοποθέτηση λέβητα (Monika Trümper).

Εικ. 27: Τερακότα, Συλλογή Cesnola στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης (Ginounès 1962, εικ. 8).

Εικ. 28: Τερακότα, Αμαθούντα (Karageorghis 2006, αρ. 196).

Εικ. 29: Τερακότα, Γαλλία (Ginounès 1962, πιν. IV: εικ. 10-11).

Εικ. 30: Τερακότα, Αμαθούντα (Karageorghis 2006, αρ. 197).

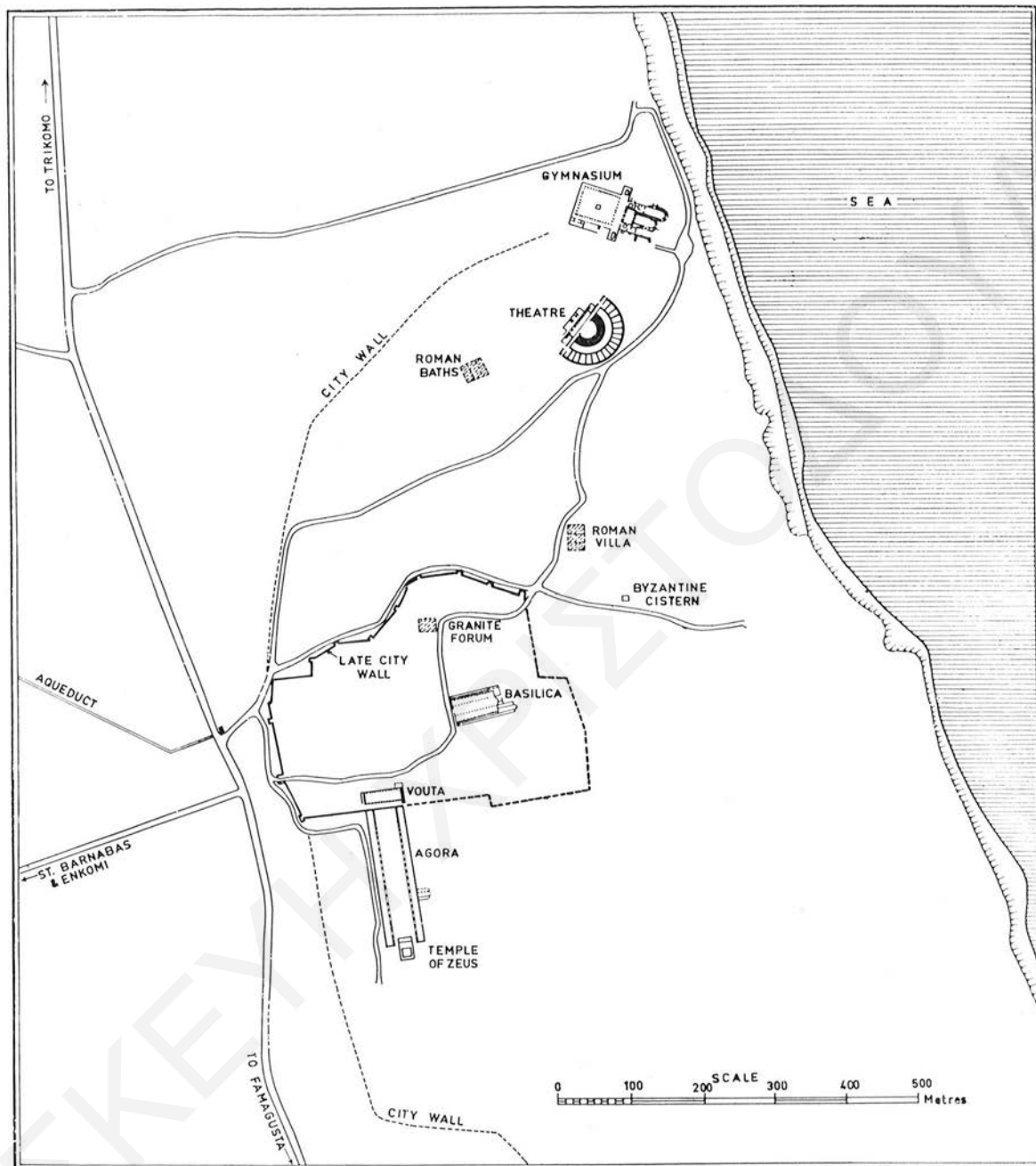
Εικ. 31: Ψηφιδωτό Λήδας με κύκνο, Κούκλια (Michaelides 1992, εικ. 20).

Εικ. 32: Το πρώτο λουτρό του Διονύσου, ψηφιδωτό δάπεδο στην Οικία του Αιώνα, Νέα Πάφος (Ελευθέριος Χαραλάμπους).

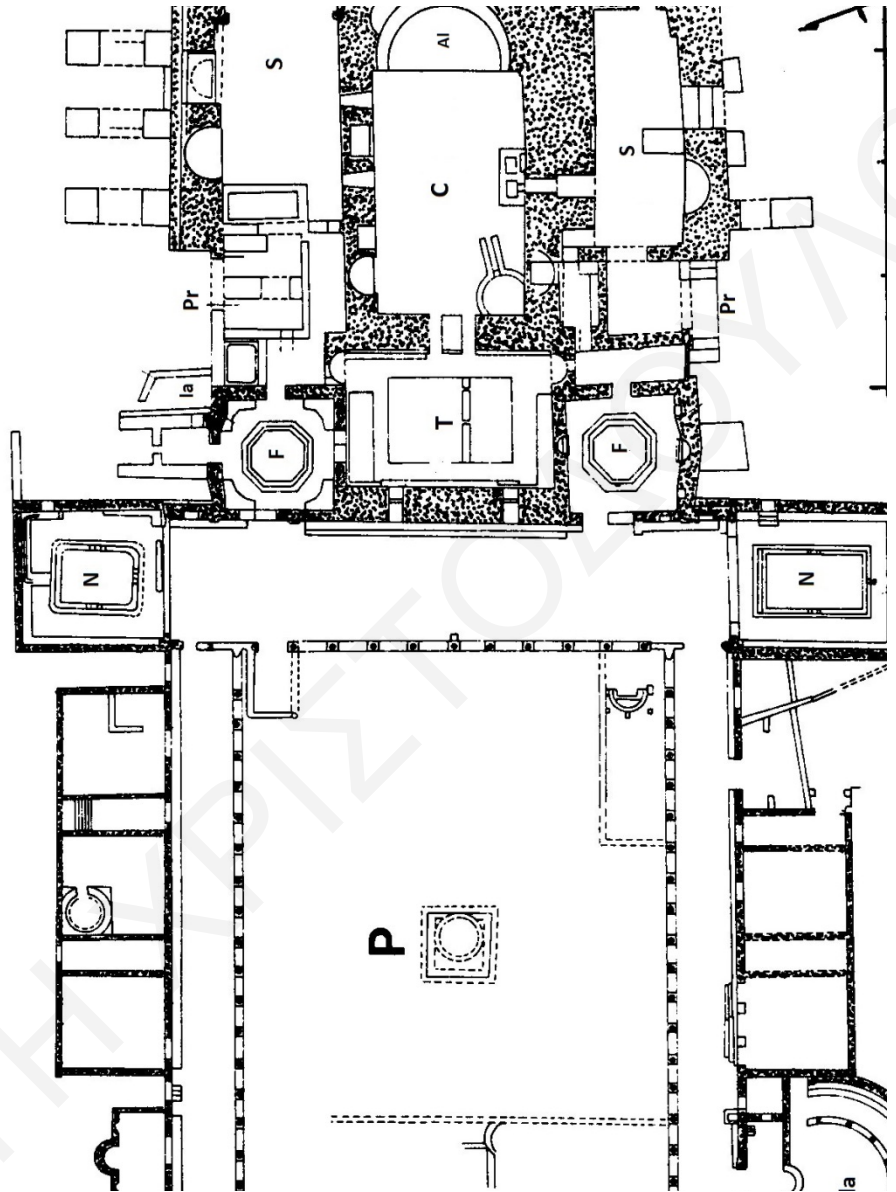

Εικ. 33: Το πρώτο λουτρό του Αχιλλέα, ψηφιδωτό δάπεδο στην Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 34: Τοπογραφικός χάρτης Σαλαμίνας (Mitford και Nicolaou 1974, xvi).

Εικ. 35: Κάτο
Ερεξ

Εικ. 36: Αεροφωτογραφία λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Φωτογραφικό αρχείο Τμήματος Αρχαιοτήτων).

Εικ. 37: Κόγχη με ψηφιδωτό, *caldarium* λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).

Εικ. 38: Ψηφιδωτό Ευρώτα, νότιο *sudatorium* λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Michaelides 1992, εικ. 26).

Εικ. 39: Κόγχη, νότιος τοίχος νότιου *sudatorium*, λουτρό-γυμνάσιο Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).

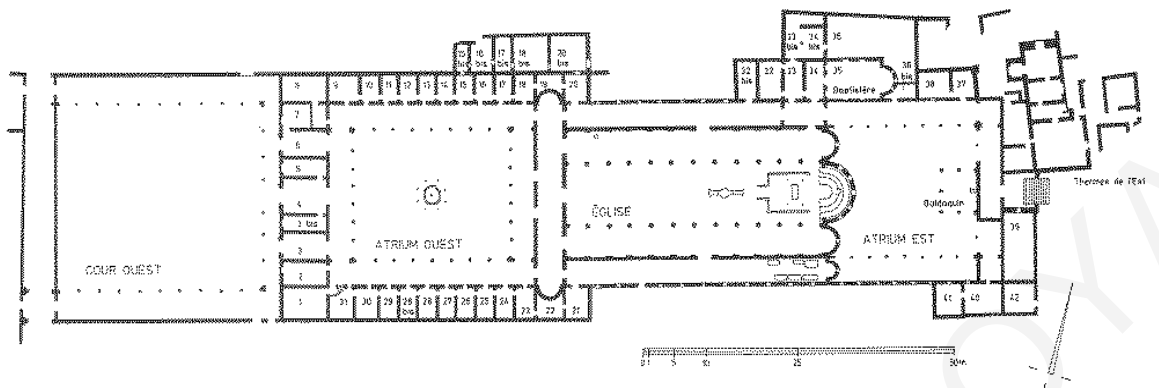

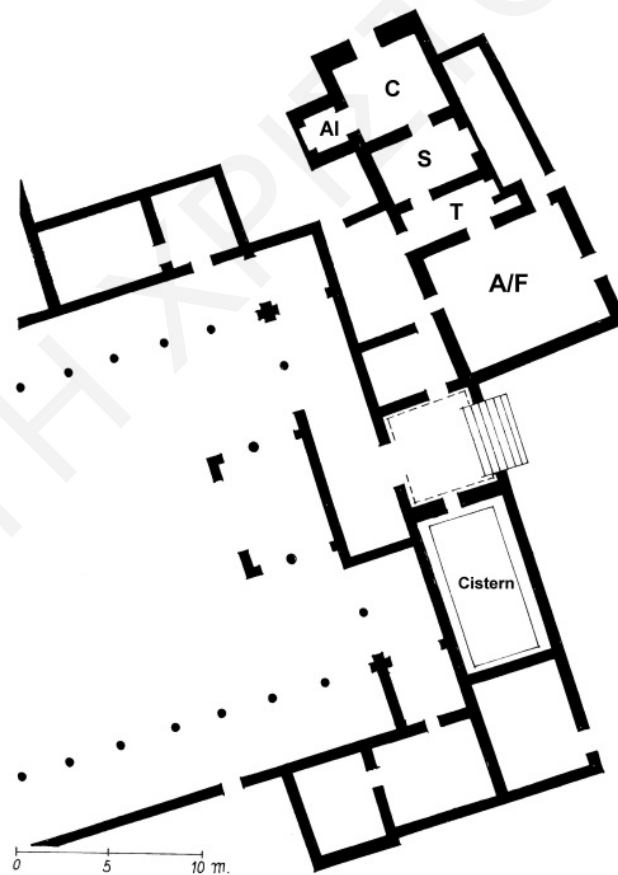
Εικ. 40: Νωπογραφία, κόγχη νότιας εισόδου, *caldarium* λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).

Εικ. 41: Άγαλματα γυναικείων μορφών, βόρεια *natatio*, λουτρό-γυμνάσιο, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).

Εικ. 42: Κάτοψη βασιλικής και λουτρού Καμπανόπετρας, Σαλαμίνα (Roux 1992, κάτοψη 1a).

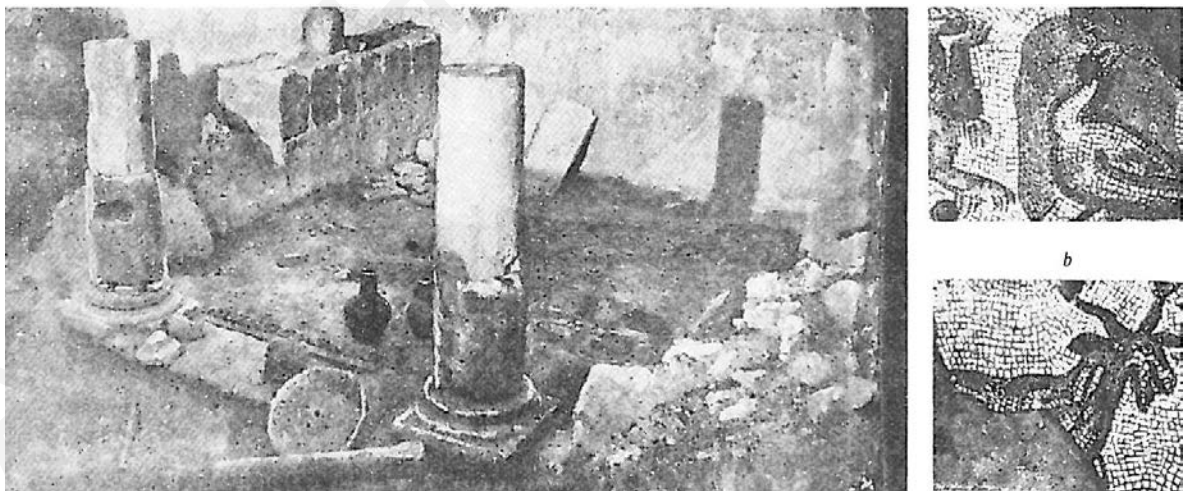

Εικ. 43: Κάτοψη λουτρού, βασιλική Καμπανόπετρας, Σαλαμίνα (Roux 1992, εικ. 305. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).

Εικ. 44: *Opus sectile, frigidarium* λουτρού στη βασιλική της Καμπανόπετρας, Σαλαμίνα (Γιώργος Παπαντωνίου).

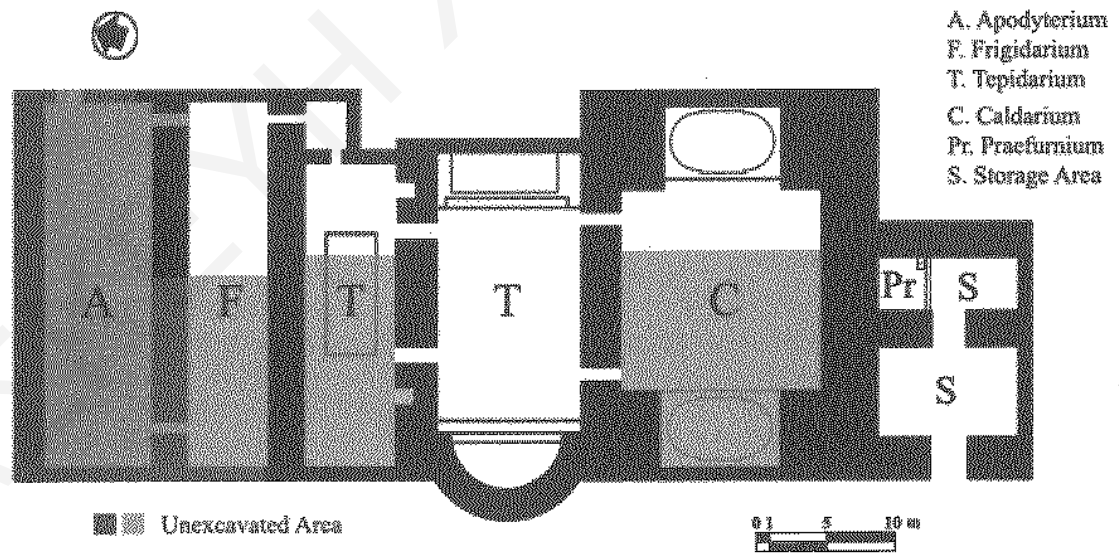

Εικ. 45: Έπαυλη του Ορφέα, Σαλαμίνα (Michaelides 1987, πιν. LX, 5a-c).

Εικ. 46: *Tepidarium*, λουτρό πλησίον του θεάτρου, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).

Εικ. 47: Κάτοψη λουτρού πλησίον του θεάτρου, Σαλαμίνα (Coşkun 2007, εικ. 4).

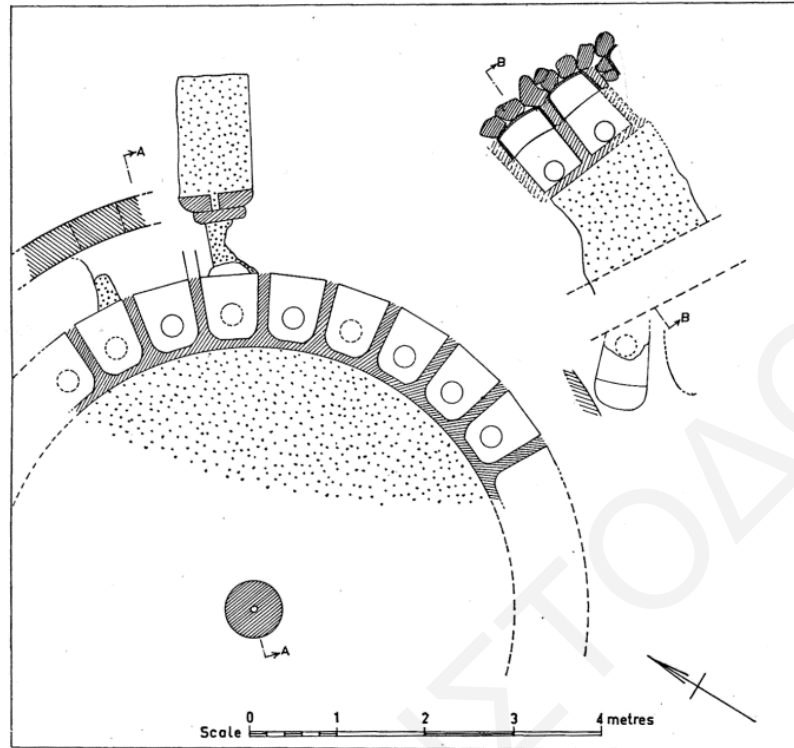

Εικ. 48: *Opus sectile, tepidarium* λουτρού πλησίον του θεάτρου, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).

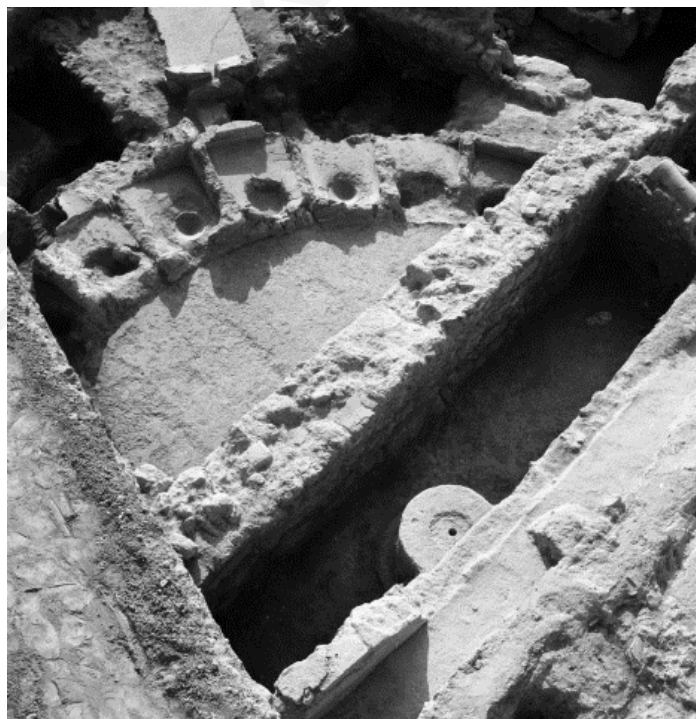

Εικ. 49: Γενική άποψη βαλανείου, Κίτιο - *Χρυσοπολίτιστα* (Σκεύη Χριστοδούλου).

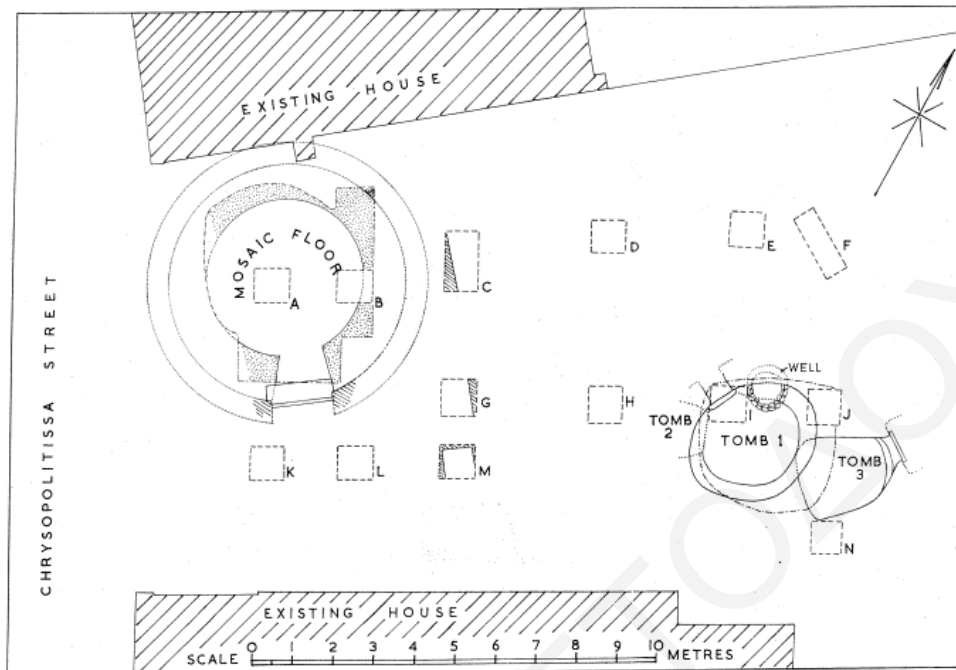

Εικ. 50: Κάτοψη βαλανείου, Κίτιο (Karageorghis 1966, εικ. 121b).

Εικ. 51: Τμήμα θόλου με πύελους, βαλανείο Κιτίου (Karageorghis 1966, εικ. 121α).

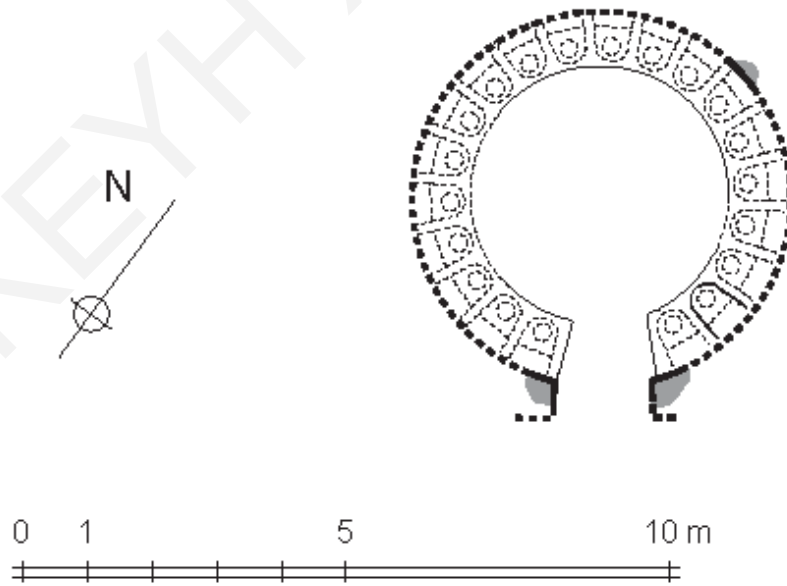
Εικ. 52: Σχέδιο σωστική ανασκαφής, τάφοι και κυκλικό ψηφιδωτό, Κίτιο (Karageorghis 1960, εικ. 5).

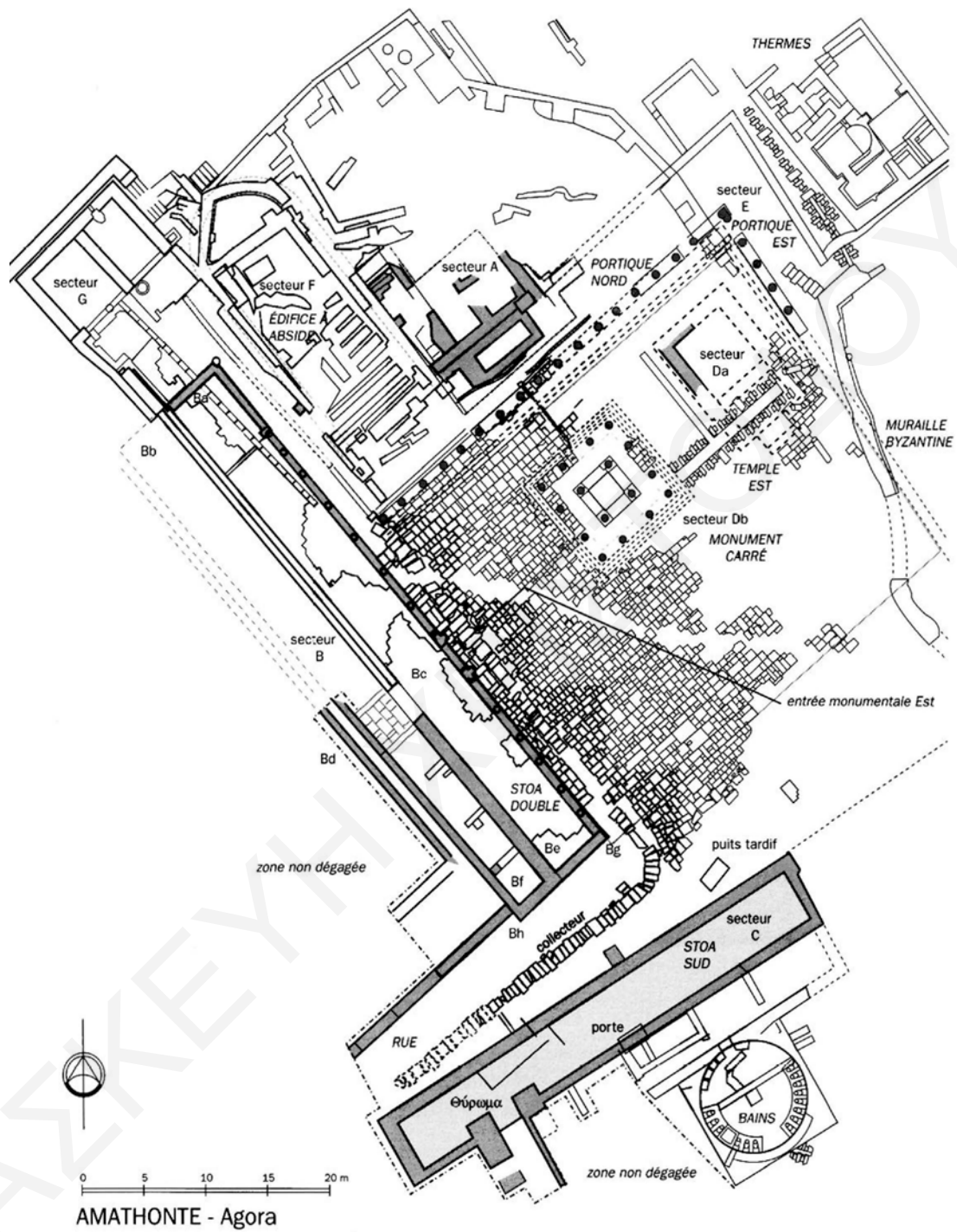
Εικ. 53: Κυκλικό ψηφιδωτό δάπεδο, Κίτιο (Karageorghis 2005, πιν. XXVII: 3).

Εικ. 54: Κυκλικό ψηφιδωτό, Επαρχιακό Μουσείο Λάρνακας (Σκευή Χριστοδούλου).

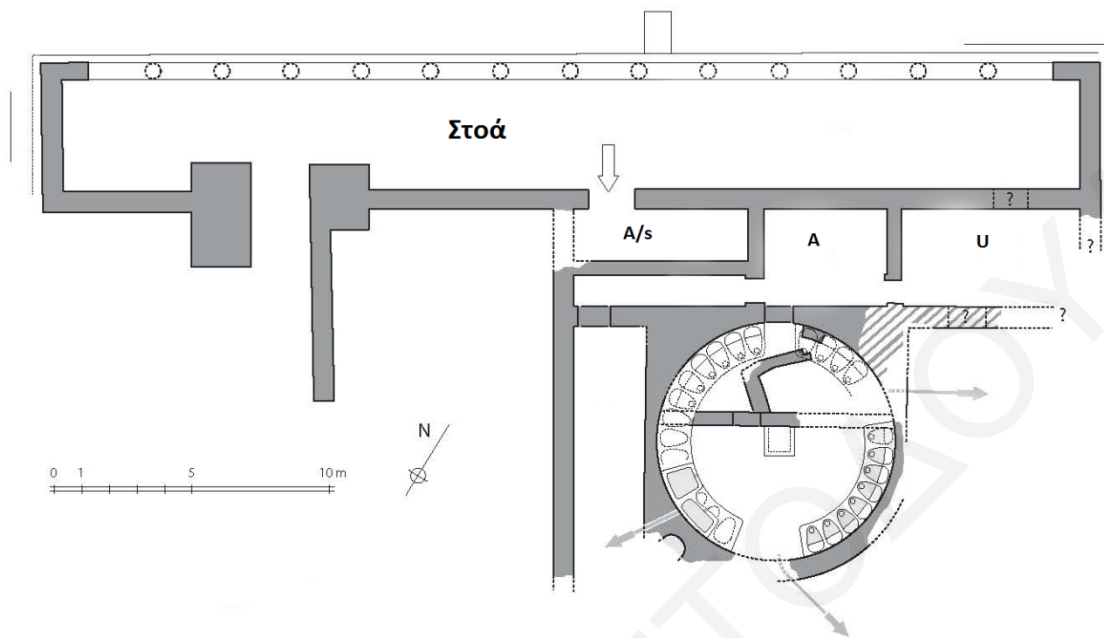

Εικ. 55: Σχέδιο υποτιθέμενου θόλου, Κίτιο (Fournet *et al.* 2013, αρ. κατ. 34).

Εικ. 56: Κάτοψη αγοράς, Αμαθούντα (Prête *et al.* 2002, εικ. 1).

Εικ. 57: Κάτοψη βαλανείου, αγορά Αμαθούντας (Fournet *et al.* 2013, αρ. κατ. 32. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).

Εικ. 58: Βαλανείο, αγορά Αμαθούντας (Ελευθέριος Χαραλάμπους).

Εικ. 59: Λουτήρες στο νοτιοδυτικό τμήμα του θόλου, βαλανείο Αμαθούντας (Σκευή Χριστοδούλου).

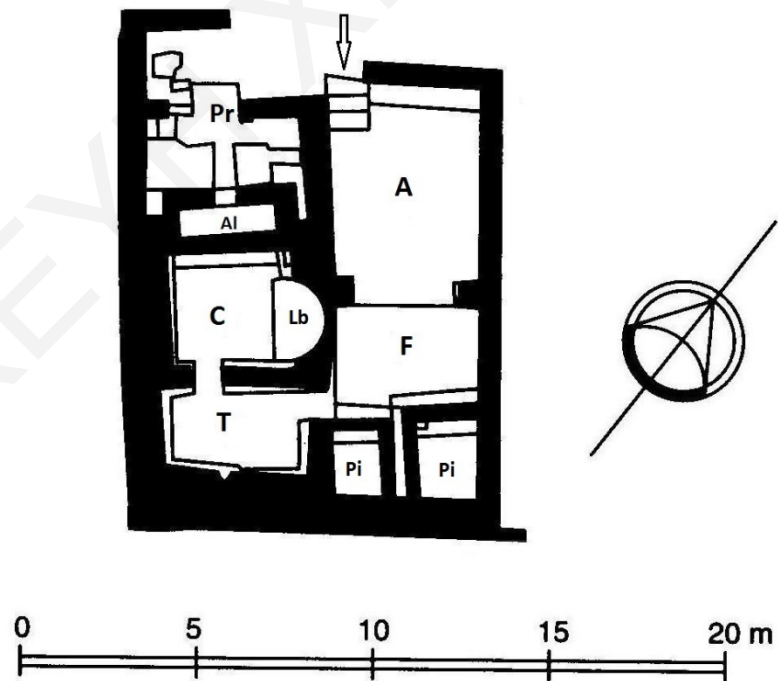

Εικ. 60: Διακόσμηση δαπέδου (U), βαλανείο Αμαθούντας (Ελευθέριος Χαραλάμπους).

Εικ. 61: Ρωμαϊκό λουτρό αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 62: Κάτοψη ρωμαϊκού λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Auret 2000, κάτοψη 1. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).

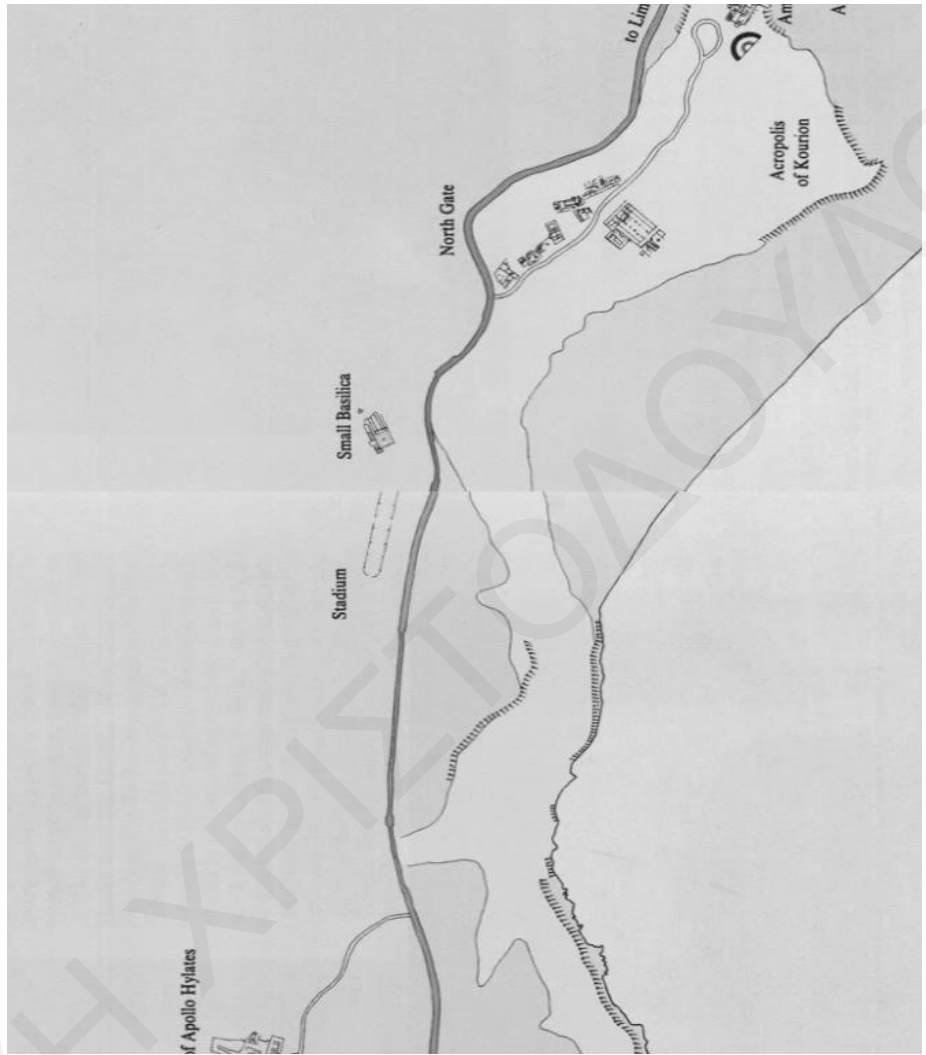

Εικ. 63: Πισίνες για κρύο λούσιμο, *frigidarium* λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).

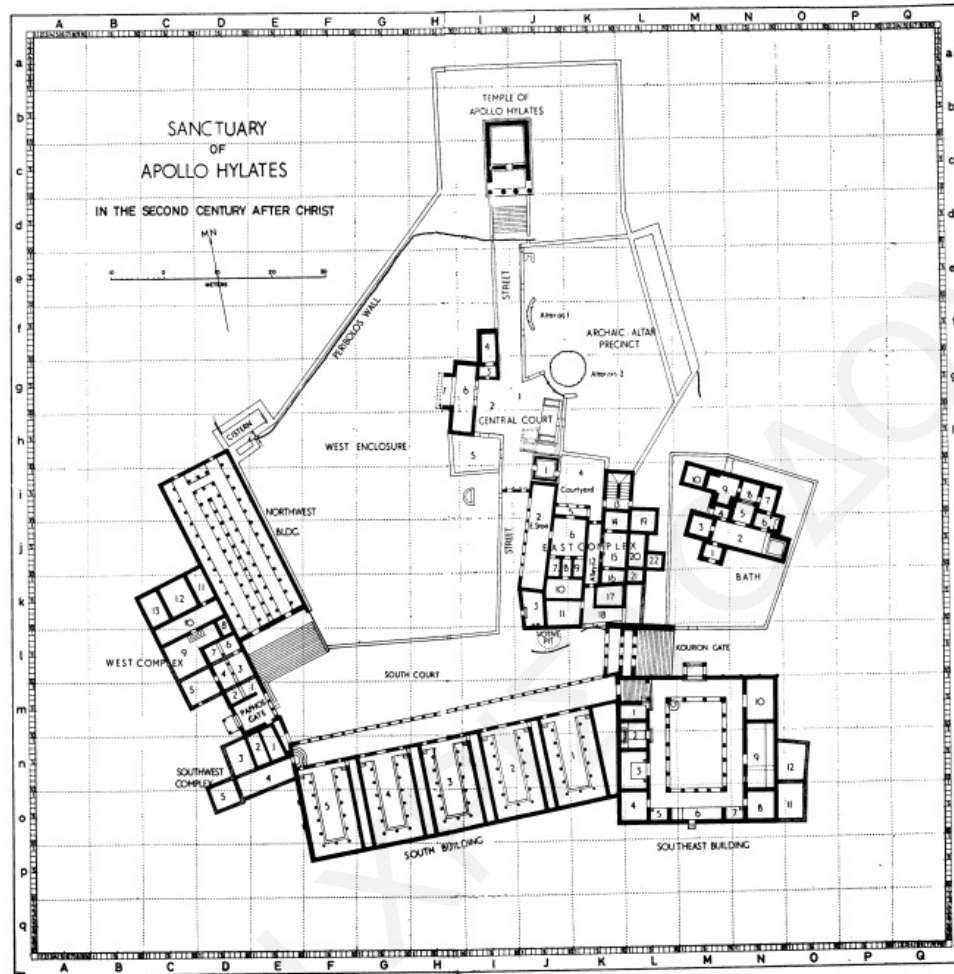

Εικ. 64: Κόγχη για τοποθέτηση *labrum*, *caldarium* λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).

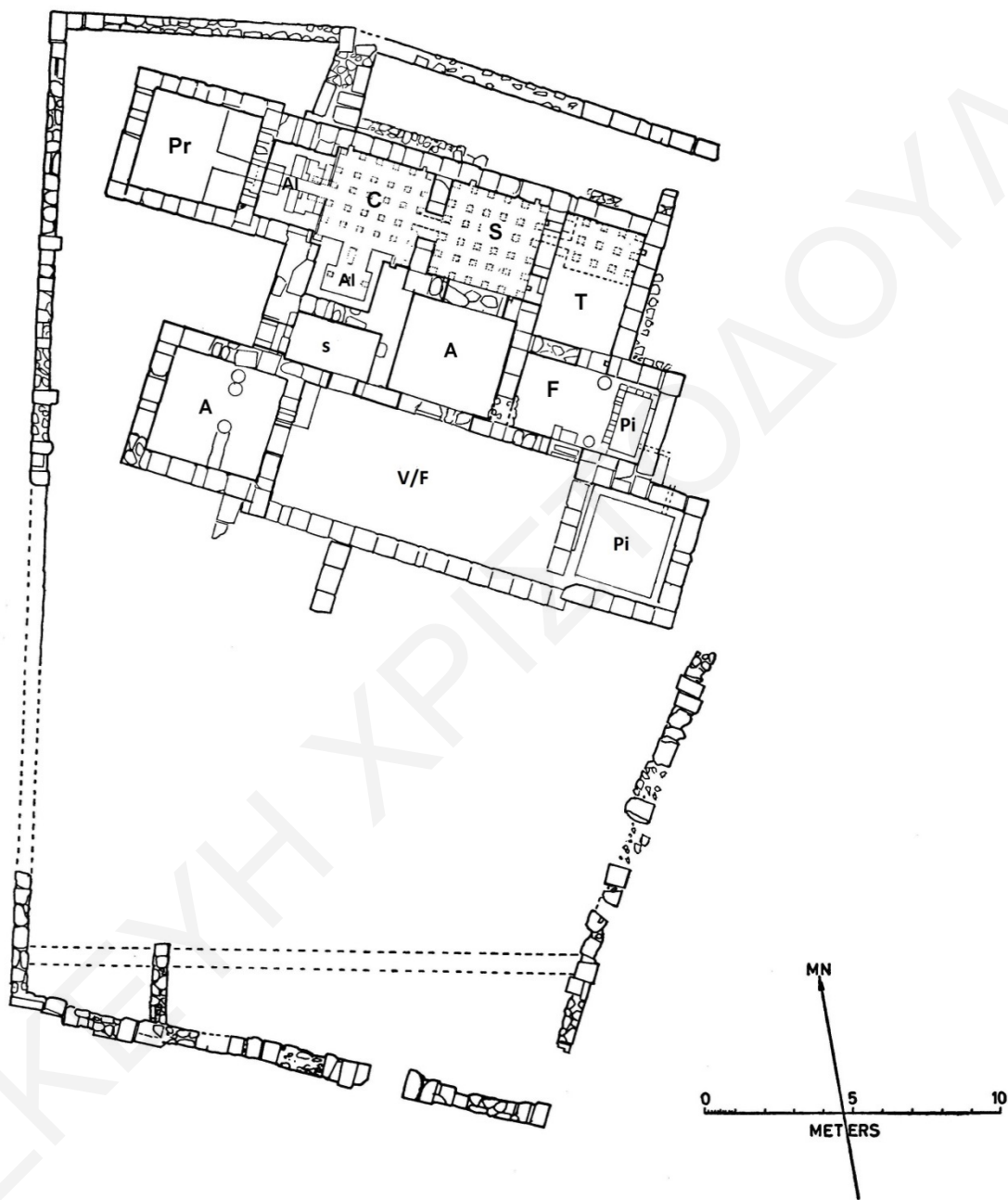
Етк. 65:

Εικ. 66: Κάτοψη Ιερού του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Scranton 1967, κάτοψη 1).

Εικ. 67: Λουτρό στα ανατολικά του Ιερού του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 68: Κάτοψη λουτρού με περίβολο, Ιερό Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Scranton 1967, πιν. VIII).

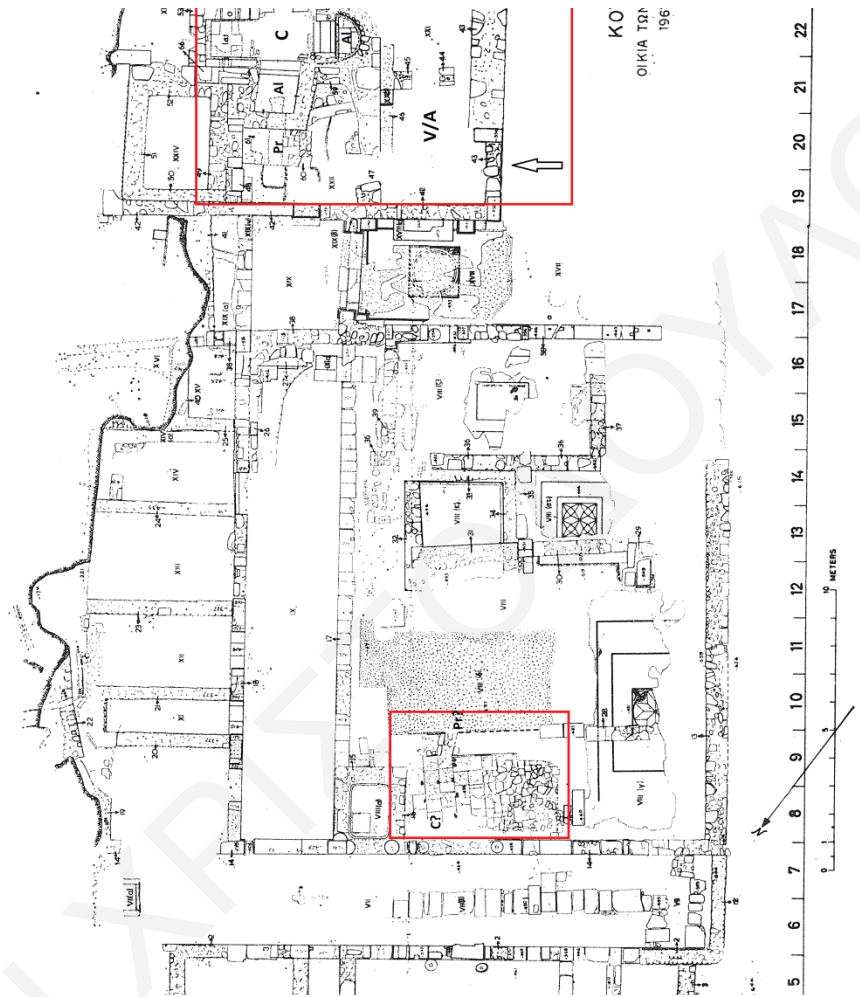

Εικ. 69: Κλειστή είσοδος ανάμεσα στο *tepidarium* και το *sudatorium*, λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

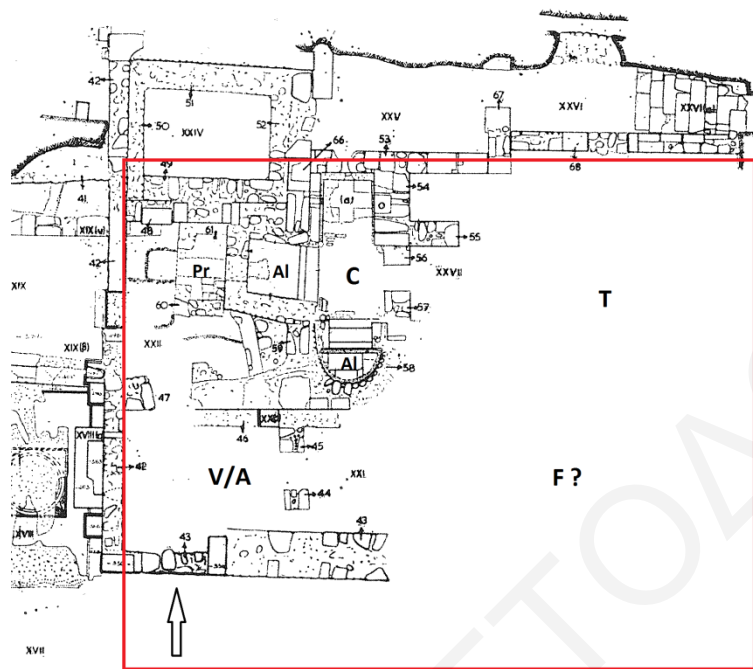
Εικ. 70: Παλαίστρα, Ιερό Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

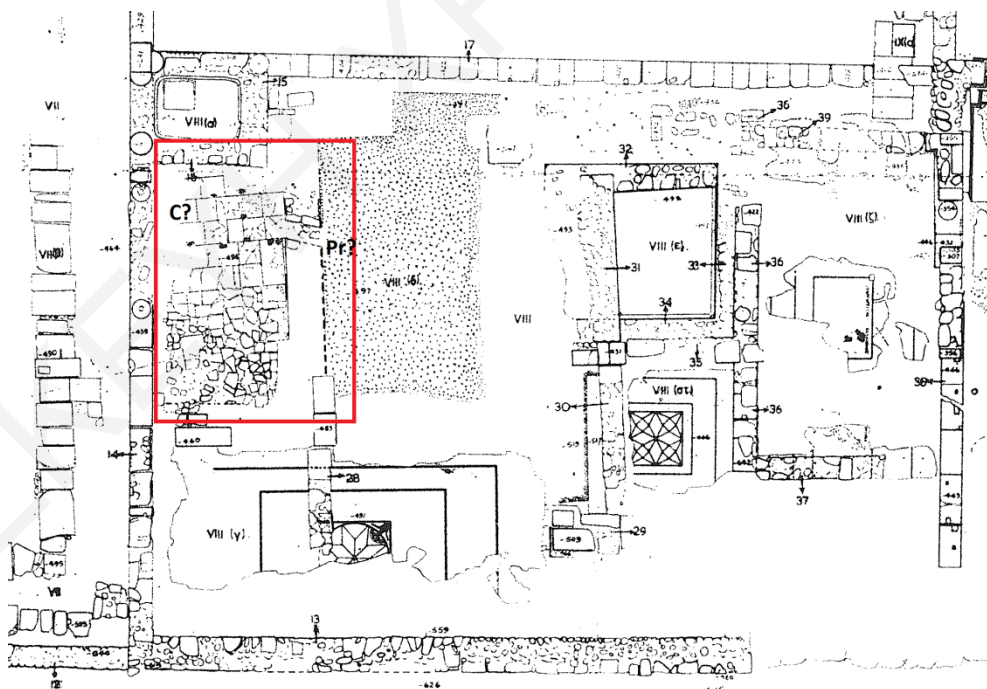
Εικ. 71: Κάτοψη Οικί
Επεξεργασία

Εικ. 72: Λουτρό, Οικία των Μονομάχων, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 73: Κάτοψη λουτρού στα ανατολικά της περίστυλης αυλής, Οικία των Μονομάχων, Κούριο (Λουλλουπής 1971, εικ. 1. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).

Εικ. 74: Κάτοψη λουτρού στη βορειοδυτική γωνιά της περίστυλης αυλής, Οικία των Μονομάχων, Κούριο (Λουλλουπής 1971, εικ. 1. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).

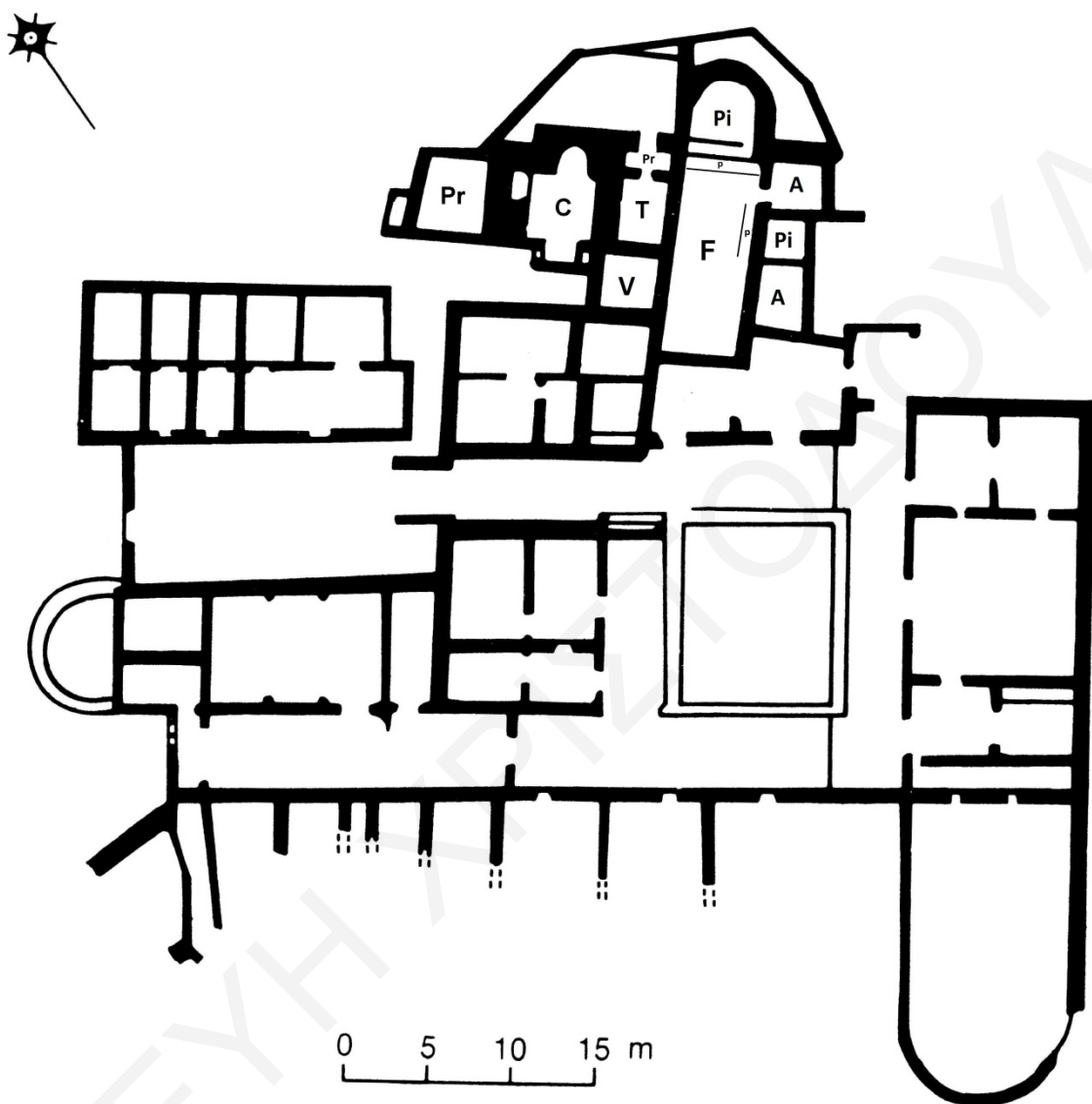

Εικ. 75: Αεροφωτογραφία λουτρών και νυμφαίου, ακρόπολη Κουρίου (Ελευθέριος Χαράλαμπος).

Ек. 7

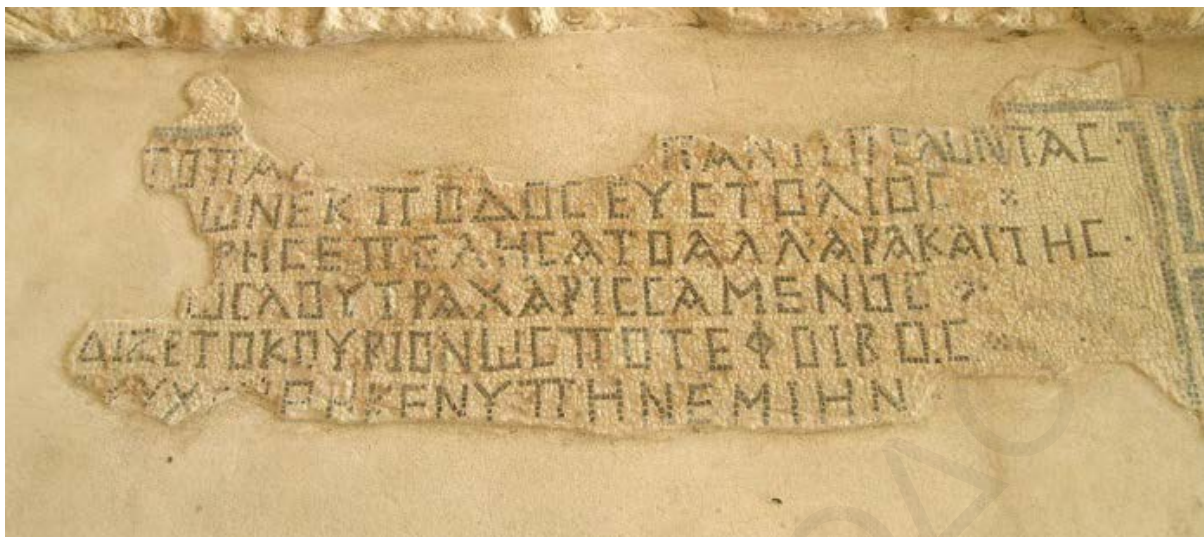

Εικ. 77: Κάτοψη, Παράρτημα Ευστολίου, Κούριο (Swiny 1982, 27. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).

Εικ. 78: Αεροφωτογραφία των λουτρών στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο
(Φωτογραφικό αρχείο Τμήματος Αρχαιοτήτων).

Εικ. 79: Επιγραφή, ανατολική στοά στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 80: Ψηφιδωτό της Κτίσης, *frigidarium* λουτρών στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 81: Ψηφιδωτή *tabula lusoria*, *frigidarium* λουτρών στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Μιχαηλίδης και Νικολάου 2008, εικ. 11).

Εικ. 82: Ανατολική δεξαμενή για ψυχρό λούσιμο, *frigidarium* λουτρών στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 83: Λουτρά δίπλα από την Επισκοπική Βασιλική, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

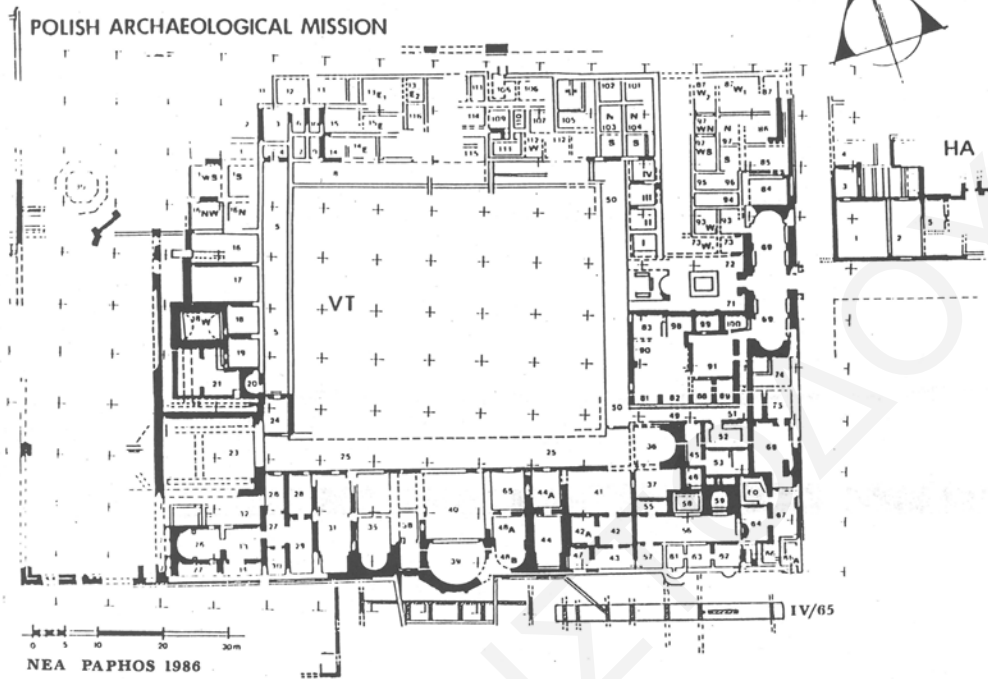
Εικ. 84: Κάτοψη, Οικία του Ορφέα (λουτρό στα βορειοανατολικά), Νέα Πάφος (Μαίρη Τσάμπερλαιν και Άθως Αγαπίου. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).

Εικ. 85: Λουτρό Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκεύη Χριστοδούλου).

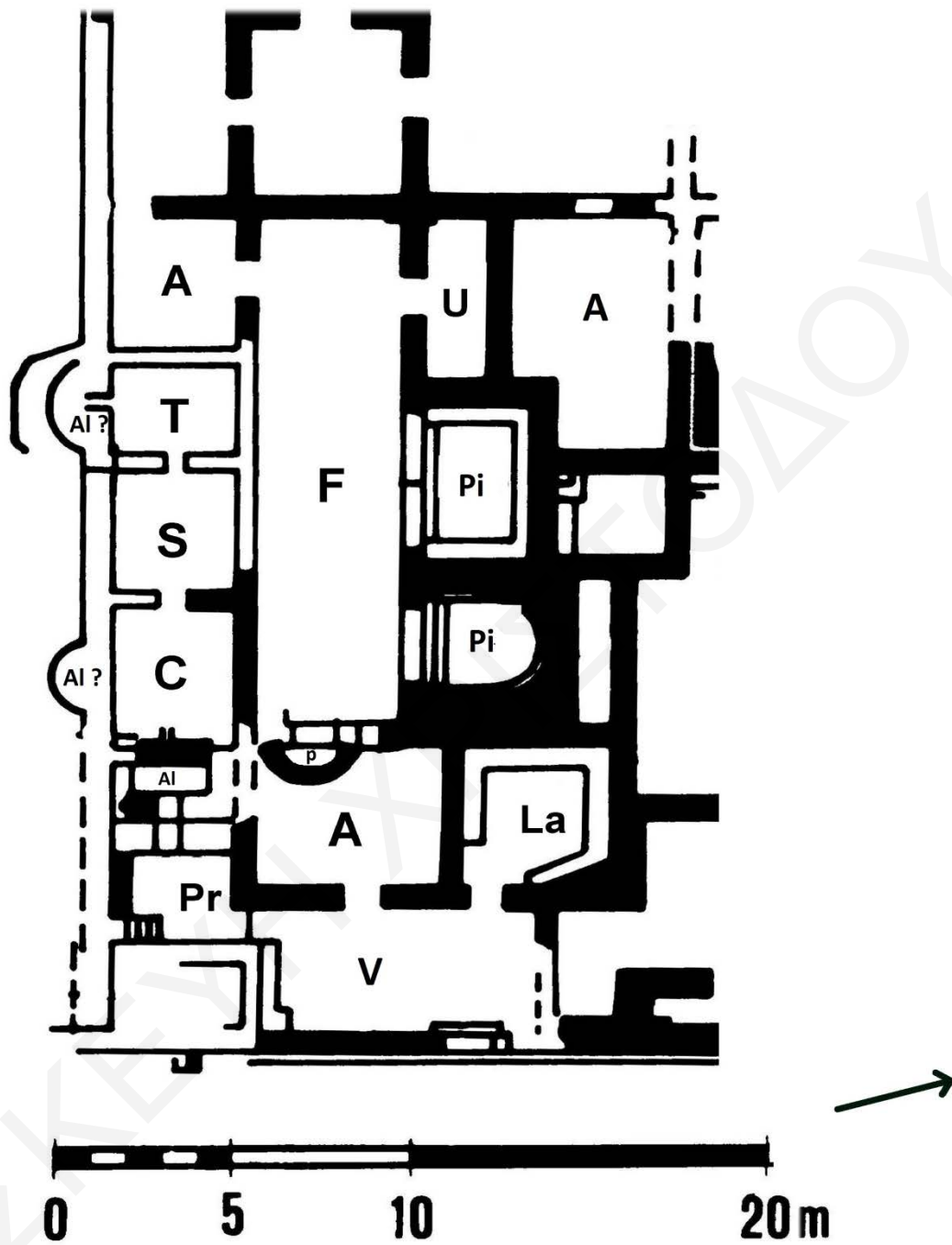

Εικ. 86: Πισίνα για κρύο λούσιμο, λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 87: Κάτοψη, Έπαυλη του Θησαυρά, Νέα Πάφος (Daszewski 1985, εικ. 5).

Εικ. 88: Κάτοψη λουτρών, Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Daszewski 1976, εικ. 3. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).

Εικ. 89: Αεροφωτογραφία λουτρών, Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Ελευθέριος Χαραλάμπους).

Εικ. 90: Επίστρωση δαπέδου με κεραμικές πλάκες, λουτρό νοτίως της Έπαυλης του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 91: Αποτύπωμα κεραμικών πλακών και *rhyta*, λουτρό νοτίως της Έπαυλης του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκεύη Χριστοδούλου).

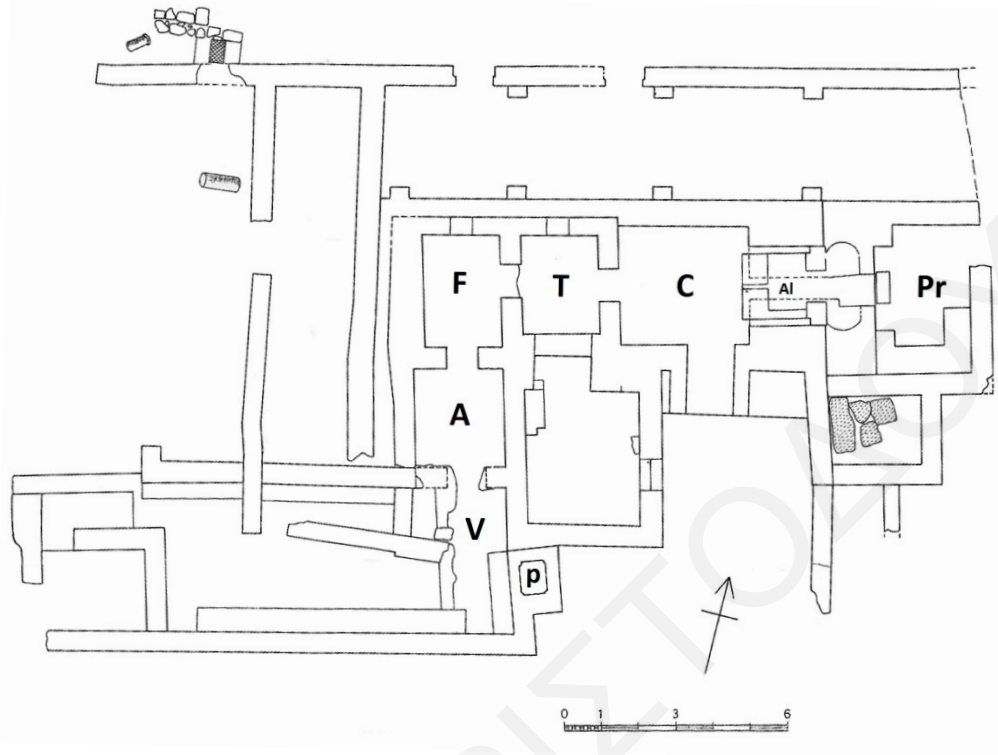

Εικ. 92: Ψηφιδωτό δάπεδο, λουτρά Τρίτωνα, Νέα Πάφος (Δημήτριος Μιχαηλίδης).

Εικ. 93: Πύελος, κατάστημα βορείως της Οικίας του Διονύσου, Νέα Πάφος (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 94: Κάτοψη λουτρού, Άγιος Γεώργιος της Πέγειας (Μπακιρτζής 2001, σχ. 3. Επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου).

Εικ. 95: Λαξευτό αυλάκι που οδηγεί στη δεξαμενή αποστράγγισης, Άγιος Γεώργιος της Πέγειας (Σκευή Χριστοδούλου).

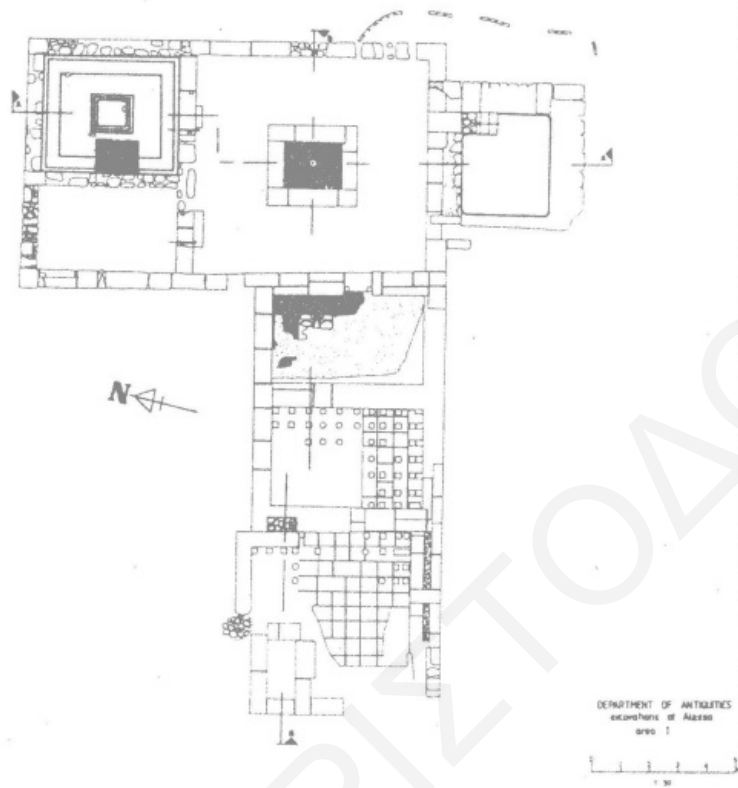
Εικ. 96: Λαξευτός βαθμιδωτός προθάλαμος τάφου, Άγιος Γεώργιος της Πέγειας (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 97: Αεροφωτογραφία λουτρού, Άγιος Γεώργιος της Πέγειας (Ελευθέριος Χαραλάμπους).

Εικ. 98: Δωμάτιο λουτρού, Λαγουδερά (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 99: Κάτοψη Έπαυλης με λουτρό, Άλασσα (Σοφοκλής Χατζησάββας).

Εικ. 100: Υπόκαυστο λουτρού Έπαυλης, Άλασσα (Σοφοκλής Χατζησάββας).

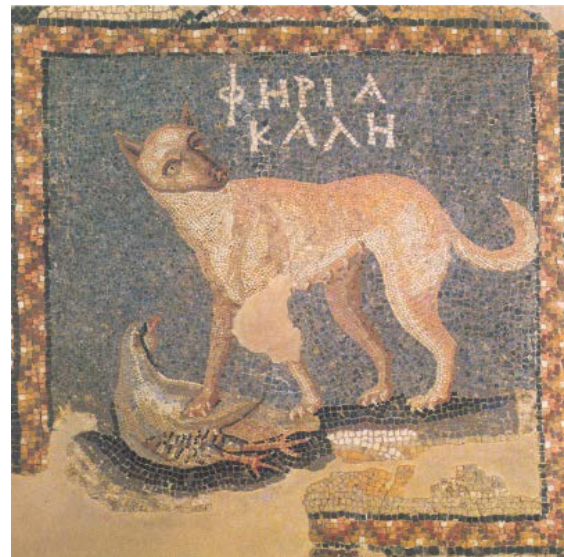

Εικ. 101: Ψηφιδωτό δάπεδο λουτρού, που απεικονίζει την Αφροδίτη, Έπαυλη Αλασσας (Σοφοκλής Χατζησάββας).

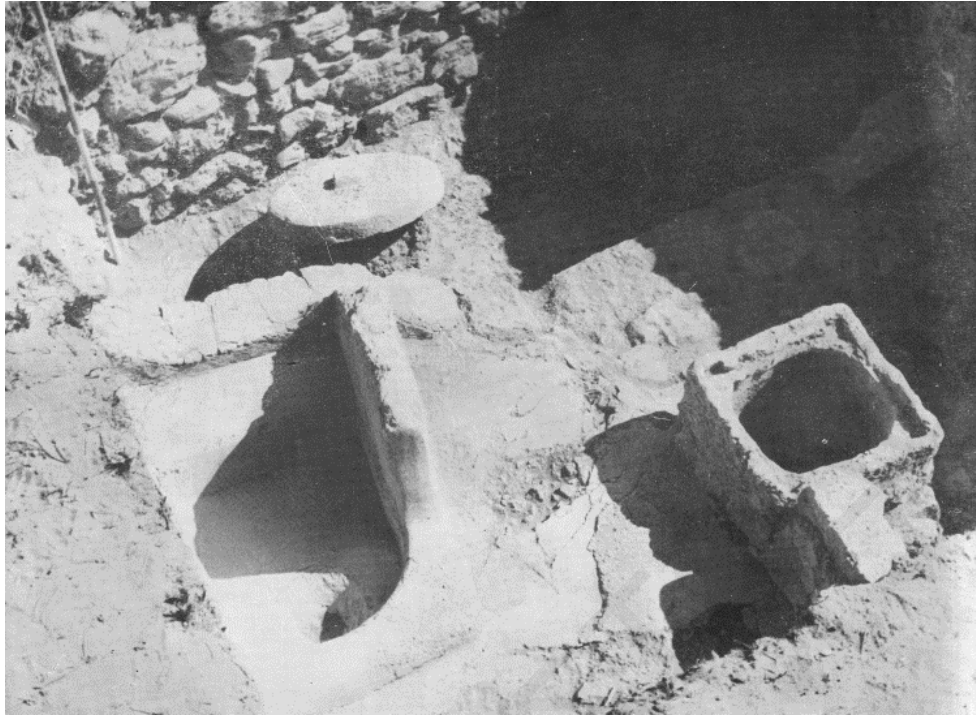

Εικ. 102: Ψηφιδωτός πίνακας από το λουτρό της Μανσούρας (Michaelides 1992, εικ. 40).

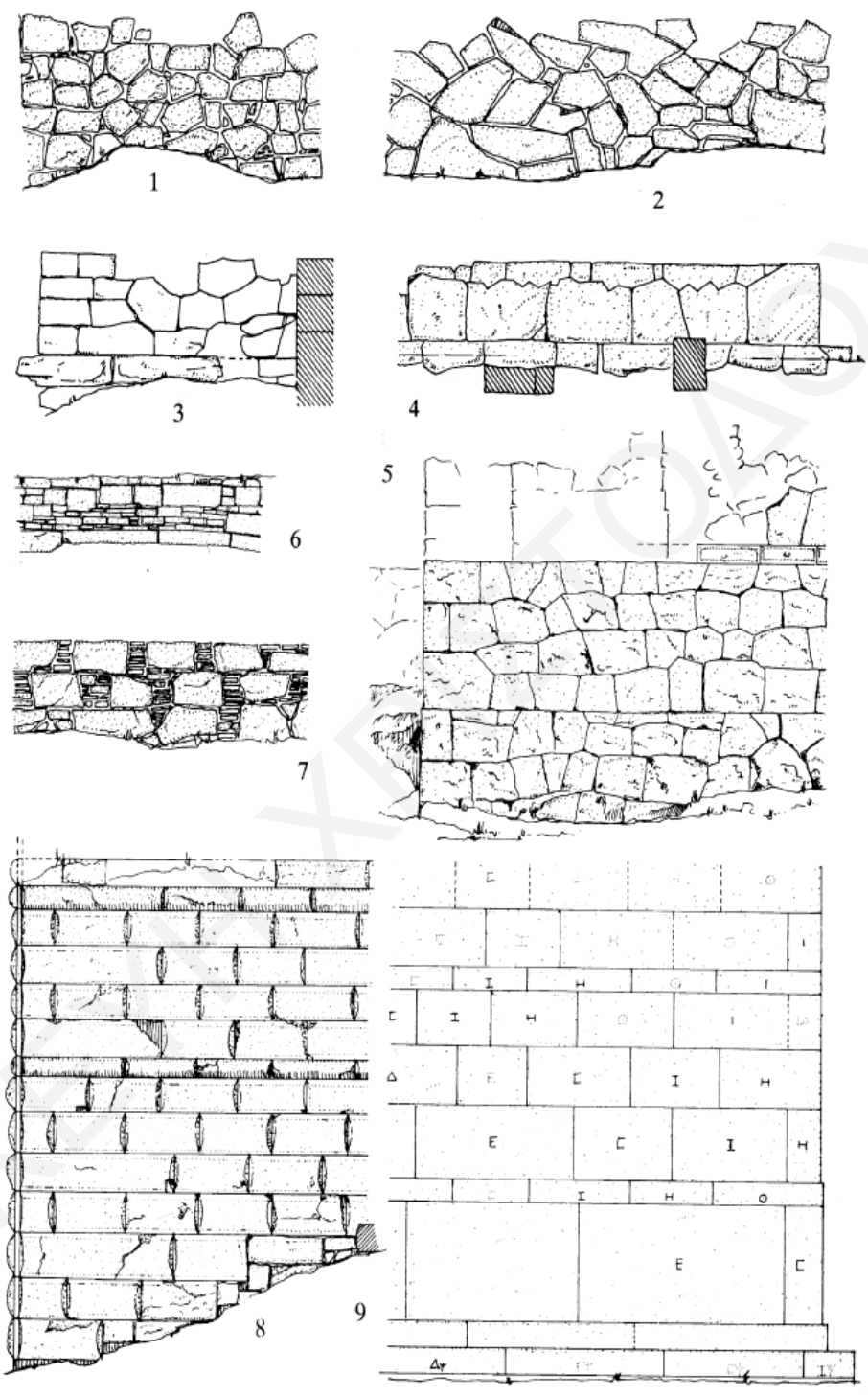

Εικ. 103: Ψηφιδωτός πίνακας από το λουτρό της Μανσούρας (Michaelides 1992, εικ. 41).

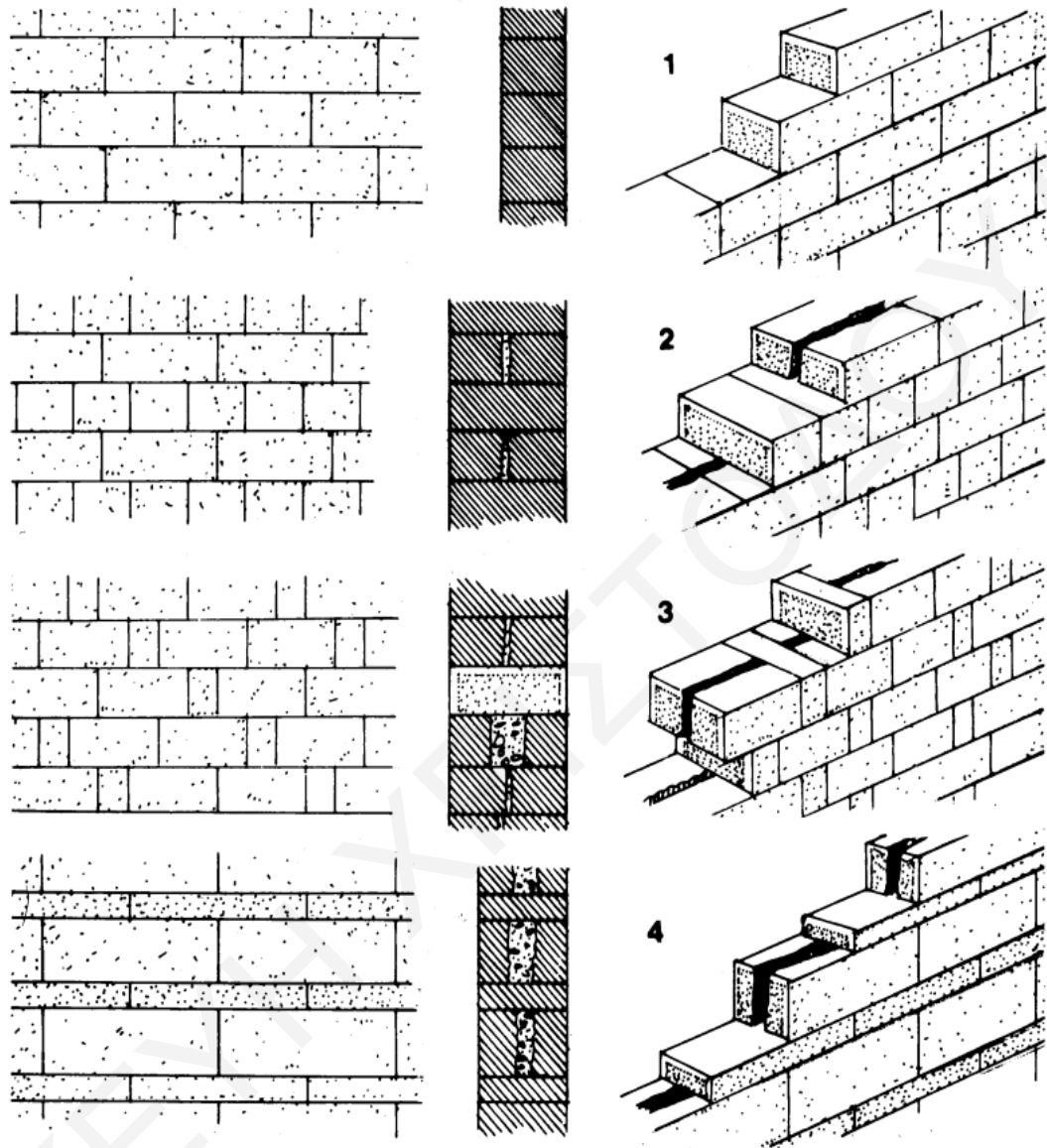

Εικ. 104: Πύελος σε οικία, Αγία Ειρήνη (Quilici 1971, εικ. 8).

Εικ. 105: Συστήματα λιθοδομών (Müller-Wiener 1995, εικ. 31).

Εικ. 106: Ισόδομο και ψευδο-ισόδομο σύστημα λιθοδομής (Müller-Wiener 1995, εικ. 29).

Εικ. 107: Υπολείμματα κονιάματος, εξωτερικό μέτωπο του θόλου, βαλανείο Αμαθούντας (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 108: Πύελοι στο νοτιοανατολικό τμήμα του θόλου, βαλανείο Αμαθούντας (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 109: Ασάμινθοι, βαλανείο Αμαθούντας (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 110: Αργολιθοδομή, *tepidarium* λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 111: Ορθογώνιο ισόδομο σύστημα λιθοδομής, εξωτερικό μέτωπο *caldarium*, λουτρό αγοράς στην Αμαθούντα (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 112: Κλειστή είσοδος, αποδυτήριο λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 113: Αργολιθοδομή, λουτρό Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 114: Παραστάδες, λουτρό Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 115: Παραστάδες δωματίων, λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 116: Παραστάδες, θερμά δωμάτια λουτρού, Άγιος Γεώργιος Πέγειας (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 117: Αργοί και πελεκητοί ασβεστόλιθοι, λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 118: Μεγάλοι πελεκητοί ασβεστόλιθοι στο ανώτερο μέρος της λιθοδομής, *caldarium* στα λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 119: Ορθογώνιο σύστημα λιθοδομής, λουτρό-γυμνάσιο, Σαλαμίνας (Ελισάβετ Στεφανή).

Εικ. 120: Ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής, αποχωρητήρια παλαίστρας, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).

Εικ. 121: Ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής, βόρεια *nataatio* στο λουτρό-γυμνάσιο, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).

Εικ. 122: Ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής, αποχωρητήρια Έπαυλης Θησέα (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 123: Ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής, *caldarium* της δυτικής πτέρυγας θερμών, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

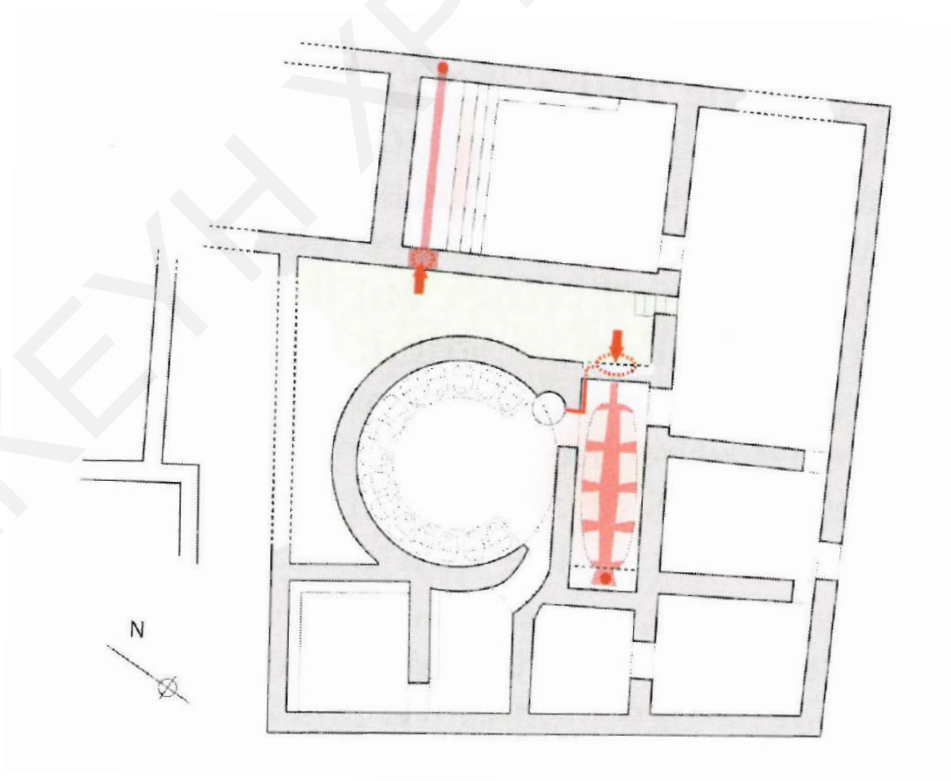
Εικ. 124: Ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής (σκάλα), λουτρό στην Οικία των Μονομάχων, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 125: Ψευδοϊσόδομο σύστημα λιθοδομής (σκάλα), *tepidarium* ανατολικής πτέρυγας θερμών, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

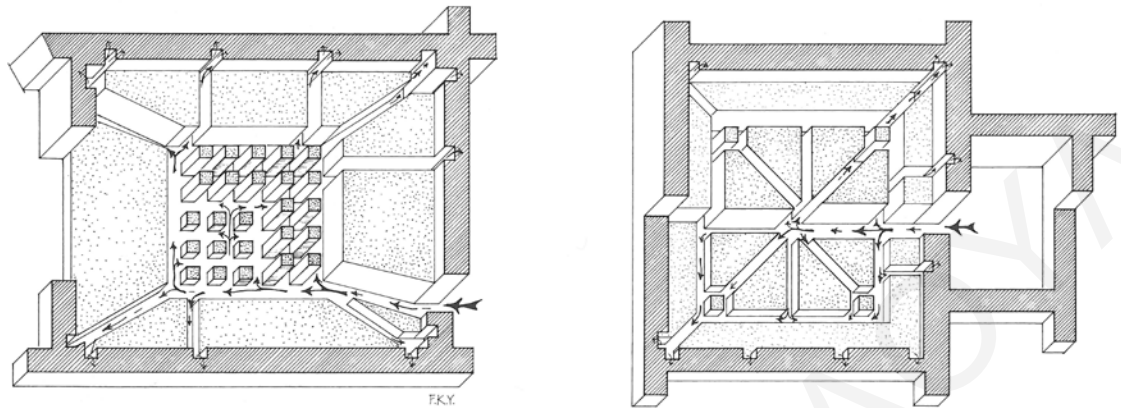

Εικ. 126: Ψηφιδωτός πίνακας που απεικονίζει ξύλινα σανδάλια, Μουσείο Timgad (Nielsen 1992, εικ. 46).

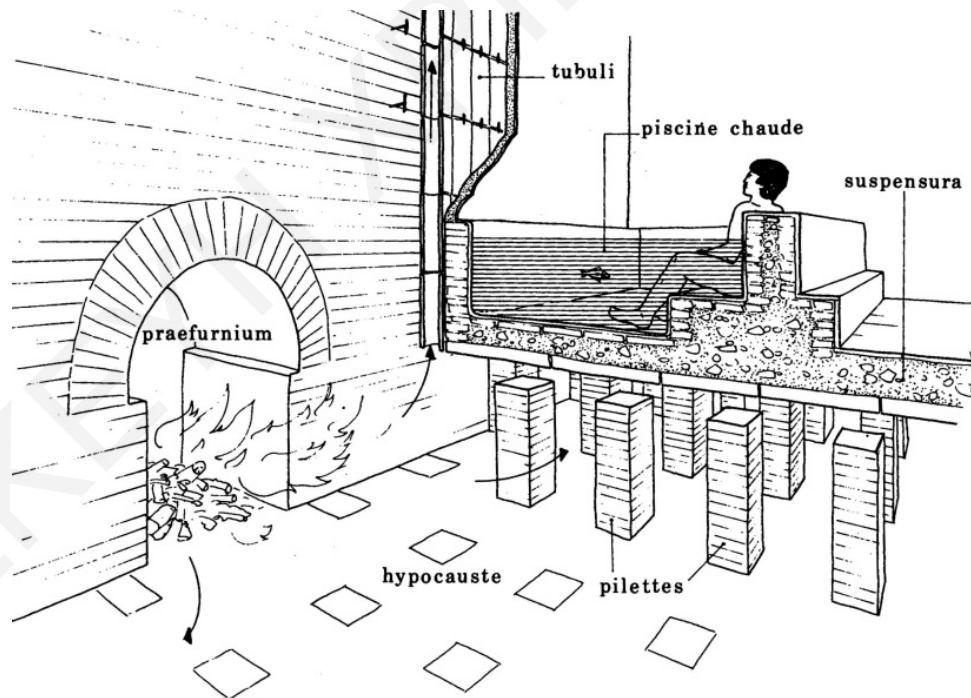

Εικ. 127: Υποδαπέδια θέρμανση βαλανείου (North Baths), Μοργαντίνη (Fournet *et al.* 2013, αρ. κατ. 6).

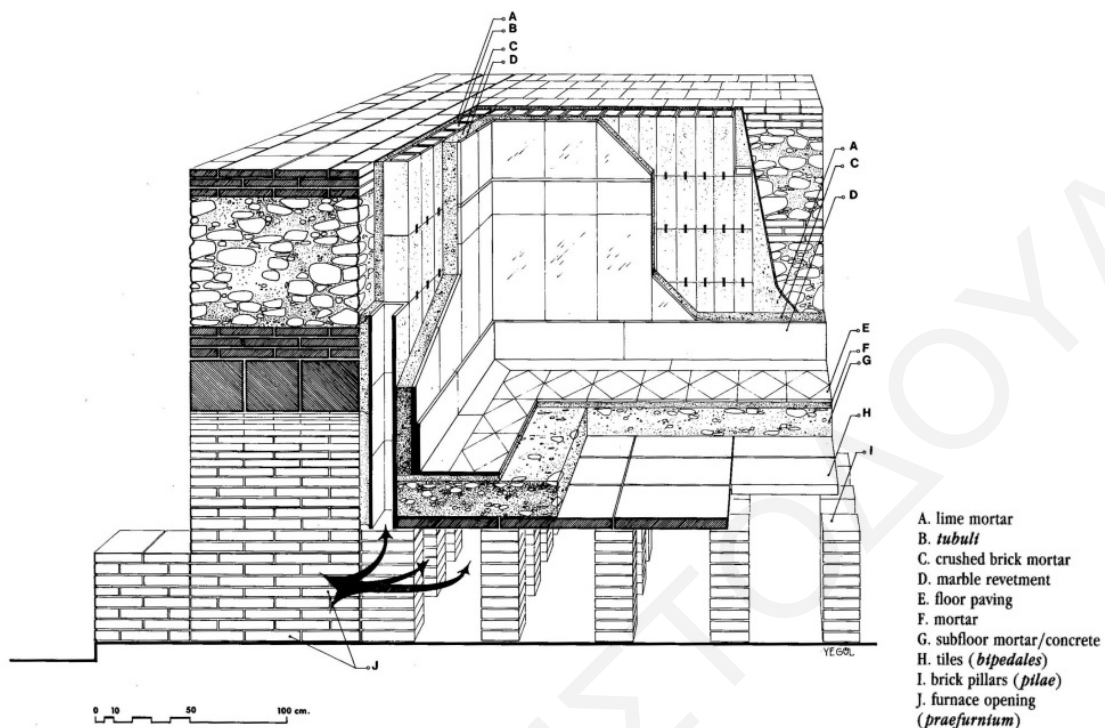

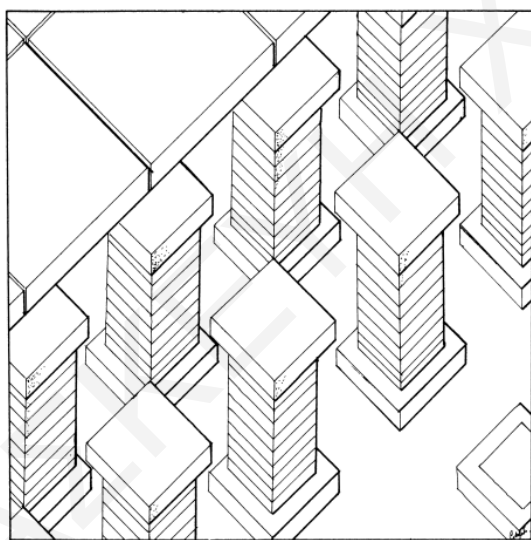
Εικ. 128: Συνδυασμός υπόκαυστου συστήματος με κανάλια και στυλίλους, λουτρό στο Silchester, Μεγάλη Βρετανία (Yegül 1992, εικ. 453).

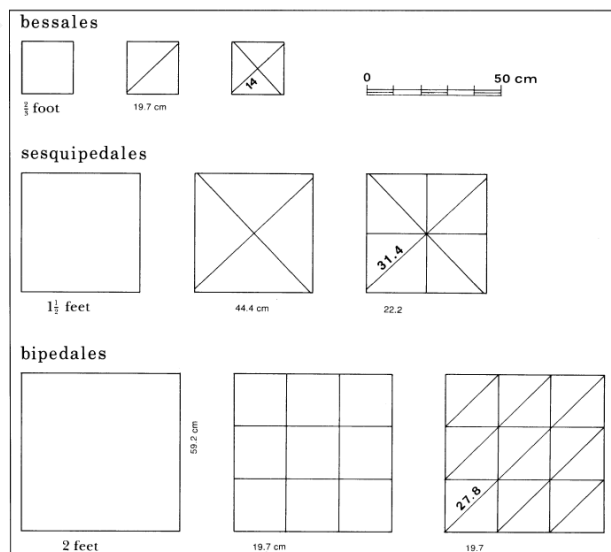
Εικ. 129: Σχηματική απεικόνιση του υπόκαυστου συστήματος, Κεντρικές θέρμες Πομπηίας (Adam 1994, εικ. 634).

Εικ. 130: Σχηματική απεικόνιση της υποδαπέδιας και εντοίχιας θέρμανσης ρωμαϊκού λουτρού (Yegül 1992, εικ. 442).

Εικ. 131: Σχεδιαστική απεικόνιση της κατασκευής της *suspensura* (Brodrigg 1987, εικ. 41).

Εικ. 132: Βασικοί τύποι κεραμικών πλακών (Adam 1994, εικ. 347).

Etк. 133: K

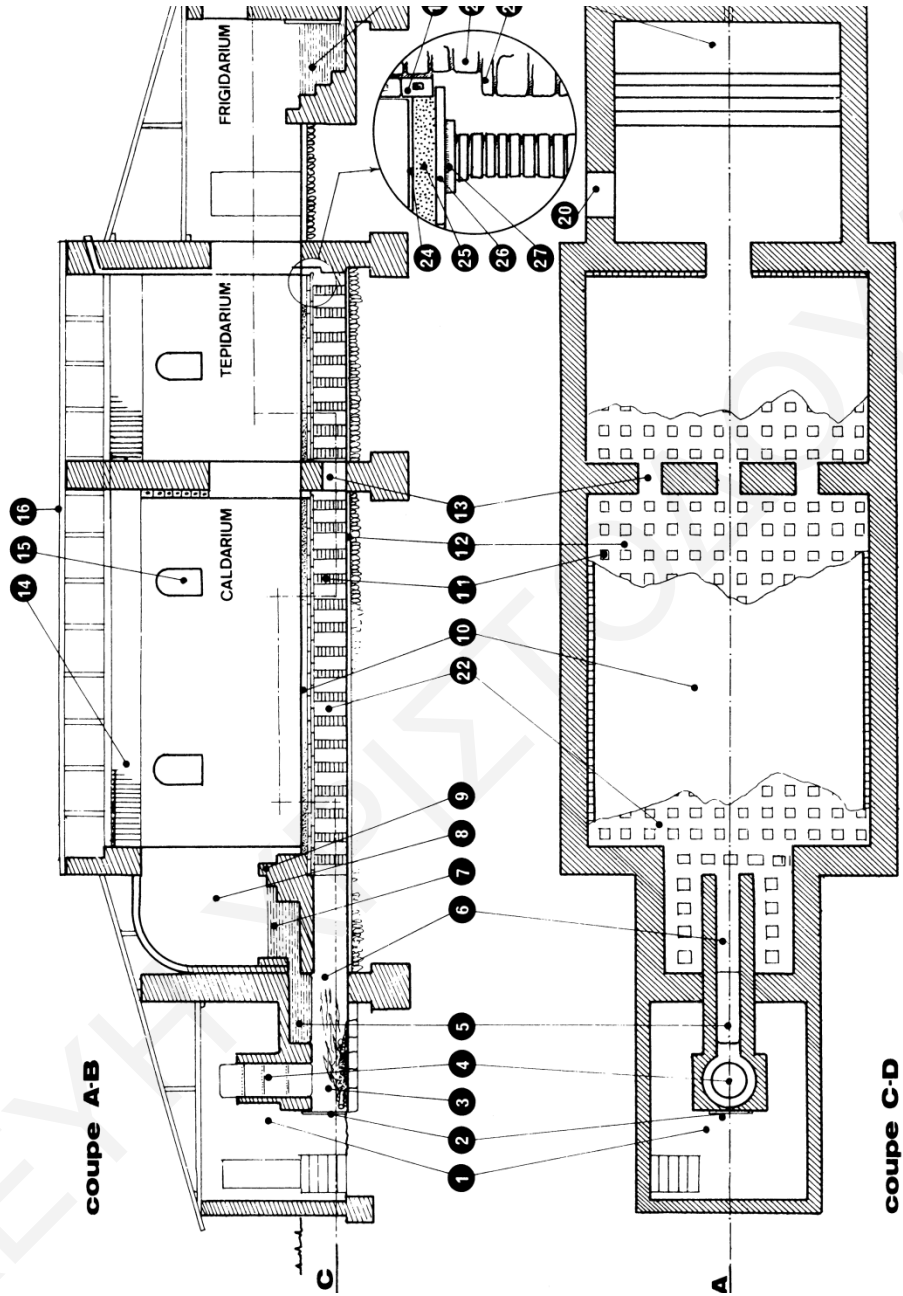
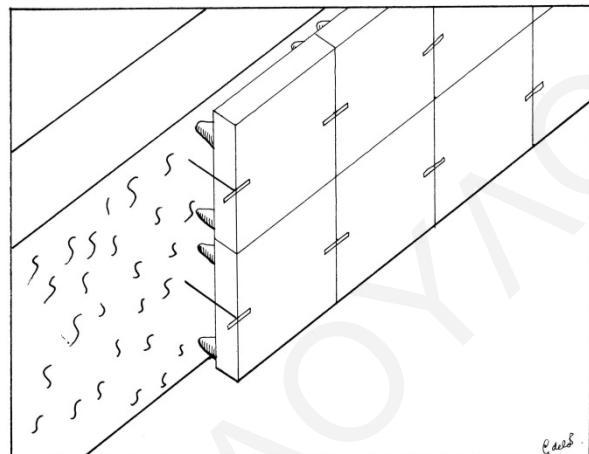

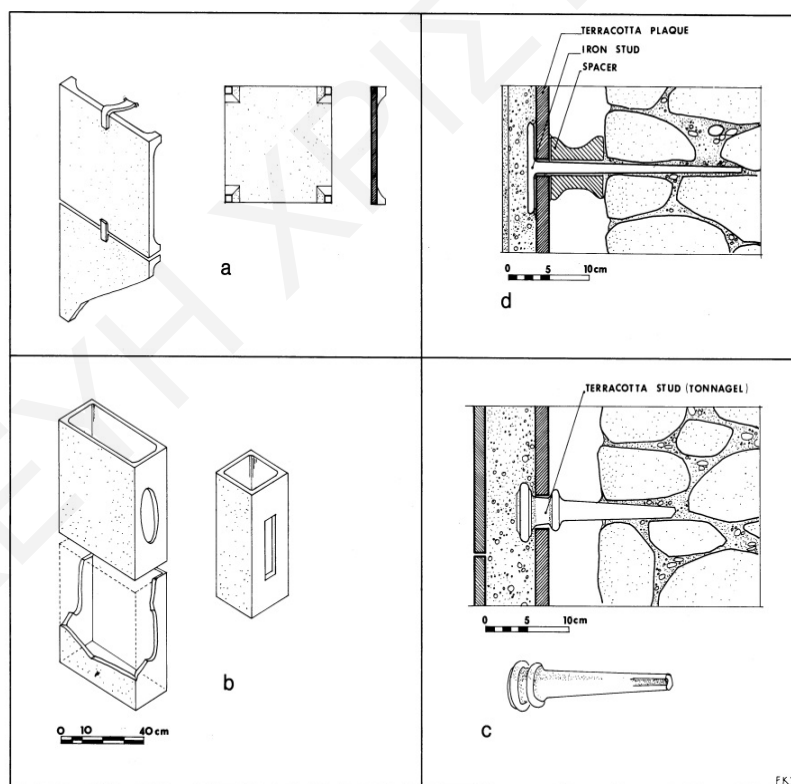
fig. 14. Plan and section of a bath in its simplest form, with frigidarium, tepidarium and caldarium. 1 = stoker, 2 = damper, 3 = praefurnium, 4 = boiler, 5 = resrudo alvei, 6 = heating duct, 7 = alveus, 8 = recess with alveus, 9 = balusade, 10 = room floor, 11 = pila, 12 = suspensura, 13 = suspensura openings,

14 = vault, 15 = window, 16 = roof, 17 = tubulus, 18 = piscin, 19 = entrance, 20 = wall in suspensura, 21 = suspensura, 22 = boiler, 23 = v, 24 = flooring, 25 = concrete, 26 = tile slab, 27 = pila "capital". 1984 pl. 1.)

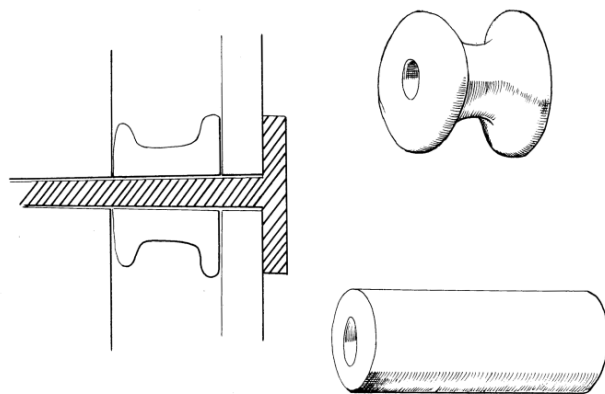
Εικ. 134: Σχεδιαστική απεικόνιση του τρόπου κατασκευής του πρόσθετου ψευδότοιχου με τη χρήση *tubuli* (Brodrribb 1987, εικ. 31).

Εικ. 135: Σχεδιαστική απεικόνιση του τρόπου στερέωσης των *tegulae mammatae* (Brodrribb 1987, εικ. 26).

Εικ. 136: Είδη τεχνικής δημιουργίας θερμαντικών τοιχωμάτων: α) *tegulae mammatae*, β) *tubuli*, γ) πήλινα καρφιά, δ) μασούρι και μεταλλικό καρφί (Yegül 1992, εικ. 455).

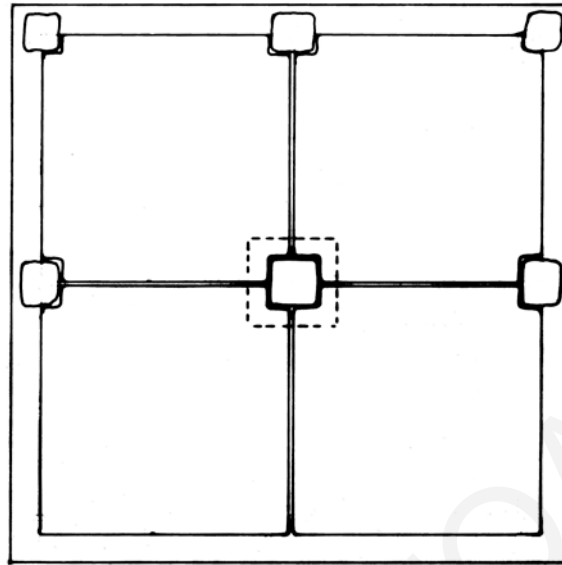
Εικ. 137: Σχεδιαστική απεικόνιση τοποθέτησης μασουριού (Brodrigg 1987, εικ. 29).

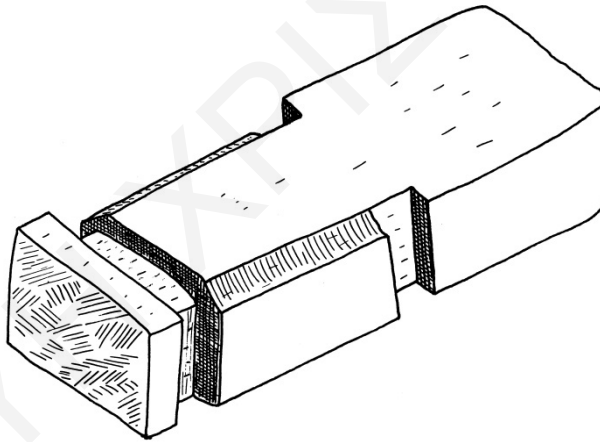
Εικ. 139: Υπολείμματα κονιάματος σε πήλινο καρφί, Οικία του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 138: Πήλινο καρφί με αυλάκωση, λουτρό Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σχέδιο: Δημήτρης Τσουρής).

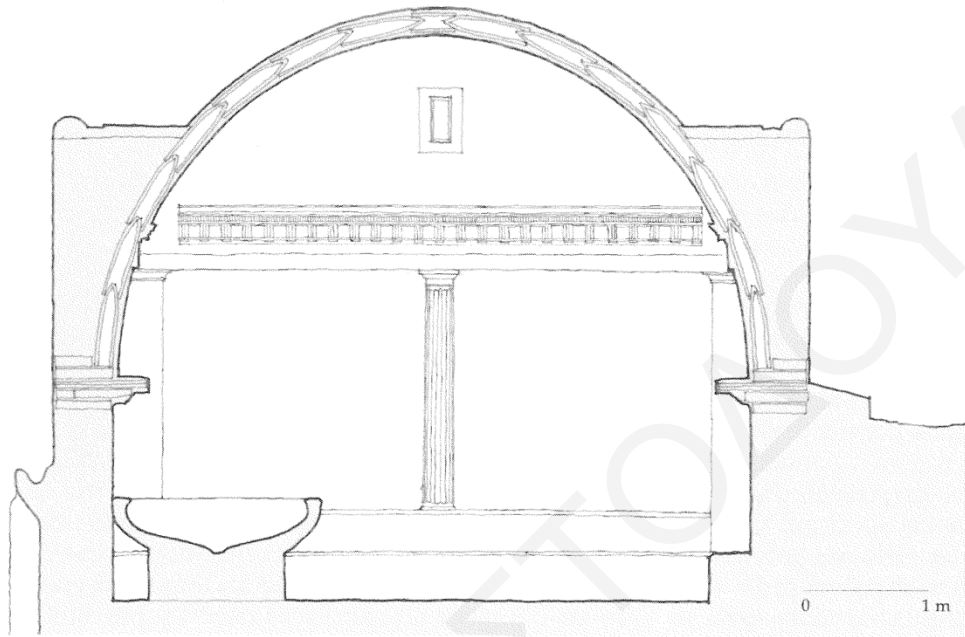

Εικ. 140: Σχεδιαστική απεικόνιση αφαίρεσης των γωνιών των κεραμικών πλακών για την τοποθέτηση πήλινων καρφιών (Σχέδιο: Δημήτρης Τσουρής).

Εικ. 141: Πήλινο έμβολο (*hollow-wall peg tile*), λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Scranton 1967, εικ. 61).

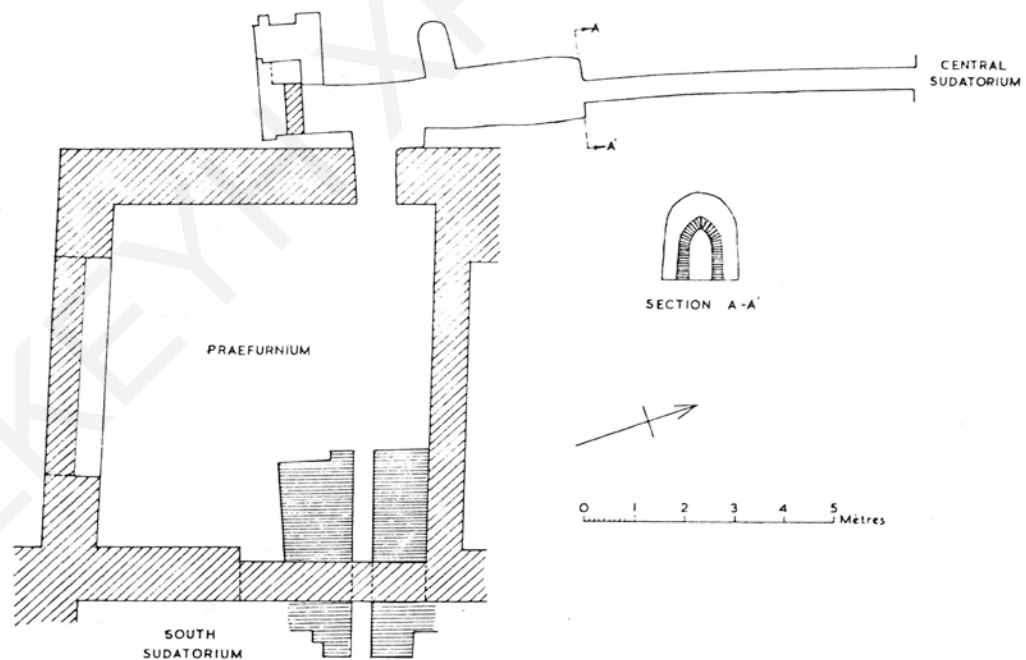
Εικ. 142: Θέρμανση θόλου με αλληλένδετους αγωγούς, Μοργαντίνη (Lucore 2013, εικ. 16).

Εικ. 143: Κεντρική κατασκευή για τη θέρμανση του θόλου, βαλανείο Αμαθούντας (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 144: Διαχωριστική κατασκευή στο βόρειο τμήμα του θόλου, βαλανείο Αμαθούντας (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 145: *Praefurnium* λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Karageorghis 1970, εικ. 144).

Εικ. 146: *Alveus* βόρειου *sudatorium*, λουτρό-γυμνάσιο Σαλαμίνας (Φωτογραφικό αρχείο Τμήματος Αρχαιοτήτων).

Εικ. 147: Ενδείξεις για τοποθέτηση *tubuli*, λουτρό-γυμνάσιο Σαλαμίνας (Ελισάβετ Στεφανή).

Εικ. 148: Υπόκαυστο *tepidarium*, λουτρό στη Βασιλική της Καμπανόπετρας, Σαλαμίνα (Roux 1992, εικ. 311b).

Εικ. 149: Στόμιο *prae-furnium*, λουτρό αγοράς, Αμαθούντα (Σκεύη Χριστοδούλου).

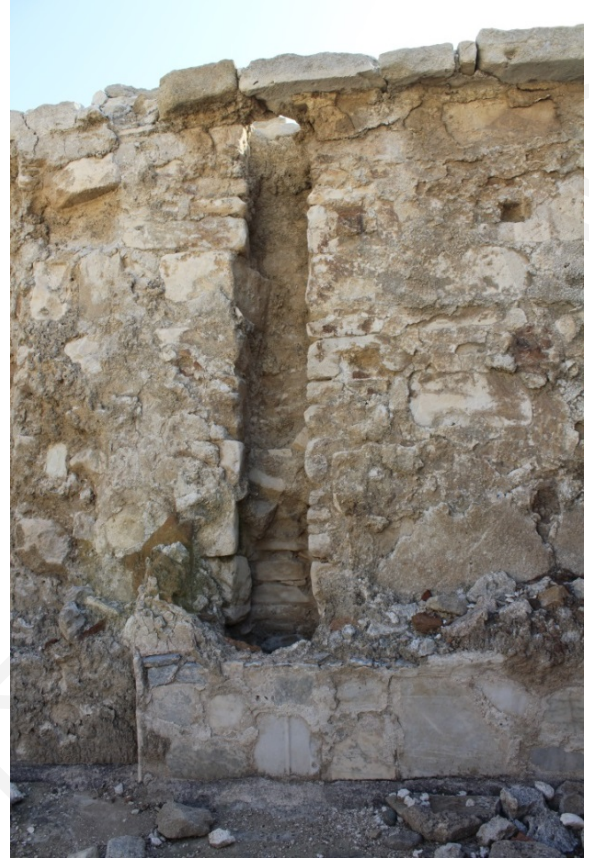
Εικ. 150: Πλινθόκτιστο αψιδωτό άνοιγμα υποκαύστου, λουτρό αγοράς, Αμαθούντα (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 151: *Suspensura*, λουτρό αγοράς, Αμαθούντα (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 152: Αεραγωγός στο δυτικό τοίχο του *caldarium*, λουτρό αγοράς, Αμαθούντα (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 153: Αεραγωγός στο νότιο τοίχο του *tepidarium*, λουτρό αγοράς, Αμαθούντα, (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 154: Εσοχές για την τοποθέτηση πήλινων εμβόλων, νότιος τοίχος *tepidarium*, λουτρό αγοράς, Αμαθούντα (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 155: Δημιουργία ψευδότοιχου (θερμαντικού τοίχου), *tepidarium* λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 156: Κόγχη που προοριζόταν για την τοποθέτηση *labrum*, *caldarium* λουτρού αγοράς, Αμαθούντα (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 157: *Praefurnium*, λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 158: Στόμιο *praefurnium*, λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 159: *Caldarium*, λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 160: Τρόπος κατασκευής της *suspensura, caldarium* λουτρού δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 161: Αεραγωγός στο βόρειο τοίχο του *sudatorium*, λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 162: Αεραγωγός στο νότιο τοίχο του *sudatorium*, λουτρό δίπλα στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 163: «Hollow-wall peg tile», λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Scranton 1967, εικ. 60c).

Εικ. 164: Αποτύπωμα πήλινου εμβόλου, βόρειος τοίχος *sudatorium*, λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 165: Επένδυση δυτικού τοίχου του *sudatorium* με κεραμικές πλάκες, λουτρό στο Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 166: Στόμιο καμίνου, λουτρό Οικίας των Μονομάχων, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 167: *Caldarium*, λουτρό Οικίας των Μονομάχων, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 168: Αεραγωγός κυκλικής διατομής, *caldarium* λουτρού Οικίας των Μονομάχων, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 169: Πήλινο έμβολο, λουτρό Οικίας των Μονομάχων, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 170: Κεραμική πλάκα (εμπρόσθια και οπίσθια όψη) με αποκομμένες γωνιές, λουτρό Οικίας των Μονομάχων, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 171: Αψιδωτό άνοιγμα καμίνου (όψη από *caldarium*), δυτική πτέρυγα των θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 172: *Caldarium*, δυτική πτέρυγα των θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).

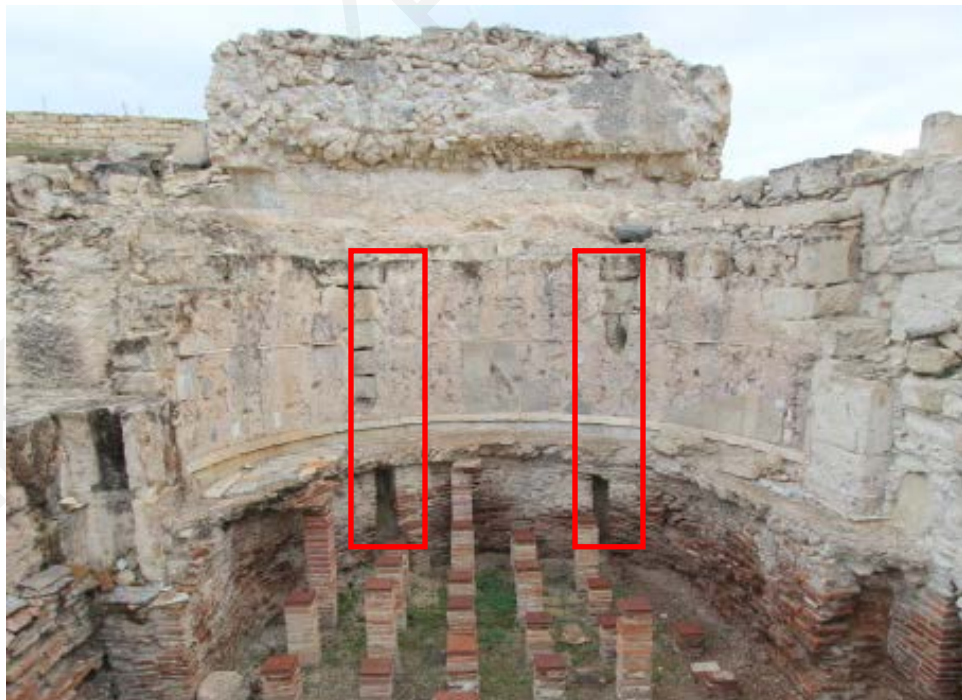

Εικ. 173: *Suspensura*, *caldarium* στη δυτική πτέρυγα των θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 174: Αεραγωγοί στο *caldarium*, δυτική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 175: Αεραγωγοί, *tepidarium* δυτικής πτέρυγας θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 176: Σημάδια καύσης στο ανατολικό *praefurnium*, ανατολική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 177: *Tepidarium*, ανατολική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 178: Αεραγωγοί, *tepidarium* ανατολικής πτέρυγας θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 179: Αποτύπωμα *tubuli*, *teridarium* δυτικής πτέρυγας θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 180: *Tubuli* στο *teridarium*, ανατολική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 181: *Tubuli* στο *tepidarium*, ανατολική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 182: Τμήμα πήλινων εμφόλων στο δυτικό τοίχο του *caldarium*, δυτική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 183: Θραύσμα πήλινων εμβόλων, δυτικός τοίχος *caldarium*, δυτική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 184: Θραύσματα δύο πήλινων εμβόλων, δυτικός τοίχος *caldarium*, δυτική πτέρυγα θερμών, ακρόπολη Κουρίου (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 185: Πήλινο έμβολο, θέρμες Κουρίου (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 186: Κυκλικό *praefurnium*, λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 187: *Caldarium*, λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 188: Λάξευση λίθου για την τοποθέτηση αγωγών κυκλικής διατομής, *caldarium* λουτρών στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 189: *Praefurnium* βορείως του *tepidarium*, λουτρά στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

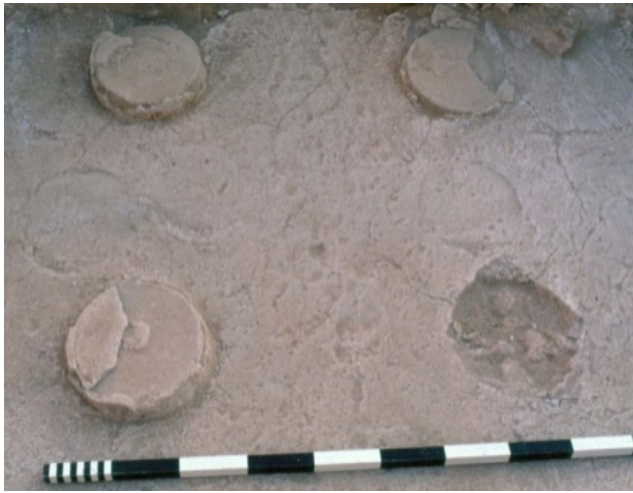

Εικ. 190: Σειρά θερμών δωματίων (όψη από το ημι-ανασκαμμένο *praefurnium*), λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 191: Απόφραξη στομίου του *praefurnium* (όψη από το *caldarium*), λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 192: Αποτύπωμα των *pilae* στο δάπεδο του υποκαύστου στο *caldarium*, λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Δημήτριος Μιχαηλίδης).

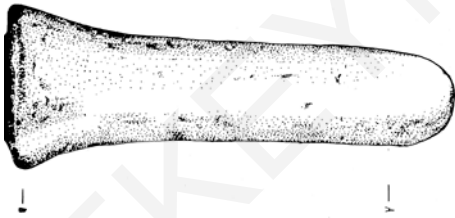
Εικ. 193: Κυλινδρικός αεραγωγός στο νότιο τοίχο του *tepidarium*, λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Δημήτριος Μιχαηλίδης).

Εικ. 194: Τετράγωνος αεραγωγός στο δυτικό τοίχο του *caldarium*, λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 195: Επένδυση τοίχων με κεραμικές πλάκες, *terpidarium* λουτρού της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Δημήτριος Μιχαηλίδης).

Εικ. 196: Πήλινο «καρφί», λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σχέδιο: Δημήτρης Τσουρής).

Εικ. 197: Πήλινο «καρφί» με αυλάκωση, λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σχέδιο: Δημήτρης Τσουρής).

Εικ. 198: Κεραμικές πλάκες, λουτρό της Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 199: Κεραμική πλακά με σπη, λουτρό Οικίας του Ορφέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 200: Στόμιο *praefurnium*, λουτρά στην Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 201: Πλινθόκτιστο αμυδωτό άνοιγμα (όψη από *caldarium*), λουτρά στην Έπαυλης του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 202: Τετράγωνη *pila*, *caldarium* λουτρού στην Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 203: Αεραγωγός στο νότιο τοίχο του *caldarium*, λουτρό στην Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 204: *Praefurnium* λουτρού, Άγιος Γεώργιος της Πέγειας (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 205: Ημικυκλική αψίδα για την τοποθέτηση λέβητα, *praefurnium* λουτρού στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 206: *Alveus* στο *caldarium* του λουτρού, Άγιος Γεώργιος της Πέγειας (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 207: Υδατοδεξαμενή, ανατολικά της αγοράς, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

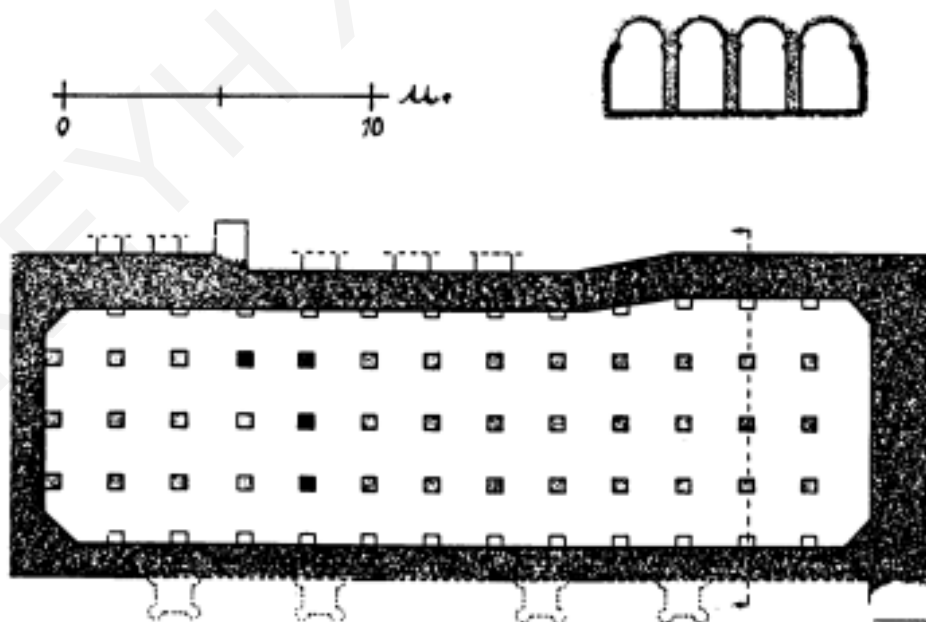

Εικ. 208: Ημι-κατεστραμμένη υδατοδεξαμενή βορείως των λουτρών στο Παράρτημα του Ευστολίου, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 209: Υδατοδεξαμενή, Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 210: Κάτοψη Λουτρού (ή Βούτας), Σαλαμίνα (Wright 1992, εικ. 64).

Εικ. 211: Τετράγωνοι πεσσοί στο *Λουτρόν* (ή *Βούτα*), Σαλαμίνα (Φωτογραφικό αρχείο Τμήματος Αρχαιοτήτων).

Εικ. 212: Τρεις οπές στο νότιο τείχος του *Λουτρού* (ή *Βούτας*), Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).

Εικ. 213: Αεροφωτογραφία ορθογώνιας θολωτής και τετράγωνης δεξαμενής νοτίως του

λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Ελευθέριος Χαραλάμπος).

Εικ. 214: Εσωτερική όψη θολωτής δεξαμενής, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).

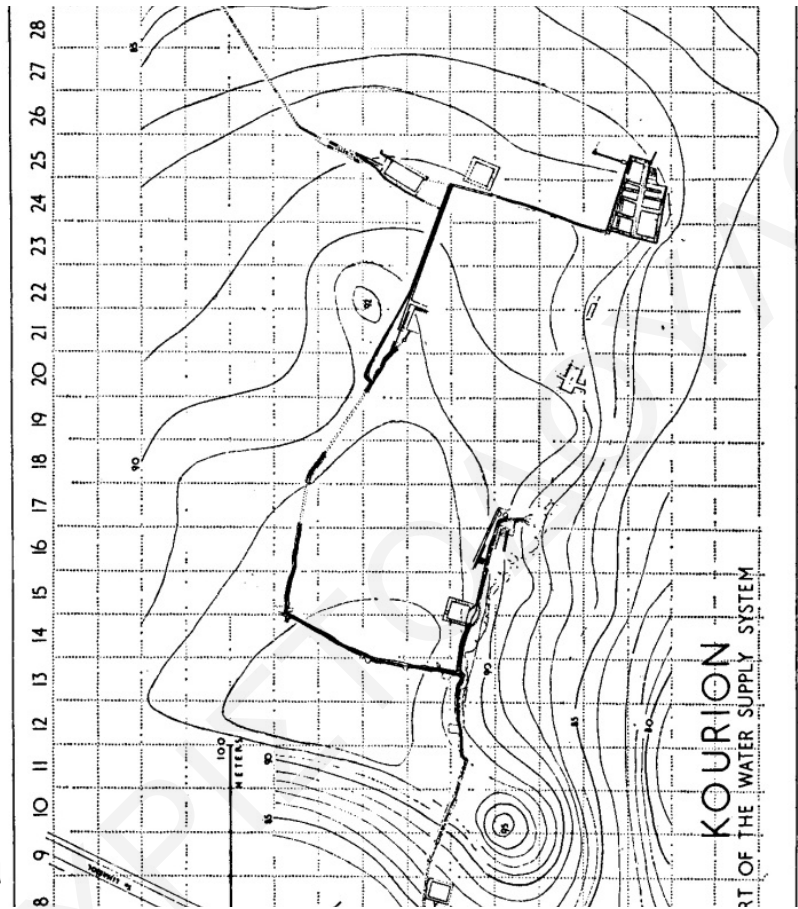

Εικ. 215: Τετράγωνη διυλιστική δεξαμενή, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).

Εικ. 216: Σχέδιο υδροδότησης Αμαθούντας (Last 1975, κάτοψη 21).

Εικ. 217: Το σύστη

Εικ. 218: Σωζόμενα τόξα υδραγωγείου, Εικ. 219: *Specus* υδραγωγείου Σαλαμίνας (Wilke
Σαλαμίνα (Wilke D. Schram). D. Schram).

Εικ. 220: Αεροφωτογραφία νυμφαίου, Κούριο (Ελευθέριος Χαραλάμπους).

Εικ. 221: Νυμφαίο, ακρόπολη Κουρίου (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 222: Ημικατεστραμμένη υδατοδεξαμενή βορείως νυμφαίου, Κούριο (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 223: "Νυμφαίο" ή δημόσια κρήνη στην αγορά, Αμαθούντα (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 224: Σωλήνωση λίθινων αγωγών που οδηγούν στο νυμφαίο, Κούριο (Σκεύη Χριστοδούλου)

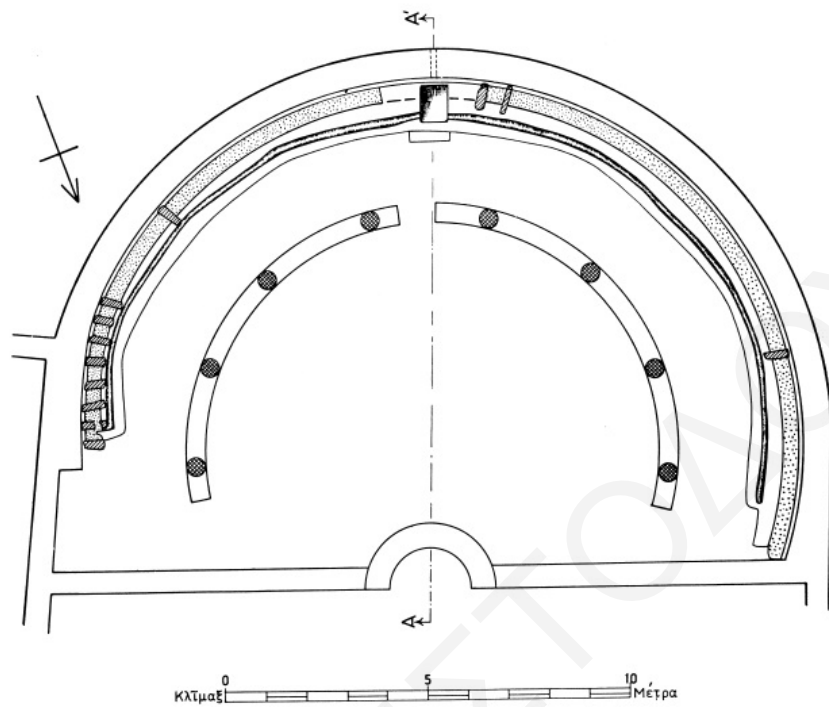

Εικ. 225: Δεξαμενή νυμφαίου, Αμαθούντα (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 226: Τριγωνική δεξαμενή ανατολικά του νυμφαίου, Αμαθούντας (Σκεύη Χριστοδούλου).

Εικ. 227: Αποχωρητήρια στην παλαίστρα του λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).

Εικ. 228: Κάτοψη αποχωρητηρίων παλαίστρας, Σαλαμίνα (Karageorghis 1966β, εικ. 2).

Εικ. 229: Λίθινα στηρίγματα καθισμάτων, αποχωρητήρια παλαίστρας λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Ελισάβετ Στεφανή).

Εικ. 230: Αποχωρητήρια στο βόρειο τμήμα του λουτρού-γυμνασίου, Σαλαμίνα (Φωτογραφικό αρχείο Τμήματος Αρχαιοτήτων).

Εικ. 231: Αποχωρητήριο Ελληνιστικής Οικίας, Νέα Πάφος (Σκευή Χριστοδούλου).

Εικ. 232: Αποχωρητήριο στο λουτρό της Έπαυλης του Θησέα, Νέα Πάφος
(Ελευθέριος Χαραλάμπους).

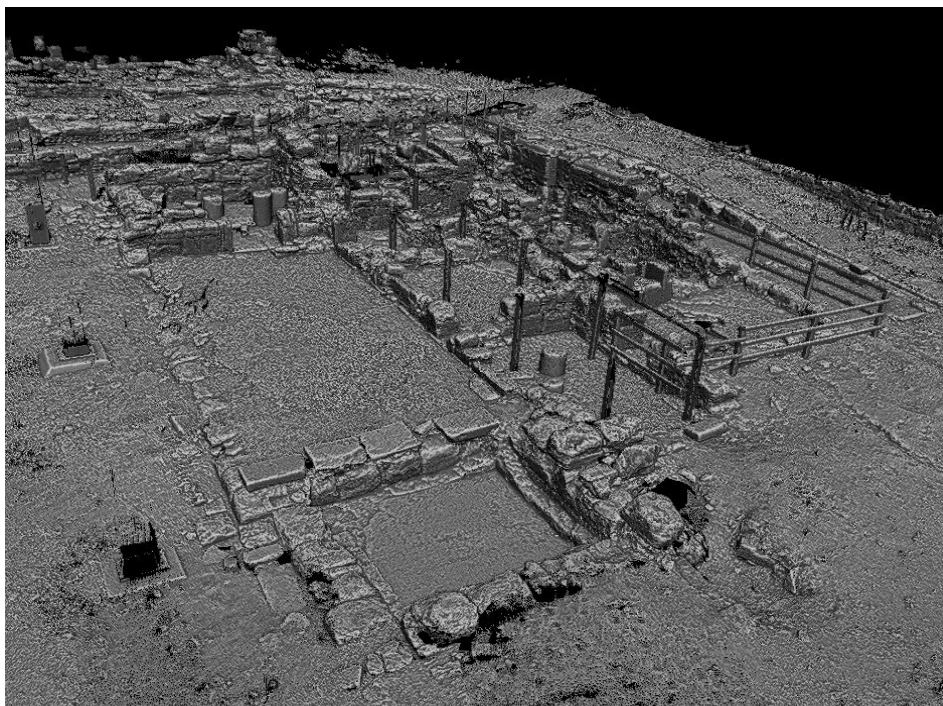

Εικ. 233: Αποχωρητήριο στην Έπαυλη του Θησέα, Νέα Πάφος (Ελευθέριος Χαραλάμπος).

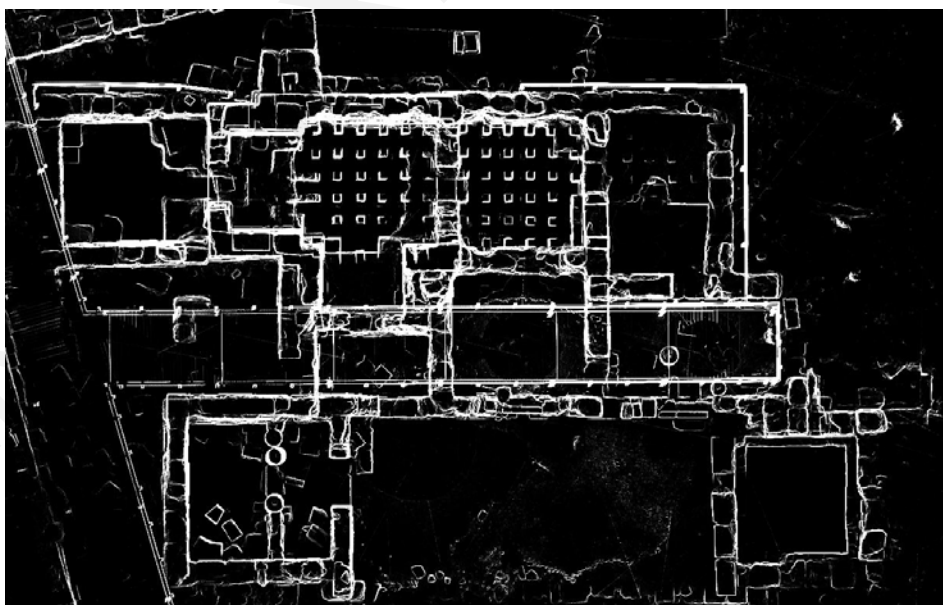

Εικ. 234: Λήψεις σαρωτή κατά την αποτύπωση λουτρού (STARC).

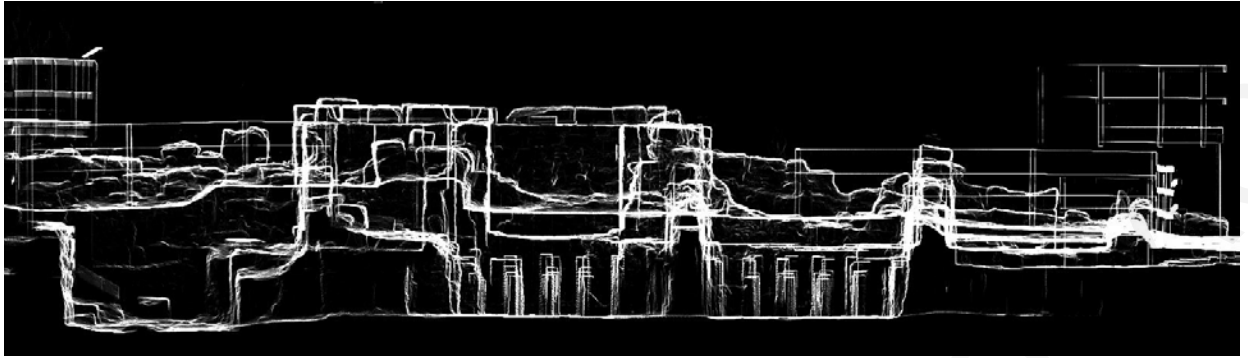

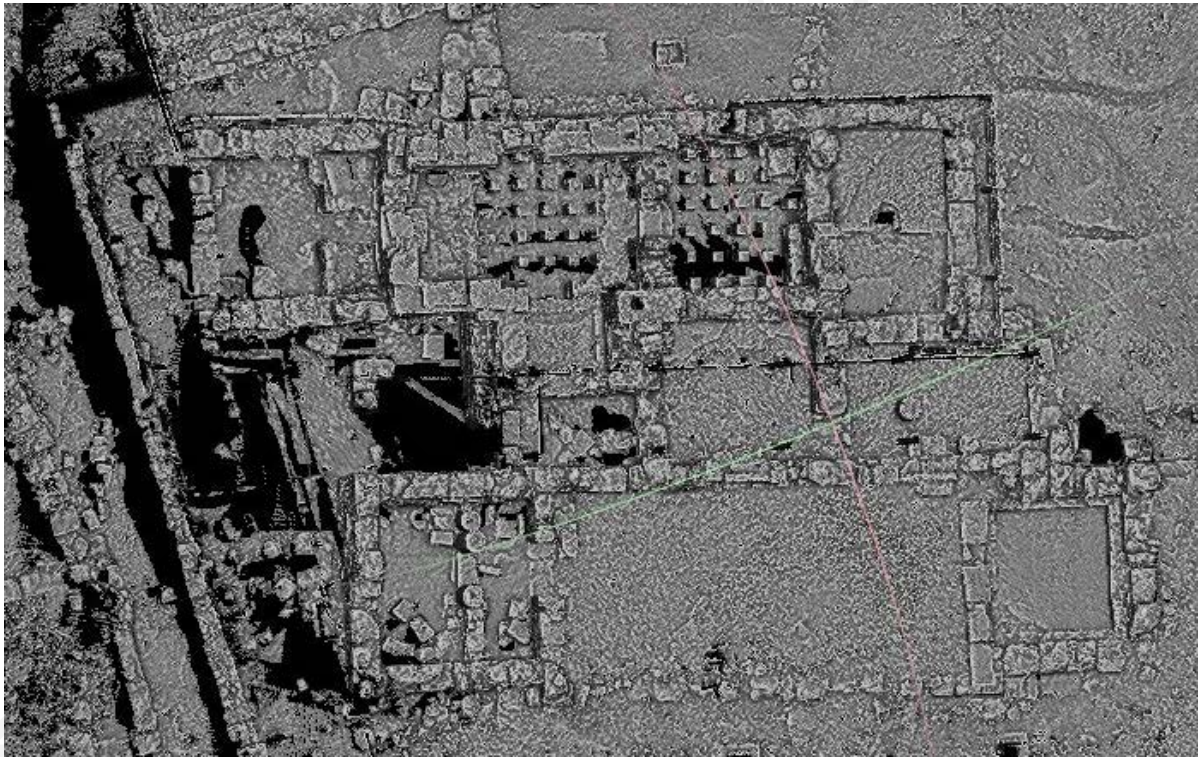
Εικ. 235: Νοτιανατολική όψη τρισδιάστατης αποτύπωσης λουτρού (STARC).

Εικ. 236: Γραμμική αποτύπωση, κάτοψη λουτρού (STARC).

Εικ. 237: Γραμμική αποτύπωση, τομή λουτρού (STARC).

Εικ. 238: Τρισδιάστατη αποτύπωση λουτρού (STARC).

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Κατάλογος λουτρικών εγκαταστάσεων στην Κύπρο

A/A	Τοποθεσία	Χρονολόγηση	Είδος	Εμβαδό λουτρού	Τρόπος δόμησης	Τύπος θέρμανσης	Δημόσιο/ Ιδιωτικό
1.	Κίτιο, Χρυσοπολίτισσα (τεμ.379)	1 ^{ος} αι. π.Χ.-1 ^{ος} αι. μ.Χ.	θόλος και δωμάτιο?	διαμ. θόλου 9,72 μ.	αργολιθοδομή	χωρίς υπόκαυστο	δημόσιο
2.	Κίτιο, Χρυσοπολίτισσα (τεμ. 417)	2 ^{ος} αι. π.Χ. ?	θόλος	διαμ. θόλου 4 μ.	---	χωρίς υπόκαυστο	δημόσιο
3.	Αμαθούντα, αγορά	α' φάση: 4 ^{ος} - τέλη 3 ^{ου} αι. π.Χ. β' φάση: 2 ^{ος} αι. μ.Χ.	θόλος και ορθογώνια δωμάτια	450 τ.μ	αργολιθοδομή	α' φάση: χωρίς θέρμανση β' φάση: μαγκάλι	δημόσιο
4.	Αμαθούντα αγορά	1 ^{ος} – 2 ^{ος} αι. μ.Χ.	παράλληλος ευθύγραμμος	140 τ.μ.	αργολιθοδομή	πήλινα έμβολα	δημόσιο
5.	Κούριο, Ιερό Απόλλωνα Υλάτη	101/2 μ.Χ.	παράλληλος ευθύγραμμος	270 τ.μ.	αργολιθοδομή	πήλινα έμβολα	δημόσιο
6.	Κούριο, Οικία των Μονομάχων	δεύτερο μισό 3 ^{ου} αι. μ.Χ.	παράλληλος ευθύγραμμος	150 τ.μ. (ανασκαμμένο μέρος)	αργολιθοδομή (σκάλα)	πήλινα έμβολα	ιδιωτικό με πιθανή δημόσια χρήση
7.	Κούριο, Οικία των Μονομάχων	4 ^{ος} αι. μ.Χ. ?	---	---	---	---	---

A/A	Τοποθεσία	Χρονολόγηση	Είδος	Εμβαδό λουτρού	Τρόπος δόμησης	Τύπος θέρμανσης	Δημόσιο/ Ιδιωτικό
8.	Κούριο, ακρόπολη	α' φάση: 15-115 μ.Χ. β' φάση: 115-245 μ.Χ.	α' φάση: συμμετρικός β' φάση: θέρμες (συμμετρικός)	α' φάση: 1500 τ.μ. β' φάση: 4,200 τ.μ	ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης και αργολιθοδομή	α' φάση: tubuli β' φάση: πήλινα έμβολα	δημόσιο
9.	Κούριο, Παράρτημα Ευστολίου	τέλη 4 ^{ου} /5 ^{ου} αι. μ.Χ.	ευθύγραμμος	360 τ.μ.	αργολιθοδομή	---	ιδιωτικό με πιθανή δημόσια χρήση
10.	Κούριο, Επισκοπική Βασιλική	5 ^{ου} – 6 ^{ου} αι. μ.Χ.	ευθύγραμμος τύπος	---	αργολιθοδομή	---	δημόσιο ?
11.	Σαλαμίνα, Γυμνάσιο	α' φάση: 1 ^{ου} αι. π.Χ. ? β' φάση: 2 ^{ου} αι. μ.Χ. γ' φάση: 4 ^{ου} αι.μ.Χ. (συντήρηση) δ' φάση: 5 ^{ου} αι. μ.Χ. (ανοικοδόμηση)	α' φάση: γυμνάσιο β' φάση: λουτρό-γυμνάσιο (συμμετρικός)	3,000 τ.μ. 7,500 τ.μ. (με παλαίστρα)	ισόδομο και ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης	tubuli	δημόσιο
12.	Σαλαμίνα, Βασιλική Καμπανόπετρας	5 ^{ου} – 6 ^{ου} αι. μ.Χ.	ευθύγραμμος	180 τ.μ.	ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης και αργολιθοδομή	---	δημόσιο
13.	Σαλαμίνα, Έπαυλη του Ορφέα	1 ^{ου} -2 ^{ου} αι. μ.Χ. ?	---	---	---	---	ιδιωτικό
14.	Σαλαμίνα, πλησίον θεάτρου	2 ^{ου} αι. μ.Χ. ?	ευθύγραμμος	1764 τ.μ.	---	---	δημόσιο
15.	Νέα Πάφος, Οικία του Ορφέα	τέλη 2 ^{ου} -αρχές 3 ^{ου} αι. μ.Χ.	γωνιώδης	200 τ.μ.	αργολιθοδομή	πήλινα καρφιά	ιδιωτικό

A/A	Τοποθεσία	Χρονολόγηση	Είδος	Εμβαδό λουτρού	Τρόπος δόμησης	Τύπος θέρμανσης	Δημόσιο/ Ιδιωτικό
16.	Νέα Πάφος, Έπαυλη του Θησέα	τέλη 3 ^{ου} - 4 ^{ου} αι. μ.Χ.	παράλληλος ευθύγραμμος	450 τ.μ	Ψευδοϊσόδομο και αργολιθοδομή	---	δημόσιο και ιδιωτικό
17.	Νέα Πάφος, Δυτικά Έπαυλης του Θησέα	---	---	---	---	---	---
18.	Νέα Πάφος, Τρίτωνας (πλησίον αμφιθεάτρου)	2 ^{ου} αι. μ.Χ. ?	---	---	---	---	---
19.	Νέα Πάφος, πλησίον Οικίας Διονύσου	Ελληνιστική περίοδος	Πύελος	---	---	---	---
20.	Αναρίτα, Βασιλική Αγίου Ονησιφόρου	Παλαιοχριστιανική περίοδος	---	---	---	---	---
21.	Άγιος Γεώργιος της Πέγειας, μεταξύ βασιλικών	6 ^{ου} αι. μ.Χ.	γωνιώδης	140 τ.μ.	αργολιθοδομή	---	δημόσιο
22.	Λαγουδερά	1 ^{ου} -2 ^{ου} αι. μ.Χ.	---	---	---	---	ιδιωτικό
23.	Άλασσα	5 ^{ου} αι. μ.Χ.	---	260 τ.μ.	---	---	ιδιωτικό
24.	Μανσούρα	Ρωμαϊκή περίοδος	---	---	---	---	ιδιωτικό
25.	Αγία Ειρήνη	Ελληνιστική περίοδος	Πύελος	---	---	---	ιδιωτικό?

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Πήλινα έμβολα από την Οικία των Μονομάχων

A/A	Χρονολογία ανασκαφής	Θέση	Μήκος	Διάστημα μεταξύ εσοχών	Πήλινα έμβολα
1.	1967-1968	Υπόκαυστο	0,17 μ.	0,05	
2.	1967-1968	Υπόκαυστο	0,13 μ.		
3.	1967	K-L 13-14 (2)	0,23 μ.		
4.	1967	K-L 13-14 (2): δεξαμενή	0,23 μ.		

Α/Α	Χρονολογία ανασκαφής	Θέση	Μήκος	Διάστημα μεταξύ εσοχών	Χρονολογία ανασκαφής
5.	1967	Κ-Λ 13-14 (2)	0,23 μ.	0,085 μ.	
6.	1967	Κ-Λ 13-14 (2)	0,23 μ.	0,10 μ.	
7.	1967	Κ-Λ 13-14 (2)	0,13 μ.	0,07 μ.	
8.	1967	Κ-Λ 13-14 (2)	0,175 μ.	0,085 μ.	
9.	1969	L-M 12-14 (2)	0,24 μ.	0,08 μ.	

Α/Α	Χρονολογία ανασκαφής	Θέση	Μήκος	Διάστημα μεταξύ εσοχών	Πήλινα έμβολα
10.	1969	L-M 12-14 (2)	0,17 μ.	0,085 μ.	
11.	1969	L-M 12-14 (2)	0,18 μ.	0,12 μ.	
12.	1969	L-M 12-14 (2)	0,245 μ.	0,10 μ.	
13.	1969	L-M 12-14 (2)	0,26 μ.	0,12 μ.	

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Πήλινα έμβολα από τα λουτρά στην ακρόπολη του Κουρίου

A/A	Χρονολογία ανασκαφής	Θέση	Μήκος	Διάστημα μεταξύ εσοχών	Πήλινα έμβολα
1.	1985	(O-P)-[(-6)-(-7)]	0,16 μ.	0,06 μ.	
2.	1986	[(O-P)-(Q-R)]-[(-16)-(-17)]	0,14 μ.	0,055 μ.	
3.	1986	[(O-P)-(Q-R)]-[(-16)-(-17)]	0,16 μ.	0,06 μ.	
4.	1986	[(O-P)-(Q-R)]-[(-16)-(-17)]	0,22 μ.	0,055 μ.	
5.	1986	[(O-P)-(Q-R)]-[(-16)-(-17)]	0,20 μ.	0,055 μ.	

A/A	Χρονολογία ανασκαφής	Θέση	Μήκος	Διάστημα μεταξύ εσοχών	Πήλινα έμβολα
6.	1986	[(O-P)-(Q-R)]-[(-16)-(-17)]	0,22 μ.	0,055 μ.	
7.	1987	Q-R (-2)(-3)	0,13 μ.	0,052 μ.	
8.	1994	DD 9-10	0,14 μ.	0,06 μ.	
9.	1993	II-JJ (7)(8)	0,13 μ.	0,06 μ.	
10.	1993	II-JJ (7)(8)	0,125 μ.	0,055 μ.	

A/A	Χρονολογία ανασκαφής	Θέση	Μήκος	Διάστημα μεταξύ εσοχών	Πήλινα έμβολα
11.	1992	UV (5)(6) - S-T 3-4	0,26 μ.	0,55 μ.	
12.	1992	UV (5)(6) - S-T 3-4	0,15 μ.	0,055 μ.	
13.	1992	UV (5)(6) - S-T 3-4	0,22 μ.	0,055 μ.	
14.	1992	UV (5)(6) - S-T 3-4	0,24 μ.	0,05 μ.	
15.	1992	UV (5)(6) - S-T 3-4	0,25 μ.	0,06 μ.	

A/A	Χρονολογία ανασκαφής	Θέση	Μήκος	Διάστημα μεταξύ εσοχών	Πήλινα έμβολα
16.	1993	Π-JJ (-6)(-7)	0,09 μ.	0,06 μ.	
17.	1993	Π-JJ (-6)(-7)	0,10 μ.	0,55 μ.	
18.	1993	Π-JJ (-6)(-7)	0,165 μ.	0,055 μ.	
19.	1993	Π-JJ (-8)(-9)	0,125 μ.	0,065 μ.	
20.	1991	[(-E)(-D) 12-13]	0,155 μ.	0,55 μ.	
21.	1995	UUVV 4-5	0,065 μ.	0,06 μ.	

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Πήλινα «καρφιά» από την Οικία του Ορφέα στην Πάφο

Α/Α	Θέση	Μήκος	Διαστάσεις τετράγωνης απόληξης	Πήλινα καρφιά
1.	ΑΗ(2)/ ΑΗ(2)	0,21 μ.	0,065 μ.	
2.	ΑΗ(4)/ ΑΗ(9)/ ΑΗ(4)	0,21 μ.	0,065 μ.	
3.	ΑΗ(4)/ ΑΗ(4)/ ΑΗ(5)	0,21 μ.	0,07 μ.	
4.	ΑΗ(4)/ ΑΗ(4)/ ΑΗ(5)	0,20 μ.	0,065 μ.	

Α/Α	Θέση	Μήκος	Διαστάσεις τετράγωνης απόληξης	Πήλινα καρφιά
5.	ΑΗ(2)/ ΑΗ(5)	0,215 μ.	0,06 μ.	
6.	ΑΗ(6)/ ΑΗ(4)	0,22 μ.	0,07 μ.	
7.	ΑΗ(6)/ ΑΓ(4)	0,20 μ.	0,07 μ.	
8.	ΑΗ(4)/ ΑΗ(4)/ ΑΗ(11)	0,215 μ.	0,065 μ.	

Α/Α	Θέση	Μήκος	Διαστάσεις τετράγωνης απόληξης	Πήλινα καρφιά
9.	ΑΗ(4)/ ΑΗ(4)	0,20 μ.	0,06 μ.	
10.	ΑΗ(4)/ ΑΗ(4)	0,22 μ.	0,06 μ.	
11.	ΑΗ(4)/ ΑΗ(4)	0,215 μ.	0,065 μ.	
12.	ΑΗ(13)/ ΑΗ(13)/ ΑΗ(5)	0,20 μ.	0,065 μ.	

Α/Α	Θέση	Μήκος	Διαστάσεις τετράγωνης απόληξης	Πήλινα καρφιά
13.	ΑΗ(6)/ ΑΗ(7)	0,21 μ.	---	
14.	ΑΗ (13)/ ΑΗ(13)	0,21 μ.	---	
15.	ΑΗ(4)/ ΑΗ(11)	0,20 μ.	0,07 μ.	
16.	ΑΗ(5)	0,23 μ.	0,065 μ.	

Α/Α	Θέση	Μήκος	Διαστάσεις τετράγωνης απόληξης	Πήλινα καρφιά
17.	ΑΗ(5)	0,21 μ.	---	
18.	ΑΓ(4)/ ΑΓ(2)	0,175 μ.	0,06 μ.	
19.	ΑΗ(4)/ ?	0,165 μ.	0,06 μ.	
20.	ΑΗ(5)/ ΑΗ(5)/ ?	0,18 μ.	0,06 μ.	

Α/Α	Θέση	Μήκος	Διαστάσεις τετράγωνης απόληξης	Πήλινα καρφιά
21.	ΑΗ(4)/ ?	0,17 μ.	0,06 μ.	
22.	ΑΗ(6)/ ?	0,16 μ.	0,06 μ.	
23.	ΑΗ(5)/ ΑΗ(5)/ ?	0,185 μ.	0,065 μ.	